CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

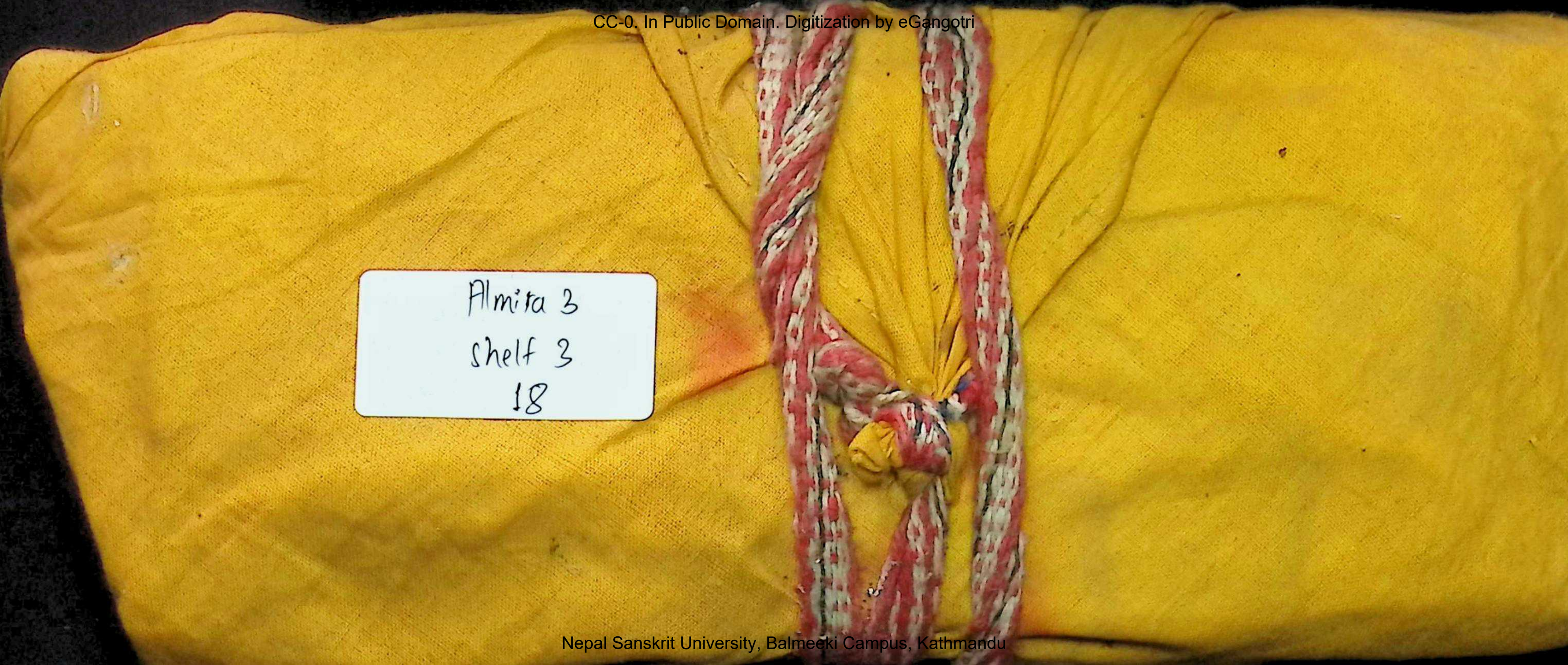

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४०८८

॥ ॥ भैरिकस्तवपुस्तकम् ॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

1. Bhairika Sutra Of Gangarama
2. Karika
3. Vaiyakarana Siddhanta Karika Of Bhattoji Dikshita 1866
4. Sama Chakra
5. Paribhashendushekhara Of Nagoji Bhatta
6. Dvanda Vada Of Bhattoji Dikshita 1807
7. Laghu Shabda Ratna Of Hari Dikshita
8. Paniniya Shiksha
9. Sanskrit Grammar Portion on Saptami Vibhakti By Dharmananda 1838

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥वृत्तिव्याख्यातसरस्वत्याइत्यादि ॥ १॥ व्याख्येयव्याख्यानयोरन्वयोद्वाभ्याम
ङ्कितावयवभावप्रतीकमुच्यते भुजङ्गरवराण्इत्यनुयोभुङ्भुक्तासर्वत्रैकवाक्यतया व्यापकत्वं भूयस्त्व
त्विनमहावाक्यतया भाष्याहोस्वयाद्येसर्वचेत्यापिपक्षः समर्पिता समासपक्षेणज्ञाप्यतो ॥
यथासंप्रदायं व्यवस्थासिद्धये ऽन्यतरग्रहणम् ॥ २ ॥ अनुष्टन्नेवासिद्धेतयोर्ग्रहणमन्तर्गतयो

श्रीगणेशाय नम इतिसर्वत्र ॥ १ ॥ प्रतीकस्याद्यन्तयोरन्यत्र ॥ २ ॥ ग्रंका
मतान्तरयोस्तयोर्द्वयोः ॥ ३ ॥ संमतेपिव्यञ्जके ॥ ४ ॥ निषेधस्यच ॥ ५ ॥

स्तयोर्यथास्यात् ॥ निषेधस्यचेत्यनेनैव सिद्धे द्वयोर्ग्रहणमाह ॥ रादिषुयथास्यात् ॥ ३ ॥ अन्तरानु
र्दानुरायन्नादादंत्र्यूमइत्यादावुपसंहारादौचयथास्यात् ॥ ४ ॥ तच्चिन्त्यमतन्त्रवकारादेरनन
तरावाचास्तमन्नादौवयथास्यात् ॥ ५ ॥ यद्वाऽथवाकिन्त्वापीत्यादिस्यष्टम् ॥ ६ ॥ आदिनाऽनुःप्र
कारेतेनतन्तुल्याध्यायसंग्रहः ॥ ग्रंथदेवतयोरित्यनेनस्वनामासंग्रहादयमारंभः ॥ तत्रैव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गौ॰ टी॰ स्वरादपूरणे तु तन्मात्रपर्यवस्येत ॥ अत्रवयघलंकारदूत्यवक्ष्ये तर्हि तिहासांशे पर्वणिपर्वणो वे
२ वाभिविस्वन्नथ्या ये ध्याये ॥ अनुष्टुप्छन्दस्येवमिद्ध सर्वत्रग्रहणाच्छन्दसीत्यं मृता ॥ ति ॥ व्यव
धानेनेति ह्रस्वविशेषाभिप्रायम् ॥ अत एव वाक्य घटपदार्थविशेषरुचिर्नास्येवेति सर्व

व्यञ्जकपक्षान्तरदोषान्तरयोः पदे ॥ ६ ॥ इतिश्चाटो सर्वत्रव्यवधानेन
॥ ७ ॥ ग्रंथ दैवतयोर्नाम्नि ॥ ८ ॥ अङ्के अङ्के ॥ ९ ॥ इति एतानि गौरिक
ख्यगणिसमाप्तानि ॥ ॥ ॥ शुभम् ॥ ॥ भूयात् ॥ ॥

त्रैस्येवोक्तम्स्वाक् ॥ ७ ॥ प्रत्येकप्राप्यये कर्त्ता वाक्यासमाधिमप्याह ॥ अक्षरपुस्तके स्वे नो याद्दन्नत्याद्
दृक्पुस्तकेवान्तरव्याद्दन्ताभावान्न ज्योतिःशास्त्रगोचरता ॥ ८ ॥ समूलमपिनिर्मूलं यद्
हस्तलाघवतः ॥ यव्वकैरम्भमिपितुयन्नुचित्तंनचितंभवेत् ॥ ॥ इति श्रीजशुपनामक गंगाराम कृतौ गौरिकाख्यटीका समाप्ता ॥

रामः
२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४०८६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

का· का·
१

श्रीगणेशो जयति॥ ॥यस्मिन्नर्थे विधीयन्ते लकारास्तद्धिताः कृतः। समासो वा भवेद्यत्र स उक्तः पृथ
मानतः॥१॥ उक्तस्यार्थं न गच्छन्ति वचनानि तिङः परम्। लिङ्गसंख्याविभक्तिश्च लुप्ता कृत्समासकाः
२॥ द्वयोर्नाम्नोर्बहूनां वाप्यथ द्विवाक्यसमुच्चये। अदृश्यमाश्रिता संख्या तिङादेर्वा विशेषणे॥ आ
वृत्तेर्विकृतेर्वापि यत्रोक्तिः स्याद्द्वयोरपि। वाचकः प्रकृतेः संख्यां गच्छति विकृतेर्न तु॥
४॥ विशेष्यैरगसंदेहे कार्थं भवेद्यत्र विशेषणम्। तत्र लिङ्गादयः प्रायो विशेष्यस्याविशेष श्रीः
णाः॥५॥ लिङ्गसंख्याविभेदेपि उपमानोपमेययोः॥ विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेय १

स्मः
२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो:॥६॥प्रयुक्ते गम्यमाने वा उक्ते युष्मन्मध्यमः॥तथास्मद्युत्तमस्ताभ्यामन्यत्र प्रथमो भवेत्॥
७॥एकदा चेत्क्रियाकाले सम्बन्धः प्रतिपादनम्॥धातोर्नामादियुक्तेषु यः परः स पुमान्
भवेत्॥८॥यदा अर्थेषु निर्देश्ये भवतो युष्मदस्मदी॥द्वयोरप्यत्र योगेन धातोर्मध्य
मोत्तमौ॥९॥गतिबुद्ध्यशनार्थानां शब्दार्थानामकर्मणाम्॥भवेदणिच यः कर्त्ता णिच्य
सो कर्मसंज्ञकः॥१०॥हृकोरणिच यः कर्त्ता णिच्यसो कर्म वा भवेत्॥आत्मनेविषय
येतद्वदभिवादिदृशोरपि॥११॥क्षीरखादिकादिश्राद्धायक्षदां कर्त्ता न कर्म सः॥वे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

का· का रसार्थौहेतौभक्ष्यार्थानामहिंसने ॥३२॥ प्रधानंनीवहादीनांदुहादेस्तूपसर्जनम् ॥ कर्मस्थीयंशि व
ज्ञन्तानांवाच्यःकर्त्ताप्रयोजकः ॥३३॥ अभावादभिधेयस्यअन्यदप्याहकर्मजः ॥ नाभिधत्तेका
२ लादीन्कर्मणोन्यस्यसंभवे ॥३४॥ यदेवोक्तंविवक्ष्यरातिङ्वाययादिवाकृता ॥ विशेषणक्रि
यानुक्तमप्युक्तंतद्भवेदिति ॥३५॥ उक्तमेवोक्ततांयातिक्वचिदुक्तमनुक्ततां ॥ अनुक्तम
मनोक्तंस्यात्क्वचिदेवपदान्तरे ॥३६॥ ॥इतिउक्कारिकासमाप्ताः ॥ ॥ ॥ श्रीः २

राम: २

४०८५

श्री ५ को सरकार
[illegible]

श्रीगणेशायनमः॥ ॥फलव्यापारयोर्धातुराश्रयेतुतिङःस्मृताः॥फलेप्रधानंव्या
पारस्तिङर्थस्तुविशेषणम्॥१॥यावत्सिद्धमसिद्धंवासाध्यत्वेनाभिधीयते॥आश्रि
तक्रमरूपत्वात्साक्रियेत्यभिधीयते॥२॥गुणभूतैरवयवैःसमूहःक्रमजन्मना
म्॥बुद्ध्याप्रकल्पिताभेदःक्रियेतिव्यपदिश्यते॥३॥फलव्यापारयोस्तत्रफले
तङ्यक्चिणादयः॥व्यापारेशप्श्नमाद्यास्तुद्योतयन्त्याश्रयान्वयम्॥४॥
उत्सर्गोयंकर्मकर्तृविषयादौविपर्ययः [illegible] ॥स्माद्यर्थोविज्ञेयंद्योतकत्वंच दुर्गे
धातुनमम्॥५॥व्यापारोभावनासैवोत्पादनासैवचक्रिया॥कृञोकर्मकता १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पत्तेर्न हि यत्नोऽर्थ इष्यते ॥ ६ ॥ किं नु स्वादनमेवातः कर्मवत्स्याद्गाद्यपि ॥ कर्मकर्त्र
र्थ्यन्यथा तु न भवेत्तद्द्वोरिव ॥ ७ ॥ निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते ॥ ननु
प्राप्ये कर्मण्यपि सिद्धान्तो न व्यवस्थितः ॥ ८ ॥ तस्मात्करोतिकर्तोः स्याद्व्याख्यानं
न त्वसौ तिङाम् ॥ पक्ववान्कृतवान्याकं किं कृतं पक्वमित्यपि ॥ ९ ॥ सम्बन्धमा
त्रमुक्तं च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः ॥ तदेकाश्रानिवेशोनुव्यापारोऽस्या न विद्यते ॥
॥ १० ॥ किं कार्यं पचनीयं चेत्यादि दृष्टं हि कृत्स्वपि ॥ किञ्च क्रियावाचकतो॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

विनाधातुत्वमेव न ॥३१॥ सर्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गतः ॥ नहि तन्याहमा
त्रेणायुक्तमित्याकरे स्फुटम् ॥३२॥ धात्वर्थत्वं क्रियात्वं च धातुत्वं क्रियार्थता ॥
अन्योन्यसंश्रयः स्पष्टस्तस्मादस्तु यथाकरम् ॥३३॥ अहत्यादावपि धर्म्यंशे भा
व्ये सेयं वहि भावना ॥ अन्यत्रान्वोष्यभावानुमानं धर्मपुनीयतो ॥३४॥ फलव्या
पारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ॥ धातुरन्ययोर्भिन्ने सकर्मक उदाहृतः ॥३५॥
आत्मानमात्मना बिभ्रदसौ न व्यपदिश्यते ॥ अन्तर्भावात्तेनासौ कर्म दुर्गो.
ण्यानसकर्मकः ॥३६॥ आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ॥ प्रक २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्विना यथा ग्रामस्त्वेस घञादिष्वपि क्रमः ॥१७॥ साध्यत्वेन क्रियातत्र धातुरूपनिबन्ध
ना ॥ सिद्धभावस्तु यस्तस्याः सत्वजादिनिबन्धनः ॥१८॥ संबोधनान्तं कृत्वोर्थाः का
रकं प्रथमो वतिः ॥ धातुसंबन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ् ॥१९॥ सम्बोधनप
दं यच्च तत्क्रियायां विशेषणम् ॥ व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र यथा सति ॥२०॥ न
धातुस्थस्य च भावेन यज्ञो चेत्युदितं द्वयम् ॥ साधुत्वं मध्यकस्यास्य क्रियये वा वधा
र्यताम् ॥२१॥ यदि पक्षेपि वत्यर्थः कारकं त्वन नञादिषु ॥ अन्वेति त्यज्यतां तर्हि
चतुर्थ्यास्य हि कल्पना ॥२२॥ अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ॥

क्रियासंवध्यनेतद्व्यक्तपूर्व्यादिसुस्थिता ॥२३॥ कालोर्थः कालमुन्वत्स्युरितिचेत्सन्नि
हितं चित्त ॥ अतिप्रसङ्गो नाद्यो ऽभिधानस्य समाश्रयात् ॥२४॥ मेयभेदकसम्बन्धो
पाधिभेदनिबन्धनम् ॥ साधुत्वं तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥२५॥ ॥ इति धा-
त्वाख्यातसामान्यार्थयोर्निरूपणम् ॥ ॥ वर्त्तमाने परोक्षे श्वो भाविन्यर्थे भविष्य
ति ॥ विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञेया लडादयः ॥२६॥ परमोऽभिधत्ते सर्वमात्मा
स्थिर२ तु न विकल्प्यते ॥ पर्वतादि तिरस्कारस्वरूपेणाभिधीयते ॥२७॥ श्वोभूते प्रेरणादौ
च भूतमात्रे लुङादयः ॥ सत्यां क्रियातिपत्तौ च भूते भाविनि लृङ् स्मृतः ॥२८॥ अ- दुर्गो· ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्तिप्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि ॥ तत्रैव लिङ् विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया ॥ २
२ ॥ न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपञ्चार्थमथापि वा ॥ विध्यादीनामुपादानं चतुर्णामादि
तः कृतम् ॥ ३० ॥ ॥ इति लकारार्थविशेषार्थनिरूपणम् ॥ ॥ आश्रयोऽवधिरुद्दे
न्ध श्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा ॥ यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यते ॥ ३१ ॥ तिरोभा
वाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता ॥ लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ ३२
॥ निर्वर्त्यश्च विकार्यश्च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ॥ तत्रेप्सित कर्म चतुर्धान्यत्तु कल्पि
तम् ॥ ३३ ॥ औदासीन्येन यत्प्राप्यं यच्च कर्तुरनी सितम् ॥ संज्ञान्तरैरनाख्या
तमं

श्र

त्यं प्राप्यत्वपूर्वकम्॥३४॥ यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते॥ तन्निर्व
र्त्यं विकार्यं तु द्वेधा कर्म व्यवस्थितम्॥३५॥ प्रकृतेस्तु च्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादि भ
स्मवत्॥ किंचिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्॥३६॥ क्रियाकृतविशेषा
णां सिद्धिर्यत्र न गम्यते॥ दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते॥३७॥ क्रियायाः
परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्॥ विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्॥ ३
३८॥ वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम्॥ स्थाल्या पच्यत इत्येषा विव दुर्गे
क्षा दृश्यते यतः॥३९॥ कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्॥ उप ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुर्वत्क्रियासिद्धेशाख्येऽधिकरणंस्मृतम्॥४०॥अपायेयदुदासीनंचलंवायदिवा ऽ
चलम्॥ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते॥४१॥पततोध्रुवमेवाश्वोयस्मादश्वा
त्पतत्यसौ॥तस्याप्यश्वस्यपतनेकुड्यादिध्रुवमिष्यते॥४२॥उभावप्यध्रुवौमेषौ
यद्यप्युभयकर्मजे॥विभागेप्रविभक्तेतुक्रियेतत्रव्यवस्थिते॥४३॥मेषान्तरक्रि
यापेक्षमवधित्वंपृथक्पृथक्॥मेषयोःस्वक्रियापेक्षंकर्तृत्वंचपृथक्पृथक्
॥४४॥अनिराकरणात्कर्तुस्त्यागाङ्गंकर्मणेप्सितम्॥प्रेरणानुमतिभ्यांतुल
भ्यतेसंदानताम्॥४५॥सुपांकर्मादयोप्यर्थाःसंख्याचैवतथातिङाम्॥प्रसिद्धो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अनुविद्धमिवज्ञानंसर्वंशब्देनभासते ॥४२॥ शब्दोपियदिभेदेनविवक्षास्यात्तदातथा ॥ त्रुटि ४

नियमस्तत्रनियमः प्रकृतेषुच ॥४६॥ ॥इतिलुवर्थनिर्णयः॥ ॥एकंद्विकंत्रिकं
चाथचतुष्कंपञ्चकंतथा ॥ नामार्थाइतिसर्वेमीपक्षाःशास्त्रेनिरूपिताः ॥४७॥ आ
नन्त्येपिहिभावानामेकंकृत्वोपलक्षणम् ॥ शब्दःसुकरसम्बन्धोनचव्यभिचरिष्य
ति ॥४८॥ नसोस्तिप्रत्ययोलोकेयःशब्दानुगमादृते ॥ नोवक्त्राचादिभिःसि॥प्यसा
वर्थोविभासते ॥५०॥ वाच्यत्वंयाद्दकत्वंचद्वाकितेजसोयथा ॥ तथैवसर्वशब्दाना
मेतेपृथगवस्थिते ॥५१॥ अतस्वगादित्याहभूलनायामेतिदृशम् ॥ नघातिपदि
केनापिपदंसाधुचतत्स्मृतम् ॥५२॥ ॥इतिनामार्थनिर्णयः॥ ॥सुपांसु दुर्गो
५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्वा

पातिङानाम्नाधातुनाथतिङंतिङा ॥ सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ ५३ ॥
समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथा परः ॥ योयं पूर्वपदार्थादि प्राधान्य विषयः स
च ॥ ५४ ॥ औत्तपूर्व्यात्सोपि रेखागवयादिवदास्थितः ॥ जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वा
र्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा ॥ ५५ ॥ भेदः संसर्ग उभयं वेति वाच्यव्यवस्थितेः ॥ समा
सेष्वलु भिन्नवृत्तिः पंकजशब्दवत् ॥ ५६ ॥ बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव सा रे
धने ॥ स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ॥ ५७ ॥ चकारादिनिषेधो
थ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् ॥ कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः ॥ ५८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥अथ षष्ठ्यर्थं बहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना॥ स्कृ प्रत्ययगर्थाः सिद्धवत्किं शक्तिं न
कल्पये॥५९॥ आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किंचिदुपदर्शकम्॥ गुणप्रधानभा
वादौ तत्र दृष्टो विपर्ययः॥६०॥ पर्यवस्यच्छाब्दबोधो धात्विद्रूपाक्षरा स्थिते
॥शक्तिग्रहेऽन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वचिन्तनम्॥६१॥ ॥जातिसमासशक्तिनिरूप
णम्॥ ॥इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा॥ अनादिरर्थैः शब्दा
नां संबन्धो योग्यता तथा॥६२॥ असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते॥ वा
चकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः॥६३॥ ते साधुष्वनुमानेन प्रत्य

दुर्गो.
६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

योत्पत्तिहेतवः ॥ तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ॥ ६४ ॥ नशिष्टैरनुगम्यन्ते
पर्याया इव साधवः ॥ ते यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः ॥ ६५ ॥ अम्बाम्बे
ति यदा बालः शिक्षमाणः प्रभाषते ॥ अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः ॥
६६ ॥ एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योपभ्रंशः प्रयुज्यते ॥ तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थो
भिधीयते ॥ ६७ ॥ पारम्पर्यादपभ्रंशो विगुणेष्वपि धातृषु ॥ प्रसिद्धिमागता ये
षु तेषां साधुरवाचकः ॥ ६८ ॥ दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिः ॥
अनित्यदर्शिनां तास्मिन्वादे बुद्धिविपर्ययः ॥ ६९ ॥ सम्बुद्धिशब्दे सम्बन्धो योप

ताम्वृतियोग्यता॥समर्थाशोऽप्यतासम्भिन्नतानापितादियोगवत्॥३०॥ ॥इति
शक्तिनिर्णयः॥ ॥नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात्सर्वनामता॥आरोपितत्वं न
ञ्द्योत्यं नह्यसौ प्रतिसर्ववत्॥३१॥अभावो वा तदर्थोस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात्॥
विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतस्त्ववधार्यताम्॥३२॥ ॥इति नञर्थनिर्णयः॥ ॥
द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा॥उपास्येते हरिहरौ लकारेण दृश्य
ते यथा॥३३॥तथान्ययोगनिपाते पिलकारः कर्मवाचकः॥विशेषणाद्ययोगो
पिप्रादिवच्चादिके समः॥३४॥परार्थसङ्ख्यान्वोतिविभागेन कदाचन॥नि

पातेतरसङ्गो चेत्समारंगं किं विभावय ॥७५॥ द्योरदस्येरिवोदीच्यानुरूरिच्यनूरसानि
व ॥इत्याद्यावन्वयो न स्यात्सुपाच भवरणं ततः ॥७६॥ नञ्समासेद्यापरस्यद्योसं
प्रत्येवमुख्यता ॥ द्योत्यमेवार्थमादाय जायन्ते नामतः सुपः ॥७७॥ चतुर्विधे
पदे चाग्र्यद्विविधस्यार्थनिर्णयः ॥ क्रियते संस्ययोत्यन्ते नोपसर्गनिपातयोः ॥
७८॥ तयोरर्थाभिधाने क्रियापासे नैव विद्यते ॥ यदर्थद्योतको तोनुवाचकः
स विचार्यते ॥७९॥ उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ॥ प्रहाराहार
संहारविहारपरिहारवत् ॥८०॥ निपातानां वाचकत्वमन्वयव्यतिरेकयोः

।।युक्तं वा न तु न युक्तं परेषां मतमेव नः ।।८०।। निपातानां परेषां तु निरस्माकमिति स्थि
तिः ।। व्यापकत्वादुक्तेन यास्त्व [illegible] वदे
दकमिष्यते ।।८२।। ।।इति निपातानां द्योतकत्वादिनिर्णयः ।। ।।अन्तर्भूततमसा
सेभ्यो मत्तभेदनिबन्धनम् ।। त्वतलोरर्थकथनं दीकयाऽपि शेषात्कृतम् ।।८३।। अ
त्राऽर्द्धजरतीयं स्याद्दर्शनान्तरगामिनाम् ।। सिद्धान्तेनुस्थितं पक्षद्वयं त्वादिसूत
कृद्गणु ।।८४।। प्रयोगोपाधिमाश्रित्य प्रकृत्यर्थप्रकारताम् ।। धर्ममात्रं वाच्यमि
ति यद्वाद्वयोरादिमौ ।।८५।। जायन्तेत जन्यबोधे प्रकारे भावसंज्ञिते ।। संबन्धि दुर्गो
८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भेदात्सत्यैव भिद्यमाना गवादिषु ॥ ६ ॥ जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥ तां ना २
प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ॥ ७ ॥ सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः ॥
॥ ॥ इति भावप्रत्ययार्थविचारः ॥ ॥ आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ॥ ८ ॥
आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥ प्रत्ययार्थस्यैकदेशो पुष्कलस्तथा विशेष
णम् ॥ ९ ॥ असंबद्धस्य संसर्ग आग्नेयादाविवस्थितिः ॥ देवतायां प्रदेशो च रवगडशः शक्ति
रस्तु वा ॥ १० ॥ इदं देयमेव वा शक्तिः प्रकृतेरस्त्व लक्षणा ॥ देवतायां निरूढेति सर्वे
पक्षा इमे स्थिताः ॥ ११ ॥ क्रीडायां णस्तदस्यास्तीत्यादावेवैवदिक स्मृता ॥ वस्तु
तोऽर्थान्तरे वृत्तिर्नाशास्त्रीयप्रयत्न्यते ॥ १२ ॥ ॥ इति देवताप्रत्ययार्थः ॥ ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभेदैकत्वसंख्यायां तन्त्रोभानीमिति स्थितिः ॥ कपिञ्जलानालभेतेति त्वंन्याया
द्यर्थोचितम् ॥ १३ ॥ यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ॥ अविभागेन वर्त्त
न्ते नां संख्यां तादृशीं विदुः ॥ १४ ॥ भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः ॥
व्यापारान्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते ॥ १५ ॥ अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूप
वान् ॥ प्रख्यायते न च ज्ञेकादिभेदापोहेन गम्यते ॥ १६ ॥ ॥ इति अभेदैकत्वसंख्या
निर्णयः ॥ ॥ लक्ष्यानुरोधात् संख्यायास्तत्र्यात्र्येमनेयतः ॥ पश्चेकत्वादि दुर्गे
हेतूनामाश्रयणमनाकरम् ॥ १७ ॥ उत्पद्यते समस्तेभ्यो धातुभ्यः प्रत्ययो यदि ८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यै
॥नदासर्वैर्विभक्तीनं द्वन्द्वोत्पन्नसुवर्थवत्॥९८॥विधेये भेदकं तत्र म[illegible]तो नियमो नहि॥
गृहैकत्वादिहन्नामाश्रयणमनाकरम्॥९९॥वदाभ्यां वाक्यभेदेन न कारद्वयन्ना
भतः॥क्षान्तिर्नैवाऽस्तितन्त्रत्वे विधेये भेदकं स्यात्तु॥१००॥ ॥इति संख्याविवक्षानिर्ण
यः॥ ॥अव्ययकृतनइत्युक्ते प्रकृत्यर्थे तुमादयः॥ समानकर्तृकत्वादियोग्यमेषा
मितिस्थितिः॥१०१॥प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्॥शक्तिर्गुणाश्र
या तत्र प्रधानमनुरुध्यते॥१०२॥प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते॥य
दा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते॥१०३॥ ॥इति क्त्वातुमुन्नर्थनिर्णयः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वाक्यस्फोटोतिनिष्कर्षेतिष्ठतीति मतस्थितिः ॥ साधुशब्देन्तर्गता हि बोधका न तु तत्स्म
ताः ॥ १०४ ॥ व्यवस्थितेर्थ्य बहुतरत्क्रुन्वायतरत्तथा ॥ किंचारव्यातेन शब्दार्थै मेद
दिः स्मार्यते यदि ॥ १०५ ॥ कथं ... रवाख्यत्ववाच्यत्वं तद्भिमावयभान्नरवाप्नोति
ऽक्ष्वस्तिनामता क्वाख्विवस्फुट ॥ १०६ ॥ नामार्थयोर भेदोपि ... तुल्योव
धोर्थ्यतामता ॥ ॥ इति वर्णस्फोटनिरूपणम् ॥ ॥ अथाखण्डवाचकाख्येत्पद
स्फोटस्ततरस्फुटः ॥ १०७ ॥ घटेनैत्यादेयुनहि प्रकृत्यादिभेदास्थिता ॥ वर्ण
सादाविवेहापि संप्रमोहोहि सूपतो ॥ १०८ ॥ हरेवेत्यादि दृष्टाप वाक्यस्फोटं दुर्गो

१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विनिश्चिनु ॥ अर्थे विशिष्य सूक्त[illegible]द्दहुरां घेत्समंपदे ॥१०९॥ नस्मरगा[illegible]त्वाचेन्तू
त्यदेर्थेष्वास्तु तन्नथा ॥ सर्वेष्वेवा हि वाक्यार्थो लक्ष्यस्य वेति ये विदुः ॥११०॥ [illegible]स्ते
पीत्थमेवाहुर्लक्षणायायहुगति मुः ॥ पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ॥
१११ ॥ वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥ पञ्चकोशादिवत्तस्मात्कल्पनैषा
समाश्रिता ॥ ११२ ॥ उपेयप्रतिपत्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः ॥ तद्वारमपवर्ग
स्य वाङ्मलानां चिकित्सितम् ॥ ११३ ॥ पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रका
शते ॥ इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ॥ ११४ ॥ इयं सा मोक्षमाणा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नामजिह्वाराजप्रकृतिः ॥ अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति ॥ ११५ ॥ कल्पि
तानामुपाधित्वं स्वीकृत्तं हि परैरपि ॥ स्वरदैर्घ्याद्यपि ह्यस्ये वर्णाभ्यो न्यस्य म
च्यतो ॥ ११६ ॥ वाक्यत्वइवशक्तेवैजातेर्लाघवमाद्यताम् ॥ ओपाधिको वा भे
दोस्तु वर्णानां तारमन्द्ववत्त ॥ ११७ ॥ अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिस्फोटइ
ति स्मृता ॥ कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥ ११८ ॥ सत्यास
त्यौ तु यौ भागौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ ॥ सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्वा व्यक्तयो
मताः ॥ इत्यनिरूप्यमाणायच्छेदनत्वनिरञ्जनम् ॥ ब्रह्मैवेत्यक्षमं प्राहुस्तस्मै
११९
॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ ॥ शुभम् ॥

स्फो
१३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥तदा सर्वैर्विज्ञेति द्वन्द्वोत्पन्नसुवर्थवत्॥९८॥विधेयभेदकं तत्र म[illegible]तो नियमो न हि॥
गर्हैकत्वादि हेतूनामाश्रयत्वमनाकरम्॥९९॥वदाभ्यां वाक्यभेदेन नकारद्वयत्वा
भतः॥क्षतिर्नैवास्ति तन्त्रत्वे विधेयभेदके स्यात्तु॥१००॥ ॥इति संख्याविवक्षानिर्ण
यः॥ ॥अव्ययकृत इत्युक्ते प्रकृत्यर्थे तुमादयः॥समानकर्तृकत्वादियोग्यमेषा
मितिस्थितिः॥१०१॥प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्॥शक्तिर्गुणाश्र
या तत्र प्रधानमनुरुध्यते॥१०२॥प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते॥य
दा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयते॥१०३॥ ॥इति क्त्वातुमुन्नर्थनिर्णयः॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४०८३

अथ
तिलमासचक्रम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स॰मा श्रीगणेशायनमः॥ ॥षोढासमासाः संक्षेपात्षड्विंश
१ तिधा पुनः॥ नित्यानित्यत्वयोगेन लुगलुक्केन च द्विधा॥१॥
तत्राष्टधा तत्पुरुषः सप्तधा कर्मधारयः॥ अष्टधा च बहुव्री
हिर्द्विगुराभाषितो द्विधा॥२॥ द्वन्द्वोपि द्विविधो ज्ञेयो ऽव्ययी
भावो द्विधा मतः॥ तेषां पुनः समासानां प्राधान्यं स्याच्चतुर्विध राम
म्॥३॥ चकारबहुलो द्वन्द्वः स चासौ कर्मधारयः॥ यस्य येषां १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वहुव्रीहिः शेषस्तत्पुरुषः स्मृतः ॥४॥ कर्तृकर्मक्रियायुक्तः प्रयोगः स्यात्सकर्मकः अकर्मकः कर्मशून्यः कर्म
द्वंद्वाद् द्विकर्मकः ॥५॥ अथ वालवोधार्थं प्रयोगविधिः कथ्यते ॥
प्रयोगाः पंचविधाः सकर्मकोऽकर्मकः कर्मणि भावे द्विकर्मक
श्चेति भेदात् सकर्मकप्रयोगो यथा कृष्णो भक्तान् रक्ष
ति ॥ १ ॥ अकर्मकप्रयोगो यथा स्याल्लक्ष्मणस्तिष्ठति ॥ २ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स·मा कर्मणिप्रयोगोयथाविष्णुनाप्रपंचः क्रियते॥३॥भावे
२ प्रयोगोयथाकृष्णेनस्थीयते॥४॥द्विकर्मकप्रयोगो
यथायोधरामन्नंदुहोह॥५॥ ॥इतिप्रयोगविधिः॥अथ
समासविधिःकथ्यते समासाःषड्विधाः तत्पुरुषः कर्मधा
रयोबहुव्रीहिर्द्विगुर्द्वंद्वोऽव्ययीभावश्चेति भेदात् तत्रा राम
दधातत्पुरुषःप्रथमातत्पुरुषोद्वितीयातत्पुरुषस्तृती २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यातत्पुरुषश्चतुर्थीतत्पुरुषः पंचमीतत्पुरुषः षष्ठीतत्पुरु
षः सप्तमीतत्पुरुषो नञ्तत्पुरुषश्चेति तत्र प्रथमातत्पुरुषो
यथा अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिप्पली पूर्वकायस्येति पूर्व
कायः ॥ १ ॥ द्वितीयातत्पुरुषो यथा कृष्णं श्रितं कृष्णश्रि
तः ग्रामं गतः ग्रामगतः ॥ २ ॥ तृतीयातत्पुरुषो यथा शंकु
लया खंडः शंकुलाखंडः धान्येनार्थो धान्यार्थः ॥ ३ ॥ चतु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सं·मा थीत॰त्पुरुषो यथा यूपायदारु यूपदारुः कुंडलायहिर
३ रायं कुंडलहिरण्यम्॥४॥पंचमीतत्पुरुषो यथा अर्थात्
अपेतः अर्थापेतं सिंहाद्भयं सिंहभयम्॥५॥षष्ठीतत्पुरुषो
यथा कृष्णस्य भक्तः कृष्णभक्तः आम्रस्य फलं आम्रफ
लम्॥६॥सप्तमीतत्पुरुषो यथा अक्षेषु शौंडः अक्षशौंड राम
:कर्मणि कुशलः कर्मकुशलः॥७॥नञ्तत्पुरुषो यथा ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नब्राह्मणाः अब्राह्मणाः नवृषभः अवृषभः॥८॥ ॥इति
तत्पुरुषः अथ कर्मधारयः विशेषणपूर्वपदो विशेष्यपू
र्वपदो विशेषणोभयपदो ऽपमानपूर्वपदो ऽपमानोत्तरप
दः संभावनापूर्वपदो ऽवधारणापूर्वपदश्चेति भेदात्स
प्तविधः विशेषणपूर्वपदः कर्मधारयो यथा कृष्णश्चा
सौ सर्पश्च कृष्णसर्पः कृष्णौ चतौ सर्पौ च कृष्णसर्पौ कृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सं·मा स्याम्श्चेतसर्पाश्च कृष्णसर्पाः रक्ताश्चासौ लता च रक्तलता

४ रक्ते चेते लते च रक्तलते रक्ताश्च ता लताश्च रक्तलताः नी

लं च तत् उत्पलं च नीलोत्पलम् नीले चेते उत्पले च नीलो

त्पले नीलानि च तानि उत्पलानि च नीलोत्पलानि ॥

॥१॥ विशेष्यपूर्वपदः कर्मधारयो यथा वैयाकरणाश्चा राम

सौ खसूचिश्च वैयाकरणखसूचिः ॥२॥ विशेषणोभय ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पदः कर्मधारयो यथा शीतं च तत् उष्णं च · शीतोष्णम् ॥३
॥ उपमानपूर्वपदः कर्मधारयो यथा · मेघ इव श्यामः मे
घश्यामः · चन्द्र इव मुखं चन्द्रमुखम् ॥ ४॥ उपमानोत्तरप
दः कर्मधारयो यथा नरः सिंह इव नरसिंहः ॥ ५॥ संभावना
पूर्वपदः कर्मधारयो यथा गुण इति बुद्धिर्गुणबुद्धिः ॥ ६
॥ अवधारणापूर्वपदः कर्मधारयो यथा विद्यैव धनं वि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स·मा घायनम्॥१॥मध्यमपदलोपीसमासोयथाशाकप्रि
५ यःपार्थिवःशाकपार्थिवःदेवपूजकोब्राह्मणःदेवब्राह्म
णः॥ ॥इतिकर्मधारयः॥अथबहुव्रीहिः॥द्विपदोबहुपद
ःसहपूर्वपदःसहोत्तरपदः॥संख्योत्तरपदःसंख्योभयप
दोव्यतिहारलक्षणोदिगन्तरालक्षणश्चेतिभेदात्॥अ राम
ष्टविधः॥तत्रद्विपदबहुव्रीहिर्यथाचित्राःगावोयस्यसःचि ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रगु॰गोप्यः प्राप्तंउदकंयंसप्राप्तोदकोग्रामः भुक्तंओदनंये
नसः भुक्तौदनोभूपः निर्जितःकामोयेनसः निर्जितकामःशि
वः विभक्तंधनंयैस्तेविभक्तधनाबान्धवाः दत्तः स्वरूपोयस्यसः द
तस्वरूपोब्राह्मणाः उद्धृतंधनंयस्मात् तत् उद्धृतधनंकुंडम्
चक्रंपाणौयस्यसः चक्रपाणिः हरिः करास्थितंधनंयस्य
सः करास्थितधनोवणिक् पुष्पिताः द्रुमाः यस्मिन् सः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[illegible]ता :पुष्पितद्रुमश्चारामः[illegible]वहव : यत्वानोयस्यां सा वहुयत्वा

शालापुष्पिताः द्रुमाः यस्मिन् तत् पुष्पितद्रुमं वनम् [illegible] उष्ट्र

मुखमिव स्यमुखंयस्यस : उष्ट्रमुखो यस्य : ऊर्द्धो घंटोयस्याः सा ऊर्द्ध

घंटानारिस्थगमाद्योदरस्तनकंठ[illegible]दंतमुखासिकेशा

: स्त्रियां वक्तव्यौ लौई वंना भवंतियथा [illegible] दरंस्थंगयस्याः सा[illegible] राम सु

सुन्दरांगी शोभनं गात्रं यस्याः सा[illegible] गात्री [illegible] दरं यस्याः सा ६

सु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

क्रोडरिचारुस्तनौ यस्याः सा चारुस्तनी॥ दृढी वेरहृवक्ष्मसि
तीयस्याः सा॥ दृढीवरासीकंबुरिव कंठो यस्याः सा कंबुकं
ठी॥ कुटिलाः केशाः यस्याः सा कुटिलकेशी॥ दृतरेखांस्त्रंगा
दिवा चकामांसीत्वे अपि स्त्रावंतत्वमेवं चारुदेहा विस्तृता
लका॥ आहृतकुचाकंदरशनेत्यादि उरुपद्मलघुवद्रूप
टश्च उत्वाइचारुमद्रुशब्दानां स्त्रीलिंगविशेषणात्वेपि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स॰मा ७ इवात्तत्वमेवं यथा महाराष्ट्रे लव्वीभावेनपादिः इति द्विपदं बहु
पदो यथा ऋद्धिकः उन्नतः अंसो यस्य सः ऋषिको उन्नतांस
ःसहपूर्वपदो यथा सहक्रष्णेनवर्त्तते इति सक्रष्णः रामेणस
ह वर्त्तते इति सरामः संख्योत्तरपदो यथा दशानां समीपे ये
संति ते उपदशाः संख्योभयपदो यथा द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः राम
व्यतिहारलक्षणो यथा केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्र ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कै

वर्त्तत इति ॥ शाकोद्भिसुद्दिगंतराललक्षणो यथा दक्षिणा
स्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्यदंतरालं सा दक्षिणपूर्वा इति बहुव्री
हिः अथ द्विगुसमासो द्विविधः एकवद्भावी अनेकवद्भावी चे
ति एकवद्भावी द्विगुर्यथा त्रयाणां भृंगाराणां समाहारः त्रि
भृंगारम् पंचानां फलानां समाहारः पंचफली अनेकवद्भा
वी द्विगुर्यथा त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी अ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

थद्वंद्वः द्वंद्वोपि द्विविधः इतरेतरसमाहारभेदात् इतरेतर
द्वंद्वो यथा प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ रामश्च कृष्णश्च रा
मकृष्णौ समाहारद्वंद्वो यथा हरिश्च हरश्च एषां समाहारः हरि
हरगुरुः प्राणितूर्यसेनांगानां द्वंद्वे एकवद्भावः प्राण्यंगे यथा
पाणी च पादौ च मुखं च पाणिपादमुखम् तूर्यांगे यथा
मार्दंगिकश्च वैणविकश्च मार्दंगिकवैणविकम् सेना

अपरं च अश्वारवपटलम् । सेनांगे यथा । राजन्या अश्वस्था अश्वसा अश्वा
अराजन्यस्यास्वम् । इति द्वंद्वः । अथ अव्ययीभावः स यथा त
टं तटं प्रत्यनुतटम् । गिरिं गिरिं प्रत्यनुगिरि क्रमं अनतिक्रम्य
वर्त्तते इति यथाक्रमम् । कुंभस्य समीप वर्त्तते इत्युपकुंभ
म् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । अव्ययीभावस्य
अव्ययत्वात् त्रिषु लिंगेषु समानं रूपम् । षट्समासा निरी

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स·मा ता: अथालुक्समासोऽलुक्समासश्चालुक्समासो यथा·त
९ नुरेवलनानन्तुलता· कृत्वा एवमेकं: कृष्णामेकं: अथालुक्
समासो यथा·वनेचरतीतिवनेचरः स्यास्तीतिबुद्धिमती
धनमस्यास्तीतिधनवती धीरस्यभावो धीरता जनानां समू
हो जनता घटस्यभावो घटत्वम् दृशाश्वानन्पुरुषः श्वे राम
ताश्वः कर्मधारयः रक्तैवस्त्रो बहुव्रीहिः द्वंद्वश्च इंद्रदिवाकरौ ९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ष्य

यल्लिंगं यद्वचनं याच विभक्तिर्विशेष्य[स्य]तन्ना लिंगं तद्वचनं सा

च विभक्तिर्विशेषणस्यापि ॥१॥ सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु सु

च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥२॥

त्वा

आदौ कर्तृपदं वाच्यं द्वितीयादिपदं ततः क्त्वान्तुमन्ल्यपू

चमध्ये तु कुर्यादन्ते क्रियापदम् ॥३॥ अथ कारकमुच्यते क

र्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च अपादानाधिकरण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स·मा मित्याहुःकारकाणिषट्॥४॥निर्दिश्यप्रथमाप्रोक्तासैवचामं
१० त्रणेस्त्वपि द्वितीयाकर्मणिप्रोक्तातृतीयाकर्तृकरणयो
ः॥५॥ज्ञानज्ञाप्यगविंकारेहेतावपिचतुर्थ्यन्तेस्याद् थर्थेसंप्रदामे नै
चचतुर्थीस्याश्वसर्वदा॥६॥हेत्वपादानयोःपंचमी·षष्ठीतुकर्तृ
कर्मसंबंधेऽधिकरणेनिमित्तेसनौ·सप्तमीस्याद्विषये
पि॥७॥यदाकर्त्तरिप्रथमास्यात्कर्मणिद्वितीयातदा·यदा राम
कर्त्तरितृतीयास्यात्कर्मणिप्रथमातदा॥८॥विशेषणांपु १०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रक्तपविशेष्यंतद्दनंतरम्॥ कर्तृकर्मक्रियायुक्तमेतदन्वयल
क्षणम्॥२॥प्रथमायांतेकरणम्। चतुर्थ्यंतंसंप्रदानम्। पं
चम्यंतमपादानं। षष्ठ्यंतःसंबधः सप्तम्यंतमधिकरणम्॥ इति
ते तो। तो। त्याते। तो १ त्याते। त्यांते त्याप्रत त्यांप्रत तीतें। त्यांतें
तीप्रत। त्यांप्रत २ त्यातें। त्यारो। तेरो। त्यानी। त्यारी। त्याही
नेरों करूत। त्यांकरून। त्याशीं त्यासहवर्तमान। त्यांसहव
त्याशी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स·मा र्तमानत्यांसरु वर्तमान·त्यासरु·त्यांसरु·तिरों·तीकरुन·तीरों

११ ·करुन·त्यांकरुन·तिरो·त्यांशी·तीसरु·त्यांसरु॥३॥त्याका

रतों·त्यांकाररोंत्यासाटो·त्यासाठी·तदर्थं·तीकाररो·त्यां

काररोतीसाटी·त्यांसाठी॥४॥त्यापासून·त्यांपासून

·त्याहूनत्याहून·त्यास्तव·त्यांस्तव·त्यांस्तव·त्यापेक्षां·त्यां राम

पेक्षातीपासून·त्यांपासून·तीहून·त्याहून·तीस्तव·त्यां ११

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्तव·तीपसां·त्यांपेक्षां॥५॥त्याचा·त्यांचा·त्यास·त्यांस·ति
चा·त्यांचा·नीस·त्यांस॥६॥त्याचे ठांपी·त्यांचेठायीं·त्या
मध्यें·त्यांमध्यें·त्यांचामध्यें·त्याजमध्यें·त्यांमध्यें·त्यांत·त्या
चांत·त्यांत·त्यांचांत· त्याविषयीं·त्याचाविषयीं·त्याज
विषयीं·त्यांविषयीं·त्यांचाविषयीं·त्यांजविषयीं·त्यां
निमित·त्यांचा·निमित्त·त्याजनिमित्त·त्याचानिमित्त·त्यां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सं·मा त्रनिमित्ततो·म्यसतां·तेम्प्रसतां·तिचेठांयी·त्यांचेठायी·ती
१२ मध्ये·तिचामध्ये·तिजमध्ये·त्यांमध्ये त्यांचामध्ये·तीचाम
ध्ये·तिजमध्ये·त्यांमध्ये त्यांचा मध्ये·त्यांजमध्ये·तींन·तिचां
न·त्यांन·त्यांचांन·तीविषयी·तिचाविषयी·तिजविषयी·
त्याविषयी·त्यांचाविषयी·त्यांजविषयी·तीनिमित्त तिचा
निमित्त·तिजनिमित्त·त्यांनिमित्त·त्यांचा निमित्त·त्यांजनि ११
१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स·मा मित·नीच्चसतां·त्यान्त्रसतांतेंत्र्यसतां·तींच्चसतां१॥ हेत्र्य
१३ रैरै·त्र्यगा·त्र्यहोहो·नोहे·नो·त्र्यगो·गे·त्र्यहो·हो·नो·संवो
धनम्॥ ॥इतिसमासचक्रं समाप्तम्॥शुभमस्तु॥रा
मराम राम राम रामराम राम राम राम राम रामं

राम
१३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समासचक्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४०८२

परिभाषेन्दुशेखरोयम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प० भा० शे०

॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥श्रीशिवाय नमः॥ ॥नत्वा साम्बशिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः। बालानां सुख
बोधाय परिभाषेन्दुशेखरम्॥१॥ प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकानि अत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि
भाष्यवार्तिकयोर्निबद्धानि यानि परिभाषा[illegible]रूपाणि तानि व्याख्यायन्ते नतु लक्ष्य [illegible]
[illegible]कारस्यैवोपादानात् [illegible] संदेहात् [illegible] तत्राह व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहाद
लक्षणम् १ [illegible] निर्णयः॥ हि यतः संदे
[illegible] लक्षणम् [illegible] [illegible]
[illegible] संदेहनिवृत्त्यर्थं [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लिङ्गनिमित्तमात्रतये तत्त्वं बोध्यत इति यावत्. तेनाणु दित्सवर्णो न्यैन्यरिहा . प पूर्वेणाराद्गृहणां परेणा क्रस्य हणामिति भा
ष्यस्यहम्. तेनसंज्ञापरिभाषाविषयेपक्षद्वयमित्याह यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्. कार्यकालं संज्ञापरिभाष
मिति उद्देशमनतिक्रम्य इति यथोद्देशम् उद्देश उपदेशदेशोऽधिकरणसाधनस्त्वायं यत्र देशेऽपदिश्यते तद्दे
शस्थवाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्तया गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्रशास्त्रे व्यवहारः देशस्थोच्चारणकालस्थाग
रणको व्यापियते तेन वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किं विप्रयोजनमनेनेति वा नमात्रेणासंनु यद्यपास्तु [illegible] हि प्र
तिपत्र [redacted] पेक्षोयं पक्ष इति रिद्धम् गुणेकैय ठः कैचित्तु परिभाषाविषयेत्यस्मिन्नित्या दिवाक्यार्थबोधे सप्त
मीनिर्देशादिक्केति यथाद्योवनात्यांसंकल्पादित्युपस्थितो सकलतत्संस्कारापत्तुणाभेदं परिकल्प्यैकवाक्यतयैव
नियमः कार्यकालपक्षेकत्रियाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः एतदयाभिप्रेत्याधिकाराणामपि प्रकारकः कर

२ संज्ञापरिभाषा वाक्यार्थबोधकत्वर्थः = ४ २ भाष्यतत्त्वविदस्त्वर्थः = ३ संज्ञानां विशेषस्यव [illegible] =

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपरो ऽधिकारो यथा ... अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते इति त्रिप्रकारः = ३ एतदेवाभिप्रेत्य ... इति =
४ विधि =
२ = ननु परिभाषाप्रदेशे ... अधिकारस्तु ... इति =

प० भा० टी०

२॥

= भाष्यात =

ङ्गिरेकदेशस्थः सर्वशास्त्रं अभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति षष्ठीस्थाने निमित्ते

भाष्ये उक्तम् अधिकारशब्देन ... परिभाषा उच्यते कश्चित् परिभाषारूप ... यथा प्रभा

रा सर्वगेहप्रकाशकः एवमेतत् सद्बुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तात्पर्यम् ... यद्

धारणं भाष्यं यद्यप्येषि प्रदेशैकवाक्यतया ... प्रतीतेः तत्रैव नावान्तरविशेषः यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे सर्व

विधिसूत्रबुद्ध्या ... भेदं परिकल्प्यैकवाक्यत्वं ताः परिभाषा ... ते यथोद्दे

शपक्षे नान्यात्मसंस्कारार्थं सन्निधीयमाना निर्गुणा भेदं प्रयुञ्जते इति कार्यकालपक्षे तु विधिप्रदेशो ... परिभाषा

बुद्ध्यैकवाक्यता इति ... एकदेशस्थस्य ... सर्वं वारयति यथा ... कार्यमि

तेकदेशागमनेऽपि ... किन्तु ... व्यवहार एव ... यथा ... अपि

विधिसूत्राणि = = साधृश्यात् ... परिभाषा ... निषेधभेदम् = ३
२ उक्तं भाष्ये कार्यकाले इति भाव = = ... कार्यकालपक्षे ... भाष्ये युक्ता न हि निषेध ... परिभाषा ... निषेधे इति =

प० २

= इति ...

ह० २ ॥

२॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनेनपदैकवाक्यतापन्ना ... विधिनाविधिना ... [illegible]
५ पाक्य २ =३ पाकैकवाक्यतापत्तिभावः ... एवंपक्षद्वयेपिविपरिभाषाणां ... संज्ञा ... [illegible]

निशेषविशेषाकांक्षत्वाद्ध्येकवाक्यतयैवान्वयइतिपरिभाषाणामाहुस्त्यात् परिभाषितेनव्यवहारः ङितिचेत्यगभा
ष्येगौणैकेना पर्युदासन्यायेन प्रसज्यप्रतिषेधेपितेनसहैकवाक्यार्थबोधमाह लोकेवाक्यानांव्यवहारः संज्ञाया
ज्ञास्यनुकार्यकालपक्षेतेनसहैकवाक्यार्थबोधः किंतुप्रदेशवाक्येनसहैव अतएवगौणमुख्यस्येत्यनेनदेक
वाक्यतापन्नादिदमोमादित्येतत्प्रतिनमुख्याद्यसिद्धमासिद्धस्यकार्यार्थेनयाकार्यज्ञानोत्तरमेवैवविरोधप्रतिसं
धानंचेतितगौणस्यपरत्वमेवविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौबीजम् अतएवकार्यकालपक्षेऽप्याद्भ्यः पैरैवप्रगृह्यसंज्ञेति
अदसोमादितिसूत्रेभाष्येउक्तम् अष्टाकेसूत्राधिकारस्थपदादिसंज्ञानुपयोगेदेवपदत्वेतिमगस्यपरत्वे
नैवबाध्यबाधकभावः पदादिसंज्ञानांतत्तज्जातिशक्तिग्राहकत्वे ... पाद्यामपिव्यवहारः अतएवपूर्वत्रासिद्ध
मितिसूत्रेपरिभाषाणामपिप्रवृत्तिमाशंक्यकार्यकालपक्षाश्रयेणासमाहितमित्याहुः यथोद्दे

२ विधिनिषेधयोः = ... = एवंउक्तरीत्या ... [illegible]
३ प्रदेशवाक्यसहैवेत्यर्थः = ... ४ ... [illegible]
१ एतत्संज्ञा आहुरिति = ... [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४ असिद्धिरिति कथमसिद्धमित्यर्थः असिद्धत्वस्य कथमुपपत्तिरिति भावः =

३ = इदं त्रिपाद्यां तत्र परिभाषाणां तत्र परिभाषाणां सिद्धमित्यर्थः =

= द्वितीय परिभाषार्थमाह कार्येति –

रापत्वः प्रत्ययस्य संज्ञाप्रकरणे भाष्ये कार्यकालमित्यस्य च कार्येण काल्यते स्वसन्निधिं प्राप्यते इत्यर्थः कार्येणत्वसंस्कृ

३॥ तयस्यसूत्रेलिङ्गविशिष्टपरिभाषाणामादेपइतियावत् सूत्रं एकपूर्वं गासिद्धमितितस्य भाष्ये गिपाद्यासिद्ध

१ संज्ञापरिभाषाणां त्रैपादिकत्वेनेति भावः = त्वात्त्रगसपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशंक्य पञ्चपादं तगासिद्धं नत्विहसिद्धमित्युक्तानाव = ४ कार्यकालेत्यादिपक्षे =

ताव्यासिद्धिरित्यभिप्रायके कथमिति प्रश्ने कार्यकालसंज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं — दृष्टम मि

त्युक्तम् यथकार्यकालेऽस्मोऽस्यादि — त्यादेे तस्मादिसुत्रस्यतस्मिन्निति इष्टइतिपरिभाषाद्वयोपस्थि

तौ परत्वादुभयत्रापि इको यणचीति इकोऽसवर्णीयादि इतितस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यात संज्ञतिरूपयोरेकदेशस्य पूर्वे रुभः॥

ऽपरत्वोऽहिन्वस्मात्संगतेः सर्वत्रैकवाक्यो गुणोऽन्यत्रके पदे इति वाक्यम् । वक्ष्यति चैवमसत्त्वेपाध्यायीकु ३॥

तणोऽपरत्वाभ्युपगमे ना दोषः नहि कार्यकालपक्षे तावता नैरर्थक्यमिति पक्षद्वयेपि पूर्वेषां स्वबुद्धिजनने

४ पक्षे १

= परिभाषाणां कार्यकालपक्षे यतद्रोऽर्थबोधो स्वेतेतिनद्विषये विवृतिर्देमसत्त्वपदं तो पादद्वये स्थातन्त्रियामकमिति भावः = २

१ पादद्वयम् =

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नन्वकार्यकालेऽप्यस्य परिभाषात्वं न विरोधः ... कालपक्षे=

३ यथोद्देशपक्षे ... कार्यकालतायामिति ... गुणवृद्धिसंज्ञे ...

३

नाविशेषात्‌ नैमित्तिकत्वेऽपि स्मृत्यैव तस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय यथोद्देशपक्षमलं संभवति नाप्यसमदादिबुद्धिजननेन स्व

= ...

देशे संयोगो भवति अत एव भाष्ये पक्षे स्वस्थैव सर्वशास्त्राभिव्यापकत्वमुक्तम्‌ अत एव तस्मिन्निति सूत्रे कैयट

स्तत्पादौ अपेक्षया परत्वस्यावस्थापकत्वमिति इको गुणवृद्धीति सूत्रस्य कैयट एक एव हि स्थित्यैव इत्यपास्तं सर्वशास्त्रा = इको गुणवृद्धी ...

न्तःप्रयोज्यत्वेन प्रधानरूपैकदेशस्थत्वेन क्वापि परत्वं न स्यात्‌ क्विङ्कित चेति सूत्रस्य के परीत्या विधिसूत्राणां

४ वै ... = यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे सन्निधानेन नेपापरत्वं भाष्येन एवं च पूर्वसूत्रस्थ इत्यत्र क इवेति अतः परत्वाद्गुणवच = ... पूर्वविप्रतिषेधः = ४

नेष्फली त्वेवमित्याद्युपच्छिद्धिधेनेति स्वलम्‌ २ हलंत्यमनुबंध [redacted] सामग्र्यवयवानवयवत्वसंदेहेऽनेकान्ता

अनेकान्ता अनुबंधा इति अनेकान्ता अनवयवा इत्यर्थः । कोऽयमवयवः सकल विनिवृत्तोपलभ्यः एवायं नुनतथा

= ... वर्थः = तैं दधभूतेविधेयकस्यवदर्शनात्‌ गिरि किरित्यादौ समीपावयवत्वारोपेण सामानाधिकरण्यः तुक्चा कस्मा

१ अनवयवत्वं व्यतिरेक प्रविनेयकारयतिको हीति =

...

... परिभाषापक्षे ... इत्संज्ञकेति =२

१ नन्वनवयवत्वे इतिर्नसा ... इति =

१ ग्रहणे वं विनेनियामकः=

= विधिपबोधके २

१ नवेवंगीत्वमित्यत्र भावेऽपि वृत्ति प्रकारस्यानन्तरमाह हलन्त्यमिति =

१ अनुबंधेन तादृशसंबंधेन सर्वगोपलभ्यते इत्यर्थः=

प॰भा॰यो॰

५॥

होगित्वप्रयुक्तकार्यमेवस्येवे स्वादिग्रव्याख्यानतो निर्णयम् [illegible] हलंत्यमित्यत्रांत्यशब्दः परसमीपबोधकः वस्तु

तोऽकांता एवन्याय्यम् शास्त्रेणैव गोपलंभात् अन्यत्रानुपलंभाच्च अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसंबंधेन गृह्यते

दिषूपलभ्यते नैयमयम् एवं द्विवृत्तौ हिरपि न्यायपतउपपन्नः। ग्रंथपाठे लक्षणगणनेकिंपानवयवत्वे गणके प्रत्यय

स्यैकादेशित्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वा [illegible] भावात् घञव्यकारस्यव्यर्थत्वाभावपत्तेश्च इदंवान्त्यलोपमितसंग

भाव्यैव्यम् नतद्युक्तमेकांता अनुबंधा इत्येवन्त्रापत्तिमिति दिक् एवं लवेकान्नत्वे अनेकांतत्वादेवो सादृश्यांसवदिशे

त्वसिद्धानेकान्तत्वे शिद्ग्रहणं व्यर्थमत आह नानुबंधकृतमनेकान्त्वम् लिङ्ग्रहणमेव तन्ज्ञापकम् नेनानं

त्वात्रत्वाद्यादेर्नस वदिशत्वम् अदिविषये तु सवादिशत्वं विनानुबंधस्येवाभावेनानुपपत्तिर्भवेत् नन्वेवं

मपि अवदातं तु एवमित्यत्र यलोपो न स्यादेकांतत्वशमनमिति तु संबंधाशुपने षोधेन स्यादेषः प्रकारस त्वेऽनेकान्तत्वा

२ ....

= अनेकान्तत्वसर्वदिशोत्वोत्वाप्रसक्तादित्वात् ... सर्वदिशत्वं ... =२

३ ... =

हलंत्यादिना २

सा मः॥

५॥

३ गवादिष्वान्तानां टोकित्वेसावेकदेशानां वानुपदेशात्वात्र भूतत्तोप्रभृतीनां उपदेशो पधित्यत्वाभावान्नता =

= उगिदचां सर्वनामस्थाने ०

मेः इत्यस्याम्

हलादिप्रत्यय एकोपीत्तरं पकाराभावेनास्य प्रत्ययाभावादित्यत आह नांतु बंधकृतमनेजन्तत्वम् उदीचां माङो व्यतिहारे

इति णोऽस्यान्ता पद्यः अपादेयनुनासिकेत्रेणपदिश्यमानस्यैजन्तत्वस्यात्वं क्रियते ऽकारसत्वेप्येजन्तत्वाभावादात्वाप्र

वृत्तेरस्य संगतिः न चात्त्वात्मवस्थायां तस्य धात्वनुत्वाभावात्कथंमात्वं तग्यानां लोरिति यस्यानिर्दिष्टत्वेनेत्यत्र विस्तरः ॥ स्य

एवेदं शाधाद्धि तिसूत्रे भाष्ये नन्वेवमपि वासरूपसूत्रेणाकदिष्येऽसौ प्यात वीरनम्भाह नानुबंधकृतम

सारूप्यम् इति भिदंमात्यो विभाषेतिवाधकस्य विकल्पविधायकमस्यान्वापकम् तेनगोदइत्यादौ नास्ति ति

वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ८ नन्तु संख्यागहणेवह्वादीनामेवग्रहणं स्यात् प्रकरणस्याभिधानियामकत्वमितिकृ

त्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययइतिन्यायात् अस्ति वप्रकृते बह्वादीनां संख्यासंज्ञाकृतेतिज्ञा

नरूपं प्रकरणं न तु लोकप्रसिद्धेक द्व्यादीनामित्यत आह उभयगतिरिह भवति इहशास्त्रे संख्याया अनिश

अविभाषाग्रहणं सिद्धयर्थः =

स्य

३ = अथ संज्ञाप्रसंगात्संज्ञाविधेये विचार इति पूर्वसंगतिं ध्वनयितुमाह नन्तु संख्येति =

परिभाषास्वरूपहेतुत्वसाधारणं वदति =

पं० पा० ७०

५॥

इत्यादि इति निषेधोऽस्य ज्ञापकः । न हि कृत्रिमा संख्या संज्ञा यदृच्छया संभवति तेन कर्मणि किमर्थमिति हरेकस्य मे
घेभ्यः कारणो विप्रति षिद्धं चानाधिकरणत्वादौ लौकिकक्रियाद्यभावागतिः । तेन कृत्रिमप्रगतिः कृत्रिमस्ये
तरेषु गतौ स्यानुस्तारिथ्या ख्यानमेव शरणम् । अन्तरङ्ग ब्राह्मणेति राज्ञेन कृत्रिमस्येदं सहसा ननु द्विकिम्पुंस्त्वमा
गस्य स्वपदं चेदं संख्या संज्ञा प्रयोजनाभावे यत्तु संज्ञाकरणकाराणां मध्यकाले ऽनेन पदेनैतस्य निपातपर्यन्तं कृत्रिमा
कृत्रिमन्यायबीजमिति । तत्र तेषामन्यतरो न चापि स्यात्कस्त्वेन विधित्वे संभवति नियमस्याप्रयोगात् । सर्वेस
र्वार्थवाचकात् स्वप्रभृत्यमो पि योगि इत्यानां सर्वं हेष्या । विभाषा सर्वशब्दार्थज्ञानस्या प्रकाशनात् सामान्यज्ञानं
न तयोर्धोपयोगी सम्प्रज्ञानं रूपितम् । ननु ध्येताशापितेत्यादौ पुंस्त्री इति ङीबाधनिषेधः स्यादतस्त्वाह
कार्यमनुभवन्हि कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते स्यात्किनाद्यापित्वादि अन्तेतिनि ईशाया स्यज्ञापकः । गुणन

५॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विसतीत्यादि सिद्धरूपे कार्य्यमनुभवन्तीति अत्राहि द्विर्वचनेऽचीति नुशब्दस्य द्वित्वम् अथासन्धुकोऽस्ति त्यस्य षष्ठीत्वान्सन् नास्य
कार्यित्वेनसोऽस्तित्वाभिमतत्वाभावान्नत्वप्रवृत्तिर्न स्यात् वस्तुतः समकार्यिकारणनिमित्तकार्यपोर्भेदस्य सकलतन्त्रकारानुप्रति
पन्नतया नस्यतत्वेनाप्यरामाभावेननेषान्तापकसाध्या अपरस्त्वाह प्रयुक्तः सन्निवेशेनाप्यपरोऽग्नेः प्रसिद्धत्वेऽपि घोषयतीत्यत्र
मू' ननु प्रागिदापयतीत्यादौ ह्रस्वस्य विधीयमानाधिसंज्ञानुयेनस्यादतआह यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते
यमुद्दिश्यागमो विहितः सतद्गुणीभूतः आगमानां तद्वयवत्वेन बोधितोऽतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्रहणं कोऽपि के न संग्रहाद्गृहीतो
र्थः नग्गनद्गुणीभूतद्दृश्यतो बीजकथनम् लोकेऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये न तद्भिन्नत्वं देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते
यमुद्दिश्य विहितइत्युक्तेः प्रतिदापयतीत्यादौ नदाशिपस्य घुत्वम् अप्रानेमुणिनि नुण्विधानसामर्थ्यादिपाऽनित्या अ
न्यथापवमान ऋणा दावकारस्य प्रकृतत्वापत्तिभावपातिरिक्तस्य सवर्णादीर्घेनैव यथेष्टस्य सिद्धमेव तेनदिदीपेत्यादौ यणादि
न जकारेत्यादौ अप्रानस्योरतलितिन नचैकादेशवर्णस्य वर्णान्तरं स्ववयवःकथमिति वाच्यम् वचनेनावयवत्वबोधनात्

ध्वनितेपेति नत्रौहि प्रतिपदितेदमेताद्भाको अप्रहतस्य पूर्वादिदे... (dense interlinear commentary, largely illegible)

१ द्विर्वचनेऽचीत्यत्रमाप्येध्वनितो या १०४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्य चावयवसमादृशेपपर्यवसानं बोध्यम् नचोक्तज्ञापकाद्दीर्घग्रहणेऽस्याः प्रवृत्तिरिति वाच्यम् आनेमुगिति सूत्रभाष्येऽकार
स्यांगावयवस्य मुगित्यर्थे पचमान इत्यत्रातोऽस्य नुङागमेऽदिति स्वरेण स्यात् इत्याशंक्याऽनुपदेशभक्तत्वाद्ग्रहणेन नेहि ध्वनेऽड्
गुक्केरसंगत्यापत्तेः किंच ङमंतपदस्यावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडित्यर्थे कृते न्यासेनस्यादौ ङमुडागमे नलत्वमाशंक्य प
दागमत्वादिति न्यायेनावयवस्यापि पदांतग्रहणेन ग्रहणात् पदांतस्येति निषेधोऽनयाच परिभाषया गमानामागमि
धर्मत्वेऽपि स्थानिवद्भावेनावयवत्वापरेऽङमुट् सत्तस्याभावात् संगतेश्च किंच गुणादेरपरत्वेऽपि विधिसूत्रस्य गुणत्वाद्वेव्य
म् अन्यथा ऋकारस्य गुणो वृद्धीरपराविति नियमेन स्यात् न च वर्णग्रहणे एतत्प्रवृत्तेर्न संभवति अनेन एव र
द्राप्याप्तिति तत्रैव भाष्ये गुणो भवतीति च (वे) ह्रस्वत्वानीतिरेकविषयत्वाद्गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभावनियमेन इति अनेन ए
वर्णैः विशेषणीत्यादि सिद्धांताद्यर्थम् अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यस्य तु न प्रयोजनम् अत्र धातुकस्येऽग

रामः॥

६॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ननु वुद्धिविपरिणामस्य कार्यविधिवाद्विधिरूपे तत्सूत्रेऽस्ति देशेषिमति हृत्यादेशस्य तत्र ग्रहणं नती ऽर्थः स्थानिवुध्येव कार्यवैरूपे निर्धारणार्थकत्वप्राप्तौ हेतुः तस्य तद्वुध्या कार्यकाले निर्दिश्यमानत्वे तावन्मात्रे तेन कल्पनाभावात्तदवस्थितिरिति भावः = २

१ = हेतुतीयानुपपत्तिसूत्रार्थापत्तिमूलकेत्यर्थः = इत्यूहितान्वृधानुकल्पनेऽशक्तियानुक्रमिकादि संवर्ध्यः = १

नमवृत्त्यर्थे ज्ञाते नित्येषु शब्देषु स्थानागमविधानानुपपत्त्यार्थापत्तिमूलकवाक्यांतरकल्पनेनेत्यूहितवुद्धिप्रसंगे सेद्धुद्धि

२ वुद्धिविपरिणामस्तीकार्ये वेत्यर्थः = कर्त्तव्येति एवं यद्यप्यादेशोपि आगमेषु धर्वागमोपि वुद्धिविपरिणामस्तुल्येन लिंगमाहानिः स्थानिवत्सूत्रे चानेनादेशग्रहणं साक्षाद् नन्वत्वं तेन गणापत्त्याद्दत दस्थमेवानस्याहस्थाभिधानः

दृष्टाध्यायीवोधितस्थान्यादेशभावेऽवारितं स्यात् लोपर्थेऽपि किंचैवं सति स्थानिवुध्येव कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषा

या अप्रवृत्त्याऽऽगमसहितस्यापिवाधादेशापत्त्या लाघवस्यायामप्रतिभाष्योक्तमपि दुर्लभं संगतिः स्थानिवद्भावविषये नि

र्दिश्यमानस्येति परिभाषाप्रवृत्तौ तिसृ आमि परत्वान्नित्यादेशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमाशंक्य सूत्रकृतान्या

येन समाधानपरभाष्यासंगतिः एतेनेति पादेऽस्थाने षष्ठीनिर्देशान्तरस्थापरनयापत्तिवाक्यस्यैव समुदायादेशपरत्वेन एतदित्यादेः = ४

देशग्रहणसामर्थ्यात् तस्य स्थानित्वं अल्ग्रहणेनान्दोषः आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेपि ज्ञानस्था

न्यादेशभावस्यानत्यागद्रूपस्वरूपस्मिन्निस्यादेर्नासंगतिः एतेन यदागमा इति परिभाषा स्थानिवत्सूत्रे तदागमार्थेपि पास

म् एतत्सर्वं दीधावप्युक्तिस्तूक्षेमाष्यस्पष्टम् तन्व्येवमुदस्यादित्पादौ उदस्थात्संभो रिति पूर्वसवर्णापत्तिरतआह निर्दिश्य

ननु वुद्धिविषयत्वे नानात्वेपि वस्तुतः स्थानस्यानिर्दिश्यमानत्वेनसमुदायस्येति नो कर्तव्यो निर्दिश्यमानेति प्रवृत्त्याऽतिदेशस्थानमस्त्येवसफलोनआह स्यान्निवद्धिति = ६

= आगमेन तिसितिर्निर्दिश्येति साधनेनांशकापाऽपत्ताभावादत्तानेनतत्करणोपि तंविहाय समाधानं वरकरतासंगतिरितिभावः = ८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

२ इत्यत्रादि...निर्दिश्यमानावयवस्येति=

२ निवर्त्यनिवर्त्तकभावेन=

प०शे०१०

मानस्यादेशा भवंति षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रमावर्त्त्य तत्रद्वितीयस्यायमर्थः षष्ठ्यंतं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणमुच्चार्यमाणस
जातीयमेव निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसंबंधेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थः तेनेदंमिदमम् तथा
स्यद्वावित्यादौ दोर्घस्मादेशानापत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावादिति वाच्यम् जातिपक्षे दोषाभावात् किं च नभू
सुधियोरिति निषेधेन गुणहशकणान्तानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनान्न दोषः इयङुवङोर्ङित्वं तु इयङोविशां
धातुभ्रुवामित्यर्थेन धातोरुक्तानामपि निर्दिष्ट त्वादेत्पादेरत्यायरीङ् रिङोर्ङित्वं तु स्वरूपार्थमेव तेनेदं ङित्वं
तज्जाहतानिर्दिश्यमानपरिभाषया अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम् एवं च द्वसूत्रस्येतायोगवाहानामुपदेशे लोपसिद्धि
धिः प्रयोजनं सूत्रस्त्र नेनतदस्तिप्रयोजनं निर्दिश्यमानस्येति सिद्धं इति भाष्यसंगतिरिति ध्यात् अनया परिभाषया येन विधि
तिसूत्रबोधितस्तदंतस्य स्थाने त्वाभावबोधनं पदागमाश्चिति लभ्यस्य च तेन सुपदस्य स्यादित्यादि सिद्धिः अनयाच
स्य निमित्तसन्निधापितानामन्तेऽस्य तस्यादीनां समावेशएव तयोध्यबाधकभावः विरोधाभावात् नाप्यंगाधिमा

त्ये२

१ ...इत्यत्र षष्ठ्यर्थ...भावादिति भावः= = एतेनेदं...दर्थः=५

२ ...

१ नदेशित्विम्=५

शमः ॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

= नत्वेव प्रविवर्तयितुं षिर्दत्तान्माद्युभयमयोधितत्स्थानितेऽनेकालित्वत्तत्तर्वदेलकाहलाद्दत्तयाद्दतत्स्वविशेषेणाध्यवोधकभावापत्तापत्वादनेकालित्वत्वधुस्त्वात्प्रतिपत्तिसाधिसाद्यसिद्धिरेवातत्राहानेकाल्त्विति =

२ निर्वीति कृविरनपास्ति कृतविदत्वाद्योऽणि प्रियमानत्वान्न एवं देतदिपपेऽत्र नोत्त्वाऽनो सत्वेत्वा प्रित्वत्वाद्यनिर्दिश्ये रहतकवेत्वाद्देनेत्रकृरकिः अध्याविवक्षव्तोऽरं

उदयादिदनुकृते अत्रदृत्ति विषय = २

वः उभयोः प्रसार्थत्वेनतद्व्योगात् अनेकाल्शिदितिसूत्रेण सर्वस्येत्यपरिभाषायोऽपितन्एवञ्चस्तेते पत्वादेः पस्यालोन्त्यस्ये येनावेतद्याध
काविति तन्न उदस्थादिति स्त्रविषयेऽस्याः पादः पदिति सूत्रेभाष्ये संचारितत्वात् नाप्येतयोरिपंवाधिका एतयोर्निर्विषयत्व
प्रसंगादिति निर्विशतेऽपि तिदृति सूत्रोक्तेः पटः अकृत्विषयेनायन्यायः स्थानिवद्भावेनैवतन्नमध्यपतितस्तद्गृहणेनेतिन्यायेन
नात [redacted] दुध्येवकार्यजननात् इत्यंचावयवषष्ठीविषयेपि अतएवतदोः ससावितिसत्वमनिस्य इत्यत्रोपसर्गतिकारस्य
न निर्दिश्यमानस्य आदाद्यवयवसमपर्यन्तस्यैव प्रसाद्दयोनत्वतिपूर्वपक्षिणा इ सोपसर्गविषयक समपर्यन्तस्येति बोध्यम् पादः
पदिति सूत्रे षष्ठीस्थानेति सूत्रे च भाष्ये स्यष्ठेपा नत्वचेतेन्याद्देः स्वस्यैकारस्य प्रमाणेन प्रांतपदिकारेऽपिस्यादतस्या
ह प्रगानेकविधमाजर्यंतग्स्थानत्तप्रांतपर्वविलीपः अनेकविधं स्थानापगुणप्रमाणकृतम् अत्रमानं षष्ठीस्थानेह
त्यत एकदेशानुवृत्तास्थानेन्तरहतोऽनुवर्तमाने पुनः स्थानेन्तरतमसूत्रेस्थानेन्तरहणमेव तद्धितनीयमाविपरिणाम
प्यवाक्यभेदेन स्थानिनः प्रसंगेजायमानः सतिसंभवे स्थानेऽन्तरतम इत्यर्थकम् तमपग्रहणमेवानेकविधसत्नाग

त॰

= सूतिरम्भितःसः६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नन्वाहित्वतो निवर्पुत्तस्ता कनिधिः ननितकनिश्चित्तन्तस्याः एवं पदांक्तइने श्रेत्सुकनश्चनपालं इतनदस्वरे क्तं नैपाक्तनेन श्यानिज्ञातं कुतःनाहिकेन ननेनप्रसये नाचौनिष्यते केनं ताहिनिश्च कृतिकन केकलेन पिदसपेनार्गिम्यते कथं क्रमत्तप निवर्तितम्

प०शे०र० सकम् स्थानेन्तरः स्थानेनेत्यर्थः तत्रस्थानतन्त्रांतर्यमित्येकोयमावीत्याहेतो प्रसिद्धमेव अर्थतः पदन्तस्तत्यांशे स्यात्स्पर्थाभिधानस

मर्थस्येवादेशानेनितिसिद्धं ताद्ध्यर्थाभिधानसमर्पणः संसत्याहिरत्वनितत्समानार्थ तत्समानवर्णपाहादीनांते तत्र चक्रो धुरिति

८ गुणनोवाग्धरित्याहे प्रमाणतो ऽक्तसोसेरित्याहे स्थानेन्तरतमसूत्रेभाष्ये स्पष्टैषा नतु प्रोष्ठ्यात् इत्यत्र प्राप्नोतीति वृद्धि

स्यादतआह अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य विशिष्टरूपोपादाने उपस्थितार्थस्यापि तेषसातरयान्वयसंभवे स्याने मानाभा

वोऽस्यासत्वम् अचार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेकलब्धेन अर्थेनाधिगतस्य तद्वृत्ति संख्यायात्रतीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्

इयं च परिभाषा लघुनेति लंस्यति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् अत एवैवं च विशिष्टरूपोपादाने निवर्ततिरुक्तः स्वं रूपमिति सूत्रे

नविधिरिति सूत्रे भाष्ये पदं ऽलेवान र्थकेत तदंतविधिरिति किंच स्वं रूपमिति सूत्रे शब्दे नार्थोपस्थापनायोऽपेक्ष्यते रूप रामः॥

पदेन स्वरूपं एवं च तदुभयोपस्थापकस्य संज्ञीतिनोर्थः तत्रापीति विशेष्यः तत्र तस्य एकार्थासंभवात किंतु पदे विशेष्यं ८॥

एवं चार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीति फलितम् नैषेका परिभाषा सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम् नन्वेवमपि महत्तमं इमा इस्मा

अनन्वाहि स्वाति क्रमतस्मात्कस्यां नादेशाः पंक्त्यायर्थवद्ग्रहणाशिद्धमिति समाप्तिनचेतद्वापिहताप्रवर्तनिदत्पानां व्यधातोरनिवर्तनिहितिसमाप्तिम् १ तत्रोक्तिकृत्पालीपार्थसहत्तिवीत्यर्थः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

= अपि च तेन वाचसं वदनादप्रसिद्धत्वं गावो बहवर्थः नन्वस्य २ ज्ञापकं गौणत्वमतोऽग्रहतत्त्वमिति यद्यवकाशप्रयोगत्वमित्यर्थः =२= १ गोनिष्ठजाड्यादिगुणसजातीयजाड्यादिगुणहेतुकारोपविषयत्वं वाहीकनिष्ठमित्यर्थः =

३ एवं चैतदुभयोर्मुख्यानिमित्तकत्वमेवेत्यर्थः = २ गुणाहेतुकप्रवृत्तस्य तादृशार्थविषयत्वमित्यर्थः =

अप्रसिद्धत्वात् भाक्तत्वम् आह गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः गुणादागतो गौणः यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तो गौर्वाहीकः अप्रसिद्धत्वं संज्ञादिरहितत्वं तेनारोपादेव बुध्यते मुख्यमिव प्रधानत्वान्मुख्यः प्रथम इत्यर्थः गौश्चैवं शब्दः प्रयुज्य [साहचर्यहेतुमाह =] मानो मुख्यार्थारोपेण प्रवर्तते एवं चाप्रसिद्धत्वं गौणत्वं लाक्षणिकत्वं चात्र गौणत्वं तेन प्रिपच्यताम इत्यादौ न पादयोर्भ [रोग २ = कलादित्वापः प्राथमिक रतिजन्यवोधादिवपदरूपः =२] वत्वेऽपि न गौणत्वम् अर्थस्यैतद्विशेषणत्वेऽपि उक्तरूपगौणत्वाभावात् किं चोपस्थायोन प्रातिपदिककार्ये किं तु यत्तन्न विशि ष्टार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं पदजातादृशपदकार्यमेव परिनिष्ठितस्य पदस्यार्थसंबन्धे हि गौर्वाहीक इत्यादौ गौणत्वप्रती [टिपादिमितिउदेश्यविधेय =४] तिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामिति अन्तरङ्गत्वाज्ज्ञानसंस्कारवाधायोगः प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्तस्यैव बीजम् अथ पुरस [मावे ३] दृशस्योपस्थापकमित्यर्थके अयाभ्युरित्यादौ अन्तरङ्गः सिद्धे उपान्त्यमित्यादि न च प्रातिपदिकं पदजातादृशमिति याच्यम् ते [=आदिपदेन विशिष्यार्थो= =पस्थापकमित्यर्थमाह=] नहि प्रातिपदिकपदं वत्वे नोपस्थिति रितीतस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात् निपातपदं तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्था [रू: २ =]

आदेशार्थपदं चात्रपदमिति लक्षणकौतिकाव पुरुषेति पुरुषार्थप्रवृत्तिनिमित्तानोऽपेक्षेत्यर्थः आदेशपि तस्यादेवानवकाशमिदमित्याद्यर्थः =

= अस्याप्यर्थविधायिकापायमूलकत्वादद्यविशिष्टेति =४ ५ यदि पदादेशस्य कार्यप्रवृत्तिनिदर्शनाद् उद्दिश्यार्थ इति सादेव दोषस्यातदोष भयदित्वादेश्च सूत्रेष्वानवस्थानस्वरूपात् तादृशपदेति =

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गांपाठ्येत्याद्युत्तदनापत्तिः व्याख्यानेनार्थः

५३

प०भा०शे०र०

८॥

पकस्मिंतित उद्देश्यककार्यविधायके ऽश्रोदित्यादावेव तत्प्रवृत्त्या गोऽश्मवदित्यादौ दोषोन   अन्यथा गोमोमारणयकाविसन्नुप्रसि
द्देवता इन्द्रवाय्वग्नीषोमपदस्य तत्स्वरूपपरत्वेन तंगत्वादीत्व पत्ते भवतः स्व   सहृयाला क्वचित्काग्निषोमपदयोर्द्वेद्वे तन्नाम
काभिव्यर्थके चतेस्वैव   अग्निषोमशाब्दाद्विशाकरवा दत्वेः प्रसिद्धत्वात्   अन्यत्वाग्निषोमौमाणयकाविस्मृतो गोराणि
त्वस्याधेत पत्ववारण परस्मैपदशुस्तोमसोमा इति सूत्रस्यसंभाष्यसंमतत्ते   गांपाठ्येरुपाद्दुत्तगोपदार्थस्य पाठम्
कर्मत्वासंभवेनाविभक्त्युत्पत्तिवेलायां प्रयोक्तृभिर्गोशब्दार्थप्रतीतावपि अपदस्याप्रयोगेन बोधनिः सर्वत्र पदस्यैवो व
त्तार्थकत्वस्यग्रहणेनात्वं त्वं संपद्यते   अत एव स्वदत्तः अन्यतः त्वैकवाक्यत्वादिभाष्यप्रयोगे वा द्वाराणां देवादीनां कर्त्तृत्वेन
वाक्यस्यापदस्य पदकार्यविधायकत्वमेवोचितम्   अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे नैतदनापत्तिः   पितापुत्राभ्यां सुकेक रामः॥
र्ताभिर्दिष्टं कर्त्ता क्रियावा निर्दिष्टेत्युक्ते देहालौ ज्ञानम् अपाजङ्कु आदेवदत्ते इत्यादौ सर्वनिर्दिष्टगामेव कर्मदेवदत्त ए ८॥
वकर्त्ता । अपाजे च क्रिया इत्यर्थकेनापि तत्र स्यमात्र्याकारकादिनाम प्रयोगयोग्य सर्वक्रियाप्याहारेप्र

४ अग्निसोमयदृग्रहत्यादिपरिया=

=अन्यपदकार्यविधायकत्वे=३=

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२ तत्रा ऽभिव्यक्ता इत्यनेनानर्थकाप्रसिद्धयोर्ग्रहणं वृत्तिः अतएवन संज्ञा भ्युरापत्ते भ्वा भु गिरित्यादेरा जस्व पुरायात्‌ · मिमीते मातान स्वस्व सामान स्वमेसा देमान पितरयां वेति पर्वन ·
२ तल्पस्या पात · नामधानु प्रत्ययलिङ्ग प्रातिपदिकानामपि अप्रसिद्धार्थकत्वं श्रास्त्र वाधितत्वे पिलाक पूर्वकत्वादिनिरपेक्षतया प्रतीत्यभावात्‌ · स्वतंत्रा स्तद्भिन्न त्वमेवाग्रादिकं तन्त्रे पद्यर्थ
२ तत्स्मानां ति नगोत्वयाव्युत्पत्तिः गौरीत्वमेव च संदिग्धार्थ पदेन प्रावीनेयुंवत्‌ कृते अतएव महद्भूतश्च सादेना त्वं · इत्येवविशिष्टोपादानेन पर कार्ये एव · अतएव सर्वादि वेसंताप्रनितेधोवा
२ निकच्छी त्वः अतएव महद्भूता वा मली सो देपुंवत्वं · अमहान्महानिसादेरी धृत्यमिधानि · ओदेविशिष्टोपादानाभावात्‌ · अन्यपदकार्यत्वाभावात्‌ ० लोकविश्रुतः · लोकप्रसिद्धाः ·

सत्ते निपातार्थः क्रियावाचकादि प्रयोगाद्येन तात्पर्यकेण सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वभाजविशेषणानां द्वितीयादीनां साधु
त्वान्वाख्यानमित्यर्थः क्रमेण पाठेन क्रियान्वयकाले पदस्येवगौणार्थत्व प्रतीतिः प्रयोक्तु रपि एवमेतत्सूत्र कौमिधेय
· त्मपदार्थ पर्याये · इति श्लोकोक्ता विषद कार्य विषयकः अनितं वेदं सर्वादि सूत्रे संज्ञा मध्यानां प्रतिषेध यास्मैका वार्त्तिक कृ
तापदर्शिती सूत्रेः संज्ञापापि निवर्तनासत्यकर्मान्वर्थ संज्ञयान प्रत्याख्यानं कुर्वता भाष्यकृता वा · सर्वाभिधेयस्त दे
व भवति यद्दाश्रयेव वृत्त्यात्वे इति क्रोन्मस्त्र भाष्यस्य सो कि कार्य वत्त्वयोग्य पदार्थ मन्यायः तदेतत्साद्याश्रये
वर्तते इत्यर्थः गोत्व कृतिय थाक्रान्तसूत्रे विशिष्ट रूपोपादानसत्वे नोक्ता सैव भाष्यस्य व्याख्येयत्वादिप त्वेन · सूर्यवत्‌
इत्यादिरूपस्यापवादस्याह · अनित स्यन्त इत्यान्वर्थक तायानर्थकेन वत्तसंतावेरिशिष्योजयन्ति येन विधिरिति निरिक्तष्मा
ण्ये च च तत्र येत्य पठितेषा तेन ज्ञास्त्रा सान्ते साय त्लोपोद्गावम्बा सादा विकृनितिनि यमः सुपथाः सुत्लोता इत्यादावत्व सन्तसे
निदीर्घः सुअर्मनसु प्रथिमा तृपादो मन्त्रतिर्जी प्रतिषेधस्य सिद्धः अन्यत्तु परिवेवविती ध्वनिसत्र दद्ध्याहतये कि

मारोत्न

ग

नसप४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीर

यमालादिस्याः दीधीवेवीस्यानां ग्रहणादर्थवत्त्वपरिभाषा ऽनित्यानन्मूलकमिदमित्याहुः । विभाषेट इत्यत्रानर्थकस्येयङो ग्रहणं संभवात् इत्या
पितस्येयङ ग्रहणं ज्ञापितमर्थवत्परिभाषा यांगादिर्ग्निपरे नतु ऽभ्यस्याभिके सिचावात्मनेपदेष्वित्यत आत्मनेपदे ध्रिलिवसंयच्छोर्ग्रे णंतरत्वादित्य नहिम्॰२
तत्राह । एकयोगनिर्दिष्टानां सहवा प्रवृत्तिः सहवा निवृत्तिः वाक्यार्थे परस्परान्वितार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः
एककार्यनियुक्तानां यत्नानां लोके तथैव दर्शनादिति भावः यस्यगङ्गापके नेड्वशीत्यनड् इत्यनुवर्तमाने आर्धधातुकस्येडित्यत्र
पुनरिड्ग्रहणम् तद्धि नेत्यस्यासंबंधार्थमिति निर्वाह दीधीवेवीटामिति सूत्रे भाष्ये तु गत्रेइग्रहण प्रत्याख्यानायेड्ग्रहणे
ऽनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्येनेत्यस्यापवि कारा भावार्थस्योक्तत्वेन नहि तो धातुन अनेन हन्ति लुङ्क् विड्केरणो ऽप्यनुवर्तेत
इति स्याये नास्ति दीधीवेवीटामिति सूत्रस्थभाष्यमेकदेशयुक्तिः आर्धधातुकस्येति सूत्रस्थेड्ग्रहणस्य नेडु रामः ॥
दीतिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानत्वात् नक्त रोलग्गुङ्गनत्वप्रयत्न जिस्येतत्प्रत्याख्यानस्यापि फलत्वात् नन्वत्र गुणवृद्धिकारः आगमानु १०
डः तु नरपदाधिकारः प्रागंगाधिकारादिपन्नुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्ट तस्मात्यासमहापनोक्तावृत्तेसंख्यातोरितिवर्तते

२ नियमरूपमित्यर्थः　　२ दीधीतिसूत्रस्थेत्यर्थः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

-र्थितोयंकैयटः ओतोम्शसो रिति सूत्रभाष्यविरोधश्च तत्र हि स्वं मुखं स्वानुवर्त्यस्वरितत्वविभक्तिनम् एकयोगनिर्दिष्टानां सहैवानुवृत्तिर्निवृत्तिर्वा ग्रहणानुवर्त्तेन गोःऽलम् एकयोग =
= निर्दिष्टानामेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते इति उक्तं एकयोगनिर्दिष्टत्वेऽपि द्वंद्वनिर्दिष्टत्वाभावात् =२=
= तत्रादिसमर्थितत्वबलादणामित्युक्तानुकर्षणंतं नस्वपाकमूले निवर्त्ततेऽपाकरोति निहतो मूलमिति यत्वीयस्य एकयोगानिर्दिष्टत्वाभावे कदेशानुवृत्तिर्भवतीत्यर्थाद्युपपादनमिति सूत्रे यथासंख्यादेशमिति तिनियमो निधायते अर्थः =१

यथादेशमिति नियमस्त्वमिति चानुपपन्नमत आह एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते एकत्रार्थयोगः संबंधः तेन निर्दिष्ट-
योः समुदायाभिधायि द्वंद्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थः इति यत्तान्निति सूत्रे कैयटः तावन्मात्रांशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबललभ्यमि-
दम् अयमर्थः यथादि सूत्रे ओतोम्शसोरिति सूत्रभाष्ये पूर्वा ननु पदादीनामद्रुत्वादिना इममित्यादा-
वनुनासिकः स्यादत आह भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न अणुदित्सूत्रेऽप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात् सूत्रे
ऽणां ज्ञातिपदेन ग्राह्यं गुणभेदकत्वेनैव ग्राह्यमित्यर्थः अत एवाणुदित्सूत्रे प्रत्ययादेशागमेषु सवर्णग्रहणाभा-
× तिपु वं प्रकारांतरेणाह एवं हि सिद्धे यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति भवत्येवंजातीयकानां भाव्यमानेन सवर्णा-
नां ग्रहणं नेति किंच प्रादेशिकस्यैव भ्रांतमतो दीर्घसिद्धस्याप्यादितिदीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् साधकम् अणुदित्सूत्रे-
दित्सूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा योऽकृत्पदादौ भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणं संविधेयं स्यादुच्चारणसामर्थ्यात् एतदेवाभिप्रे-
त्य भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीति पठंति तन्व्याः नन्वेवमदसो मेरित्यादिना ऊ मूर्धन्यादौ दीर्घविधानमस्याप्यत आह

४ भूपादिपरिहारस्याप्तिः =
= प्रसवेभूयान्वादिसाधनमभिधानात्सवर्णग्रहणान्नभवितव्यतो यान्निपुत्रयः सवर्णान्तःहि यान्त्रैतैर्यस्याभिधानमतिदिनोपरिहारः सूत्रेवेति
भावकाननदिता सवर्णग्रहणं भवतीति उभयत्रापरिहारस्यसिद्धत्वादुपपत्तियरित्यर्थ मिति =६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

२ प्रत्ययाश्रितमेव कार्यं प्रत्ययलक्षणेनातिदिश्यते तिङन्तं पदमिति स्त्रीत्वेनातुल्यमानात्मिकां नामपूर्वी इति ज्ञापकं कर्मत्वात्कार्यं किलित्वकवतोर्ह्रस्वः =२= २ सर्वप्रत्ययाप्रत्ययकविधावप्रत्ययलक्षणत्वं वेत्यर्थः = ह्रीलिङ्गिनि

प॰भा॰रो॰र॰ भास्मान्नोऽनुकारः स च स्थानिवन्नीति दिवस्तत्कृतत्वात् तिङ्शित्सार्वधातुकम् तिङ्शिद्भिन्नस्त्रेधा ह्यार्धधातुकं शेषः प्रत्ययवेदि

११॥ तेनोक्तिमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनाप्यार्धधातुकत्वं सिद्धमित्याह वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् वर्णाश्रयधात्वविषयमेतत् तत्वं च प्रत्ययको

पदमिति सूत्रे स्थानिवद्भावेऽपि तुल्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणमाह संज्ञा प्रत्ययस्य तथा विशेषणात्स्वरूपग्रहणात् तेनेव प्रवृत्त्यर्थमित्येतत्सिद्धम् वर्णाश्रया = इत्येतेन उ

धात्वर्थवर्णस्येन तद्विशेषणात्स्वरूपं प्रत्ययनिमित्तं न विशेष्य तात्पर्यं तेन सोहितमित्यादावपि विनापि ज्ञापकात् विशेष्यादेः कार यो

स्यात् तन्निमित्ते सिडेवन इयमन्विधोस्थानिवत्त्वात् शावपि प्राप्तप्रत्ययलक्षणमाश्रित्य विधेर्नियो धिकेति भाष्ये स्पष्टं नन्वतः कृतकर्मीत्यत्र

कृतिज्ञापकत्वेन सिद्धं कंसमाहर्तुं व्यर्थमित्याह उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि इत्यत्वाऽस्याताद कर्मिति केयटाद यः कंसेत्यत्र केसमहत्तम् =५

कंसोऽनभिधानादिति प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः इत्यादौ भाष्ये स्पष्टैषा सर्वक्रमत्वादित्वदोभाष्येऽव्युत्पन्नानीत्यपि इदं शाकटायनरीत्या पाणिनेस्तु राम:॥

नी व्युत्पत्तिपक्ष एवेति पाठेऽनुवादरूपेणिरूपितम् आर्धधातुकस्येड्वलादेः सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् ननु वदत्वन्निमित्तकोर्थ नोत्पादोदेदक्रतादेः सन्नन्तत्वादि प्रसक्तौ ११॥

था धातुप्रत्ययनिमित्तमाह अप्रयुज्यमानोऽप्यस्य सत्त्वविधिनिमित्तत्वे दत्तादेरन्नमाह यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यय

३ नन्वहितत्वं प्रत्ययकार्यं तथाविधमाशास्य देशीर्घापादनं कृत्वा तत्समर्थनं न इत्याह तत्सविषयेनैव कार्यम्= तथा प्रत्ययो विधायार्थमिदं सूत्रमिति नियामिकमनेन येनाप्ययमेनेति भावः ५

२ तत्स्थितं च तत्पादेऽत्र प्रकारान्तरेणाप्यप्रातिपदिकत्वादिति ज्ञापकात् भगवतः पाणिनेः सिद्धमित्युक्तम्=

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३ केनाप्यात्यत्ववाधीतिपक्षस्य रायीमाउत्पत्तिभार्पयोनिविधानतंतोशंसमाचार्ष्यस्तो पूर्वमिपिनप्रव
तेनिवृत्त्याशंकानिवारणमास्यामिति

= इकुप्रत्यमिति पदोनागमयाग तद् इति स्वमिति भावः =

४ = यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्रैवायं कार्यंत्वेन तत्र तदादि हिनि यत्र पुमत्वप्रकार्यत्वेनोपात्तं यत्रेतत्कार्यं तत्र तदादि तदन्तं च

४ इकूस्यादित्यादौ =

१ योगविभागेन =

= यत्रपुंवत्त्वमुक्तं तादिभावः =

माघो ४

इतियोगोविभज्यते ऽङ्गस्यापाठोऽर्थातिष्ठतेइतिदोषः नैनंतदाद्यंतांशः सिद्धः तदन्तांशस्तस्येनविधिरित्यनेनसिद्धःस्वरूपस्यविशेष्यमादाय
विशेष्यान्तरासत्त्वे यत्प्रत्ययेनस्वप्रत्ययघटकसमुदायाद्येपात्तद्धितेयत्रासेनतदंतविधिरितिगन्य इयानित्यादेनस्यतादृशसमुदायेन
अभिवारेणाद्युपासंभवात् यत्प्रत्ययोनिमित्तत्वेनाङ्ग पतेनअतदादेरित्यंतांशस्यानोपस्थितिरिति अगास्यतिसूत्रेभाष्यकैयट
योः एवंयत्रापिपंचम्यंतात्परः प्रत्ययः आगिपत्तेनतापितदादेरित्यंशोपस्थितिः परं तत्र गर्पवच्यनना अन्तस्यैव इकूस्यादितिसू
त्रेइगन्तादित्यर्थलाभः अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनांतरं येनविधिरितिसूत्रेभाष्येउक्तम् परमगार्ग्यपरावृत्ति परमगार्ग्यस्या
पत्यमितिविग्रहेपिगार्ग्यशब्दादेवप्रत्ययोनविशिष्टात् निवृत्यतायन्मात्रेरोकार्थीभावाभावेपिवृत्तिर्भवत्येयात्रवेदंभाष्य
मेवमानमित्यन्यत्रविस्तरः प्रत्ययमात्रग्रहणेस्यानतुप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणेतद्ग्रहणमितिसूत्रेभाष्ये इयमंशसंज्ञासूत्रेभाष्ये स्व
ष्टा येनविधिरितिसूत्रेस्तनद्येकतदंतांशस्यापवादः पञ्चते प्रत्ययग्रहणेत्यादेपंचम्याः यत्रपंचम्यंतात्परः प्रत्ययः कार्यानारवि
धानायपरिगृह्यते तत्रतदन्तविधिर्नेत्यर्थः यथारदाभ्यांनिष्ठातोनःपूर्वस्य तेनदृषन्नीगोत्यादेशेधातुनकारस्यननलम् तदंतेसंगण

= समुदितायस्यउत्तरपदेमिभाषायाव्यवस्थितागाया व्यवसाराशोत्तमुदितायास्तस्याप्राप्ति = ५

१ अस्यांतेः =

४ कृपिःयस्यहोनंयोज्यः =

५ तत्वविशेष्यत्वादिभावः

पूर्वनिमित्तायाविशेषमाह

३ निर्दयमनतीत्याविदीर्णनिर्ण मतीयतिसिद्धि =

२ इनेनविधिरितिचयत्रप्रत्ययमाला प्राप्तिलेखः

इयमित्यादेरितिसिद्धिंगमा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

४८ अतेन संज्ञाप्रयोजकीभूतानुबन्धे सति ग्रहणे =

२ तुषार्थः पूर्वानां प्रातिपदिकानां लेपे पंचम्यंतस्य प्रत्ययविशेषणत्वेन निषेधात् तदन्तग्रहणाभावात् तदंतपरिभाषया लोहक ३

पं०भा०शे०१०

१२॥

उपस्थितावपि तदादीन्वंशयोरुपस्थितौ रेफकृतां तापरस्य निष्ठातस्येत्यर्थः तदंशात्तु पस्थितौ मानाभावात् तदंतांशोपस्थितौ तूभयोरेकं
ति भपत्वमेव स्यादिति द्रष्टव्यमिति न्यायादेशः स्यादेव स्थलासील्लुलुटो रित्यौदौलल्लुटोः परयोरित्यर्थे नियमेनावधिसापेक्षत्वे
नोपस्थितधातोरित्यस्यैवावधित्वेनान्वयात् न तदन्तविधिः लङ्क्ष्यंश्च इत्यादौ तु न दोषः तत्र कस्मादिति नियताववध्याकांक्षाया अ
भावेन पंचम्यंतस्य प्रत्ययविशेषणत्वाभावात् अंगसंज्ञासूत्रे न तदादेः प्रत्यये परेऽत्यर्थे पंचम्यंतस्य विशेषणत्वं स्पष्टमेव अत एवो
त्तमैकाभ्यां चेति निर्देशः संगच्छते नन्वेवं कुमारीगृह्णातिरूपत्वाद्देघरूपेतिह्रस्वापत्तिरत आह उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे
न तदंतग्रहणम् हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासे ष्व्यञ्जले खगात्तर्यामात् नत्वेकेवेति तदंतमनभिधानात् इयं च ह्रस्वेति सूत्रे
स्वभाष्ये स्पष्टा नन्वेवं परमकारीषगंधीपुत्र इत्यत्रे वातिकारीषगंध्या पुत्र इत्यत्र ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योरिति स्यादत आह
स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन विधिप्रपञ्चमी दःस्त्रीप्रत्ययः प्राधान्येन क्रियां यस्मिंस्तेन गणादिनि यमेन प्रत्ययप्राधान्येनाद्यतनगणादिनिय
मास्येवेत्यर्थः प्रत्ययासन्नायस्य सप्तम्याख्यस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वमानेयं तदंतप्रत्ययानुपसर्जनस्यैवेत्यादिमाधायप्रवृत्तौ निमित्तं तेनाति

प

रामः॥

१२॥

वदनविधौ सतिनु उत्तमैकत्वप्रयोगाभ्यां तत्तानापत्त्याधानापत्तिः नवकपितोपारम्भसामर्थ्यानैवमितिवाच्यम् तस्याप्यौपार्थे तत्वपर्यवसानमुदितत्वात् = ४

= तु वदितप्रदिनियमसार्वधातुकेत्वेन स्यादिसनत इंगोलोपिस्यादिति इष्टोतेन सूच्यते = १ सक्कुमार्य च्यापप =

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२ नञ्समासमादो अभिधानादित्वेऽप्यत्र ग्राहृतदेवये पाको कथा ध्वतन्त्र: =

३ व्याकृताहि =

राजकुमारीत्यादौ राजकुमारीशब्दस्यानिपातनत्वं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि तदर्थं प्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वाज्जडादिनियमाभावेन ङीप्सिद्धिः । अनुपसर्जनप्रतिमा व—

२ अन्तर्गतसमानप्रागुद्दिष्टाभ्यामिति कव: सायां न स्त्रीलीयमुपसर्जनत्वमसंभवात् । ग्रहणस्य: प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणे केवलं कृतापत्त्यःयाद्याग्रापिग्रहणपदसंज्ञेनस्त्रीप्रत्यय

३ गोत्रियो हि पाहे = सामान्यग्रहणे विशेषग्रहणे वा प्रवृत्तिः । नन्वस्त्रीप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे ध्वनितं चेदं स्त्रप्रत्ययस्येत्यभाष्ये इयं च या च निवेव व्यक्तिस

जोभाष्ये स्पष्टा । नन्वेवं नरमणमयो घदस्यादिनात दयं तादेः संज्ञा स्यादत आह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति । कृदिङन्तामि

न्यंतग्रहणमस्याज्ञापकम् । नन्वप्रत्ययस्योः पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणासंभवात्कृतापि तेऽपि फलाभाव वारितार्थाभाव: =

इतिवाच्यम् । पदसंज्ञायाः स्वादिष्विति विषये प्रकृतिनिष्ठतया पदान्तेऽस्य प्रत्ययमात्रग्रहणस्याभावात्सुप्तिङन्तमिति सूत्रे भा

ष्ये स्पष्टा । ननु अवतप्तेनकुलस्थितमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य कान्तत्वाभावात्समासो न स्यादत आह । कृद्ग्रहणे गतिक

रकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । अस्यास्तु कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे अन्तोदात्त इति प्रकृतिस्वरस्तत्प्रयोजके गतिरनन्तर इति सूत्रे अनन्तरग्रहणं

ज्ञापकम् । तच्चिन्त्यं ज्ञापकत्वमित्याहुर्वृत्तिका विशेषणार्थम् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्तान्तस्य कान्तत्वाभावादेवाप्राप्तेरनन्तरपर्यस

स्याज्ञापकम् । नचास्युदुत्तमित्यादे परत्वाद्गतिग्रहणविरोधेनासेवि घातस्वेनिवार्यम् । पाद्यादिस्वस्वेनपक्षात्परत्वाभावेन तत्र प्रा

वा २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१०भा०१०

०ः अनंतरस्याहरणेकृतंतु तस्यास्यप्राप्तिः स्यादित्याशंक्यातुमिति रूपतमेवानंतर्यं गत्यतकृतिन दोषः नवाम्युद्धामित्यादावभिनासमासेऽनं
१३॥ तरस्योक्तेऽपूर्वपदत्वेपिस्वराघेति हिति वाच्यम् कारका हृतिति स्हो कारकादितियोगं विभज्य तत्र गतिग्रहणमस्तु वस्यकारकादेव परं
गतिपूर्वपदं कांतमन्तोदात्तमिति नियमेन यथायादिस्वरप्राप्त्या कृतेस्वरेणोदात्तत्वसिद्धेः तस्मादनंतरस्याहरणं व्यवहितनिवृत्यर्थ
मेवेतिज्ञापकमेव यत्र गतिकारकसमभिव्याहारं कृदंतं गकृतृहणेन द्विविधस्येव [illegible] समभिव्याहृतस्य
केवलस्यापीतितत्स्यर्थः अन्यथा नयाकृद्ग्रहणात विषये पूर्वात्मस्य यत्र [illegible] परिभाषयाबाधस्वरस्यादित्यधिकाहरणम् अंतरं
वस्तोकृष्टेनमितिगतिकारकोपपदानामिति कृद्ग्रहण इति परिभाषया प्राप्त्या कृदंतेन समासे कृते विधिः [illegible] लिगानिनतुसंको
टिनमिति इति पुंयोगादाख्यायामिति स्हो [illegible] अन्यथा केवलकृदिति [illegible] तस्मात् [illegible] पान्तिक
दोषाद्दुर्वारस्य स्यात् स्पष्टंचेदं सर्वसमासेनन्तपर्वेकोत्पत्तिविति सूत्रे भाष्ये टयोः गतिरनंतरश्च [illegible] पूर्वपदस्य कांते
नरपदे कार्यविधानात्तत्समवधानेपिकेवलस्य [illegible] इति भाष्यम् [illegible] रामः॥
कृदकृतृहणोग्रवेपसर्जना [illegible] भाष्ये [illegible] पदांगाधिकारस्य [illegible] पदंगांगं [illegible] विधिः येनवि १३॥

=पदांताधिकारस्त्वौभयत्रकार्यमीकारे =४

दित

विधिर्विशेषणस्यांत्र पदं॰ तेनेह्यकन्त्विनं पक्केष्टकैमिन्दौ हेरुकृकेणी कामालानां विनतूलपारि ष्ठति ष्ठोमसान्यरमेहतत्परमा

=प्रमाातमलनिर्ह्रालागद्गनादित्यर्थः=२=

तिमस्तान्रूपादेो सांतमस्तत्इनि दीर्घश्चसिद्धः अत्रस्यन्तदुत्तरपदस्येतिपाठेः पुत्रइनिभाष्येस्पष्टम् अत्रपदशब्देनोत्तरपदाधि

कारः केवलपदाधिकारश्च याःस्यपदाज्वा नीत्यत्रनादंतस्याहराम् उत्स्यानुरोधादिति सर्वथैनविधिरित्यत्रभाष्येस्पष्ट

म् नन्वेवमपि अस्यापत्यमित्यादावदन्तप्रातिपदिकाभावादिन्नस्यादित्यतआह व्यपदेशिवदेकस्मिन् निमित्तसद्भावा

द्विशिष्टोपदेशो मुख्योव्यवहारो यस्यास्तिसव्यपदेशी यस्तु व्यपदेशो हस्वभावादविद्यमानव्यपदेशोऽसहायः सतेनतुल्यंव

र्तते कार्यप्रतीत्येकस्मिन्नसहायेतत्कार्यंकर्तव्यमित्यर्थः तेनाकारस्यापि अदन्तत्वान्नक्षतिः एकस्मिन्नित्युक्तेः समासन्त्र

यने स्त्रीधकारस्यलाद्दत्वंहरिआधातादिकारस्यनांतत्वम् अन्यथासमासन्तयने मयद्वपर्येहुक्त्वाश्चादहरिशतेरियतांनितात्व

शोऽसपात् अतएव हरिधित्यादौसांपदत्वन्न॰ लोकेपिवहुपुत्रसत्वे एकस्मिन्नज्येष्ठकनिष्ठत्वादिव्यवहारोयंमेज्येष्ठःक

=लोकेपापतिहूमिदंपित्याह=

२=यस्यान्याष्ट्रतित्यंशाल्वपदाहिव्यस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनस्वापेक्षयाऽसत्वमेवंदरिद्रातेरितिभावः=२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४ नथादत्तोयस्य... [illegible] =

= एवंचनेसंतपुपोगविपवनपुष्पुतमनंतविशिष्ट [illegible] तत्र=४

= [illegible] =२

२ [illegible] ऋल्पितार्थवान्=

= [illegible] =

२ [illegible] =

प.मा०पो०८

निष्टोमध्यमर्द्दनेति किं लेखकपुंगवेस्व अनेनैवापाणिनीयस्याप्यनिदेयोऽनैस्वेषापेत्याये स्कात्स्नि बंधनं हि सिद्धेः अनस्यभवतीसा

१४॥ दो भूद्दस्यस्यांगत्व मिथ्यानित्यादौ कार्यकालपक्षेन छित्वांनत्व निबंधनं प्राप्तिं पादिकत्वं च सिध्यति अन्यथास्मादिहितत्तादित्वाध

यात्मस्यात् यानुयोर्थवान्तत्रार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेका ज्यपरेषाय यथापेत्या हे अर्थवतो धातोरपंवशाप्तस्यकोजि

= नपैकापूलप्रवतस्य =४ तिकेपरिः नन्व नैस्येकपदान्तर्गतपदमात्रो नहि यासुरव्ययवर्त्मस्रव्यात् एकपदान्तर्गतत्वप्रयोजनं जुक्तो व्यपदेशाद् ४पापवर्ष... =

×कू तिमाद्येपउक्तं नदेवाद्ये रथशब्दोपयवृत्तित्वेननस्या: शब्दभाग रूपपदमेकोवयव इत्यर्थ इति नदशाय: नस्मादेकस्मिन्

न्नद्रूर्मारोपेणापुगपद्यथा... लादिव्यवहारो यथा नृशिराः पुत्रकान्यवारीमित्यादौ एकस्मिन्व्याप्तेविगानेकावस्थाभिः संपुरु

= [illegible] यरूपत्वाद्यारोपे यौनस्य धारीरमित्यादिव्यवहारस्तपा... कालादिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धमम् नचासत्यपेस्येन

प्रवृत्तोमवनीत्यग मद्दस्यस्यांगत्वोपपत्तिं समकायत्वादिति वाच्यम् वायमादौ गत्वे कार्यपरस्मादित्ततदादित्वेनस्यसंज्ञा स १४॥

= [illegible] =२

३ [illegible] =

= [illegible] = ५ =

=अर्थवतीति भाष्योक्तेः केवलस्यार्थवत्त्वाभावादर्थवत्त्वमतदन्तत्वकर्पतेत्यस्य कृतामित्यस्यार्थेतिभावः स्वार्थमाह कार्यमिति=३

ये

पत्वाभावात् ॥ लोके विजातीयकन्यासन्तेप्यकुमारस्य न स्मिन्नेवायमेव मे ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारो ॥ नन्वेवं निर्जीवेन स्वारस्कारश्चेतिमा
थ्यासंगतिः ॥ इकारस्यासुत्वापत्त्याभावेन गौकाप्रत्ययानुपपादनादिति वाच्यम् ॥ एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनया न प्रवृत्तेः ॥ अर्थ
प्प८ वतोप्यपदेशिवद्भावतत्त्वपर्यालोचनपदेनासंज्ञायत्वमुपलक्ष्यते ॥ अर्थबोधकेन शब्देन व्यपदेशो सद्भावोऽभावः कार्यलिभनदर्शितः ॥ यः प्राप्ये
सहायेऽप्यर्थवत्त्वात् ॥ कुमारीत्यादौ न शब्दाकारोयामंस्त्व इति अवहारे सञ्ज्ञादिर्यस्येति व्यवहारे नातिशय एवेति नगे व्यपदेशिव ~नद्यःप्राकारे८
ग द्भावेन घिसंज्ञासिद्धिरिति पस्पशाविस्तरः ॥ ननु गोदिभ्यो विहितोपन्न प्रत्ययं न विधिर्नावेयगगादिभ्यो पि स्यात्तत्राह ॥ अर्थवतोप्यां
निपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ अयं च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वा ॥ किं च प्रत्ययांशानुवादः ॥ स्व ग
तन्त्र्यायं प्रत्ययविधिविषयस्यानेनैकवाक्येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिमिन्नेत्य इत्यादिना प्रातिपदिकेना
पि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसामर्थ्यमस्त्वसे सुदाहर ॥ गौवसंगच्छते ॥ अतएव च तदन्तविधिसूत्रे भाष्ये समासेत्यादिनि
~गहणवतोन्दस्य= षेधस्य कथनवदस्य न कथनम् ॥ सोपि निषेधो विशिष्यते न तु द्वेताग्रहणात्प्रातिपदिकसंज्ञैव ॥ ध्वनितं वेदं समा

३ ५ न्यायविधिविषयत्वादेव=
५ प्रातिपदिकविशेषणत्वेन=
५ विशिष्यतद्वेलोच्चारणवता=
~प्रत्ययविधौ निषेधः इति निषेधः विशिष्येत सम्बन्धात् द्वैवेति=२
२ एवंअगिद्वर्णग्रहणपाश्चात्यनास्ति भावः=

प॰ शे॰ र॰

२५॥

४ इयपरस्तात्रयाऽन्तः=

४= इत्यादिष्य इत्यत्र सपूर्वादिपदस्यानुवृत्तेरेव=

सेनिष्क्रादिष्य इति सूत्रे भाष्ये अग्रहणवतापकं सपूर्वाद्वेति सूत्रम् अन्यथा पूर्वादिभ्यो नित्यग्रहणं तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन त
त्रैव पंसज्ञान्तात्कस्मान्नाऽऽङ्: एकपूर्वादित्यादेः केवलसञ्ज्ञायाश्चायाः कुत्राद्यादिप्रवृत्तिर्व्यपदेशिवद्भावान्स्यादिति
आह व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन पूर्वासपूर्वादिनिर्दिष्टैकयोगे कर्तव्ये व्यपकपोग करणमस्याज्ञापकम् न
चेत्तद्दिष्यवृत्ति सूत्रे अनुवृत्त्यर्थं नैयापाठो नैस्त्यानिष्टत्यादिसिद्धिर्गतिरात्मम् ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टौ तोऽदि
प्रयोगाणामनिष्टत्वादेकयोगेऽपि तावता तन्त्रत्वानुवृत्तौ वा धकाभावाच्च अत एव नानाद संख्यादेरिति ···वीता
र्थम् अन्यथा पंचमहत्पादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्दैयर्थ्यं स्पष्टमेव इयं च प्रातिपदिकग्रहणे एव न तु
प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे तेनोऽगितश्चेत्यत्र न दोषः इति नवैयभाष्ये स्पष्टम् इयं ग्रहणवतानित्यपरिभाषाप्रत्ययवि
धिविषये तेन समासेनिष्क्रादिष्य इति सूत्रे भाष्ये के यष्ट्योः तेन प्रत्ययनिपादे परमाहन्यादेः केवलाहन्यत्वे च प्रवृत्ति

४ एकयोगेत्यादिनायानुसारेण=

४ प्रातिपदिकेन तदन्तविधि निषेधः (?) =

नतद्दिश्च समासमहत्त्वप्रयोजनो न च वरं आर्हद गोपुच्छे स्यात्तदन्तविधौ प्रागगोपुच्छिकमित्यत्र ककृप्रतिषेधा दुष्कलमिति वक्तव्यविधौ प्रतिषेधः पुनर्विधानात् प्रमितस्त्कारः कौदन्तविधौ उपाभ्यां तात्पर्यमस्ति॥

राम:॥

२५॥

४ तेन लिङ्सुदृग्गापि इत्यादि प्रवृत्तिः = अयमाशयः यस्मात्तेनैवस्यादिरित्यर्थः =

से ५

रित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ननु यांतोपी त्यादौ यादौ प्रसङ्ग इत्यर्थः कथमत आह यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे नदंतत्वविधेरपवादः इ

यम् ॥ वाचनिकेयं जायेन विधिरित्यस्य भाष्यपठिता अस्याश्च स्वरूपत्वं नी सप्तमी निर्दिष्टमतस्त्वनेऽयं आशिकृतौ सादेव — वाक्यपर्यसौ = २

शादेः कृतमित्यर्थलाभ४ इयं चार्द्धधातुकस्येडिति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्यात्सिद्धे व्यधिकरणयोरुभयोः स

मस्यंतत्वस्य प्रवर्तते तेन उः सिधु इत्यादौ सादेः पदस्येति नार्थः तोषसेहेति सिचीत्यादौ यथालादेरित्याद्यर्थलाभस्तथा

शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् घटपट घटपटौ इत्यादि सिद्धये आह सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति द्वंद्वश्च प्राणीत्यादि प्रक — आ०

रणे विषयः सर्वो द्वंद्व इत्यर्थः चार्थे द्वंद्व इति सूत्रेण समाहारेतरेतरयोगयोरविशेषेण द्वंद्वविधानात्समाहारे सिद्धेऽप

मू तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे स्यंत्येकवचनस्येति ग्रहणमस्याज्ञापकम् तद्धि द्वंद्वे तिष्यपुनर्वसु इत्यत्र स्वाद्यर्थम्

तत्वे च मध्यमगजानि प्राणिनामिति निसेकुपत्वेनैकवचनाभावाद्द्वंद्वं संज्ञमर्थमिति शक्यम् तद्द्वैकल्पिकत्वस्य ज्ञाप

नेनज्ञापयतात् सर्वो ॥ प्राणिन इति ध्वम् आयो मयः प्राणिमिति सूत्रे ह्यर्थे नाविलाय मानप्राणिनामेव प्राणि

५ परीक्षा इत्यादि यत्रहे स्यादित्युक्तात् कारूप्यक्रगार्द्धधातुकस्येत्यर्थः तत्र लितमेव तादृशार्द्धधातुकस्येति भावः =

८ यावता विना नुपपत्तिस्तत्सर्वस्यापि ज्ञापनात् =

१ अमलक्ष्येति शेषः यावता विना नुपपत्तिस्तावन्मात्रस्य ज्ञापकात्तेन ज्ञातिप्राणिनामित्यस्य नैवेत्यर्थः =

=आधवादाहवृद्धीति=२

= नेकागादेशकल्पितन्वात् पदेषिद्धं स्वेत्यादौ नांतस्माहात् प्रातिवंरमद्यनामेवेतिनियमार्थत्वेनन स्वयोगमा वाद् हृवद्वनत्स्वेतिभाग मेवान्यत्रत्रातस्तेति चकुवचनमाद्रलादेशे तदर्थः=

२ षष्ठी युक्तश्छन्दसी निलुवेवेति योगविभागेन ×

प॰बो॰र॰

२८॥ त्वात् स्पष्टं चेदं तिपुनर्वर्णोऽतिसूत्रे भाष्ये अतस्वंदृद्धस्य प्रागिनवेर्यस्माद्वे प्रातवं णादीनामेव समाहारद्वंद्वं निविपरीतनियमोऽत सैः = नेवलत्वमाहरदं वं =

वैविधपञ्चरात्रवि विकल्पते अस्ययोचहूलमितिसूत्रे भाष्ये वहुलमिति योगविभागे नैवेष्यासाधित्वा तेनश्रुतीपमन्य

उर्भर्युधनी सादित्विद्धम् यु श्रुतइतिप्राप्नोति ननु तयर्त्स्यादविधइत्यमतत्राह प्रकृतिवदनुकरणं भवति इति

परत्वाद्यत्रानिदेशो स्यपटाप कसत्वेव प्रातिपदिकनिबंधनाविभक्तिकार्याणामनित्यत्वाद्यभावा दि सोस्येति सूत्रे भा

ष्यस्पष्टम् ननु रामाचित्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालपक्षे कथं पदत्वं भयतत्राह यस्मान्नादिवृद्धावाभावाद्यस्मा

द्विहितस्तदादितेदंतत्वाभावादत आह एकदेशविकृतमनन्यवत् अनन्ययदित्यस्मान्नवन्नेति सूर्यः तृणा स्त्रसा

द्दृश्यनिषेधेऽप्यस्याभावः सुतराम् अतएवतादृशादर्थबोधः अन्यथाशक्तानावृत्तैकापूर्व्यज्ञानानतो बोधो

नस्यात् एवं च राम इति भांतस्य यस्माद्विहितात्वं स्वोऽस्य स्यपदादित्वेन सुपत्तान्तदंतत्वमाप समाञ्जस्तम् छिन्नपुच्छे राम॥

प्युनिश्चलव्यवहारयत्माणं तत्वंलोकस्याप्यसिद्धम् अतएव प्रागदोनातमितिसूत्रे भाष्ये दोऽनतिमावेकदेशादीन्यत्र्युदा २८॥

उ॰

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४९क: तादेशेतिस्तः= २ विप्रतिषेधसामान्यवचनस्य=

वि दुद्द वं

त्रकरणामिदमिस्युक्ता किमर्थं विकृतनिर्देशः एतदेकत्वायपस्थाचार्यो भवत्येषापरिभाषा स्थाने एकृतमनन्यं भवतीत्युक्तम् ए
तेनायंन्याय: शास्त्रीयकार्ये स्वशास्त्रीयविकारस्येवेत्यपास्तम् विकृतावयवनिबंधनकार्ये तु नायं हि न्तदुष्टे भुनिपुष्टुं त्वेवव
हाराभाववत् विकृतावयवत्वव्यवहारस्यदुरुपपादत्वात् एवमस्य परिभाषाशास्त्रग्रहणे पिनायमुक्तः युक्ते: एतान्येन द्विधिरिति
सूत्रे भाष्यके मत्यांधिनिनम् यगेत्वद्वं तद्दधिकं वा विकृतंगमड्गानिव्यंजकम् प्यावयवदर्शनाभावेनतत्त्वाप्रतीतो कार्यसि
ध्यर्थं विकृतानलरूपावयवस्वप्रतीत्यर्थंचिन्थानियमसूत्रम् अपि तुल्यरूपानुसारिन्यायानाश्रयणांतेनाभीप्सितसिद्धिः
स्य हुंवं क्कविप्रतिषेधाप्रवृत्ति: प्रथमयो: पूर्वसवर्णा इत्यत्रकेयटेन दर्शितिमन्यत्रविस्तरः पूर्वपरनित्यांतरंगापवादानामुत्त
रोत्तरं बलीयः पूर्वात्परं बलवत् विप्रतिषेधशास्त्रात् पूर्वस्य परं बाधकमित्यर्थः नन्वेवं भिन्नीत्यत्रपरत्वान्नानत्वं बाधितोभि
नस्याहतन्नाह पुनः प्रसंगविज्ञानात् सिद्धम् ननेवं निस्सगामित्यत्रपरत्वान्नित्यत्वादेशेपुनस्तत्प्राद् स्यादतआह सकृद्गतौवि
प्रतिषेधेयद्बाधितं तद्बाधितमेव तत्र विप्रतिषेधे एकस्मिन्युगपदुभयोः कार्ययोरसंभवेन बाधकाभावात् पर्यायेण

नन्वेवंभिदकीत्यत्रपरत्वा=
=त्रुभावेनबाधितो ऽक=
=अनेस्यादतआहपुन:=
=प्रसंगेति =१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प.भा.शे.र.

त्वज्ञादिविषयत्वादस्य प्रसंगे नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः प
र्यायेण कार्यं करोति दृष्टान्तमुभयोर्युगपत्प्रेषयतोर्नानादिक्षु च कार्ये तदोभयोर्न करोति नियोग यौगपद्यासंभवात् तथा शास्त्र
७३॥ योर्लक्ष्यायप्योः क्वचिल्लक्ष्ये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवात्प्रतिपत्तौ पर्यायापि द्वंद्वं परविध्यर्थं इति न गतौ यदि पूर्वप्राप्तिरपि न
हि तद्विषयत्वेपि पुनः प्रसंगाविज्ञानान्नासिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रेभाष्यस्य स्वरसः यत्तु कैयटाद्यो व्याख्यौपदा ——
र्थे प्रतिलक्ष्यं लक्ष्यभेदात् उभयोरपि प्राप्तयोः तन्त्रेणैकस्य विषयद्वयोरन्वयिता एकेन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्तौ परमेवे
ति नियमार्थमिदमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः अत्र पदे स्तनियमवचनादेतल्लक्ष्यविषयकं शास्त्रानुपपत्तिरेव अति =पूर्व॰
=साध्यासाधकं लेखं= पर्यायेण द्वयनाम च एकस्मिन्नेव विप्रतिषेधार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः संनिपतिपदन्यायेन युगपदुभयासंभवरूपविरोधस्य रामः॥
=तासंप्रसमन्वितिपक्षः=२ लक्ष्ये उभयोरप्राप्तौ परविध्यर्थमिदमिति पुनः प्रसंगाविज्ञानासिद्धिरिति न च व्यक्तिपक्षे सर्वलक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जा
तिपक्ष इत्यत्र मानाभावात् न जातिपक्षेऽन्यायादिपाठे नास्याः कायसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाश्रय ७३॥

२ =प्रत्यर्थनिवेशादेकपक्षेऽनेकद्रव्यलाभादेकस्य गोरनुबंधेऽनेन विकृतेन तानि पौतिलेन यथायां तानि अनुबंधोऽशास्त्रार्थः स्यात्=

अनवयवेत्यस्य व्याख्यासौ केचित्=

रास्य भाष्येऽस्य हि प्रयुक्तत्वात् अत एव सरूपसूत्रे भाष्ये जातौ पदार्थेऽनवयवेन साकल्येन विधेः प्रवृत्ते गौरनुबंध्य इत्यादौ सक
लगवानुबंधनासंभवात्कर्मत्तोचे गुणप्रयुक्तं स्याद्वा (अवयवे) सर्वद्रव्यगते गोरनुबंध्य इत्यादावेकः शास्त्रोक्तोपरोऽशास्त्रोक्त इत्युक्तम् किं
च भाष्योक्तजातिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्षेऽपि संबंधित्वं न जातिपक्षे इत्यवगमानमस्ति अपि च व्यक्तिपक्षेऽपि अनन्यव्यक्तिरूपविषयत्वाभेनव
रितार्थयोरियं व्यक्तिविरोधाद्व्यक्तिविषयकत्वं न कल्प्यत इति निवृत्तं शक्यं जातिपक्षेऽपि न ज्ञात्वा त्वया व्यक्तिविषयकत्वमेव नैवं व्यक्तिविषयकत्वमपि
लगति निगमना विरहः नगरन्यायानुसारात् क्वचित् लौकिकदृष्टान्तानुसारात् क्वचित्त्वलौकिकदृष्टान्तानुसारादिति भाष्यसंमतमार्गस्य युक्तत्वादिति बोध्य
प म् द्वयोः कार्ययोर्यौगपद्येनासंभवस्तत्र विप्रतिषेधशास्त्रप्रयोगो इति केचिदुक्तो निरस्तोऽपि द्रष्टव्यम् यथा शिक्षादिम्यामेकैनातनद्राभावयोर्युगपदप्रवृत्ते
मौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवः यद्यपि नामऽङादेः स्थानिवत्त्वेनास्य च तेन तथाप्यादेशाप्रवृत्तेरुत्तरमेव सन्नतु तत्प्रवृत्तिकाले एवं नुमद्ज्वस
योः प्रियक्रोष्ट्रूनीत्यादौ युगपदसंभवः यद्यागमाऽङपस्य नुमुत्तरं प्रवृत्तेः एवं भिंदीत्यादौ नातन्द्वित्वभावयोः युगपदेकस्थानिसंबंधस्यांग
रूपनिमित्तानन्तर्यस्य वासंभवो बोध्यः नुमनुनेरप्यनुद्रिन्प्रजादिविभक्त्यानन्तर्यबाधः नुमि हृस्वान्तांगबाधइत्यसंभवाद्विप्रतिषेधः क्वचि ष्ठा तु हि

बोध्

३ आनंतर्यम्=

३ स्थानिवद्भावः=

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२ = यद्यपि प्राप्तस्येव बाधइति सार्वधातुकापरत्वे दृष्टपदाद्ं तथापि [illegible] मात्रे [illegible] परत्वमाश्रयन स्वप्रवृत्तिरिति भावः [illegible] पूर्वविप्रतिषेधविषया [illegible] बाधकत्वे =२

[illegible] =

= स्य [illegible] दित्यर्थः =६ [illegible] =६

[illegible] पकत्वमतआह =

प० भा० शे०

सोधेन पूर्वस्यान्तोत्स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात्स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात् पूर्वमेव भवति तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधाः संगृहीताइति स्वरितेनेतिसूत्रे भा

ष्ये विप्रतिषेधस्यपरस्य दुष्टत्वाविनयानन्तं [illegible] इति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये [illegible] इत्यादौ परत्वाधिकरणे नुहान [illegible]

दिनियमानुपपत्तिस्तेन व्यवधानादन [illegible] विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् [illegible] स्यसनो [illegible] विभाषा [illegible] विधानं ज्ञापकं

१८॥

न् [illegible] व्यवधानेनियमानामप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेण [illegible] विकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् [illegible] विषयस

प० [illegible]

मीनोध्यति अनुदात्तङित इत्यत्र भाष्ये [illegible] स्यप्राप्तम् विकरणव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तौ [illegible] ज्ञापकमिति [illegible] भाष्ये

नित्यम् वस्तुतो [illegible] अनुदात्तङित इत्यादि प्रकरणं नियामक [illegible] विधायकं [illegible] विहितं पंचमीति तस्मा तिवादिष्वेते =४

= [illegible] =२

त्राधिकरणमनुदात्तङित इत्यादि विहितविशेषणमेव एवं [illegible] व्यवधानेनङ्सिद्धिः शदादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः यद्य [illegible]

विहितविशेषणत्वं -३

त्रभोगादि [illegible] संगा आदेशात् तकारविशेषापेक्षत्वात् [illegible] लक्षणं पंचम्या [illegible] दोषः [illegible] स्येतिस रुमः

= [illegible] =१ नं स्वविषयेइति आरख्येयम् आत्मनेपद [illegible] संज्ञाकरणेपि निरवयम् [illegible] विहितानांनियमेन लुग

१८॥

[illegible] पदितस्येषं भवे [illegible] अनित्यत्वाधिकरणे [illegible] नित्यत्वाभ्यां

[illegible] विकरणस्यापि यथा [illegible] =४

२ [illegible] =१ [illegible] तथावा परनिमित्तकत्वादित्यर्थः [illegible] परनिमित्तकत्वादितिधावत्=२ [illegible] इति भावः =२

[illegible] =१

२ [illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

= उदभुक्ते इति प्रमाणाना आपणं नजहित स्वजस्यनिर्वर्तकप्रतिपादकत्वविधानयुक्तेरनिवर्तकत्वेऽपि एवं व्यवस्था न भवति पूर्वोक्तमते तत्र हे तत्सत्रप्रवृत्तौ सत्ता [illegible] प्रवृत्तिः स्यात् तत्र सर्वत्र दोषविषयत्वं तथा स
प्रत्यव्यवस्था कारणं बुद्धेनेति सूत्रप्रतिपादकत्वे अव्यवस्थाने प्रकल्प्यते किंच सर्वत्र [illegible] सर्वत्र सर्वसाधुत्वेनेतेनापा [illegible] मित्याशयः [illegible] स्यादिति
प्रकृते नाम [illegible] दिति समाहितं [illegible] मुपतिष्ठत इति वत्तूविधाने [illegible] एतेन विधीयते इति [illegible] नियमपक्षे [illegible] तद्भावः स्पष्टैव = २

४ तत्र नित्यत्वे बीजम् =

कृतकत्वनिविष्टम् =

नैव नियमेन ज्ञातनिवृत्तिरङ्गीकार्या शुक्लवतं प्रतिमां भुञ्जीथाः इति डित्स्यात्किं तेन कृतं स्यादिति न्यायस्तु नात्र शक्यमाश्रयितुं शक्यः नियमपक्षे ता
त्वं वेप्यर्थापत्तेः ध्वनितं चेदं स्थानेऽन्तरतमसूत्रभाष्ये शास्त्रानर्थक्यं तु वृद्धिसंज्ञासूत्रभाष्ये निरस्तमनम् सर्वमान्तरा स्तोके कोपपत्तिकस स्व
पसूत्रस्थकैयटरीत्या प्रधानानुरोधेन गुणाभेदकल्पनाया अप्रवृत्तेः किंत्वनया कार्यप्रसक्तेर्निवृत्तौ चतन्त्र लिङ्ग प्रवृत्तेरपि निवृत्तिनिःक
ल्पेनेति गौरवमित्यन्यत्र विस्तरः यथानित्यत्वं बलवत् कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नत्यगात्त्वशास्त्राभावे स्यात्त्वभावकल्पनापत्त्या त्वशास्त्राभावकल्पे
यनित्यत्वकल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजमस्त्तदाह। कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम्॥ अन्तरङ्गानुद्देशेनोत्पादोपपत्तस्यपि गुणान्निस
त्वाद्धि प्रत्ययपाद्भवति यश्च शक्तिसंबन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तच्छक्तिसंबन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वमित्याशयेनाह॥ शब्दान्तरस्य
प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति इदं शब्देःश्तिनञ्ञ्ति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् तङ्गहिस्य विशतेस्त्वाविकरणोक्तेः नद्यं तस्या इग्ग्रहणेनोदाहृतमात्रस्य स
अनित्यत्वेऽतत्र कृते तत्तुल्यन्यायेनाह शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम् इत्यन्यत्र लक्षणमेवाह लक्षणान्तरेण प्राप्नु
वन्विधिरनित्यः अतिदेशविषये इयमिति भाष्ये कैयटेनोक्ता परानुरोधात्व्यतिरेकेणातिदेशपक्षेऽयमपार्थ इति नित्यत्वादिविचाराय

२ तद्विपरीतमनित्यमस्य प्रयोजनं तत्र तोच्छेदेन वोध्यम् =

तङ्गहिस्य हूयोक्तस्त्वं प्रकृतयोपी लक्ष्यप्रधानभेदे गुणात्तत्त्वागुणानां प्राप्तिपदिकानामेकत्रो क्ष्यकृतिः क्वचित्तेऽस्त्युक्तम् [illegible] = ·

अव्यक्ति संबन्धितये [illegible] अयं च न्याय [illegible] ४ यथा गुणा [illegible] नित्यभावः =
गुणप्रकृतिभावः =

अनुनियमपादिभिः [illegible] प्रत्यय [illegible]

एवमसोपगयं तत्र निवृत्तम् = ४

[illegible]

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[illegible] दिवा [illegible]

[illegible] कुर्यादिति [illegible] तत्र कारलोपस्यार्धधातुक [illegible] [illegible] [illegible] सूचितः = नित्यत्वस्य

१ [illegible] = वि राम

प० भा० र० १९ तापि च किं विरोधाभावस्तत्राह कश्चित्कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि नित्यता कश्चिद्धि तौ परनित्यत्वेनाभिमतस्य प्रसंगाभावे निष्फलत्व

[illegible] व्यवहारे प्रयोजकं न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसं[illegible]गौ तयेति भावस्तत्राह यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद नि = [illegible]

त्यम् कश्चित्तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसंगस्यैवाभ्युपगमेनेत्याह यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्

सद्भामेकैकस्य दृष्टान्तद्वयं दृष्टं भवे लोकव्यवहारद्वयमुदाहरणम् वालिसुग्रीवयोर्युद्धमानयोर्भगवता वालिनि हतेऽपि सुग्रीवस्य वालिनः प्रा

बल्यं न व्यवहरन्ति भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जयेऽलब्धेऽपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति चेति लक्ष्यानुरोधात् दृष्टान्तस्थितिः लुङः प्र

व थमस्येति सूत्रे भाष्ये स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतीत्युक्तं यत्रानेकस्य धर्मिणः कार्यस्य परत्वान्नित्यत्वं चान्तरंगत्वं यान्यतरदुभ

यं वा तस्य बलवत्त्वे नियामकमुक्तं लक्ष्यम् अत एवान्तरंगात्परत्वान्नित्यत्वात् इति भाष्यकृदुक्तं बलवत्त्वे तत्र परत्वादित्युक्तिः रेकैकेऽपि रामः ॥

नः स्पष्टं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे तो चडीति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वान्तरंगत्वपुरस्कृत्य सप्रयत्नतः प्रवृत्तो नित्यत्वादित्येव १९

भाष्योक्तम् एवं नित्यान्तरंगयोर्बलवत्त्वमपि योगपद्यासंभवे एवबोध्यम् नित्याद्यन्तरंगं बलीयोऽन्तरंगाद्बहिरंगस्यासिद्धत्वा

१ परत्वेनेत्यर्थः = ५ कैयटेन्यथाप्रतिपादितः = ३ नित्यान्तरंग [illegible] भावः =

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

५ पदेर्निति पा॰ [illegible] बहिर्भूतत्वात् [illegible] इति [illegible] =

= अन्तरङ्गस्तीप = ९ =

नद्युह् असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे अन्तर्मध्ये बहि — रङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् ए
वं तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूताङ्गं बहिरङ्गम् एतच्च व्यवसानयोरिति सूत्रेऽसिद्धवत्सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् अङ्गश
ब्देन शब्दरूपं निमित्तं गृह्यते शास्त्रकारैस्तस्यैव प्रधानत्वात् तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम् अत एव न तिसृ॰ इति निषेधश्चरिता
र्थोऽन्यथा स्त्रीत्वनिमित्तकतिसृभावापेक्षयान्तरङ्गत्वाच्चयादेशेऽन्तः दसंगतिः स्पष्टैव अत एव जग्धादेशेऽन्तरङ्गस्य प्रतिषेध इति स्थानिवत्सूत्र = स्थानिवत्सूत्रेण विशेषं = ४
भाष्यवार्त्तिकादिसंगच्छते एतेन गोधेरः पचेत् इत्यादावेयादीनामङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वाद्धलि लोपो न स्यादि = भाष्या [illegible]
= हेतुवाद्यवबोधकः = ४ = ति परास्तम् एयादेशादेः परनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च — नच रूपेण निर्दिष्टत्वादिदंतस्यैतिसूत्रे भाष्ये इकोऽपराचीत्याद्यावपि तदंतवि
धौ स्यौ न स्यतेऽन्तरङ्गत्वाद्गुणो गुणबाधकत्वं स्यादिति तन्न अत्र जनशब्दसामान्यापेक्षया देशे न वाद्ग्मात्यागुणात्त्यन्तरङ्गत्वा
त्तृणाख्यस्यादिपुक्तम् अत्र कैयटः त्रिवेदि बहुलकादौ गादिकेन प्रत्यये गुणवत्लोपे लाघवसंगे ऊडुपधाद्वा लघूपधगुणो गुणा
स्यान्तरङ्गत्वाद्बाध्यते गुणो हलोऽसवर्णनदीनिमित्तत्वाद्वा लघ्वीमुपधां ग्राहधातुकं चाश्रयति जुहुतुर्वकारान्तमङ्गमनुनासिकं च फा

नद्यादिविधावित्यपि बोध्यम्: नद्यादिविधेरुपलक्षणम्:

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४ अन्तरं २

→ मोधेन हि पेन विद्धत्वात् विसंप्रति =

प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरंगत्वमङ्गकोपरागुणोऽप्राप्नुमर्हति । एवं च संज्ञापेक्षस्यापि बहिरंगत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेन्न तदन्ताविशाव
पिचकृपदार्थापेक्षत्वरूपबहिरंगस्य गुणो सत्वेन कण्ठतोपकथनपरभाष्यासंगतेः बहिरंगशब्दाभ्यां बहुपेक्षत्वाल्पापेक्षत्वयोः शब्द
मर्यादयाउक्ताभाष्ये तथा सत्यसिद्धं बहुपेक्षमल्पापेक्षोऽपि बाधेत अत एव विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये गुणागुणादेशोऽन्तरंगत्वाद्विष
५ यस्योनद्युतिदीर्घत्वं तु गुणाद्बहिरंगत्वादित्युक्तम् व्यङीसानदीपिवक्तुमुचितं कथम्य नदेवावक्तुमुचितम् अमत्वं
तरंगपरिभाषयाप्रत्ययाससंभवात्तन्नोक्तम् किंच सिद्धान्ते नित्यत्वाद्गुणात् पूर्वं उत्गुणात् उदियणावा धितत्वात् नित्यः उन
शब्दमाश्रित्य पाक्षिभाष्येणावपरिभाषाया अंगशब्देन सम्भाव्यं तयोः पाशंशब्दरूपं नित्यमित्येव प्रवृत्ताइतिस्पष्टमेवोक्त
म् यत्तुके यदनन्तरं विधिपक्षे परत्वाद्गुणः प्राप्नोतीत्युक्तं तन्न यण्शब्दमाश्रित्य सा परिभाषायाः संगत्या चिंत्यम् वल्लिलोपं
तं गोदत्परिभाषानप्रवर्तितिरितितु नयुक्तम् तत्सूत्रभाष्ये स्वजश्च्वादि लोपानिप्रसंगमारान्यपदेशासामर्थ्यनि नवतृत्व
१ स्वाविद्ध तीत्यादौ वारितार्थम् बहिरंगतया संप्रसारणात्पूर्वमेव तत्प्राप्तेरिति भाष्योक्तेः अनुनलोपस्य पदस्य संज्ञायामसिद्धत्वा

२ अनिसत्वादिति भावः = ३ ततःकथं सत्वादिति भावः = ४ अमित्यदीर्घंगमन्तरंगे द्वुत्वनेन =

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

= संज्ञानिमित्तकबहिरंगत्वेनानाश्रयणादेव = २

है

त्वं चेत्यत्र नपदिति निषेधइ चिंत्यम् । नलोपस्य हि पदसंज्ञापेक्षत्वेन बहिरंगत्वं वाच्यम् । तच्च न संज्ञाकृतबहिरंगत्वस्यानाश्रयणात् । पं
चेत्यत्र निषेधस्तु क्विणां पदत्वप्राप्नोति तन्न निव्याख्यानसामर्थ्येन भूतपूर्वपदत्वमादायेति बोध्यः । अत एव वक्ष्यति गुणांगसंज्ञायां चरिता
र्थम् । वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वेपि नलोपस्य बहिरंगत्वाभावात् । भ्यामः परत्वं तन्निमित्तत्वेपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वा
भावात् परपदस्यानिमित्तत्वमपादाय बहिरंगत्वाश्रयणात्करमानम् । अनित्यत्वेइन नलोपः सुप्विधीति भाष्ये इति तन्नैव भाष्यप्रदीपोद्योतेषु
रूपितम् । अंतरंगे च कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं बहिरंगमसिद्धमित्यर्थः । सुभ्यां त्वादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकालत्वमेव दृष्टापि ति
४ पो बोध्यम् । एतेनोत्तरंग बहिरंगाद्दलीभवतीति पदि [redacted] भाषांतरमित्यपास्तम् । एवमाकालत्वविधिप्रतिषेधसूत्रेभाष्येतस्याः प्रत्याख्यानाद्य
त अंतरंगशास्त्रसमस्यालिंगमेतदुरीचरिपाद्यानप्रकरणेतिपाद्यात्रसिद्धत्वात् । अस्याश्च वाहनुदूसूत्रस्थभाष्यं कर्तुं ज्ञापकं इत्येषा सपाद
सप्ताध्यायीस्था । अन्यथा संप्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणो वृद्धिरेचीति वृद्धौ विश्वौहइत्यादि सिद्धेस्तत्वे पर्यपस्यपक्षमेव । सत्यांहि
तस्यां बहिरंगसंप्रसारणस्यासिद्धत्वात् लघूपधगुणो न स्यात् । न च पुगंतेति सूत्रे निमित्तमिको विशेषणमतस्त्वमिनन्तोत्यादोनगुणः संजे

= . अर्थविषयकत्वेन = ४ ज्ञापकपरभाष्यप्रमाणपान्तरस्यासमलोपकाधिप्रत्यपस्यसंप्रसारणोवीवर्तवमिति ज्ञापकं सुवचम् = ३
= परिभाषाकालिसपक्षनियमात्रहू = २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४ कुदेपानाद्विर्भावः= ३ शाकपार्थिवादित्वात्समासादिति भावः=

प॰भा॰र॰ ४१ एवं च नाज्ञानं गर्वइत्यत्र निषेधात्कपपरिभाषाप्रवृत्तिरिति ध्येयम् प्रत्ययस्यांगांशत्वं स्थितो कांक्षत्वेन तनंवान्वयात् प्रगतोप्याक्षेकर्म
धारयाश्रयणेन प्रत्ययपरांगावयवलघूपधारूपे के गुरावृत्ति इकोगुरावृत्तिरिति सूत्रं भाष्यसंमतं येभि नन्नीत्याद्यवश्वेपाश्वं अका ३२
रांतोपसर्गाडिनकारांतयोपपदेवस्त्यावित्य र्थिविधायनमिधानान्नसत्त्वएव वार्पूरइत्यादिलंघुरुणोः क्विपि ध्येयम् धातूनामनेका
र्थत्वान्नार्थासंगतिः प्रोरुइत्याद्यसाध्येवकृत्यरूपाप्तेः ऊर्वस्योरुस्थानपर्ववात्प्राप्राद्धेर्दस्यापिवृद्धिः नत्वंप्रथंको लपद्येनाया
मे घांतप्रवृत्तिदुर्वारितिवाच्यम् पूर्वप्रतिपरस्यासिद्धत्वादंतरंगाभावेन पूर्वस्यतात्रिकल्पितवासिद्धत्वाभावात्पपरस्यासिद्धत्वप्रति
पादनासंभवात् नचानयापूर्वस्यासिद्धत्वाभावेन तंप्रतिपरासिद्धत्वं पूर्वत्वेन नवकुम्भपादवत्मितिवाच्यम् एवं हि विनिगमनाविरह
इभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः किंच पूर्वत्रानित्यस्यप्रत्यतत्वेन तेनानुमानिकाअस्याबाधएवउचितः अतः कार्यकालपक्षेप्रिधिपाद्यामस्याअनुप रामः ।। ४१
स्थितिरेव अतएवकार्यकालपक्षमेवोपक्रम्या ककुत्रौंस्काडोपुत्रोपदपरिहारोनवा वह्रिरंगान्तरत्वादिति उक्तं विसर्जनीयसत्त्वेभाष्ये
सिद्धांतिनानिपादीस्येनारंगेकर्तव्येऽसंदपरिहारो नयुक्तइतिमाइर्थः किंतु यत्र समेधाइकर्तव्यमितिनिदापायः अतएव निपात्यनत्ययोरेलत्वाथ

३२ ५ चित्कुर्वीपोनुत्तरपदेइत्यादि= ४ वत्रैनदसंयोगादेर्य=
२ पूर्वंप्रतिस्वं हि किंचेतिप्राप्तमुत्त्युक्तौ इत्यर्थः=

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१ प्राग्निपरत्वं ज्ञापकमन्तरंगापेक्षी पत्त्वस्मेतिभाष्ये स्पष्टम् =

= तथापि पुनःप्रसंगपरिहारार्थतिभाव: पूर्वपदस्य = कैयटमञ्जुषिसं स्पति =

तस्यदोषमेवास्वच्छम् अन्यथान्तरंगत्वाभ्मिलोपान्पूर्वमेवैकदिव्यकृतत्वेन द्वे यथ्यं स्पष्टमेव येषितॄस्यानुरोधात् आनुमानिकाप्यंतरंगापरिभाषयाप्रत्य =तत्कालप्राप्तबहिरंगस्य=

त्वासिद्धस्य पूर्वं अल्पस्य बाधं वदन्ति ते पिबल सूत्रे लुभिर्नहृत्तं आइत्यादिक अतस्त्वेवोमाङोऋसाङ् ग्रहणं चरितार्थम् तद्ग्रहणं त्याऽनुद्देश =असिद्धत्वादेव =१=

अपरमपि सवर्णदीर्घबाधित्वान्तरंगत्वादाद्गुणे कृतेऽछत्रिपिपररूपार्थम् साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्तेनन्तरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोगप्रत्वात्

स्वद्वाराव्युत्पत्तस्वभूरायेनयोगान्तरगुणस्यान्तरंगत्वमितिसंप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् एहीत्यत्रतु करणस्यशिवादिशब्दसंबंधेतु नास्य

प्रवृत्तिज्ञापकपरसंप्रसारणाच्चेतिसूत्रभाष्यप्रामाण्येनानित्यं प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशमादायपररूपाऽङ्खेरनदप्रवृत्तेः यत्तु

पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन उपसर्गेणान्तसंज्ञकयबेन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्तकार्येण अतएवानुभूयत इत्यादौ सक

र्मकत्वात्कर्मणिलकारसिद्धिरितितन्न क्रियायाः साधनसंबन्धोधात्वसाध्यस्य वसा चनाकांक्षतयानत्संबन्धोत्तरयेवनिश्चितक्रियाबोधेन

३ एकंवाक्यंग्रोनाकांक्षितत्वे तेनपूर्वमन्वेतिइतिभावः

साधनकार्यप्रवृत्युत्तरमेवक्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य संबंधौचित्यात् अतएवमुङ्कास्त्वर्थइतिसूत्रे पूर्वं धातुरुपसर्गेणयुज्यतेनत्सा

इं पूर्वं धातुःसाधनेनयुज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्युक्तोऽप्युक्तः ऽस्यैवयुक्तत्वमुक्तम् साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीत्यादिना उपसर्गद्योत्यार्थानि रतेप २

र्भावेणधातुनैवाभिधानादुक्तेषु कर्मणिलकारादिसिद्धिः पश्चाच्छ्रूयमाणोत्तिबोधाय द्योतकोपसर्गसंबंधः एवं चान्तरंगतरार्थकोपसर्गनिमि

=१ अंगस्यस्थाने प्रत्ययेइतिभाष्यकैयटोक्तव्याख्यानरीत्या सत्रोपसर्गात्पूर्वं अङ्मागौ न प्रसक्तसहरणपरिभाषयासमाधानं न ततेयदि पूर्वं धातुःसाधनेन

=१ नसाधनप्रयुक्तकार्येणयुज्यतेइतितद्धातोःपूर्वमेवअडागमः इतिपरिभाषापर्यन्तमनुधावनंव्यर्थमेवस्यात् इति भाष्यविरोधः १

[illegible]

=उपसर्गविषयवर्णकार्यमुपसर्गनामित्रनत्वात्सुत्वंतरंगमित्यर्थः=३=

यां

नः सुडुसंकुनिरित्यवस्थायां डित्वादिनः पूर्वं प्रवृत्तेर्न तत्रोऽहित्वादि ॥ अत एव प्रातिपदिकपदादीत्यादेर्बाधः संग्रामाप्रामा इति न्यायेन समाहितं भा =पूर्वं धातोरुपसर्गयोगमात्रेव=

ष्ये ॥ अत एव प्रत्यत्ति प्रत्यय इत्यादि सिद्धिः ॥ अन्यथांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घत्वापत्तेः ॥ यत्तु उपसर्गनिमित्तकं कार्यं उपसर्गाश्रितं विशि ननु एवं नधात्वितिसूत्रभाष्य विरोधोनेत्याह=१

=अंतरंगत्वाभावपर्यवसितमितिलब=३ ष्टोपसर्गनिमित्तत्वात्तदंतरंगम् ॥ यत्तु तत्र तथा न तत्पूर्वोपसाधननिमित्तकमेवांतरंगम् न त्वत्र तथा इति सूत्रे ये इत्यत्र गुणो

बहिरंग इति भाष्ये उक्तम् ॥ किंच पूर्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गयोः समासे एकस्वर्यापादकानीति उपपद इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्

भावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिरित एव गौरधायने इत्यादिनिर्देशाः संगच्छते इदं च सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् भावनिर्दिष्टेष्वि पूर्वमुपसर्गे:

[illegible]धातोः समासापत्तिः ॥ निष्ठुः त्वित्यादि निषेधात्संप्रेषः ॥ यदि भावनिष्ठुपसर्गयोगोत्तीर्पत्वम् ॥ यत्तु विशेषापेक्षं सामान्या =अश्लिलोपादिकमवतते=५=

पेक्षमंतरंगम् ॥ विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्य [illegible]धिकस्य निमित्तत्वात् ॥ यथाहुः ह्रिष्यः सार्वधातुकत्वेन रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च

ल तत्र सार्वधातुकत्वानाय प्रकृते धातुत्वस्य ज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति यासुडंतरंगः ॥ एतेन यत्तु दार्त्रादिति सूत्रे कैयटेनोक्तं रामः॥

तत्र शापेक्षत्वादंतरंगा लिवादेशोत्कर्षविशेषापेक्षत्वात्स्यादेशो बहिरंग इति तदपास्तम् ॥ विशेषापेक्षत्वेपि सामान्यधर्मनिमित्तत्वाभा २२

वेन तत्त्वस्य दुरुपपादत्वात् ॥ परनिमित्तकत्वेनस्यादेशस्य बहिरंगत्वाद्वेतित तु ॥ विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितेऽपि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

४ समासांतत्वनित्यत्वान्न द्विगोर्लुगिति यतो लुगिति तुमनो योगी यतीयत्वादिति भाष्य =

३ द्वारकादिमिदो वः स्वयंकार्पत्वानुवयाभावे पुंवद्भावस्य सिद्धेः =

सं २

तस्य निमित्तत्वेनानाभावेनाङ्गिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनात् भाष्ये एवं विधान्तरंगबहिरंगभावस्य क्वाप्यनुक्तत्वाच्च पुनु मतुपुस्त्वे भाष्ये
पंचगावोपस्यसंनिपंचगुरित्यत्र मनुपप्राप्नोतीत्याशंक्य प्रत्येकमसामर्थ्यात् समुदायात् प्रातिपदिकत्वात् समासेनोक्तत्वादिति सिद्धांति
अम नोक्ते नैतत्सारमुक्तेपि त्रिपुंस्त्वापेक्षया द्विगोः स्त्रीत्वापेक्षया पांचनापितिरिति पूर्वपक्षस्तु किं भाष्ये द्विगोर्लुगनपत्य इति लुग्विधाना
२६पृत्सुकाताशयं=४ तत्कृता पञ्चिद्वयोस्तत्कृते भवेत् तिपंचगुशास्त्र्याद्विगुरिति नदाशंक्य कैयटः ततो द्वैमातुरः पंचनापितिः पंचसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः
त्यादौ सावकाशं द्विगोर्ब्बहुव्रीहिरन्यपदार्थे बाधेत इत्याशंक्य तेनैव द्विगुकृतार्हि बहुव्रीहिरिति सिद्धान्तितं नोक्ते न भवकापमजानानोऽ
पवादत्वाद्द्विगुः प्राप्नोतीति पूर्वपक्षी अन्यपदार्थे सुबन्तमात्रस्य विधीयमानबहुव्रीहिः संख्यायास्तत्पुरुषार्थे विधीयमानो द्विगुर्विशे
षविहितत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीति कैयटः ततः सिद्धान्त्येकदेश्याह अंतरंगत्वाद्बहुव्रीहिः क्वांतरंगता अन्यपदार्थे बहुव्रीहिः विशिष्टे
न्यपदार्थे द्विगुस्तस्मिन्स्यात् द्विगौ त्रिगतरुतां कियत इति अपेक्षस्यापि तत्त्वेन भवत्यर्थनिमित्तो द्विगुर्बहिरंग इति कैयटः नैषा सिद्धान्तो
क्तिरेतावता पवादत्वाहानेः अयं साधाम्यपेक्षया योगो विशिष्टसमयस्ताऽपेक्षदीर्घेणाबाधदर्शनात् किं चोक्तरीत्या परत्वेनैव बाधः सि
द्धेः किं चात्राधिकापेक्षत्वेनैव बहिरंगत्वं न केवलं विशेषापेक्षत्वेनेति नेतरस्मात् व्याकरणं विशेषापेक्षस्य बहिरंगत्वम् अत एव सुबन्तसामा

३ = अस्य द्विगोरर्थस्य (= पंचगुपितापदेषु) तन्निमित्तभूततद्धितान्ते द्विगौ मतुप्प्राप्यके अप्रतिमरुतां क्रियते इत्यर्थः -२

प०भा०उ०
२३

: अस्मिन्नलाश्रे=

१५ एकदेशयुक्तित्वादेव= बहुव्रीह्यभावाद्बहुव्रीहि रिदत्वं विवक्षितमात्रिमात्रः==

न्यापेक्षो बहुव्रीहिस्तद्गुणापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये नचार्थकृतमबहिरंगत्वस्यानाश्रयणादिदमयुक्तम् एकदेशयुक्तित्वेनादोषा
त् अंतरंगस्य प्राप्तिसमकालं नोपाध्वर्यं किं च प्रकृतिशब्दान्नंतु वर्णमिति तत्त्वदभिमतं बहिरंगत्वमपि द्विगोर्नास्ति ति पुनिपात सिद्धं नि
तान्तर्थे द्विगोः प्रतिषेध इति वचनेनैनतरसिद्धमित्युक्तम् अंतरंगस्वरान्द्रोः स्वःसावितिसूत्रेऽन्तस्यपोरितिवार्तिकार्थम् अन्यथा प्रत्य
यसामान्यापेक्षत्वेनांतरंगत्वादंत्यस्यात्वे नं तस्यैव सत्वोक्तिः तदैयर्थ्यं स्पष्टमेव पाकृःपादिसूत्रे भाष्यकैयटयोरत्यंतदंतरंगत्वा
भावस्य स्पष्टत्वेन इतिस्कन्धिसो विभावयंतु नन्वेवमसुसुपादित्यपगलघूपधगुणानुपपत्तेः स्यनिमित्तत्वाभावादुपधंरूनस्यादिति चेन्न त
गांतः कार्यत्वस्यांतरंगत्वासत्वात् अंतः कार्यत्वं च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वं अंगत्वादस्य निमित्तत्वात् इदं चांतरंगत्वं लोकन्यायसि
द्धमिति मनुष्याणां प्रातरुत्थाय शरीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः संबंधिनां ततो यथा नामपि ज्ञाति व्यक्ति लिंग संख्या कारकाणां
बोधक्रमः स्यात् कल्पितस्य क्रमेणैव न बोधकत्वाद्बुद्ध्युपरक्तत्वात् इति न क्रमेणैवतत्कार्यमिति इति च द्वयस्योपादानेंतरंगत्वात्
दंपूर्वपराभ्युदयः परत्वात् बहिरंगतया सिद्धत्वादित्यादिनापद्यवः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् तदपि पुनरयस्याङ्गो पूर्वप्रवृत्तिनिया
मकमेव यथा पयस्कोऽस्य कपदस्य विभज्यान्वाख्याने नतु ज्ञानस्य बहिरंगस्य नाश्रयेंतरंगे असिद्धतानियामकं प्रागुक्तलोकन्यायेनतथै

: यतः विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षं =ये त्वमंतरंगमिति नित्यस्य ज्ञाना= हृदयेव =३=

रामः।
२३

वत्लामादिति गाह गुरुसूत्रेकेस्यांटेस्पष्टम् अन्तरङ्गयास्वोरित्यादौ गुणितत्त्वो यो गुणः स्थानिवत्त्वेन वारितो ऽवः परस्मिन्निमित्तग भाष्यकृतानूकेऽभरण
न्वाख्याने नक्तो दाहरणे पूर्वत्रसूत्रे निकत्वमंतरंगत्वं च बहिरंगस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावाद् प्राप्तिरूपं बोध्यम् पद्मेवेरीत्या पूर्वत्रस्था
निकमप्यंतरंगाश्रितं नियंत्वम् लजिग्रहणत्यादौ विन्मतोर्लुकि टिलोपस्यापवादत्वया विन्मतोर्लुक्कृतत्वस्याजानिप ज्ञापकपरीनवोरण
प्रयासस्यकृत्तेकाजिति सूत्रप्रयोजनत्वाय नाव सरेभाष्यकृता कृतस्पनेष्कल्पापनेः त्वदुक्तरीत्या विन्मतोर्लुकोबहिरंगासिद्धत्वेनानाप्या
सतत्वद्वारणात् भाष्ये इदृशरीत्या बहिरंगासिद्धत्वस्यकाप्यनाव्यपगमाच्च परिभाषापामंगंस्यनिमित्तपरत्वाच्च इयंशोत्तरपदाधि श
कारस्य बहिरंगस्यनासिद्धत्वबोधिके निइवस्काचाम् प्रसयवन्नेतिसूत्रे भाष्ये पूर्वपक्षस्युक्तिरिति सानादर्तव्या परंतु पदत्पादावनुस्वा
रेनासिद्धत्वमुमभिप्रायाणां नस्त्वद्वृत्तेः नव्यमतेपि यथोद्देशपक्षे आश्रयणे नान्यथासिद्धेरहरणादानेन तस्यनं दुक्तित्वमावश्यकमित्याहुः २४
आभीयेंतरंगे आभीयस्य बहिरंगस्य समानाश्रयस्यनानेनासिद्धत्वमसिद्धत्वादिप्रसिद्धयन्तरंगेभाष्ये स्पष्टम् एवं सिविशृद्धेर्यननाप्राप्निस्या
येनांतरंगबाधकत्वमूलकं नसिध्यंतरंगमसती तिइकोगुणे ति सूत्रेभाष्येस्पष्टम् नन्वेवमदाघ्रित्यादौ बहिरंगत्वासिद्धत्वयांतरंगोपरण
नस्यादतआह नाजानंतर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः अजादेशत्वनुकारसिद्धत्वसूत्रस्यतु गम्यहणांज्ञापकम् अन्यथाधीत्यत्रेत्यत्वादौ समासोत्तरं

प०भा०टी०
२५

स्यपूर्वप्रवृत्त्यापूर्वंसमासेजातेतत्रसंहितायानित्यत्वात्स्यपूर्त्युत्पत्तिपर्यन्तमप्रसंहितावस्थानासंभवेनैकादेशोत्पत्तिरुपेक्षापदद्वयसंबंधिव
र्णद्वयापेक्षैकादेशस्यबहिरंगतयासिद्धत्वेनतदेकस्यैवेष्टत्वमेव. पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वंबहिरंगमितिप्रकृत्यादेःगुणोबहिरंग
निमित्तेननधातुलोपइतिसूत्रेसंयोगं। तस्यफलंप्रकृतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् नुपलक्षणताभिप्रायकमन्यथाकोऽसिवदिव्याद्युपदद्व
यसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेनबहिरंगस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेनपत्वाप्रवृत्तौकिंनेमेति ननुइणःपूर्वपदसंबंधिवर्णद्वयापेक्षत्वेनोभ
योःसमत्वात् एकादेशस्यपराद्विवत्वेनऽऽसिवदित्यस्यपदत्वेनपदादित्वाभावान्नसात्पदाद्योरित्यनेननिषेधः णैपादिकेनांगे
कार्यकालपक्षेपिबहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेःपूर्वमुपपादितत्वाद् परिभाषार्थत्वेऽप्रयोज्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरंगेकर्तव्येजातस्य
नष बहिरंगस्यबाहिर्भूतपरत्वेऽपिनवहिःपदेनबहिरंगस्यभावोबहिरंगत्वंतस्यपुनरसिद्धत्वस्यप्रत्यक्षविनिर्णयादिरिति अप्रसिद्धंबहिरंगमितु ने
स्यां२ त्कानाऽऽनन्तर्यइतिबचस्वामीतिभाष्योक्तत्वान्तरंगेऽपि तरंगेइत्यस्यानुवृत्तिस्वसत्वात् तेनपदावेदमित्यादौनदोषः अन्तरंगस्याबुस्थानिकका
र्यस्यैत्वस्यान्यानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावात् ज्ञानस्यबहिरंगस्यस्युक्त्या६ पत्नेरुक्तंधि पत्नीत्यादौबहिरंगदीर्घगणादेरसिद्धत्वंसिद्धम् रामः॥
ज्ञातएवेत्यक्तिरिति नामाहुणःस्वर्णादिदीर्घत्वादौऽन्तस्यान्तरंगत्वेऽसत्त्वादित्वादिसंगच्छन्ते अन्तस्थोमाऽनेन्वित्वाद्गुहणांदर्शितार्थम् तद्धि
बे

=ज्ञानसेसुमान्वादेद

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२ नञानंतर्येहतिपरिभाषास्वीकारदेव=

णिजन्त्राइरीतिस्थिते परमविसर्वत्रादी घं वाधित्वा ध्यात्स्वसर्गकार्यत्वेनांतरंगत्वा[दा]द्गुणो वृद्धिवाधनार्थम्। नचात्र घूत्तिन्वग्रयणिकृते गुठोऽसि
द्धत्वाहल्लिलोपस्यादितिवाच्यम्। अचोन्यानंतर्यनिमित्तकेंतरंगे कर्त्तव्ये कृते चतस्मिन्प्रवृत्तत्वं प्राप्नोति ननु। कर्त्तव्येनासिद्धत्वमिति
नद्यात्। असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेनतद्धुरणेत्वस्याप्रवृत्तेपर्यन्तेनैवासिद्धेः अतएव नलोपः सुब्विधिस्त्रेकृतितुग्ग्रहणांच
रितार्थं अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ वहिर्भूतस्याप्यनिमित्तकपदत्वाश्रय त्वेनबहिरंगतयानलोपासिद्धत्वे नसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेव ममतु तु किं अजानंतर्यसत्वान्न दोषः नवैवं सति हलस्यपितीति सूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्र हि ग्रामणिकुलमित्यत्र कोऽ
न्तोग्इति ह्रस्वे कृते नुकमा शंक्य ह्रस्वस्य बहिरंगासिद्धत्वेन समाहितं नाजानंतर्यइत्यस्य सत्वेनतत्र तदप्राप्तेरसंगतिः स्पष्टैवेति
वाच्यम्। तेन भाष्येणास्याः नावश्यकत्वबोधनात्। नतु ज्ञापकेनांतरंगपरिभाषाया अनित्यत्वस्यैव बोधनात्। अतएवाकृ
परस्मिन्निति सूत्रेभाष्ये पटूई आ इत्यगपर यणादेशस्यानयासिद्धत्वात्पूर्वं यणादेशः साधितः अतएवैषा पुनः क्वापिनोल्लि
खिता अतएवांतरंगपरिभाषामुपक्रम्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये अस्या बहूनि प्रयोजनानि संति नद्वषेवा परिभाषा कर्त्तव्याप्र
तिदिशेपंदोषेषि तुक्रम्। संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये प्रतिविधानं च परिभाषाविषये नित्यत्वाश्रयणमेवेति ध्वनितमित्यलम्।

स्वेतितुग्ग्रहणज्ञाप
कोन=४-

४ परिभाषा ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

परि: शे.
२५

सा०

न चेयं गोमतिप्रियइत्यादौ पदद्वयनिमित्तकसमासाश्रितत्वेन बहिरंगं लुकं बाधित्वान्तरंगत्वाद्गुणः स्यादिति लोपे तु माद्यपसुरितिग्रह्यः अन्तरं
गस्यापि विधौ न बहिरंगो लुक् बाध्यते अन्तरंगस्यापि न तरपस्योन्मेति सङ्ज्ञापकम् एतत् कृतं मत्याहो कृणपेन्तु यान्तरंगत्वाद्धि
नित्रिनिमित्तकेन त्वमास्तेकवचनमुसने न सिद्धेः इदं यथार्थमिति तज्ज्ञापकम् ननु यथावदनुग इत्यादौ नयममादि बाधनार्थं नदाव
श्यकमिति वेदे यत्र हि नगस्य मपर्यंतग्रहणात्तु नित्यत्वज्ञापिके तिभाष्यकृतः शुष्मदस्मदादिष्वप्यत्वाद्भिवनुत संपूर्णस्य गस्य ज्ञा
पकं परस्याप्यप्रामाण्यात् कृत्वन धाय इति द्विधा पकम् गस्यभाष्यप्रामाण्ये नह त्वमप्यम्राचारविभावाच्च एवमेवैकार्थ
काध्यात्मति पदिकाध्यांज्ञातिपदिकप्रकृतिकलिं बोध्यनं भिधानेबोध्यम् सोत एवं ज्ञादेशार्थप्रत्यय ग्रहणं चरितार्थमित्यपास्तं
म् ननु मपर्यंतानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्वचारणायचरितार्था न चोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इत्यनेनासिद्धवत्सगस्याध्य
संघतेन मपर्यंतस्येवादेशे सिद्धेः नस्तुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् तस्य म्नमधुकुलकजादौ व्यभिचारादिति चेन्न अपिपिलेनवृवि
कां... ष्टत्वान् ग्रहणानां विज्ञाकाङ्क्षाहेत्वेन तत्स्यवाधेप्यत्रोत्सर्गस्य सागेमाना भावात् अत्रास्वतन्मित्रणोवेत्पनेनपुष्माचत्वषा
देषाविधानं चरितार्थमन्यथा न्त्राकल्पादेशस्यैविदध्यात् आकडिनवकाधायेऽस्यपोरेनइणवादेयोः कृत्वान्यायेनांसादेशत्वापत्तिरतस्तादि

मेव

रामः
२५

उ॰ समाप्तिन्यायः

२ मपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापकपदेषणं

धानमिदमेव वतन्त्रे ज्ञापकं यद्यपि विरोधे बाधकत्वमिति वार्त्तिकमते पंथायः भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं सत्त्वपि संभवे बाधकत्वमि
च्छतीत्यनभिहित नसगके प्र॰ रीत्या नायं नियम इत्यापि विभुक्त्वा काद्यादेशविधानं ज्ञापितं तत्सर्गास्त्री ञिमत एवेति प्रकृते न दोषः ये
तद्भाष्यमपि न स्वीकारे मानमेवं मपर्यन्तानुवृत्तिस्तन्त्रमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्थत्त्विगचान्तरंगत्वात्त्वमादिसेव सिद्धे
र्यासा एन तत्ज्ञापिकाज्ञापिते त्वम्भिन्नेन द्विषयेन बाधिनामप्राप्त्वानदपवादत्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्पं साचरितार्थेति तेहाशयः
मनुहरदनेनान्तरंगप्रवृत्तेनो प्रत्ययेऽजपदेश्यमपर्यन्तासंभवेन तदनुवृत्ति व्यर्थास्ति तज्ज्ञापिकेत्युक्तम् तन्न अन्तरंगत्वमप्यवाद
बाध्यत्वेन द्विषयेन तस्प्रवृत्तेः वक्तव्य इत्येतज्ज्ञापकं चानिकीतैव भाष्यरीत्या तु वाचनिकएवायमपर्यन्त इत्याहुः इयं कथो बाधिवितिलुग्वि
षयेऽनिर्वेः चित् स्वहस्थात्संवृद्धेर्नयासयो रित्यादिसद्भस्थाकरणमासेन लुग्भावविषया आदेशेत्पुरुत्यादौ नेतन्यायेन
लोपं बाधित्वा लुग्भवतीति भाष्ये उक्तम् अन्तरंगाङ्गविधीन्स्ववौपिलुग्बाधते न स्वलुग्विकारेएवसनीलं सई सादेनलोपेन भव
तिपंचभिः खट्वाभिः क्रीतः पंचखट्व इत्यादायेकादेशाप्राप्तानापोत्तु फ अन्यथा लोकादेशस्य लुक्य कारणवशान्तस्याहितिकेपदे

-मपर्यन्तानुवृत्तिज्ञापक-
=परमाध्यायः = ५ =

४ मपर्यन्तानुवर्तनम् =

= न वैवमपि गोमानित्यादौ समासान्तापत्तिरनुमाचेत्युक्तं न तिरोहितं ... = ३ = ... = ६

व० भा० टी०
२६
=देवदत्तपाशंका=३=

कम् । एतच्छ्रोत्रावच्छिन्नस्य शब्दस्येति स एवेति चेत्पक्षे तन्नोक्तं प्रमाणनिरूपणे तत्संग्रहः स्यात् पुपोलुकि वक्रत्वं न परत्वाभावान्नद्गजस्येति लुग्नस्यादिति शंका
पाभावव्यावर्त्यावसरे तरंगानवीतिन्यायेनाय पशुलुको वा पक्षः स्यादित्याशंक्य एकलुक्परत्वानेन धकंवरकं प्रोध्यते इति तन्नेयो येनेति द्रष्टव्य
म् । लुगयं स्यात् लुकोऽयं लकत्वस्य कर्कुमत्वादिति नद्यादेका समासान्तं कुर्युरुकम् । अनेनन्यायेनान्तरं निमित्तविनाशकत्व
कस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राबल्यं बोध्यम् इत्यन्यत्र विस्तरः ५८ नन्वेवं सोमं द्रंतरं गत्वा पाठ्यरोऽपूर्वपदान्ते रेफ्र्ददाद्भावेन =देवताद्वंद्वे निषेधः=
नेनुकपरस्येति वृद्धिनिषेधो न्यर्थो नाग्निवरुणावनन्यपरक्षत्रासार्थे निषिद्धः किंच वृद्धिरपवादत्वात् प्राप्नोति चेन्ना गिरीकस्वभावे =स्वभावान् = ४
पि पूर्वान्तवत्त्वेनैकादेशस्य विशिष्टपूर्वपदत्वे नद्वेनारुस्येक देशविकृतन्यायेनोभयत्राप्यायत्तेनानाग्निवादिति निषेधाभावेन
नद्यामग्यरायोभयपदत्वेऽपि तस्यानेकस्मात्पूर्वकस्येकारेऽयोनयलक्षणानित्यत्वेन परस्योनितलोपेनापत्ताः । नचपराद्विवक्षितेन रामः ॥
कादेशे विशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्तीति तत्सेऽभयहनिनिवारस्यापद । उत्तरपदाधिकारपठितकत्वात् ... द्वंद्वभावेनाप्राप्तेः ताद्रूप्या
नतिदेशात् अन्यथाख्यन्मित्तिरत्यादावपि पूर्वान्तवत्त्वे नाहंतत्वेऽपि तत्प्रसक्तेरिति भाष्यस्य स्पष्टम् । अत एव पर्वैषु कामशाम इत्यादावंत

५ = उभयत्र ... परत्वेनाद्वंद्वस्याभावेऽपि =
(तद्वपत्तासिद्धेराद्वित्वाभावात्= ... ०आद्वित्वभावेन=२=

२ न ३

= प्राधांन्त्रामन्त्रारेति =

रंगत्वादङ्गुरोत्वृद्धिर्नस्यादित्याशंक्यितंनदेकदेशानागस्याविकारामावात् तुल्यंभाष्ये इन्द्रेद्धगवौस्फोपस्येतिलोपेनापहृतः पर
स्फादेशेननतोनकुरुनुःसंपन्नस्रागकःप्रसंगोवृद्धेरिति मरुद्दृधिप्रिन्द्रस्यद्वंद्वेइन्द्रस्येवपूर्वनिपातोऽतआह [illegible]ति
न[illegible]सूर्यमंतसंगोप्येकादेशेन अग्रवनेइस्येतिनिषेधस्यवृत्तापकस्त्वं आदिवच्च विप्रतिषेधेपरमितिसूत्रयोर्भाष्येस्पष्टम्
५८ नन्वेवमपिप्रधायात्स्थायेत्यादौ अंतरंगत्वाद्वृद्धौ कृते पुत्यपुत्यादिपूतआह अंतरंगानपिविधीन्बहिरंगो
[illegible]तो अचेजग्धिरितिसूत्रे निकिनीत्येव सिद्धे अपूर्णत्वामस्याज्ञापकमित्यवोचत् गिधिरित्यत्रभाष्येस्पष्टम् ५९ नचे
वंपीप्यायेत्यादौ द्विर्वचने कृते नेतरंगत्वात्सवर्णदीर्घत्वेन [illegible]सिद्धिरतआह [illegible]नेनांतरंगमपिसवर्णदीर्घं
याधित्वा[illegible]द्वित्वेसिद्धिः अभ्यासस्यासवर्णेइत्यादिर्वाधकस्त्वश्यमस्याज्ञापकम् नधौबक्रित्यादावपस्पृध्याहृत्य
र्थमेनन्यरिभाषाश्रयेतुइयमुरित्यादावंतरंगेगासवर्णदीर्घेसतिधातस्यर्थम् इयङुवङो[illegible]अभ्याससंधिनिमित्तकत्वाद्बहिरंगोन
न्वेयङ्वादः येननाप्राप्तिन्यायेनेयत्त्वादिसकलतक्षणापवादत्वस्यैवनिर्णीतत्वादितिप्राचः परेक्वन्यपरिभाषाभा

प० शे० र०
२१

=२ऽसामेदादिति भाव= =~दृष्येकेपावेलनयोः~ ✕ गुणस्यपूर्वप्रवृत्त ०५✕ =५ अनित्यत्वकथनं धर्मः=

दित्वज्म्यासस्येतिसूत्रमेव ज्ञापकम् नवेयेयापेत्यादौचरितार्थं तयोरपि पूर्वप्रवृत्तौ तुल्यत्वादिर्वचनेवी तिङ्ग्रातिदेशेनापहारेदि
सेकृतेपुनः प्राप्त्यभावाद्दीर्घत्वानन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घापत्तेः नवेयमित्यादौ चरितार्थम् तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे उरितिव
क्तव्यत्वात् पोरित्यनुवर्तनेउरोप इति सिद्धे च यह्णव्याख्यानाद्यत्र धातोरेव गहणं न त्वेति वर्णस्ये च वोज्नित्यर्थः अभ्यासस्यानि विनिश्च
म्यासस्यानेरिति वाग्ग्रहणस्यानपुरुक्तम् नचरू एवापिशायाद्यपेद्राचारकिं बेभ्योलिड्यदादिभ्यस्तिं सूत्रमायपकम् नार्थो
धातोरुर्वुल्लंतादिद्याबयज्ञं तात्स्युत्रिउयोगा की यि जतीत्याद्यर्थम् ज्ञापकमितिवाच्यम् साचं द्वयमादिद्धिर्वचनस्पर्भाव
प्राप्त्यालिपन्तेपाभन विधानात्सपेद्वितीयद्विर्वचनासंघवस्येन त्वे कत्रप्रयोगस्पैव दुर्लभत्वाद्विधेयसं पूर्णात्कज्ञापकताइत्ता य
द्यपि भाष्ये यद्यस्याभ्यासस्य सवर्णादीपसवर्णग्रहणांकृतेतो निर्गाये न प्रसवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकतालभ्यते तथापि तदनु
रोधपाठक्रमो अस्वर्णपरोभ्यासो भवतीति तदुपपादनांथेनसंपूर्णस्य सूत्रस्य ज्ञापकत्वं लभ्यते अत एवेति ज्ञापकमत्रय
मानस्यादित्येनेन सूत्रस्यार्थयमेव दर्शितम् सवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वेतु धातोर्धर्मग्रहणेनेनास्य पर्यायवृत्तिरिति स्यात् नवा

= =उरोरुपी विवृतीसाहो =४= वयेहुमि नत्वाधिक संप्रसार्येलेनाना ग्रामेः=४= अभवरादिदृष्ट्यर्थः =रुत्वनुरित्यादि

रामः॥
२७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२ नह्यन्तरेत्यनुत्पत्तुद्धीनिमाभेत्यर्थः =

कृतव्यूहपरिभाषयेत्यादेः सवर्णदीर्घप्राप्तिर्पदिदीर्घोनिस्यान्न हि गुणः स्यादिति संप्रसर्द्धनायाः सत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेः स्यवा
इत्यादि इति कथं संपूर्णात्सन्नग्नस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् तस्यानुमत्वात्स्वरेवा स्फन्दग्राप्याप्राप्तत्वेन यत्रान्तरंगकार्य
प्रवृत्तियोग्यकालो न तत्रैव तन्निमित्त विना लोकबहिरंगविधेः प्राप्तिसत्वे वाक्यपरिभाषास्वीकाराच्च नयान्तरंगत्वाद्दीर्घयी
यायेत्याक्षेपपूर्वं निवृत्ते नाभ्यासत्वादि वर्णत्वाच्च राल्पक्षवर्णोद्दयपक्षिधानेन [redacted] सूत्रं चरितार्थं न चा विभ्रुइत्यनेन सिद्धिः स्त्र
ति द्धिबाधनार्थत्वादिति वाच्यम् प्रत्यासत्त्या सवर्णपदेनाभ्यासोत्तरखण्डसंबंधासवर्णाच एव गृह्यतात्र शाकल्यबाधकत्वेना = इष्टिविधिः = ४
वेदत्यापरिभाषाज्ञापकत्वस्यैवोपपादितत्वात् मार्धधर्मिताहकमानादांगयोर्णयोः समानकार्यिकत्वस्यैव यत्तुस
मान निमित्तकत्वस्य समानाभावप्रत्वेव्यवेतिगन्न ज्ञापितेनपीयाप्रेत्याच सिद्धेः सूत्रंग्य र्पस्पतत्वस्थत्वाच्च स्वो
नहत्पगनुय स्यमानात्तीत्याञ्च स्याज्ञनिपरत्वात्प्रवृत्तिगुणात्पूर्वमन्तरंगत्वाच्च ताहेशः नचैवमपीयायेत्यास्तामियङ्कुर्व
भजगकर्त्तव्ये वृद्ध्यादेः स्थानिवत्वेनासवर्णात्रुतिप्रतिषेधादिति वाच्यम् स्त्रगारंभसामर्थ्यादेव स्थानिवत्वाप्रवृत्तेस्तस्य

= नह्यन्तरत्यायेत्याद्यासुरलक्षणपूर्वमकारंमत्वावृद्धिरित्यादियोध्यम = ३

x २ एतेनानेवाङुत्वा अघूपधगुणः स्यादित्यपास्तम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१०

= हलस्यानुकस्वस्यानुहुरिति अनयोः पाठाराणयोः समानकार्यत्वाभावात् परिभाषाया अप्राप्त्या विंत्यमिदम् = ४

परिभाषेन्दुशेखर
२८

सामान्यापेक्षम् अभ्यासस्य कार्ये तु तस्य ग्यादेशस्य तत्कार्यप्रतिबंधकत्वं स्थानिवत्त्वेनेति अत एवारतीत्यादौ यणादेशस्य =सामान्यापेक्षकार्ये=

स्थानिवत्त्वादभ्यासस्य हुलोपइतिदीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तम् दीर्घविधौ तन्निषेधात् अपि च पादित्यत्र स्थानिवत्त्वेनेपइत्यवतेर्

तस्यस्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबंधकत्वाभावात् इयंचांगसंबंधित्वांगस्येति स्थानित्वेनेति सूत्रे भाष्ये तत्राहि कुमा

समानकार्यित्वस्यसमाना
भावाभावात्परिभाषाऽप्र
वृत्त्याऽऽदेशाप्राप्तेर्विक
ल्पस्यसन्नेविंत्यम् = ४

र्यै इत्यादौ यणस्य सम्प्रश्नः इयंचानित्या कोरितिसंतुकः निर्देशात् अन्यथांगत्वात् पूर्वं तुकः शात्देशेनुक्तोऽप्राप्त्यानिर्देशः सार्थं

स्पष्टमेवेत्यलमनविस्तरः नन्वेवं सदुपइत्यादौ कृभोरंतरंगत्वाद्विरितिनतः संप्रसारणे पिद्वद्दः आयशापत्ति रिति चेद्दकेविं

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः नकृतो विशिष्टुहेतिस्थपः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो येतिपर्यः भाविनिमित्तविनाशोद

त्यध्याहा [illegible] बहिरंगेऽन्तरंगस्यासिद्धविनाशोपस्थाप्त्या भावितेनरंगे बृत्तियावत् अतएव ज्ञापकम् समर्पणांप्रथमादि

तिसूत्रेसमर्पणाभिति नहिसूत्रितादिष्यः कृतद्विर्विषयः प्रत्ययेऽन्यत्वं अन्यथांतरंगत्वाद्द्वीर्घे कृतेरेंगस्यप्राप्त्यात

स्यर्थतास्यष्टैव नगहिभाविन्यादि हस्यासवत्तौ भूयिनाशः स्पष्टएव नचांगेकार्देयाप्रवृत्तिसमयेष्ट भाप्रास्येकादेशोकृ

१ पगुन्तस्मृनुत्यतस्यपुनानेनमहलेयधार्ताविकृतापत्नोपुनु जनः = ६ =

रंभः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

५=अकृतव्यूहपरिभाषाकार्यम्= व न्ना

तेऽप्रादेशे वृद्धेः श्रात्वाप्यप्रवृत्तिर्निमित्तविनाशाभावेऽनिबाध्यम् नह्यादेशे निमित्तनाशसत्वेनाप्नोतेः नवसेऽपि दोषः बहिरंगतयाऽवृद्धे
ऐ२ सिद्धत्वान्निमित्तनाशरूपित्वाऽत्वम् समर्थसूत्रे नैतद्विषयेनस्यात्प्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् यत्तु समर्थसूत्रेणांतरंगपरिभाषाया
नित्यत्वादेव ज्ञाप्यतइतितन्न असिद्धपरिभाषया समकालप्राप्तबहिरंगस्य पूर्वजातबहिरंगस्य वांतरंगे कर्तव्ये ऽसिद्धत्वबोध
तु नेनैजानेनांतरंगेनस्य तत्त्वबोधनेसामानाभावात्फलाभावाच्च एवं च सूत्रे पितादावेकादेशस्य परिभाषासाध्यत्वाभावेन तद्विषयत्व
ज्ञापनासंभवात् अत्र तु रंगानपि विधौ नित्यादेरप्यस्यामेवांतर्भावः एतत्प्रवृत्तौ च निमित्तविनाशसंभावनापि निमित्तं अत
लो एवगोमहत्ईत्यादौ हस्वादिपौनान्यथा हल्ङ्याब्भ्यादिलोपकृत्वे सामान्यसिकत्वेऽप्राप्त्यानुक्तसंयोगपरत्वाभावाद्प्राप्ताकोलस्ये
वापत्तेः अक्लिष्टाप्यत्रापि यद्दिलोपो नस्यात्तर्हि लुक्स्यादेवेति संभावना अल्लोपोन इति सूत्रस्थतपरकरणं तु परिभाषानित्यत्वज्ञा
=साहनिमित्ताभावे=२ पनेचरितार्थम् नहि ध्मानस्त्यादौ लोपवारणाय अन्यथा दीर्घाभावे लोपसंभावनप्रैतन्परिभाषावलाद्दीर्घप्राप्तेतत्वैयर्थ्यस्य स्पष्टमे
वेत्याहुः समर्थनामिति सूत्रे केचित्तु समर्थवचनेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति तेनयद्युद्देश्यतावच्छेदकं तरंगत्वा

२=आकृतिवस्यकेविरिपनेनान्वयः=
४परिभाषासलेपप्रवृत्तिर्न्तेनाभासमर्थे=
३ सूक्ततैलेषाणीकोलेप्यःल्लोपेनरुत्पसूनपरकरणांअर्थमिति=
४यदिदीर्घो निस्यात्तर्हि लोपः स्यादि संभावनमिसर्थः=

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१०।१०।१०
२१

न्यूर्यं कृतोपीऽऽगमो निवर्त्तत इति वदन्नु कृतो व्यूहो विशिष्टफलको निमित्तकारणनाशेपि कार्यस्थितिरूपो यैरित्यर्थ निमित्तेति निमित्तापाये नैमित्ति
कस्याप्यपाय इति यावत् सुस्थितादिशब्दो दीर्घ इति दृष्टो सावुस्थितिमभूत् इति समर्थानामिति लोकन्यायेति कृत्समर्थस्तथाहि स्तो
के निमित्तं द्विविधं दृष्टम् कार्यस्थितौ नियामकं तदनियामकं च आद्यं यथा न्यायेष्वेषाबुद्धिः स्वन्यायो द्विस्वनाशाप्युपगमात् [illegible]नये
प्राक्तनस्य हि द्वेपस्थितिनियामकत्वं प्रसिद्धमेव द्वितीयं यथा दृष्टान्ते तत्राशेषत्नाशाद् दृष्टान्तान् [illegible]स्थानुरोधावस्थाः [illegible]नि
मित्तनिनाशे पर्यनुयोगे कश्चिन्नाधो नामिसंप्रतिपन्नो दृष्टान्तः समर्थानामित्यस्यापि लोके सिद्धार्थता पुनेन वारितार्थसंभवे
लोकसिद्धता द्वयार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति तदाशय इति [illegible] पदादिस्थिकेन्याख्याने [illegible] इति स्थितेः [illegible] संप्रसारणा
पोः प्राक्प्रतिपदविधित्वात् पूर्वं संप्रसारणं बलादिना भाव्यादिरुपा [illegible] इति स्पष्टं समर्थानामिति सूत्रे कैयटे असिद्धवत्सू
त्रे च कैयटे स्पष्टमेतत् यद्यपि प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजं तथापि पूर्वत्र दृष्टो सावकाशत्वेपि नियामकं भवत्येवे २१
ति तदाशयः निरूपितं चेदं कुशाःशब्देनुशेखरे समर्थानामिति सूत्रस्थसमर्थग्रहणानुविधानादौ [illegible] प्रत्ययपदं यत्र न सर्व

= अतांतरिन्यायेसर्थः १ अनुवादस्य सुत्रत्वात्सामान्यम् = २ सकांतरादभावादेसर्थः =

कलीप

अतथा भ्रमवारणाय न्यायसिद्धानुवादस्य ध्वनितत्वेदं यिप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तत्र हि वेदनामानि रित्यंतरंगापरिभाषोदाहरणमुक्तम् किंच विभक्त्यंतन्याख्याने सुडत्थित अस्तीति स्थिते वा र्णादांगं इति प्राप्तवृद्धिबाधाय समर्थकाहरणाभिधितत्वेष्वसूत्रे फेयष्ट्यम् अत एवा श्विद्वत्सूत्रे वसुसंप्रसारणमाञ्चिधौ सिद्धं यत्कृत्यम् पपुष इत्यादेवसो संप्रसारणे कृते आतो लोप यथा स्यादिति भाष्य उक्तम् पपुष्पविभक्त्यान्वाख्याने पूर्वोक्तफेयष्टीत्यापूर्वसंप्रसारणे इत्ये स्वप्राप्तावुस् निमित्तकस्यातो लोप इति तदाशयः अन्यथान्त रंगत्वादिजनिमित्तक एवात्तो लोप इति तदसंगतिः अत एवयो प्रसंगस्य प्रतिषेध इति वचनं वार्तिककृतारब्धं भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातं प्रत्यंगमंतरंगं असिद्धं बहिरंगमिति बाधायां सत्यां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव अत एव धूरिति सूत्रे अवश्यमत्र तु गाभावार्थोपि त्वेः कर्त्तव्यः अंतरंगत्वाद्धि तु कृता प्राप्नोतीति भाष्य उक्तम् एतत्सत्वे तु केऽप्राप्ताय त्वात्तावश्यकत्वकथनमसंगतमिति स्पष्टमेव नचैतद नित्यत्वज्ञापनार्थमेव तदिति तदाशयः अवश्यमनेनत्यतरस्याः स्वसंज्ञापत्तेः किंच अनेनैव प्रसमयोत्तरपद योग्याहोज ग्धित्र्य विस न योन्यार्थ्यो ज्ञापकवशालुक्योऽत अंतरंगबाधकत्वाभाव्ये तत्कामभज्येत किंचैवाभाष्येनद्दश्यतावुक्तमसिद्धवत्सूत्रे कैयटे

६ सुतिपदविधि ... = =वार्तिकसंगतिः ५ =उपसारोऽ४

प०शे०ह०
३०

ननिमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति परिभाषया प्राप्यकृता नाकप्रवृत्तिरिति पदसंस्कारपक्षे हरिगित्यादौ विसर्गे कृते ततो गच्छ्री
त्यादि संबंधे हरिश्च्छ्रीत्यादौ वसाधुतापत्तिरूपदोषे पदसंस्कारपक्षा नाश्रयणं वेति दिक् ॥ अंतरंगात्स्वपवादो बलवान् ॥ तत्रापवादपदार्थ-
माह ॥ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥ प्राप्ते इति भावे क्तः ॥ येन नाप्राप्तेः यस्य यत्कर्तृकाप्रवृत्तिराप्राप्तिरित्यर्थः
नन्तु परस्य प्रकृतार्थादाबोधकत्वात् ॥ एवं च विशेषशास्त्रेऽपि विशेषधर्मावच्छिन्ने तु निरूपितसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वा
त्वाप्य विशेषशास्त्रेणाबाधः ॥ तदप्राप्तियोग्येऽव्याप्तिरित्यर्थं हि परतः स्य बाधकत्वे बीजम् ॥ किंवानेन न्यायेन तत्रप्रवृत्तस्त्वत्संबाधिता
योपि बाधबोधनसमर्थ्याधानत्व कामोत्वेनैव बाधे सिद्धे रत्नकल्पनवैयर्थ्यापत्तेः ॥ तत्र केचिदित्थं नाप्राप्तदर्शने वैयर्थ्यापत्तेणोऽभ्य यथा
प्रथमद्विर्वचनस्य तत्पूर्वरंसावकाशेनापि द्वितीयादिर्द्विर्वचनेन बाधः ॥ यथा वा हेऽपि प्रवृत्त्या चरितार्थेनादेः परस्य तपने न लोऽन्यस्य
तस्य बाधः तद्गुणेऽन्तिमस्येत्यादौ सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति ॥ अन्यथा बालसम्बोधने दृष्टिदीपतान तत्र केचिदिन्यायेऽप्य
ग०२ गौरेतेन दध्यादीनं स्याद्बाधो न स्यात् ॥ तदानीं नुरन्तस्य पूर्वं तदानस्य चरितार्थसंभवात् ॥ अत एवं पादस्येति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादौ
वापादीनां बाधित्वा परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवंतीत्याशंक्य नयकारा आयादयः गोपायतीत्यादावपि कस्मादिति प्राप्नोति न च तत्राप्यसमीति

राम:॥
३०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सतिवानविशेषः अन्यदित्यानीमुच्यतेनास्तिविशेषइति यदुक्तमायादीनां स्यादिभिर्व्यामोहइतिसनानवकाशइतिभाष्येउक्तम् एवमन्तत्र वकाश
धातुलंचारितार्थ्येपि नयाप्नोत्यवकाशोऽन्यत्रेतिसममेव अत्र एवविषयभेदेप्यपवादत्वम् अत्र स्याद्विराद्येनेनतुटोप्यपवादत्वादुध
माशंक्य नतिस्पर्धिसापवादेनसमाहितं स्पुत्रन्सूत्रेभाष्ये तेन निषेधेन विषयभेदेऽपवादत्वाभावस्य बोध्यतइति कश्चित् तन्न चिन्त्यमतो
लुकादिलोपसामान्यस्यबाधानापत्तेः यत्तुदृश्यतेदिगिलिटोतिसूत्रेहिस्वोक्तरीत्यादेशस्यबाधिताथैकेयटेनोक्तंतन्नोच्याख्यानैः
यनेनाधितस्यतथात्वंतदुत्तरग्रन्थेन असंभवेरवबाधकत्वं विरोधस्यतद्बीजादितिकान्तिकमतं तु भाष्यकृता दूषितत्वात् न स्वस्यसि
विग द्धप्रयोगि' नक्रकोसिन्धन्यायोपिनत्वप्राप्तिप्रयोगे विनार्थोविधेयविषयएवेतितद्भिन्नेबाधामादेर्वान्तरेकाचश्चादिसूत्रेषुभाष्ये
स्पष्टम् कश्चित्तुसर्वथानवकाशत्वादेवबाधकत्वंयथाऽरम्भो यार्थाद्वाधकत्वं न हिप्राप्तद्विपुडेरामप्राप्तेनितिदृश्यमानस्यबाधा
नात् नगास्यस्यपूर्वप्रवृत्तिरित्यपवत्तेषांबाधः तत्रबाधकेप्रवृत्तेयघुत्सर्गप्राप्तिर्भवतितदाभवत्येवसः यथानत्रैवयण्डेदृषः अप्राप्तौ
तनयेष्वापवचेपुरित्यत्रइर्घबाधकेनिरवकाशेइत्यादेशोगुणाभावः तदेतत्प्रभ्ने क्वचिदपवादविषयेप्युत्सर्गोपिनिविशतेइत्यत्रप
वादप्राप्तेन बाधकपक्षः तदुक्तं गुणोयङ्लुकोरितिपत्रभाष्ये अभ्यासविकारेष्वपवादउत्सर्गान्नबाधन्ते अतीगमतर अजगारी
त्यमपवादत्वात्कृत्वादिःशेषंनबाधते नागतोरीत्यपवादत्वाकृत्वादिःशेषंबाधते किंतर्हि अनवकाशत्वादितिग्रंथेनरागादरूपाभ्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प॰शे॰टी॰ ३१ सांप्रतास्येत्यमित्यर्थेऽनहलादिः शेषेणा तन्निवृत्तौ गदनवकाशं ईत्तिनु कृतेन तस्य प्राप्तिरंत्यहलोऽभावात् अभ्यास विकारेषु बाध्यबाधक
भावाभावेन चरसाधितम् तस्मिंश्च सति लोपे कृते सामर्थ्यात् शिष्टस्यांत्यस्येत्यभिप्रेतिनशेषः नवयेननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वम
भ्यस्य मुख्यर्थं तस्य चरितार्थविषयता या उक्तत्वात् इकोऽसवर्णे इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमेतत् तत्र हि ह्रस्वकरणे दीर्घे लघुतो न तरं फलाभा
वेनानवकाशत्वात् गुणो वा धितेः दीर्घो तरं गुणः स्यात् दीर्घविधानं तु मिनोते दीर्घे कृते सामीति स्यात् मीभाव हलोन्तत्वात् सार्थकं तत्र
पश्चात्प्राप्तगुणबाधनाय मिकोऽहलि इति किन्त्वमिस्तु कृतम् अन्यथा पदयादृत्वेन बाधेन हि षयेऽत्र सम्प्रवृत्ते भाष्यस्य सङ्गतस्य यासंग
तिरिति स्पष्टमेव यत्तु फांचनीत्यत्रापवादसमप्रवृत्तिविषये प्रवृत्ति भवति क्वचित्प्रवादविषयेपीति न्यायादिति तन्न अगारैकदेशीति नित्
गस्याभाष्यविरोधात् तत्र भाष्यः पुनर्वचनमपवादविषये निवृत्त्यर्थं गोदावर्यावती यत्तु फांचनीत्यादौ फांचनेन निमितेत्यर्थे शेषि
फोराद्योध्यः प्रयोदैवोध्यम् येननाप्राप्तिन्यायेन समस्य पादित्वेन ते स्तत्त्वर्थस्तदा विषये स्वेतराप्रवर्त्तन तिन बाध्यम् विध्यंतरा
प्राप्तविषयाभावात् इयमेव या प्रसामान्यविनेति व्यवह्रियते अनवकाशत्वेन बाधे प्राप्तं कथा यत्तु हारस्तामलिति विनि
गमनाभावात् यदि तु येनेत्यस्य येन लक्षणेनेत्यर्थो येन कार्येणेत्यर्थो वा तदा या बाध्यविषयो बाधितो अनवकाशानवकाशेन बाधेन सार्थक्य
मुक्तं बाधेनेत्येवं विशेषविंतासंभवः यत्तु हरसामलिते नगयेन कार्येणेत्यर्थे परः पावहिः कार्यप्रति आरभ्यमाणाया बाधकत्वे रामः॥ ३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

॥ = अच्कादिदीतिसूत्रस्थं इतिइ विन्तापकं तद्धीरामा इत्यत्र प्रथमयो रित्यत्रबाधोमाभूदितिकृतं
तत्राऽकः सवर्णेत्यस्यैव प्रथमयो रित्यस्यातोगुणोऽइत्यनेनबाधे रनर्थकमेव ॥ १ =

निर्णीते किंशास्त्रविहितस्येत्येवंतद्विशेषचिंतायामाह पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् यक्नेनात्रायकाशत्वेनै
व बाधकत्वम् अपवादस्य परस्मिन्बाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभावः
स्याकांक्षा निवृत्तेर्विप्रतिषेधशास्त्र बाधेमानाभावाच्चेति तस्य बीजम् नामिकोदृशेऽनुपस्थिते तेन्त्यस्पोह्राधंशेऽपि [redacted] निषेधं
लावच्छिन्नबाधयत्वेनिर्णीते किंविहितस्येत्याकांक्षायामाह मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंते नोत्तरान् तेनैवस्ट्वादिषु पंचसु
अत्संयोगोपधादितिप्रतिषेध एवबाध्यते ननु सहनत्वविधमो नलम्नाद इतिनामिकोदृशेत्रभाष्यैष्टम् पूर्वोपस्थितबाधेनने
राकांक्षमस्याबीजम् ननुबाधंदमीत्यनेनमध्येविशेत्यनंतरस्यापि तस्यैव हेरपि विकल्पः स्यात् तथानेटीति निषेधोनं
तरः टलोपलक्षणंरव सिविवृद्धिमजितृचोरपिस्यादतऽन्यायमूलकमेवाह अनन्तरस्यविधिर्वाभवति प्रतिषेधोवेति
न्यत एव संख्यान्यथा हेरिति ङीपुग्रहणं चरितार्थम् तऽन्ततन्त्विडोऽबिधानभावाषेनकिचीति सङेोदीर्घग्रहणं चरितार्थम्
तऽनंतरस्यानुदात्तोपदेशेत्यस्यैव निषेधाभावाय मध्येपवा न्यायापेक्षयाऽनन्तरस्येति न्यायःप्रबलः इत्युक्तंभाष्ये इति सूत्रेक्षेप
टः प्रत्यासत्तिमूलकोयंलक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थापनपिपद्दोनान्तरम् नगतत्र क्वचित्सरितत्वप्रतिज्ञानात्सामर्थ्ये न बाध्यते येन्यपः

४ हादि २
३ = अनोवहुव्रीहेरित्यस्यबाधकम् उधसोरित्यस्याऽनुवर्तते ॥ इति यत्तिरिसोद्रेनकिचीत्यनेन प्राप्तदीर्घन
लोपोवार्यते । दीर्घग्रहणाभावेतु नुदात्तोपदेशेत्यस्यैव बाधकस्यात् । ननुअनुनासिकस्य क्विझलो स्येति दं

ऽदीर्घग्रहणमन्यथाऽनंभीकारे अविशेषात् उभयो
रपि व्यापकं स्यात् तं भीति दीर्घग्रहणं सार्थकमितीति
स्यात् = ४

१८

(पृ०)णां च दादौ ऽपवादविषयत्वं यथा कार्यं शिङ्गाल्यातयोर्भोर्गपुद्धिर्निवर्तते ऽटितित्तात्पर्यार्थः कृत्वर्थकमिति नलायकाक • इति विनिहितो ऽयो भवति ऽपवादेनाव चाप्राप्तौ यो ऽत्रतश्च निर्भावः पाद्दमो यो मिचार्थत्वं स्यान्नर्सुम्…

प०शे०र० यद्यपि टित्त्वेति तिस्सृङो रा ङा पाव्यवहितस्यापि विधिर्ङीपः न च डित्पादिना ड्योऽपि तप्तृङीपोः प्राप्ति बोधः इयं च शि सर्वनामस्थान(
३२ स्प मित्याद्यो भाष्ये स्पष्टं न्यत्र विस्तरः ननु यतीन्याप्रवर्तत इंगत्वादि न्यायेऽप्यलिष्टो स्यानिबलाभावाद्द्वाह्योत न स्यादिति न हि पश्चा
पत्निरसनमाह पूर्वे ह्यपवादा अभिनिविशंते पश्चादुत्सर्गाः लक्ष्यैकचक्षुष्को हि प्रपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषय(
त्वाभावनिश्चये उत्सर्गेण तल्लक्ष्यं संस्कारोति अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः अभिनिविशंतइत्यस्य प्रवृत्त्यादिकाभ ×न
यन्तीत्यर्थः अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थः इति न्यायस्य तु नाराज्ञा परितो देशाद्या हि विषये चारितार्थ्याभावान्न दो
फवत्त्वं तुल्यशास्त्रपर्यालोचनं विनाऽपवादविषयपरित्यज्यो उत्सर्गेण लक्ष्यं संस्कारोति तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्थ
स्य पूर्वकप्रयोगे एव धर्मोत्पत्तेः तदाह प्रकल्प्य वापवाद विषयं तत उत्सर्गो भिनिविशते न तत्स्यापवादशास्त्रपर्या
लोचनात् प्रागवीत्यर्थः प्रकल्प्येत्यास्य परिपद्येत्यर्थः अतएव प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये इदं ह्यपमध्यस्त्रानकरादिना
च्चुत्सर्गो भवति अपवादं तावत्प्रतीक्षते ऽत्सर्गस्पर्यकपुत्रकम् एतन्मूलमेव च नवीनाः पठन्ति उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्य

रामः ॥

२ = हितीयस्योत्सर्गकल्पेनत्रकाप्रभेदेषु कृतीकाग्डको फलितो यथापवादेत्वर्थः =
१ ऽधतीतसर्वतत्रिपाफलत्रेनोतिरोधः =

६ यस्यावसरेऽष्टत्वेति भाष्यस्य =

२ गतेऽप्युत्सर्गइत्याद्यनुगुणम् ॥ सम्

पयादत्रपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गबाधनेऽइति यत्वभ्यस्तस्तूत्रेवेकेपटेनप्रकल्प्यद्वेतिप्रातीकमुपादाय यथानसंप्रसारणाद्
ति परस्य पराणः पूर्वसंप्रसारणां पूर्वस्यनुतन्निमित्तः प्रतिषेधइत्युक्तम् तत्तु अपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्ग
वाक्यार्थइतितन्त्र अभिनिविशतेऽपवादविषयमित्यादिपदस्वारस्यभंगापत्तेः पदजन्यपदार्थोपस्थितोवाक्या
र्थबोधाभावेकारणाभावाच्च यत्तु अपवादोनिषिद्धस्तत्रापवादविषयेप्युत्सर्गःप्रवर्त्ततएव यथावृद्धो किसन्
नादिदीतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधादप्रवर्त्तमानस्यवृद्धिबाधस्याभावाद्वृद्धिःप्रवर्त्तते अतएवतोसहित्यादिसंग
च्छते अतएवनिर्देशाद् ष्टावसरन्यायस्यात्रशास्त्रेनाश्रयणम् अनितंवेरमिकोगुणो तिसूत्रे भाष्ये इतिभाष्यप्रदी
पोद्योतेनिरूपितम् अत्रदेवदत्तस्यहन्तारिहतेदेवदत्तस्याप्युत्तनन्तोतिन्यायस्याविषयस्यवना हतेदेवदत्तेऽप्युत्
तन्नदेवदत्तहननोद्यतस्यहननेनतु भवतीत्यप्युत्तंप्रकृतेपिनपूर्वसवर्णदीर्घेणवृद्धेर्हननंकिंतुहननोद्यमसजातीयप्रस
× मं॰ क्तिमात्रंप्रसक्तेस्येदनिषेधात् प्रतिपदोक्तस्यापिनिरवकाशत्वस्यैवकार्यप्रयोजकत्वस्येष्टत्वेदं शेषाद्विभाषेतिसूत्रेभा

१ ननुप्रतिवदोक्तस्यकथंबाधकत्वमुक्तेस्तपरिगणनात्संज्ञापाठमित्येव ॥ ज्ञातव्यामुक्तीति॰

१ येऽप्रत्तिपदं विधीयंते तेनबाधकाभावेऽप्यंतरंगत्वात् नवकाराद्यादिविधयो बाध्यका भवन्ति स मासूत्रं ताथयुक्तयभावेसावकाशता कुत्र कम् ॥ २४

न०मा०सी० ३३ ध्ये तत्राहि शेषग्रहणमनर्थकम् कश्चिदिनवकारस्याभावेपि परनित्यत्वादिसर्वथानेकशीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वप्रवृत्तिप्र म०

योजकं वस्तुतस्तु प्रति पदविधित्वेनापि परनित्यांतरंगानिपदविध्यो विरोधिसन्निपाते नेयं निपःश्रसंगे परत्वली पल

मितिप्रत्ययोन्तरपदयोर्मध्येतिसूत्रेकैयटेनपाठात् अतएव तस्मेकृत्यादेशप्रतिपदोक्तत्वात् सर्वमिति आकारप्रश्लेषाकृत्स्वादि

लोपोनप्राप्नोतीत्याशंक्योकृत्स्वादितिलोपेनसमाहितम् नन्वयफोइन्दुमित्यादायंतरंगत्वाद्गुणस्यापवादत्वेनसवर्ण

दीर्घस्याबाधः स्यादतआह [illegible] निरवकाशत्वरूपस्यबाधकत्वबीजा

भावात् एवंचप्रकृतेंतरंगत्वात् गुणेनसवर्णदीर्घः समानाश्रयत्वविरोधाभावेपिगुणापवादोपि वाच्यते पूर्वोपस्थितनिमि

त्तकत्वरूपांतरंगविषयेइदम् पर्यायप्रसंगेशापोनयोःबाध्यबाधकभावो भिन्नफलत्वात् अतएवबाह्लीकोपधाद्रोदीपतांकंबलः

न०२ कौलिन्यापत्यादावेकंवचनेनदृष्टिरात्रेर्णेति सौरिति सूत्रेकैयटः ननु अपवादेप्यनुगृहीर्घस्यविरोधोकिंतत्रिसूत्रस्य भाष्यवि रामः॥ ३३

रोधात् ननुअजीगणदित्यादौ गणेरीत्वं निरवकाशत्वाकृत्वादिःशेषंबाधेतत्रआह अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो

न्या२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नास्ति दीर्घोकित इत्यकित्त्वग्रहणमस्यां ज्ञापकं अन्यथा यंयम्यते इत्यत्र नुकि कृते अनजंतत्वाद्दीर्घाप्राप्तौ नेदं सार्थक्यं स्यात् अतएव
इयं च परान्तरंगादिबाधकानामप्यबाधकत्वबोधिकेति नेनाश्रीकरत् मीमांसते इत्यादि सिद्धम् आद्येऽसन्त्वद्भावस्य परत्वाद्दीर्घेण
बाधः प्राप्नोति अन्तेऽमान्वर्थेत्यनेन दीर्घाणां नरंगत्वादित्वस्य बाधः प्राप्तः पञ्चपद्यैकेकवद्भूदस्तुरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिरागोवेत
प्रवृत्तिरित्यत एके तिस्रोऽष्टैके पठः तन्न नुकि कृते दीर्घाप्राप्त्या धर्मिग्राहकमानविरोधात् मान्ववधाद्दीर्घे कृते इत्याप्राप्त्यस्यगत्यनादी
पद्लुकोरिति सूत्रभाष्योक्तनुडुदाहरणासंगतेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ननु तत्र श्रीलादित्सन्विषयेऽवुल्ग्रहविस्यात् न च तन्नप
वादः असत्यापवादस्य विकल्पेन बाधकत्वादत आह नाश्रीलिकेष्वासरूपविधिर्नास्ति एवं लिसिद्धे निंदहिंसादिक्लेश
लोकाद्भ्यो वुञ्विधानमज्ञापकम् तत्र ण्वुल्वुञोः स्वरेविशेषाभावात् नाश्रीलिकेष्विति विषयसप्तमी तेन ताश्रीलिकेष्ववा ताश्रीलिकेषु
सरूपविधिर्नेत्यर्थो बोध्यम् नन्वेवं कम्राकमनेत्यादि सिद्धिः नमिकंप्यादिसूत्रेण नुदात्तेतत्वसंतोऽहृद्देदेति वा बाधादिति चेन्न अ
द्धीयश्री इत्यन्येऽप्यनेन देपर्युदुक्तिषेधेनोक्तार्थस्यानित्यत्वात् नन्वेवं हसितं छात्रस्य हसनमित्यादौ घञ्दुद्रुतिभोक्तुमित्यत्र लिङ्
लोलो तवीषत्पानः सोमो भवतीत्यत्र खल्प्राप्नोतीत्यत आह कृत्यक्तखलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति इदं च वास

१ तथा च कृत्यक्तखलर्थेष्विति सिद्धम् इत्यादि

५ नञ्चोदिताः =   ५ कृतमित्यस्य महत्पादि =   २ तथा चाद्ये आनि...प्रवृत्तिभावः =

प०रिभाषेन्दुशेखर ३५

रूपविधेरनित्यत्वाल्लिङ्गम् तदनित्यत्वे ज्ञापकं चार्द्धे कृत्यन्त चेष्टेति त्वङादेवकारसमुच्चयालिङ्कृत्यारवौ बाधमानः इति कृत्यन्तवस्व
हलां ज्ञिप्यतेइत्यन्यत्र विस्तरः वासरूपसूत्रेभाष्येस्पष्टा ननु भ्रः पक्षेऽत्र वासरूपविधिनाल्युडपि प्राप्नोतिकृते ल्याद्यो
वैरूप्यादत आह आदेशो नु वासरूपविधिनाऽपि आदेशे कृते वैरूप्यवत्तु लकारेषु सत्ता नात्यर्थः अत एव ह्यष्टतो लङ् इत्ये
तिलङ्विधानं ज्ञापकम् अन्यथा परोक्षे लिट्लङः समावेशो सारूप्यात्सिद्धः इति किं लङ्विधानेन शेषा दिभिर्लिटः समावेशा
र्थं तल्विधायके विभाषाग्रहणानुवृत्तिर्लिटः कानचेस्त्रवाचा ग्रहणं च कृतम् तज्ज्ञापयति वासरूपसूत्रेऽपवाद
स्यादेशत्वाभावात् प्रत्ययपरत्वं ग्रहणे इति के चिदेवं ध्वनितम् तत्फलं तु सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः क्वसुर्वेत्यनुप
लिङ्ग इति बोध्यम् ननु अस्मादस्यादिः पादोऽयमः परस्याचो विधानोऽन्त इति संदेहः स्यादत आह उभयनिर्देशे पञ्चमी
निर्देशो बलीयान् सप्तमीति सप्तमी निर्देश्यपदस्य अनन्तरस्य वाचिता षष्ठीत्वं पञ्चमीति ईश्वानवकाशानि तस्मादित्युत्तरस्ये
त्यस्य परवप्रवृत्तिः प्रत्ययः सिद्धिकृत्या दोऽभयो व्यवहिता षष्ठी न तन स्यात् निति स्वा पञ्चदा यात तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य परत्वात्ते न
य कथा एवं उभयोश्चरितार्थं विषया भिसर्वनाम्नः स्यादेत्तासामीति सप्तमी ओकतपदस्त कृता पष्ठ्यां तृतीयं पञ्चमी आज्ञो

५ इदो मित्त्यमः आदेशत्वाभावोतत्वेति =   ननुयपाल्युतापत्ये सवासु किं लक्षणा येशतस्मानु सवाज्ञाभिपीति =

रामः।। ३५

६ तत्सहचारितेलोकं श्रायेडालेति स्थानत्वत्वालग्नात्रोत नञ्पदत सास्यापेधोपकानञ्वोदत्यर्थः =

रसुगस्त्यत्र वृत्तिकार्थे नित्यत्वं तत्सिद्धिर्नास्ति सूत्रे भाष्ये केयटेच नन्वेतः कुकमीति सत्वमपरकुंभीत्यत्र न स्यात् कुम्भशब्दस्येवोपादाना
दत आह प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकबोधकशब्द
ग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं बोध्यम् विना केवलस्यापीत्यर्थः अस्या ज्ञापकं समानाधिकरणा
धिकारस्थे कुमारः श्रमणादिभिरिति सूत्रे स्त्रीलिङ्गः श्रमणादिपाठः स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिः कुमारीशब्दस्येव समा
नाधिकरण्ये न कुमारशब्दस्येति तज्ज्ञापकम् इयं बहुव्रीहिपरयोरिति पाठे उपपदविधौ समासविधौ न ग्रहणे चेति न स्वर न
विधौ राजस्वरे ब्राह्मणकुमारयोर्ब्रह्मणीग्रहणं च युक्तपदभूमिन्निर्दिश्यादो समाससंख्यानग्रहणेन गदो पोके बहुव्रीहेरिति
सूत्रस्थभाष्याच्च एतावत्वेवानित्यत्वाद्यवृत्तिः द्योषाः स्वत्वपि साफल्येन परिगणितानाद्दृति भाष्ये कैः नत्वेवं
बहुव्रीहेरध्यसद्दति सूत्रस्थभाष्यासंगतिः नगकुन्त्योः ध्रीत्यत्र नद्भत्वनैनिकयापादितो न घंतबहुव्रीहेरित्यपवान् न घंत
स्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसंगतिः न घंतानोपः समासइत्यर्थेन च समाहितम् न घंतप्रकृतिकसुबंतोत्तरपदकः समा

४ चनप्रवर्त्ततरातिश्याम्वत्रेभाष्येस्पष्टम् विभक्तिनिमित्तकार्येविनेत्यपि नतेग्रेध गर्गैस विधा(सगा)पुयस्य ग्रहणेवन समाससंघातग्रहणेनुप्रवर्त्ततेएव स्वरविधावेव समासग्रहणमनात्यन्त ... ×

पं०शो०१०
३५

३

सहनीवेन्न अन्नयापरिमाकृया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारेनाङ्हिते दृष्टान्तां प्रातिपदिकत्वेन व्याप्यधर्माणां विशिष्टे विपर्यात्म
त्वमिति क्रियते तस्याशयात् नन्वेवं पुनःप्रत्येषु वृषुवती:अश्व्ये त्वत्रापि च पुंयोगे संप्रसारणां प्रादित्यत आह विभक्तो लिंगादि विशिष्टा
न लाभात् इत्थं च पुंयोरनाकाप्यत्वेन भाष्ये घे घठी ग्राहरोन लिंगानि शिष्टपरिभाषायाः त्वनित्यत्वात् तन्मूले चेत्यन्ये ननु तस्या
प्रत्ययमिति स्त्रकथ वचननपुंसकाभ्यां निर्देशात् ग्राह्योणामपाइत्याघक मत आह स्त्रीलिंगवचनमतंगम् अत्रं नपुंसकमिति नपुंसक
ग्रहणात न स्यात् ज्ञापकम् नित्यनपुंसकार्थं ननादित्यन्यत्र निरूपितम् धोन्यापंस्ना सन्याधे ननांतरीयक न पातयो ग्रहणानामि
तिनस्यापत्यमित्यत्र भाष्ये प्रत्युक्तम् अपि एव प्राकणरसूत्रे एकदेशे तिव रितापमित्यन्यत्र विस्तरः ननु मत्वादिस्पो मुख्य धेरिति
५५५ विधीयमानः ... हिया मत्वा भवती ग्राविस्यादन आह नञियप्रत्ययमस्यान्न हस्याधिकारे तथा ... भवति: नञ्जुक ३५
मिय प्रत्ययं वायत् किं विन् इष्यते न ग्नत स्याद्धिन्ने नतस्य दृशे धिक्करणेऽङ् वेकार्यं विज्ञापने क्रियतस्त पार्थे भासरक्ति· नत्वजातू राम:
त्वमानये सुन्के तोष्टमानीयकृती भवति अत्राङ्ग्रत सिद्धे अंतस दृयोः भूतन द्वन्द्व विषये क्वचिन्निनो क्त होषः सो यथे भवि
भक्का वधूपमा या ति न्यादो विभक्ति ग्राहणा घेनन्याप सिद्धार्थानुवादस्य तेन विभक्ता वित्यांन्स्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिति वदं ध

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१ षष्ठ्या इति तत्पुरुषेण ज्ञापितनिषेधसत्त्वेन गणादिग्रहणस्य ज्ञापकत्वात् ॥

स्वपक्ष २

तत्पराः अनित्यत्वे भाष्यसंमतत्वस्याभावात् अत एव अकर्मकस्येति सूत्रे कारकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् स्व
कृत्वेवं तत्राहि स्वपूर्तिसूत्रे भाष्ये अगात्वसमुदायसमुदायस्य हिंसार्थादिनत्वं स्वपति निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् ननु आर्द्री
कृत्य पीत्वा हेतुर्यतेन समासान्तरलोपत्वेन तस्यासाहाय्येनस्याभावात् इति तस्यात्रोपनस्यादत आह गतिकारकोपपदा
नां कृद्भिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः उपपदमतिङिति सूत्रे अतिङ्ग्रहणान कुम्भकार इत्यत्र तदुपकर्षणेनातिङन्तस्य समास
इत्यर्थात् यो भस्य योः सुबुत्पत्तेरुपस्थितत्वे कदेशानुमत्या कारको शेषसिद्धये तेनास्य गतीति सिद्धा अन्यथा पूर्वं चापि उ
दन्तत्वाभावात् गतीनां कारणेति न पुनस्यात् अपवादत्वे नित्यत्वान्न कि विन्सुबुत्पत्तेनेतरां गमपि समासः यथा साहित्यधन
कीनेति अन्ये तु अनित्यत्वे न मानं तथा जादि त्वाहुः। अत एव कुम्भकार इत्यादौ षष्ठीसमासोपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव
षष्ठीसमासाभावेनोपपदसमासकृतरूपस्यार्थीभाव इति जगदा कथमिति उपपदमतिङिति सूत्रे भाष्ये स्वपक्ष तत्राहि षष्ठी
समासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकम् अथवा विभाषा षष्ठीसमासः यदा न षष्ठीसमासः तदोपपदसमा

१ कार्यान्तरं अन्तरङ्गोपपदसमासस्य ॥ २

३ आर्द्रकार्कोशो यस्याङ्गी कारो हेतुसूत्रः ॥

अंशांशे तिसूत्रे ग्रहादि ग्रहणात् निषेधश्च ॥ पुस्तक ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स
सद्इति तत्प्राप्यास्व्यानं च यद्यप्युपपदसमासांतरसंगत्याभिप्रायकं तथा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इति वार्त्तिक
कृतोक्तम् तथापि द्वित्वाख्यानपरमपर्येत्यादिभाष्यं परिभाषायां सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविभक्तेन कृद्भिः
समासमात्रस्य सुवुत्पत्तेः पूर्वमेव लाभात् एतेनैवाकारकत्वाद्वितो बोपादानस्येति परास्तम् अस्याविध्येकवाक्यत्वा
भावेनाविप्रतिषेधादिशास्त्रवत् कार्यव्यवस्थापकत्वेनोपपादयत्वेन्यथासिद्धाभावात् ननु गिद्वाभित्यगधातोः तेऽणुगित्का मे
र्यतान्दर्थ्यतरेवेति नियमेनाधातोरेव तुमिति सिद्धे धातुग्रहणं व्यर्थमत आह सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः तत्तद्
वनसामर्थ्यान्यायसिद्धमिदम् तत्सामर्थ्यादिधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थे नित्योयमग्नेः क्विपि गोमान् इत्यादौ नुमसिद्धिः ना
मीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि अपि त्वतद्गुणसंविज्ञानम् तेषां गुणानामवयववद्व्यर्था
नां संविज्ञानं विशेष्यत्वेनापि तत्त्वमिति तदर्थः यत्र समवायसंबंधेन संबंधोन्यपदार्थः तत्राप्रायः तद्गुणसंविज्ञानम् अ
न्यत्राप्रायोन्यत् लंबकर्णे चित्रगुराहरणे सर्वादीनि जहितस्वार्थ इति चोदाहरणे सर्वनामसंज्ञाप्रसंगे भाष्ये स्पष्टम्॰

=विशेष्यत्वेनापि तत्त्वमिति पाठः विशेष्यत्वेनापि तत्त्वमिति पाठे मुख्यविशेष्यं वाक्यार्थे संगतम्=२=

१२५

ननु वदः सुपि क्यप् चेति चेनानुकृष्टस्य यतो भुवो भावे इत्यत्राप्यनुवृत्तिः स्यादित्यत आह चानुकृष्टं नोत्तरत्र गामुल्यनुवर्त्तमानेऽप्यपंप
त्याभिषेतीति सूत्रे पुनर्णमुल्ग्रहणमस्य ज्ञापकम् अन्यथा च्छादेरिति वदेत् न हि तत्र तदुभयोः संबंधार्थं तद्ग्रहणमिति स्फुटम्
नि इदमनित्यं अत एव ऋतीयाव्होरित्यत्र चानुकृष्टाया अपि विच्छित्ति याप्ताः अंतरेणोत्यत्र संबंधः कुचिस्फुप इति सूत्रस्थेनानु
वृत्त्यर्थं सचकारप्रत्याख्यानेन विरुद्धम् आख्यानादेरानुवृत्तिनिवृत्त्यो निर्वाह इति तत्र शब्दात् कुलिजालुक्खौ चेति सू
गस्यभाष्यविरुद्धत्वाच्च नत्रहि द्विगोष्ठंश्चेति सूत्रात् ठन लग्वेनाप्यनुकृष्टस्य खोन्यतरस्यामित्यत्रानुवृत्तिं स्वीकृत्य लुक्
खौ चेति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानम् ननु अनुदात्तादेरञोदात्ताञ्च यद्युदात्ते न छन्दनादेर्यत्रिनान्नाग्ने नप्राप्नोतीत्यत आह
स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवत् स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमंथिष्विति सूत्रे पृथि
व्यादिपर्युदासोऽस्य ज्ञापकः अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तेनेति वैयर्थ्यं स्पष्टमेव धर्मिग्राहकमानादेवं
च स्वरोद्देश्यकविधिविषयमिदम् अत एव शातुरनुमो नद्यजादी इत्यचः कार्ये प्राप्ते त्यादावजादी अवयवत्वादीनां वाधितायक्षमं०

=४ कुलिमंमाद्विगोः संभवे स्यादित्यर्थे ष्टुवात्तुक् द्विकुलिजी द्विकुलिजीना द्विकुलिजिकी =४=॥ न१

परिभाषेन्दुशेखरः॥

३२

= वस्तुतस्तु भाष्यतो दृढ़ादिति ... नानुवृत्तेः स्वरमात्रोद्देश्यकप्रतिबंधकं व्यंजनमविद्यमानवदित्यर्थान्न दोषः = १ = ।

वृ २

अतस्वरा अवसीत्यादौ न लोपस्यासिद्धत्वात् न्यशादत्याद्यंतो यत्यादि स्वरो नो । नित्यगहस्तनुपस्थानमिति मनुरुद्यातस्वं चनेर

न्याकरः स्वद्गे स्वसमासस्येति सूत्रे भाष्ये उदेरुत्तरतगति सूत्रे केयट उदाहृतम ना प्रयकी समभिव्याहृताजुपरा गोरा हलो यि

हल्ता यि दमौ हसाना दुपपन्ने इत्याक्तत्र भाष्ये पिघ्यतितिसेना नन्वेवमपि राजदृषदित्यादौ समासस्यांतोदात्तत्वं पकारा

स्यान स्यादत आह । हल्स्वर प्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवत् अस्या स्वपते नावदृतिसूत्रेऽनीप्रतिषेधो ज्ञापकः नाव्यमित्य

त्र आदि निर्वर्तनोन ह्रस्वे भो पयाकाक्तहो स्वर्णना सावादि रिति सप्रति षेधो व्यर्थः तथा हि राव नकारस्य द्रन्त गुरा वि

शिष्टांत राला मा पूरुणोहिति विद्यार्थम् तथा सति निमित्तभूतारकस्य विनाशादुपनीयकविरोधे नापुद्रतना ऽप

गरित्यन्यगविस्तार सप्ताये पंसमासस्येति सूत्रे भाष्ये नन्तु पूर्वगारुतेति निषेध सक्य चतिस्वात् द्विगन्धो दि

त्यो वं द्वि वेः क्षिप्यपिस्यात् तथा पतेनानमृतिस्वरोरप प्यपिस्वा दृदुरोऽदि गुगातति तु अपिस्याद्वा आह निरनुबं

धक ग्रहणेन सानुबंधकस्य तदनुबंधकग्रहणे नातदनुबंधकस्य वामदेवात् ड्यड्या विति सूत्रे भाष्येतोऽसम

२ न्यहृशोऽदि गुरण्ड्स्य तोऽदि सनुवर्तमाने श्वयते रहस्यने विधीयमानो ऽकारेणतादृरुपोऽस्वादिस्वचोस्य यङ्‌ अतिशिष्ठ

२ पदि सत्रापिस्यात् श्वयते र्हि जृत्सज्ञिस्यङ् विधीयते परसंतरेव विभाषायो द्रष्टव्या रितिचड् ॥ अयंविपरीतलेखः ।

= २ = ... कैयटानुरोधेन ... राम: ॥

दृष्टोऽत इति अनुमानेऽप्याप्तत्वाद्योरावश्यकत्वात् तदावश्यकत्वमिति भावः॥

तयोर्ज्ञापकम्   तद्विषयतोऽप्याप्तत्वार्थज्ञानं योग्यग्रहणार्थं नतः परस्य यदृष्टान्ते तस्य साध्यवत्ता निश्चितेति तदर्थः एवं चैव्याप्त अ २
दृश्येऽप्यपूर्वपदप्रवृत्तिस्वारस्यमपि   तस्माज्ञानुबंधकग्रहणे सत्यान्यस्यानुबंधो यस्य तद्ग्रहणं नेत्यंतार्थः एतेन व्य
त्वयाप्यस्यमाधारणाग्रहणे द्विवचनैद्वित्वादेर्भाष्येसंचारितत्वात्   वर्णग्रहणे यानपोरप्रवृत्तिस्यष्टमोऽनुस्मापदत्व
जभाव्ये एतेनानुबंधेन सानुबंधकत्वे ह्यनुबंधकत्वे वा तदनुच्चारणेऽपि बाधाभिग्राहकमानानात्   तेन जश्शाक्षेरित्यत्र धर्मिग्राहकमानाभ्यः=४
=४ नैवेति निरनुबंधकत्वात् ज्ञिशसस्याग्रहणं स्यादिति शंकायाम्   एवमंत्यान्तरानुबंधोच्चारणे एतेन वनोरचेत्या
दैव निवृत्तिपार्श्वग्रहणासिद्धिः एकानुबंधकग्रहणे संभवतीति नभाष्यादिसंमतमित्यन्यत्र विस्तरः ८५ ननु कु न२
णादृत्यादौ स्वार्थिकत्वात् स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिंगवचनानुवृत्ते स्त्रीप्रत्ययापत्तिः पुंस्त्वानुपपत्तिरपत्यकस्य मिस्सगनपुं
सकत्वेकयचयोरनुपपत्तिरित्येतदाशंक्याह   कचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिवर्तन्ते   एवं किमथापि तिस्र

=५ जातिवेकवचनं डित्वकरणात्=

धरिभावेनुबोधक॥
३८

चेत्तिसायामित्युक्तिरसाज्ञापिका अन्यथा कर्मव्यतिहारे गत्यर्थाज्ञाभिनित्राणवःक्तिपानेव विधानात् किं तेन स्य
श्रावेपंवकृत्यविधायकेभाष्ये ८६ ननु सुप थीन्आरीतिपुवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये वार्त्तिकेन तिसायामिति कथ
स्यादत आह समासान्तविधिरनित्यः प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे इत्यतो द्वान्तलायां श्वादिषु रत्नेन्नराज्ञोः स्याद्गा
यकः अन्यथा टचैवांतोयत्वेपि द्वे किं तेन हि त्रिपत्काद्यन् द्व्यन्तरित्यर विधायके भाष्येस्पष्टं पम ननु भ्यानीसा
त्रोनुमिकृते षट्संज्ञाप्राप्तो नितन्त्वात्नुकृस्यात् तथा उपाद्यान्तकृन्पगात्वेकृतेस्या द्योर्द्वेनीलंघ्याको नित्यत्वात आह
सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य सन्निपातो द्वयोः संबंधः तन्निमित्तो विधिस्सन्निपातं यो विहंति त स
स्यानिमित्तमित्यर्थः उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलेयं अत एव अस्य सन्निपातशब्देन न पूर्वपरयोः संबंध
एव किं तर्हि विशेष्यविशेषणयोरपि सन्निपातोपिगृह्यते अत एव गामानीतिकृत नित्याद्वेन पुंसककृत्त्वेपि विहितकृतो नित्
नं प्रातिपदिकान्तत्वसन्निपातेन जातस्य कृत्त्वस्य तद्विघातकत्वात् तु कि न्वजंतत्वविघातं स्पष्ट एव नवापोजपत्वेन

रामः॥

ऽन्तस्य बहिरंगत्वासिद्धत्वम् पूर्वकृतबहिरंगत्वानाश्रयणस्योक्तत्वात् किं च षत्वतुकोरसिद्ध इत्येन हलन्तकृतिनुम्महत्त्वा
श्रयणं विधौ बहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः सर्वविधसन्निपातग्रहणादेव वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचारस्यानिमित्तं
स्यादिति एतत्परिभाषाप्रयोजननिरूपणावसरे वार्त्तिककृतोक्तम् नहि प्रत्ययः पूर्वपरसन्निपातनिमित्तकः स एव च सन्नि
पातशब्देन गृह्यत इति मत्वा न प्रत्ययः सन्निपातनिमित्तक इति शंक्यं अंतरंगपरिभाषायां संज्ञानवर्णनिमित्तं स्यादित्येक
४ गा देशिनोक्तमिति तत्र न विरोधः किं चैवं यौगिपदिकेन तेयः इत्यादावङ्गसंज्ञायाः लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्ण
मपदस्यैवैष ध्वं ग्रामणिकुलं ग्रामणिपुत्र इत्यादौ तु नरपद निमित्तके ह्रस्वलोपे यथाकथंचिद्बहिरंगपरिभाषाप्र
र विषयतां संभवतीति कुन्भेजनो [redacted] इत्यत्रोत्त्यस्य पितीति सहशोचैकदेशिनात्याय परिभाषयानुच्चारितो
भाव्ये अत एव परिभाषाफलत्वेनेदमुक्तं कुन्भेजंत सशोवार्त्तिककृतेति केचित् सन्निपातलक्षणाविधिसमस्या
लिंगम् यच्चप्रवृत्तेः प्राक्सत्त्वनिमित्तभूतोपसन्निपातलक्षणघातकस्य व्याप्तिरिक्तयाकाशस्य तत्त्वप्रमनिमित्तमितिप
× न्प४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

२।

५ नहीहस्वत्वंतद्बुद्धिकृतोनस्यानिमित्तंस्यादित्यादिभाष्येस्पष्टः

परिभाषेन्दुशेखरः
३९

ननि नन्वेवं रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घो नाप्नोति ॐ सन्निपातेन जा[redacted]तस्य यादेशस्य तद्विघातकत्वात् नवपत्रा
दिष्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरंगतया सिद्धत्वान्नान्तरंगसन्निपातप्रतिबन्धः आगमेपितासिद्धत्वेपि वक्ष्यमाणक्रियया तस्य जायमानत्वे
न तत्प्रवृत्तेः किं चान्तरंगे कर्तव्ये बहिरंगस्यासिद्धत्वेपि तत्कृतेन स्यासिद्धत्वे मानाभावः किं वा निर्देशिक सन्निपातविघा
ताभावमादायैतत्प्रवृत्तेर्गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपेपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविघाताभावात् नैतेनस्यानि आपि
परकृतेन जं तं इति म्हाभाष्यासंगतिः सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नान्तरस्थानिवत्त्वमिति वेन्न हलस्यासिद्धत्वमपि कथमिति भ
वग्रामण्यीयेसिद्धत्वाप्रवृत्तेरी इत्यत्र शौकेयदेनस्य उपयुक्तत्वात् एवं च पूर्वत्रासिद्धीयेपि कार्ये एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्भवत्ये वि
वेति चेन्न कष्टायेति निर्देशेन तस्यानित्यत्वात् ययोः सन्निपातविघातकं शास्त्रं तयोः सन्निपातनिमित्तके विधावुपादान रामः॥
मपेक्षितमिति तु नागृहीतविशेषणन्यायानां प्रकृताभिः सन्निपातनिमित्तानां संज्ञानपायादीत्यादौ यथालोपस्यानिमित्तंन
स्यादित्याशंकानित्यत्वेन समाहितम् कृन्मेजन्तसूत्रे भाष्येन हांगसंज्ञायामदन्तस्यांगसंज्ञेत्युक्तमस्ति नच कुम्भकारेभ्य

६ गौरीत्यादौ =

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनया

आधेये इत्याद्युक्तव्यपसंज्ञायाँ परिभाषया वारणप्रसंगाभावात्संगतिः तथापरिभाषयालुक्माऽस्तु अव्ययत्वंतुस्यादेव लुकाहि
नदीयसन्निपातस्यविघातो नाव्ययसंज्ञयासंज्ञाफलं तक स्यादिति वाच्यम् एतदुदाहरणस्य प्रभाष्यप्रामाणेयनसाक्षात्परंपर
याबाल्लनिमित्तसन्निपातविघातकस्वस्यम । निमित्तमिति तत्प्रयोजनादोषात् एतेनौकस्यादित्यत्ययात्तम् नवकार्य
कालप्रत्ययेलुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञाबाधेप्येकदेशैकवाक्यतापन्नात्स्यादिति वाच्यम् अन्तरंगाणांतदेकवाक्यतापन्न
संज्ञायांबहिरंगगुणादेरसिद्धत्वात् लुगेकवाक्यतापन्नानुनगुणादितो बहिरंगोत्रभयोरपिभावत्तः सुवाक्यापन्ना =अन्तरंगेनिषायन्=५
त् नयासपोरितिज्ञापकाच्चैवाऽनित्या नेनतानिवृत्तःस्पष्टाचेयंकृन्मेजंतम्सन्ज्ञोभाष्ये अस्या अनित्यत्वे
फलानिभाष्येपरिगणितानि वर्णाश्रयःप्रत्ययो वर्णविवाल स्थानिमित्तं दाभ्यां १ आत्वंपुग्विधेः काययतिथ
पुकहस्वत्वस्यअदीदपत् ३ णकारघकारणापूर्विधेर्यासेति ४ इडि्धिरांकारलोपस्य यथिवान् ५ ह्रस्वनुड्भ्यांम
तुप् अन्तोदात्तादुत्तरपदादितिमतुप्ग्रिभ्यानुदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य अग्निमान्पर्यायाय ६ नदीह्रस्वत्वंसंबुद्धिलो

म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पस्यन ह्रि कुमारीत्यादि ६ यादेशः सुपिवेति दीर्घत्वस्य ८ इतोन्यत्र प्रवृत्तिरेव दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेरिय
न्यत्र विस्तरः ९४ ननु पंचेन्द्राण्यो देवता अस्य पंचेन्द्रः त्यादौ द्विगोर्लुगनपत्ये इत्यणो लुकि लुक् तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि आनु
कः कथमपनिवृत्तस्तत्राह सन्निपातपरिभाषानामन्यतरापायेऽपि उभयोरप्यपायः अत्र चाच्येत्वकादिभ्यस्त्वस्य लुगिति सूत्रस्थमाहतां
ज्ञापकम् तद्धि धामात्रस्य लुक् वोधनद्वारा कुकोऽप्रवृत्तिरेव भाष्ये आदिभ्येन दर्थम् कृतकुगागमानडागतगर्गा विल्वादिभ्य ए
यत्न गनिर्दिष्टा विल्वकादिभ्यो छेन नवेयमपि भ्रमः हतांत्पर्थं हतकुगागमानुया इसामर्थ्याद्वितदनिवृत्तिसिद्धेः अन्यथावि
ल्वादिभ्य इत्येव वदेत् तत्रागप्रतिपदोक्तपरिभाषया विल्वादिपुरस्कारेण विहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानान्नातिप्रसंग
इति वाच्यम् तस्या विप्रतिपदोक्तत्वेन विल्वादिभ्यो णिति विकारार्थस्य लुगापत्तेः ग्राहकत्वार्थं कृतानुवादवारितार्थ्या
त् सकृत्प्रवृत्तावत्पावर्थिकवशाद्योगे तु विधेयपौर्वापर्यकालिकत्वे कदेशत्वनियमान्न्यायसिद्धत्वेपम् तत्र स्माविषुवदित्य
नेन छंदत्वविधानमेतदनित्यत्वज्ञापनार्थमन्यथा एतत्पतीत्यादौ टिलोपेनैव ङीपि निवृत्ते सन्निपातपरिभाषया

तस्यापि निवृत्त्येत यत्नीत्यादिसिद्धौ पुंवत्त्ववैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति टेरितिसूत्रे कैयटः स्तनम् इडविडमासहे ऐडविडपौत्यादौ पुंवत्त्वस्या
नुपपन्नत्वात् ऐनेयः श्यैनेयः इत्यादौ तु स्थानिवत्त्वेन सिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ननु ब्राह्मणीरूपमस्याः स्याद्गौरीत्यादेर्दी
र्घश्रुतादिभ्यो ण्य इति शोङ्गीपन प्राप्नोतीत्यत आह ताच्छीलिके णेऽकृतानि भवन्ति अग्नित्यणि विहितप कृतिभा
वताधनार्थं कार्मस्ताच्छील्ये इति निपातनमस्याज्ञापकम् ताच्छीलिके णेऽपि ऽनादयो ह्यचृति किंन्वेवं सिद्धे रथ्यस्या
प्रयोजनमिति तत्र ज्ञाः ताच्छीलिकेनतुजेः नहस्यां प्रहरणमिति रोहिणे वज्रमर्हति सूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ननु कंस
परिमृड्भ्यामित्यादौ मृजेर्वृद्धिर्दुर्वारेत्यत आह धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति भौरणः इत्येतत् निपातनं वास्या
ज्ञापकम् धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति णाऽऽत्र प्रेहरणं अभिसत्या अनुहानेस्य चर्दुपधेत्यमाचा
नेन भाष्ये दूषितः यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तं न गोपय्यवस्था विकानेन पदागत्व शियं प्रानं नयोवें कुत्वं प्रपाठ्याभ्यामित्या
दौ भवत्येव इत्यादिविधौ तु नेषा नभूक फियोरिति निषेधेनानित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टैषा ननु सर्वके

परि०शे०ख०
५१

उवङ्केगत्वादैः सर्वनामाव्ययसंज्ञे न स्यातामत आह तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते नेत्यस्य सोऽपीति सूत्रेऽकोऽपीति पूर्वनिषेधोऽस्या
ज्ञापकः तदेकदेशभूतं न तद्ग्रहणेन गृह्यते इति येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये पाठः तनुगमितिस्थानेऽपूर्वाभ्यस्येति सिचो लुक् स्य
पासीदित्यादौ यातेरपि स्यात् अत आह लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य अस्याश्च ज्ञापकं स्वरतिसूतीति
सूत्रे सूङ् इति यक्स्य सूतिसूयत्योः पृथङ्निर्देशः श्नान्तेऽपि तत्र साहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे तयोः पृथङ्निर्देशोऽनर्थक
इति इत्येतज्ज्ञापकं चिन्त्यम् धातोरित्येवं परिभाषावश्यकत्वविभाषेत्यस्य भाष्ये तत्र हि विदिभिदइतिप्रयोगे लिपि अभावाद्य
लुप्याद्यवेर्विभाषातप्राद्यद्वैतिनिषेधः शिभावपापमाह तदादेरयं मितिसूत्रेऽन्याविकरणस्य ग्रहणं लुग्विकरणस्याप्रिति
त्युक्तम् तदग्रहेतयोरनलुग्विकरणोऽक्ताऽशिशिसाहचर्याच्चविकरणस्येव ग्रहणं स्यात् तन्निसाहचर्यादस्या
पि एतत्परिभाषाबलेनाधादेरिति तत्राशयः अत्र एतत्परिभाषायां लुग्विकरणस्येवेति नोक्तम् केचित्तु ए
वा भाष्ये धातुविनपठितानां तिस्थेति सूत्रेऽपि यतेर्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिके कृता सर्वत्रैव पातेग्रहणेऽलुग्विकरणस्य

रामः ॥

गहणमिति भाष्यकृता योग्यं स्वरतीति सूत्रे केऽपठेन वस्यष्टमुक्त्वा ननु प्र जिघायपिषतीत्यादौ हेरचङीति विधीयमानं कुत्वं नस्या
त्तत्राह प्रकृतिग्रहणं त्वन्याधिकस्यापि ग्रहणम् अचङीति निषेधयवकाशाज्ञापकः स्यं च कुत्व विषये च हेरचङीति सू
गोभाष्येष्ट्यम् ननु युष्मस्मभित्यादौ ष्यसत्त्वप्रागस्मभिति षष्ठे त्यसोऽप्यभिव्यक्तेऽन्त्यलोपे सतोरन्त्यस्यादन्त्याह सङ्गृहीते
२५ प्रवर्तनायविधिः सङ्गे सङ्गाविकारे वृत्तेनिष्पन्नं पत्कार्यं तत्त्विन्सतिपुनरन्यस्यांगकार्यस्य वृत्ते प्रवृत्तायविधानं
भवतीत्यर्थः एवावसादादीपसत्त्वाद्विधानेनज्ञापिता अन्यथाईकारलोपेनाकृतस्यार्येति दीर्घस्याचासिद्धेत तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेव अत्र त्वभिन्नस्थानिकांगकार्य विषयाप्येषा दूर्ण्येवानित्याद्यणोरितिनिर्देशात् अनित्यत्वं च लक्ष्या
र्यभावादयेव भ्यसोऽभ्यमिति सूत्रे भाष्ये निष्ठितस्येति पठितमः केचित्तु अनयापरिभाषयानकिंचित्सद्धं साध्यते अ
तएवज्ञाजनोर्जा इत्यादावीपसत्त्वमिति सूत्रयोरेनां ज्ञापयित्वा किं प्रयोजनमितिप्रश्ने पिवतेर्गुणप्रतिषेधउक्तः सर्वं यक्त
व्यमेवप्रयोजनमुक्तम् ननु लक्ष्यसिद्धिरूपम् तदुक्तं भ्यसोऽभ्यमित्यागाभ्यमिति षष्ठेः शेषेलोपवत्त्वांत्यलोपएव

घा८२

अतो गुणागमिति पर्केला सिद्धं युष्मास्मभित्यत्र ४
अत्र निरूपितम् एतद्भाष्यग्रन्थयोर्गम्यमानप्रापन २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परत्वाच्च स्यात्सोऽप्यनित्यस्त्वेभाष्यनेकेष्वपुक्तेत्याहुः ॥ ९ ॥ यत्तु कोऽसिदिति वाच्ये कोऽयं गुणवृद्धि गुणनिमहत्वात्संज्ञापूर्वकोवि
धेरनित्यत्वम् । इयं च विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्वे स्वतन्त्रं साध्यं भुवमित्यादिसिद्धम् । तथानिक्लोइत्येवसिद्धे स्वानिग्रहण सि२
माणमग्रहणमनित्यम् । तेन नर्तुकामस्येतिसिद्धम् । तथाननादित्याश्वेवसिद्धे तनादिकृञ्भ्य इति सूत्रे कृञ्ग्रहणात्गण
कार्यमनित्यम् । तेन नविश्वसेदविश्वसतेरितिसिद्धम् । तथा च हलि लोपः कृत्करणादनुदात्ते त्वस्य ग्रहणात्मनेपदमनित्यम् । तेन स्पाप
क्रियोकेत्यादिसिद्धम् । तथा विनार्थ नञा समासेनानुक्ते नञ्पदस्य केनेमित्येवसिद्धे यत्तत्र ग्रहणात् नञ्घटितमनित्यम् । तेन नेप
कृविदितस्यानित्यत्वाद्देषु मुहुरिति सिद्धमिति तन्न भाष्ये ऽदर्शनात् भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुतानियामकत्वे माना
भावात् भाष्यविरोधात् प्रयोजनानां सौत्रान्तराणां प्रयोजनत्वेन भाष्यानुक्तत्वात् अनित्यत्वात् विस्तरात् । किंच ता रामः॥
पितेष्वानीत्यस्य न साधकत्वम् । अनुदात्तेत्वप्रयोगप्रसिद्धेः अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते इति सोऽयम् । अत एव धोर्लो
पोलेदि इति सूत्रे वेनिपत्स्याख्यानम् । लोपे व्यापूर्वधाष्ठः प्रत्ययं लोपं कुर्विन्ति इत्यास्ति अत्र टिदृधाविति अन्तरङ्गानपि दि२
स्यानित्यत्वेत्वार्थेवति इत्यादिन्यसिद्धागगामहणस्यानुवृत्तके त्वेन नञ्मुख्या ख्यानासंगतिः स्पष्टैव । एतेनपरकेषांद

केचिद्विपादिना अत्रैवममहगास्य न दृश्यते त्वया पकतो क्रमस्यापि विंत्या प्रसारणस्यानपरभाव्यविरोधात् चाद्वितोऽरकारस्यांतेऽद्दित्याश्र
यलंपादेनेनवाशिनार्थ्यार्थं ततादित्सशोकृत्प्राहरणास्य मा ऽभिप्रत्याख्यानाद्य स्वयमेवातिदेशिकमनित्यम् सर्वविधिभ्यो लोपविधि
र्द्विधिश्च बलवान् अनित्यादिभाष्यानुक्तं यो ध्वंसयावं भुवयित्यादि लोके उसाड्येवेत्यन्यगावितताः यद्यपि नन्वहंतेयं ल्लु किञ्च
शीलिटि गधादेशोन स्यादतस्त्राह प्रकृतिग्रहणेनाय लुगन्तस्यापि ग्रहणमिति याथद्वित्वस्यद्विप्रयोग साक्षिद्धं तेन
प्रयोग रूपरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनेनेदंन्यायसिद्धम् अन्तरङ्गमनुर्द्धीत्याद्दो द्वित्वे कृते धित्वासिद्धिरिति नद्युपि
न भाष्येप्यर्थानीत द्वित्वेनासिद्धांतेनप्रत्येकं रूपोनत्ववोधनेपि समुदायस्य तत्ववोधनेमानाभावः अत्रनर्ग
दयनार्द्दि गीतिसूत्रे अस्तेः परत्वात् द्वित्वे कृते परस्यास्ति भूभावे कृते पूर्वस्य अनुशासं द्वा प्रो नीत्यारोकस्य विषयसमाप्ता
ऽप्रयोगेनसमाहितं भाष्ये अन्यथात्वङ्क्रारीत्येकारादित्वविधानस्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ नदसंगतिः स्वष्टैव तस्मा
द्धनस्य तत्समुदायस्यैव यथायोगं तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या अप्सुवो रित्यस्य तदंतांगस्येत्यर्थादिविधाशास्त्रगुणनिषेधस्य यो

श्रीगणेशयोगेनयतित
राम्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मृत्स्नेत्यिति नियम इति ननाद्वितोयः तस्माद्वितेर्यहलुकि वध्वादित्यादिमाधवाक्षरहतो वितंत्यमेवेत्यस्यगाविस्तरः यद्यपि ननु हृस्य
स्यावामादिरित्यग्रे कृपरिभाषोपस्थितौ शाकीयाद्यसिद्धिरिति श्चाह विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे अनूद्यमानविशेषणे
ष्वतन्नियामकपरिभाषा नोपतिष्ठत इति तदर्थः विध्यंशभूतानां परिभाषाणां विधेयेनान्वितत्वात् संबंधास्मद्बोधित
द्विनो यथो अथस्थापकत्वेन च शित्पानां तद्विशेषणत्वमुपस्थापकत्वेनानाभाव इति तदर्थरूपलेरुषम् किंवादीनामातः स्था
ने इतिसूत्रे स्थाने ग्रहणं यस्यानिंगमस्यथा षष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषयैवतल्लाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति तन्न उरण्रपरः
त्र यो र्यतापृत्या टो व्यः संप्रसारणमिति सूत्रभाष्ये क्रीत्वाऽ लोपेनतत्स्थानेऽचतस्याप्यभिशारित्वात् भाष्यानुक्तत्वा
च्च स्थानसंबंधोत्तपरिभाषयालभ्य इत्यर्थस्य षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन तदुक्तज्ञापकासंभवाच्च तत्रस्थान
ग्रहणानुस्यदार्थमेव किंच विधौ परिभाषेति प्रवादस्य कोऽनुगमः प्रवक्तव्यता विधौ परिभाषोपतिष्ठत इत्याहारको ऽस्मानु
नाथ्याः फलमित्यत्रोग्रहिस्ताः ननु नमस्करोति देवान् नमस्यति देवानित्यादेर्नमःस्वस्तीतिचतुर्थी दुर्वारेत्यतआह उपपद
विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी कारकविभक्तिर्बलिष्ठा ज्ञानकाय विभक्तित्वं तत्प्रथमापायाप्यतीति सापिकारकविभ रामः ॥

= ग्रंथं गुणोनिम्नेन एदेनुधौलदे २ तं०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

क्रियेति सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रस्थभाष्ये ध्वनितम् इयं च वार्त्तिकेऽपि स्पष्टा अत्रस्य यस्य च भावेनेति सूत्रस्थभाष्ये प्रयोगान्तर्भावसाहचर्यावलक्षणत्वमने
न स्यादेतन्न चतुर्थी यत इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तम् एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तम् यस्य च भावेनेति
सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात् येकप्रधानीभूतक्रियानिमित्तककार्यत्वेन कारके विभक्तीनां बलवत्त्वं दर्शितं तेषामुभयोरपि
क्रियासंबंधनिमित्तकत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव नमो वरिवस इति सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ चतुर्थीवारणाय भाष्ये उप
पदस्य संज्ञा तेषु एतेन क्रियाकारकसंबंधोत्तरंगा इति तन्निमित्ता विभक्तिरंतरंगा उपपदार्थेनान्वयित्वेऽपि कारक क्रिया
भावमूलकः संबंध इति तन्निमित्ता बहिरंगेत्युपपादितम् नमस्यतीत्यत्र नमःपदार्थेऽपि क्रियाकारकभावेनेवान्वयात्
अथ चानेकपदार्थस्यापि क्रियात्वं प्रयोगे तेषु इत्यत्र सहयुक्तेऽप्रधाने प्रथमासाधनार्थमिदं भाष्ये उपन्यस्तोऽप
न्यत्र विस्तरः २१ नन्वहमनुपश्यामो पूर्वस्यापि मुख्याप्रसिद्धत आह अनंतविकारेत्यसंदेहस्य अन्यसंदेहानां त्यसंदेश
यो रेफप्रयोगे प्रागुपन्यासो भावत्वसंदेहस्येवेति तदर्थः अन्यथा धात्वादेर्नत्वसत्वेनानाम्नो नित्याहार्येत्यानाम् ननुनम

त०भा०टी०
५५

तिसिंचतीत्यादौ । गुणं त्यविकारइति यद्विग्रहम् । अनेन समानो देशो यस्य सोऽयं सदेशः । नत्वेवं अन्त्यवर्णात्पूर्वे योऽसिनावधानेनत्वो
ध्यम् । अत एवविकृत्याद्यर्थेन संप्रसारणोऽन्तरिति रोर्थम् । अल्लोपो नइत्यादि रनेन सेनाद्यावयवकरणाय प्रवृत्तिस्याः क
रूपम् । यज्ञादिस्वादिपरे नेनांशस्याकारस्य लोपइत्यर्थस्यैवांगीभो प्रत्ययस्यो । यिनाकान्तानयो चित्यान् । अंगावयवयज्ञादिप
६ नो (स्यांत इत्यादिक्रमेणानेकञ्जिष्ठकल्पनापेक्षया स्यादुचितत्वात् । अचेषाव्यङः संप्रसारणाविनिकरो भाष्ये प्रत्यानेनिश्रमि स्वा ४
तव्यम् । वार्तिकोक्तफलानामनेकक्लिष्टकल्पनाभिरन्यथासिद्धप्रदर्शपिवान्वेन स्याः । परिभाषायाः प्रयोजनानि
नइत्यनिषाकार्यस्याप्रतिषिद्धे पदोषप्रतिविधानेनोदान् निर्देशात्सिद्धमित्युपसंहारात् । मिमार्जिवतीत्यर्थवसा
तत्वद्धेः पूर्वमित्यसंत्वात् द्वित्वे परत्वादभ्यासकार्येणतोऽभ्यासेकारस्यवृद्धिद्वारा यागपसानुपपत्तौ । नचवृद्धौ पुनरभ्यासहस्वत्वे रामः॥
नसिद्धिः । लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः । यत्तुनसंप्रसारणा इति सूत्रे भाष्ये नेनस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीप्रु
क्तम् । तस्यायमर्थः । एतत्प्रयोजनान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि सम्भवन्तीत्यर्थः । अभावादेवं समानदेशपरत्वोऽभावा
वात् । नैतान्येतस्याः प्रयोजनानीतिपाठोऽपि क्वचित् दृश्यते तेनावनिर्णेयेवा । व्याख्यातव्यम् इत्यसूत्रोपसंख्यानकेवि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

= ननु ब्राह्मणेति पाठः =

इंमपसदेवास्ये त्यनेन भाष्येण्त्वस्य क्वचित्त्व २३ ननुग्रामपक्तानुकरणास्यान इति परत्रुपप्रयत्न इति पठितीत्याशयवतोत्पस्येत्पास्य प्राप्नोतीत्यत
आह नानर्थकेलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे व्यनभ्यासेत्युक्ते विभक्तीस्याद्देरोस्त्वामिति इत्याद्यंतस्यैव व्याभ्यासोनर्थकोर्थाहि
त्यभावात् किंचत्तस्तखलस्यार्थयानित्यन्यकानिरूपितम् २ पांसेत्याकस्यैभाष्येस्वरा फलंतानामन्वयभागितिक्रियाकरणेनग्रत्याख्या
नावेपितनस्यावधायोर्थम् २४ नन्वेवंआश्रयावस्था वत्राह्मणीवत्त्तस्याह पुमानित्वेन्यकणेपापत्तिः कोशेत्वपुंस्त्वातिरिक्त
नविशेषाभावादत आह प्रधानाप्रधानयोःप्रधानेकार्यसंप्रत्ययः तेनप्रधानक्लीवपुंस्त्वकृतविशेषस्यापिसत्वेननदोषः
स्वधाधेयं पुमान् स्त्रियानपुंसकमनपुंसकेनेत्यादेर्भाष्ये अंतरंगोपक्लीवत्वादपिप्रधानप्रबलमितिहेतुमतिवेस्वकाभाव
के यदेः ननुस्वगादित्वप्रयुक्तोमात्वाचदस्यापीत्यिन्निषेधः परिष्ठितत्वावकमात्वराकेपिस्यादत आह स्वयपदप्रसिद्धेः स
ब्रह्मपप्रसिद्धिर्यलीयसी तेनमुद्रद्रत्वस्यजननीयावकस्येव ग्रहणनपरिष्ठितस्वावकस्य योगजयोर्येतहनालिंगितशुद्धि
रूढिज्ञापसिताति:प्रतिबंधकेति युग्मातिरेतद्बीजम् २ पकाराधिकरणन्यायसिद्धोयमर्थः कश्चित्तु [illegible] दीर्घमित्येव
यवेदित्वस्य नन्वेवंवातायनार्थगवाक्षेऽयतेकल्पिकत्वाङ्गत्वस्यापिस्यादत आह व्यवस्थितविभाषयापिकार्याणि

* दीर्घीवेवीटामित्यगानयापृष्टिभायप्तारीदीर्घोऽङ्गोवीऊं रेवग्रहणं नानु रेऽङ्गीर्घोऽङ्केत्ववीनामिति तत्र तथास्तित्दीर्घेवेधी २५

स्वपकारोग्नीनार्द्वयोगत्व संकरजोपपाद्कोगच्छोननुदिजइत्यर्थः = २ =

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प०भा०टी०
४५

क्रियते लक्ष्यानुसारात् व्यवस्था बोध्या यथा छोगिति सूत्रे लः परस्मैपदमित्यादि सूत्रे तु यथा भाष्ये स्पष्टम् विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्याया
न् नियमे हि परगताया अन्यथासिद्धेः सामर्थ्यात् परिकल्पनं कार्यं विधौ तु न सा इति अन्यथा हि विधिरेवेति बोध्यम् पञ्चम्य
न्तस्य भाष्ये स्पष्टम् ननु अपूर्वं कार्यं प्रत्ययेत्येनेन तु तस्य लङ्लिटोरप्यतिदेशः स्यादित्यत आह सामान्यातिदेशे वि
शेषानतिदेशः सामान्यापवादस्थितिकाले नियमेन विशेषापवादकसामान्यभावो स्यादित्यर्थः तेनाश्वानन्तरूपे
विशेषविहितो नातिदेशः इयमनित्या नन्वयवीति लिङ्गात् तेन स्थानिवत्सूत्रेण विशेषातिदेशोपि स्पष्ट
ये तत्स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये ननु तत्स्थानिकमिति यदित्वं कितो त्यादिस्यादत आह प्रत्ययाप्रत्ययोः प्रत्ययस्यग्र
हणम् पूर्वं भाष्ये नास्ति भाष्ये पठिता यत्तु ग्रहणेन न प्रवर्तन इति वैयाकरणस्पष्टम् अत्र एव समासोऽभि
धेयत्वे प्रत्यय सन्यल्पयोः प्रत्ययाप्रत्ययोर्ग्रहणम् परे तु तिस्रष्टिमिति सूत्रे परिभाषाबलेन स्यसत्कारस्य भावो
क्वापि नास्तीति केयटेनोक्तम् अंगस्येति सूत्रे तु स्थानिवत्त्वात्प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्ययत्वेनोक्ता अत एवेति निष्प्र
त्ययग्रहणाङ्गतस्य मिति विधानमिति कैयटेनोक्तम् उक्तसूत्रस्य प्रत्ययाप्रत्ययोर्ग्रहणमिति नाकुः १०० ननु राम:॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदं परासेनाजयतीत्यर्थके पराजयतीति सेनेत्यपगच्छतीत्यनेनाप्राह सहयोगितासहचरितयोः सहवृत्तितावगम्या
म्. तेन धिशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति तिगैवमाख्येस्यपदम् लक्षणसंसहशयोर्वेति सहचरितशोर्वेनसाहचर्यवा
नुमते. तमल स्वमाविल्पादीवपि माहत्यपनेवनियामकस्य सहचरणोर्वेसह विवक्षानयोरेव सहप्रयोगाद्युतमधिश्च अनितिचेद
कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सूत्रे भाष्ये नगाहितं चम्पकादपथोरिति भिरित्यनेनेलक्षणादिद्योतकपरियोगिवं पञ्चमीमाशंक्यचप्रपत्य
रिद्वेष्टाबाहो वर्जने चापवर्जने चापपंस्योस्त्वपयाः दौर्दृष्टावारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयसंज्ञस्य कोन्यः सहपयोमाविनुमर्हति स्वन्ना
वर्जनार्थानि. यथापथोः सहायेनार्थविशेषेरेयगी गाते नाथेनागमेभद्रिति उक्तंतेन हि सहचराणामेव प्रयोगोसहायभावोबोधि
तः द्विति सूत्रे साहचर्यसिद्धेः कृत्योर्थनां ग्रहणाद् सिद्धेः कृत्योर्थग्रहणादेवानित्या तेदीधीवेवीटा मित्यत्र धातुसा न
हचर्येप्यागमस्य ग्रहणमित्यन्वगविस्तरः ७०२ नन्वर्थीत्याऽनर्दूषितसब्धादाव्यस्मानेत्यत्र न स्यात् नपुंसकस्य नपुंसकवा
चोदात्कथमाह अमोनुगिमतोः पुंसत्रयोधीयलीयात् पुतेनेव संबंधोनानुमितेन प्रथमादिविभक्तीनेत्यर्थः प्रकरणादिनःपु
नोर्वललत्वाद्विभावः एवं चनगादिगस्यादीनामेव विशेषणानां गस्य विशेषीत्युक्तिद्विगुणग्यकस्मात्रात्स्वाभावात् प्रका
रापुराणात्मैव विशेषणम् अतस्यवानपुंसकस्येति सूत्रं वाच्यमेवेतिन कृतम् नपुंसकग्रहणाद्धि तगृहस्मात्रा ग८

प०भा०टी० ४६

गे२

स्वशब्दांतस्यैव नपुंसकस्यैव पास्यात् यद्वा इह गोपेषु तानि कुलानि बहुदकानीत्यत्र माभूत् बहूनि दधीनि येषु ते बहुदधय इत्यत्र
च पयांस्याहितो यस्मै पयस्य ष्टुं वेइत्यसौ नपुंसकादित्यशाभाव्य केचित्तु श्रेयांसि हास्यां दुहित्यनेन कृतेनैरेफस्य निमित्तत्वेन पदांतर्भा
वादनुमितं कार्यमेवाध्यवते इत्यन्ये उदाहरणमाहुः तन्न तत्र कार्याणि स्वन्त्या येन सिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ७२ ननु नान्तसंधे
यत्वापेति स्वरः परस्य गाकारके लपरत्वे कारकेनैत्वाहे स्यात् तथा गानिस्थार्गुणा भूत्पत्स्यानेतुक पेशोषणेतत्यतः कृ
तात्वात्परस्यापि स्यादित्यत आह लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् लक्षणोक्तस्यानिमित्तकपदाशत् न
नहि अन्ति विशेषाधनुवादेन विहितो ह समासादिः प्रतिपदोक्तं तस्यैव ग्रहणं शीघ्रोपस्थितिकत्वात् द्वितीयो हि वि
लंबोपस्थितिकः येन यस्य पादितेरूपं लक्षणानुसंधानपूर्वकं विलंबोपस्थितिकम् प्रतिपदोक्तं च शीघ्रोपस्थितिकं
इदमेव हि तत्प्रतिभाषाबीजम् इयं च पर्याणिहस्तोविन्यत्र सोभाष्यसबाधित्वात् मनुष्यगणहत्तानेवाख्यातेचत्प्रश
उपदेशाग्रहणादिति तन्न तस्मिन्नेव सूत्रे भाष्ये तुशो गुवे दूषितमिति नत स्यादृष्टव्यम् अनित्याचेयं भुवस्व महाख्यातो
तितिमहाख्यातिग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः ७३ नन्वेवं हि दोधायोऽष्टकतात्वेभ्यः पूर्वस्तेन स्यात् तथा पृष्ठत्वेप्रतिषा
तित्वादोऽनेनैर्दितिता त्वं न स्यात् तथा पूर्णसत्वालेधुमान्ध्यन्ते त्वन्नस्यादत आह गामादाग्रहणेष्वविशेषः अग्न्यन्तापके

राम॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दैयः पित्वं तद्धि स्थानिवदिति सामान्यग्रहणार्थम् अन्यथा लाक्षणिकत्वादेव विधेयो न दण्डगहणेनासिद्धे किं निषेधे सामान्यग्रह
णार्थे नापि त्येन तेन चैयादेशानुमतिद्वारा संप्रत्तादि परिभाषा बाध्यते इयं च लन्द्वारा प्रतिपदोक्तयोरेभाषा निरनुबंधक
परिभाषा लुग्विकरणापरिभाषा तां बाधिका इत्याध्विन्तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा गातिस्थेति सूत्रे इण्ग्रहणे शपा लुग्ग्रहणा
मेवेष्यत इति न दोषः वदन्त्यन्यत्रा विस्तरः १०४ ननु वृद्ध्यादिसंज्ञाः समुदाये स्युरत आह प्रत्येकमाक्यपरिसमाप्तिः देव
दत्तादयो भोज्यन्तां नित्यत्वभुज्जिवत् ननु एवं संयोगसंज्ञा समाससंज्ञा अभ्यस्तसंज्ञा अपि प्रत्येकं स्युरत आह क्वचि
त्समुदायेपि गर्गाः शतं दण्ड्यंतां अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति इत्यादौ इदं च वृद्ध्यादिस्थानुरोधेनाच्यवस्था १०५ न
ञ्पूर्वत्पाणिनोव्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशः ह्रस्वत्वेन ग्राहकत्वात् प्राप्नोद्गीताघन्यत मेघारसोऽन्यस्वरक्त
स्यसंज्ञा न स्यादित्यत आह अभेदकागुणाः अत्र हि पतते स्वरूपेण गोद्यारितेग्रुणान भेदकोन विवक्षितास्वर्थः
अगवच प्रश्लिष्टदीर्घात्यादिनुभ्यनाऽनेदत्तादस्पेदोच्चारितानसिद्धेर्भ्यानं ग्रहणसाधकम् स्वरूपेणोच्चारितप्लुतकोऽन
इत्यादेरंतोदात्तादिति उदात्तादिषु भेदोच्चारितो विवक्षितोय उभयं तु दूषणेनासिकारस्योच्चारणायेपञ्लोष्विपेये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

= ६ नन्वेवं ज्ञापकत्वं भाष्यस्य ध्वनित्वनाधिनस्कादी मात्रतुइपदस्यास्यविवक्षार्थमिदं भवादत्तत्राह नैवमेवेति =

पु०सा०टी०
५१

ने२

नानुनासिकोऽनुस्वारत्वात् विवक्षावोध्यः पचिमध्यमुक्तामित्यादौ स्यान्यनुरूपतया अननुनासिकोऽनुस्वारत्वायेनिरनुना
सिकोऽनुस्वारत्वात् तद्भिन्नविवक्षास्तत्र अर्थमेवासतिपदेऽस्तु कम् नवेदमस्मादीनां न द्विवचनस्येत्यादौ प्रजयोत्पादेशस्या
नः स्थान्यनुरूपेनु हानस्यानुस्वारत्वायेऽस्मिन्नोऽनुस्वारत्वं विवक्षार्थं भविष्यतीति कथमस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् पा
रमास्थितपदार्थेनो हस्तेऽड्‌दाजगुणाकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां भाष्यात् पनसर्पां धुराजनिपातनं क
रिष्यते यथाद्देशोऽनुगुणानिपातनं करिष्यते पररूपेणोहालानिपात्यंते सहस्य सुगुडानिपात्यतेऽत्यादि
भाष्यंतुरुकमुत्वा ह्याध्यायीपाठे कचिदुत्तमत्वगुणस्य विवक्षार्थमित्याशयेन नैवार्थं पाठ इति पन्नोनु
ज्ञापकपरं भाष्यमिति केचित्तद्‌पः पदे निपातनं नाम्नान्याहुः प्रयोगे प्राङ्गन्या हस्वादयो कर्णस्तं तदूपात् पक्षा
प्रागतनो हानादिविवक्षा नेत्यत्र नस्वरस्पनापि इद्धप्रयुक्तोऽनोहानेऽनुस्वारत्वाये भ्रा पुहालोऽनुस्वारणं नत्यगस्या
न्यानुरूपेस्यऽनुस्वारत्वाये नमनुस्वार त्वाविवक्षाधम् संपूर्णमेत्पाध्यायी भ्राशार्थलोकनुत्वापदित्यगन भानम् का
यिन्यदस्येकमुत्वाधिपाठेऽयथाह्यानिनायनादिसूत्रेष्वेवाकेनि यद्यपव्योनारत्केनुत्वे वांगालिपठंति ग्रास

= अपिर्धुमनेवोऽन्तेयीत्यर्थः =

पुनरिति
६ हेतिन्यप्येवानिहानः प्रादत्यपदेतिसूत्रविहितयइस्यांगासिन्मित्याद्यु =
६ हानः सहस्पसहनिाविहितो सेसहेत्युहानत्वानिकत्वात्व तिःप्रापर्षोवोधपप ३ =

कंपुः ॥
ने२ ५१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शवत् तथापि व्याख्यानतो नुनासिकत्वादिवत् उक्तनिपातनादित्वात् निम्नाहुः विधेयाभिधायेन तु म्भवत्यपरिनिषेधस्य
नुशाभेदकत्वेन सर्वमस्तु शाम् अतु एव घटादित्याहे समतोर्भस्य नानुनासिकोपकारः अत एवात ह्रनासामिति सूत्रनि
र्देशः अन्यथा प्रत्यये भावाभावाविति नित्यमनुनासिकः स्यात् आनिपत्तेऽकनास्य योगाद्योध्यम् इत्याहे दीर्घना
सूत्रिनिर्देशान्नस्तीति नित्यस्थानाविसर्गः १०७ ननु सर्वेषामानीत्याहे स्यात्सा नानिपातनेपि लोके सात्यप्र
योगस्य साधुत्वं स्यादतन्न्याह ॥ आधकान्येवनिपातनानि ॥ तत्कार्येषां प्राप्ते निपातनारंभात् पुरा साधोके श्चिति
निपातितं पुराणशब्देन पुरातने भाष्यस्य गाधःप्राप्नोति दधोदराहित्वान्नेति योध्यम् पुराणे निपधोदरादिः पुर
नेनेति चेत्यन्ये इयं सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा अथाधकान्यपि निपातनानि इति भाष्यविरुद्धम् १०८ ननु उत्व
वातोर्द्धित्वे स्यात एव ह्रस्वत्वात् पूर्वमभ्यासह्रस्वाप्रवृत्तौ हत्वादिःशेषसवर्णदीर्घह्रस्वापत्तिरत्याह ॥ वर्णस्य वर्ण
सर्गाप्रवृत्तिः ॥ एवं च ह्रस्वस्यापि ह्रस्वप्रकृतेलस्येवल्ह्रतास्येति न्यायेन न पुनर्ह्रस्वः तदुक्तं द्वयोरुलितिसूत्रे भाष्ये
कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवदिति सिद्धेपि ह्रस्वादिकारीत्यर्थः ननु लस्येवल्ह्रतास्यसह्रस्वप्रवृत्तिरिति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

३०

प॰भा॰ओ॰ न्यथैव समानमिति वाच्यम्॥ समो वा लोपमेके इति लोपे नैकसकारस्य पुनर्द्वित्वेन द्विसकारस्य पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्य वा सि
५८ द्धौ समः स्कटीति सूत्रस्यैव सामानत्वात् सम्पुमारित्यत्र सिद्धि द्विरित्यादौ भाष्यस्य प्रसङ्ग त्याद्य अत्र विकाराणामकृ
तोल्लेखमेदोनेति सिद्धि द्विरिति भाष्यानुक्ती पतद्ग्रन्थगविस्तरः॥१०॥ ननु सं ह्यानोः स्यं स्यादित्यादौ सकारादि विशे
षापेक्षत्वादाद्यमतेयदिति निमित्ताभावे निपातनाच्च न तु ग्रस्तुम्पर्यइति निषेधस्य बहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गत्वात् द्विरुक्तत्वात्तस्य
द्विकल्पस्यापत्तिरत आह॥ निषेधात्स्यवर्णीयासः॥ अन्तरङ्गेत्यौ दुपल्यादि पिवर्णीयासः इत्यर्थः चतुर्थ्यर्थइति तुस्य हार्थमे
व अन्तरङ्गत्वा त्वात्सानेभाष्योक्तं संगच्छते॥ अन्तस्य सवर्णस्थानेषेधाविषयेन विकल्पोऽस्यथाणीयां सकारीत्वाद्वि नि
धेस्तपजीव्यत्वेन प्राबल्यात्तस्य सर्वथावाधानुपपत्त्यास्तु वारिज्ञानिमित्तभूयाणां विस्तरः अन्तरङ्गबहिरङ्गविभाषा त्रसी
तिच्चरितार्थम् विधुन्मूलनानापवादत्वेनास्यावीजम् ननु मतान्तरमतिदिष्टपप्रयोगधितसङ्केता॥१११॥ नन्वत्यन्त स्वा रामः॥
र्थिकानामर्थप्रत्यायकत्वप्रत्ययत्वानुपपत्तिरत आह॥ अनिर्दिष्टार्था प्रत्ययाः स्वार्थे॥ परस्मार्थः प्रकृत्या प्रत्यायप
ते सोऽपि प्रत्ययइत्यस्याप्यंशी कारात्तस्य प्रत्ययत्वमिति न दोषः॥ स्वार्थ इत्यस्य स्वीयप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः महासंज्ञाकरणार्था

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कांस्त्राप्राप्तन्यायानुपस्थितिरस्कारबीजम् सु- विरूप्यद्युक्त्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टैव ॥ ११२ ॥ योगविभागादिष्टसिद्धिः इष्ट
सिद्धिर्येन तन्निष्पादकं तत्कार्यमित्यर्थः तत्तत्समानाधिकरणे द्वितीयप्रयोगे न विभक्तस्यानित्यत्वज्ञापनमेतद्वीजम् ॥ ११३ ॥
यथा पितृव्यमातुलाद्युपयोगो स्वकर्यानाडीयते ॥ तत्रत्रान्यतरस्यां विभाषावेति सूत्रनिर्देशज्ञापितमिदम् ज्ञापक
सिद्धं न सर्वत्र ॥ स्वदृष्टमेव पत्तिर्ये ऽनुमानाद्बोधनमसार्वत्रिकत्वार्थमित्यर्थः तेन ज्ञापकसिद्धपरिभाषा स्वादा
पानिवृत्तानापादनीयमिति ना त्वयं भाष्ये पिच्छानितमेतत्स्यापूसूत्रादौ ज्ञापकेतिन्यायस्याप्युपलक्षणम् स
यज्ञापकसिद्धानामपि केषांचित्कल्पनमन्येषामनित्यत्वबोधनायेति भावः यथा तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति
अन्तरङ्गाधिकर्यज्ञिकिति= न्यायसिद्धं स्थानिवत्सूत्रं ज्ञापकसिद्धं तेनानल्विधाविति ॥ ११४ ॥ ननु ङेयमा ङेभ्यम् ङेः ङेष्टे त्यादौ घत्यादीनामपि
ङ.यान्तूर्धं हित्वेरुकेन घत्वमयसाढत्वमित्यस्याप्याप्यावनिरतआह ॥ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने ॥ द्वित्वभिन्ने पूर्वत्रकार्ये
परमसिद्धमित्यर्थः पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारस्थयशास्त्रामस्याःलिङ्गम् यत्रयसिद्धत्वासिद्धत्वयोःफले विशेषस्तत्रैवे

प०शे०२० ५२

यम् कृल्लुङिति स्थाने अल्लोपपूर्वमनन्तरं वा ङित्वे रूपे विशेषाभावेऽनास्थाः प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः सर्वस्य द्वे
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ११६ ननु गोपुच्छाद्येषु वस्त्रामी स्त्रा दिवत्संख्यानां स्वामीत्वपि स्यात्स्वामीष्येत्यनिष्टे
णापञ्जीसङ्ख्यो विधानादित्यत्राह ॥ एकस्याः आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भवति ॥ यत्रा
सं स्या आकृतिकरणो भिन्नार्थत्व संभावनात् द्विप्रयोगान्यायः इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ कृत्स्नाज्ञप्रवृत्तेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ११७
ननु विष्याघेन्याद्योपरत्वाद्धलादिः शेषस्य संप्रसारणं स्यादत आह ॥ संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ तदा
श्रयं संप्रसारणाश्रयेति पूर्वरूपम् बलवत्त्वाद्धि भ्याससस्येति सूत्रेऽभ्यासे पूर्वाङ्गहलादिशेषोऽभ्यासेषां संप्रसारणामे
व यथा स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येषा व्यवस्थेति लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् कलोनांतरान्यथा रामः ॥
सिद्धिरपि नेति भाष्यस्पष्टं राज्ञः संप्रसारणादिर्वैयध्यमात्सामान्यनिन्नतो विनष्टोपदप्रत्यन्यत्र विस्तरः ११८ ५२
यत्र क्वचिद्द्वित्वनिमित्तः प्रकृतिं गृह्णाति तेन तन्निमित्तमुपधि भ्यो कृत्यगत्वाभ्यां गोन कृगोमहणात् सिद्धिः ॥ न धातोपदेशे पि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कप्राचोगिकयोरौपदेशिकस्येव ग्रहणम् । येन दादेर्धातोरित्यत्रौपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति तन्न । तयोर्निर्मूलत्वात् । भाष्या
द्यावहतत्वाच्च ॥ नचविकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति गृह्णात्येवेति सङ्ग्रहस्य भाष्ये गाधापाक्तिरस्कारात्त्व ॥ नित्यमुपविश्यो कृत्स्यादे
ङ्न्मो नुकरणो सौनः प्रयोगः ॥ आत्वविषयस्यात्मनेपदं प्रयोगस्यानापेक्षानुकरणस्य घुसंज्ञानुरोधे भाष्येस्वप्रमुक्तस्यादि
त्यत्वे ग्रन्थापितत्रौपदेशग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो यान्निकत्वाभ्यासमनानादृत्य हि व्याकरणे सर्वमपि सानुबंध
कग्रहणे घुरूपमाश्रियते यत्रास्येतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहस्य शब्दस्यनांतरेणसौ किंत्वेके प्रयोगेत्र [illegible] किंके
प्रयोगे सानुबंधकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः । प्रयोगप्रत्यये अनेकउपदेशो नामेति घुसंज्ञा हि सूत्रस्य भा
ष्यता प्रायोगिकसंभवेन तद्ग्रहणमित्यर्थस्य लाभेन भाष्यसंमतताच ॥ भाष्ये सानुबंधकेत्यादि ग्रहणमिप्रायेणा
देशितिसूत्रोद्दिष्टस्योपदेशिकत्वात् त्वविनिर्भक्तरोनिनदोष इत्यस्यगर्वितस्तः ॥ यदपि ननु स्वज धर्मविशिष्टती त्या
दौतेत्त साप्रयुक्ता विकरणाय द्रुलुकि स्युतथापद्रुलुकि चेभि दितेत्याद्ये काचयानि इति निषेधः स्यादत आह

त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प०टी०१०
५०

थितपाशपानुबंधेनानिर्दिष्टत्वदुक्तेन च यङोकारग्रहणं चेयङयेमानिनयङलुकि ॥ ७ धुरु यं धनिर्देशो द्विधा स्यात्
चैशाद्रितत्त्वाद्विपदेनैव हंतिपातिवाति संनेत्यादिनेति सूत्रे भवेति दीर्घोपुत्रयोः अत्रत्राहुः प्रितः द्वित्वाद्रिम्यः प्रत्ययस्य
कारउपदेशोऽनुदात्तहाणानि द्वित्वं मनाचेत्तादित्यनुद्यादयप्रति धातुत्वं भयत्येव गुणो यङ्लुको रित्यादिभिर्नि
षेधानित्यत्वकल्पनात् नेनभषभावोप्यनुदात्ताद्धित्याहो भवति अत एव मीतित्तरमिति सूत्रे कैयटेयङो कारग्रहण
लं किंचिदितिपाठः ॥ एकार उपदेशोऽनुदात्तादितिसूत्रे एकारग्रहणेनेकोनानुमत्याप्युपाद्दाप्यते अनुपप
देशे नैकाचापुदात्तत्वस्यैवमत्वेनतद्धेयप्यर्थस्य स्वयमेवेतितदापेन भाष्यानुक्तत्वात् एकारग्रहणानुपपत्ति
र्व्याप्तिनिषेधमावश्यकत्वाच्च नचवधिः स्यानुपदेशे एकाउवेतिवाच्यम् नान्नानुपदेशासंभवेनेनाडुपपत्त्या
नुपदेशाग्रहणात् उपदेशात्वादनुदात्तेनकावत्प्रपाद्ध किंचोत्तरार्थमेकारग्रहणमस्तु एव तत्रागमित्ति वानि
त्यादावुपदेशो उगंतत्वमादाय अनुकस्तीतारनिषेधोन नगोपदेशादनुत्रिपत्त्यातीत्यादावित्तिषेधापे

राम: ॥
५०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्वाकारेस्य ष्टम् न यभाष्ये यङ्लोपे यभिहितेत्याहाथि दूध्वहृत्यर्थमनुपदं हेशो ऽनुदात्ते आकारः असमानादित्यर्थे स
नीत् प्रतिषेधो यत्क्ष्यो विभित्सनी तिहो बोपन्यासवत् यङ्लुकि दोषानुपन्यासेन तत्रोऽहि हः यङ्लोपे इत्या
दिभाष्यं तत्प्रक्रमोपसंहारबलेन न यङ्लुक्विषयम् किं च न स्यात छिद्यपत्येयङ्लोपे स्यानियत्वे स्यैव यङ्लु
क्युदाहरणाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् इडिषपे यङ्लुक्. को लोकेन विधानेन छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पि
कत्वेन वा तदोषानुपन्यासेना दोषात् अन्यपेक्षाजाहर्तां कियर्थमिति प्रश्नस्य उत्तरं जागर्त्यर्थमिह यष्ट्य
र्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निराकांचनतापत्तेः नच ग्रहधात्वर्थकादि गृधातोरेकाच्त्वनिषेधत्वात् इयं यापि भिन्न
त्री। स्यादेरेउत्तररावाच्यस्य धातोरेकाच्त्वमस्त्येव उत्तररावाच्यस्त्यपत्तेः नच चृत्यनेतिति सङ्गे भाष्ये स्य ष्टम् ए
यं वधु कृतभाष्या लेंग ति तिवाच्यम् अन्यत्रैवे ग्याज्ञिग्रस्या येनमाला भावात् अंग त्वं तुकि शिष्ट
त्वेति एकाचो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् निरूपितं च तनादिशेषे राज्ञेनुक्तेरस्त्वे धातुस्त्वंकृत्तर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्वमुक्तत्व ।। अत्र एवैकाचोयणोमपि मिदि सहोधातोरनुपवस्यैकाचहतिर्येयधिकरणेनान्वयेन गवदर्थसिद्धिः प्रयोजनमुक्तंमा
न्वो ।। ननु प्रसिद्धमनर्थकमिति ।। अर्जर्घावेमिदीतीत्यत्रेऽर्थमनुपपन्नात् यत्तु च कर्णाजं वेत्यस्या टद्दोपाठेन यद्गृहीतेग
र्णान एव प्रवृत्तिविकारागमस्यापाट्टपायत्र भवन्ति ।। स्थानेस्त्वाद्येयकर्णानिरासामपि छं दमिस्य प्रयोगे घटकानामभावो
बोध्यः ।। भावाधानुनाहृतानामभाव एव ।। लोपाशपादिनि र्दिष्टानामपत्ति रेफादिनुगाथ्यत्वान्निर्देशाद्यर्थसाधकामस्य
न्वयविस्तरः ।। ननु जभोविधिप्रत्यये न प्रलिप्सैव तत्स्वरूपत्वात् ।। किं हीत्यर्थानाहुरोनेत्यनत्राह ।। यद्वोदनावा योगविभागोमारिया
न ।। प्रतिपादकांश्च मित्यस्य वाक्यार्थबोधकत्वेन तत्रोऽर्थं स्पष्टमेव ।। यत्तु भाष्याप्रमते यत् ।। तद्वसीति मन्तस्य भाष्यविरु
द्धाय तगवेनादेशोऽङ्कारप्रत्याख्याने योगविभागेनैव फलमिति हृदयः ।। ११८ ।। अर्हं भागाला घवेन प्रकोन्त मंत्रमन्य
नवेयाकरणाः ।। हृक्रोश्च ।। अभ्यनुदात्तोपिपतिनो वा ।। तथानेकपदघटितमुखेन कृत्ता यवप्रियायार्थवन नुमा [illegible] पवधि
वारदूति नुकालोपं अन्न क्रमेष काधि न्यासिस्तशेषभाष्यान्ताम् ।। नन्वहि मुखे [illegible] विशेषविचारे संबा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

२७ णां हल्ग्रहणसामर्थ्यान्नागियेतिसूत्रे ऽप्रवृत्तिर्नोरिति वाच्यमितिचेन्न गौरीशिपदानि ॥ अन्यथा हल्ग्रहणेनेदं त्यादिलोपे हल्ग्रहणसामर्थ्याल्लोपेति
प.भा.शे. सूत्रे ऽप्रवृत्तिर्नोरिति नयाच्यमपवक्ष्यतीति वाच्यम् ॥ इतिश्रीत्यपदानीति नास्ति लाघवकृतो विशेषः इत्युक्तम् ॥ अविरनुकृति
५२ सूत्रे ह्रस्वग्रहणस्येव सिद्धेर्योर्विति समग्रहणात् पूर्वे शलग्रहणम् ॥ तत्र विभक्तिनिर्दिष्टे योसंग्रहेण साधितिको
सांगादिति नाम सूत्रे भाष्योक्तेः ॥ तथा ॥ ओतश्यनीतिसूत्रे श्यनीति विकल्प्यम् ॥ तत्रायमर्थः ॥ छिवुक्रमीतिसूत्रे
श्यनीति विकल्प्यं भवतीति भाष्ये ॥ न केवलम् मात्रालाघवं गावद्यमपार्थ इति कैयटोक्तेः प्रायेणेति शिवम् ॥ इति
श्रीमदुपाध्यायोपनामक शिवभट्टतनुजसतीगर्भज नागोजीभट्टविरचितः परिभाषेन्दुशेखरः समाप्तः ॥ शुभमस्तु ॥ ५२

राम

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ईई वा विरोम्येष श्रोतव्यं विश्रुतैरिदम् प्रतिबिंबत इत्यत्र धात्वर्थः कोनिरूप्यताम्

ईई वाहुदिरोम्येष श्रोतव्यं विश्रुतश्रुतैः ॥ प्रतिबिंबत इत्यत्र धात्वर्थः कोनिरूप्यतां ॥१॥

ईई बाहुविरोम्येष श्रोतव्यं विबुधैरिदम् प्रतिबिम्बत इत्यत्र धात्वर्थः कोनिरूप्यताम्

काकवराक [illegible] नतार्थ [illegible] तः [illegible] ॥१॥

सन्यासक [illegible] नः [illegible]

येगंगा [illegible] ॥१॥

परिणाम सरस्वती

सरस्वति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्याप्तिवत्वाद्रौ साध्यनिष्ठ अवच्छेदकता निरूपक धर्मनिष्ठ अवच्छेदकता निरूपक प्रतियोगिनिष्ठ अवच्छेदकता निरूपक भेदनिष्ठ अवच्छेदकता निरूपक धर्मनिष्ठ अवच्छेदकता निरूपक [illegible] प्रतियोगिता इति

॥ आत्रेयान्वयसंभूत [illegible] इदं लिखितं जनेन वै वोति ज्ञेयम् ॥

श्रीः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म० मा० ॐ नमः [illegible] ॥ ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः । सिद्धान्तकौ संज्ञाप्रकर

(१) मुदीव्याख्यां कुर्वे प्रौढमनोरमाम् ॥ १ ॥ अइउण् । हकारोपदेशा अट् अण् रह् इरम ग्रहणोखुह

कारग्रहणार्थः । अर्हेत्ता । अइउण्वा वाचेयीति णोत्वं । देवा हसन्ति । [illegible] रो वँत्वम् । देवो हस

न्ति । हस्ति चेत्तुत्वम् । लोलिह्ह क्वा । लिलिह्ध्वे । [illegible] ढ इति वाढः । [illegible] । इदं सत्रं वल्रत्यल्

ह्वल्ह्मल्ह्ह्कारग्रहणार्थम् । रुदिहि । स्वपिहि । [illegible] वलादिलक्षणइट् ।

लिलिहिवो । लिलिहिमा । रलो व्युपधात् इति वा कित्वम् । अदाग्धाम् । हलो हलीति सकारलोपः । आलि

क्षत् । शल इगुपधादिति क्सः । [illegible] । [illegible] । हलि अन्त्यमिति धि ग्रहे सप्तमीति योग

विभागात् कुशपेति वा समासाइति भावः । यद्वा [illegible] स्यादेतत् । हलि त्वेकदेशस्ये

धत [illegible] क [illegible] न समासः । हस्वल् इति च व्याख्यास्यते । सामीप्ये [illegible] थः । यद्वा सामस्त्

नञादि । अल्समाहार [illegible] हल् चल् चेति । लकारस्य संयोगान्तलोप इति चेन्नैवम् । आद्येस

मासस्यालिङ्गत्वात् । नहि ग्रामलाकम्बल इत्यादौ ग्रामलासमीपवर्ती अन्यदीयः कम्बलः प्र

तीयते । नचाचित्रगुः [illegible] चित्रगवीणांसमीपवर्ती वृक्षादिः प्रतीयते । अनस्थानन्तादिषु (१)

नलमात्मानमभिधानादितिस्वरूपमाह रे। किं बहुना ब्राह्मणस्य कम्बलमिति गावो स्येति चक्तप्रयोगो
पि तत्रासिद्धः। द्वितीयः पि संयोगान्तलोपो दुर्लभो यतः प्रतिषेध [illegible] स्मात्। तन्त्रप्रयासस्थानपक्षे
पि हलो ङ्लीत्यतो हल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य हलो लोपविधानाच्च। किंच पदार्थबो
धं विना वाक्यार्थबोधासंभवेन हल्ङ्याब्भ्यो [illegible] सिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्थबोधे प्रसक्ते तद्द्वारा बो
धं प्रति [illegible]। अस्याश्चावस्थायां [illegible] द्वन्द्वस्य दुर्लभः। सह विवक्षाया असंभ
वात्। तस्माद्यथोक्तमेवन्याय्यम्। [illegible]। आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी
समुदाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपद्व्याक्षेप्रयोगाभावात् [illegible] वात् इतीसंज्ञामध्य
मे च विश्राम्यति। तन्त्यादयन्तयोः। संज्ञा स्वरूपान्तर्भावेण [illegible] पाराथ्यं निरंकादिति भावः। स्व
[illegible]। स्वरूपमित्यनुवृत्तेः स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नान्यस्य। अन्त्येन त्वप्रधानत्वतीयानि
र्देशात्। सर्वनाम्ना अनुसंगीतः प्रधानपरामर्शित्वात्। [illegible] पद्यप्युपादर्श्यते ने
नेति करणा [illegible] शास्त्रप्रदेशाद्इति भाष्यधृत्यादिव्याख्यातं तथापि तल्लोपो हि वादमात्रम्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म॰ भा॰ करणेघञोदुर्लभत्वात्। स्फुटावाधात्। न च घः। असंज्ञात्वात्। प्रायेणसंज्ञायामिति व्याख्यानस्याक्लि- सि॰ प्र॰
२ ष्टत्वात्। नह्युपाधेरूपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृतावहेलना च। अतएव घापवादो हलश्चेति
घञपीहन। वाहुलकं त्वगतिकगतिः। अतएव प्रक्रियन्तेऽशास्त्राभिरिति कैयटग्रन्थोऽपि परा-
स्ना। तथा च वाभिधेयम्। [illegible] । अतोभावे एव
प्रत्ययोऽन्याय्य इति भावः। यत्तु धातुसूत्रेऽन्यादिपठन्ति। यच्च व्याचक्षते। करणव्युत्पत्त्या पूर्वार्द्धोपा-
त्तानामुपदेशत्वम्। कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादीनाम्। उणादिलिंगानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे
पृथगुपादानं गोवलीवर्दन्यायेन। एवं गणत्वादेवासिद्धे धातोरपीत्यादि। अत्रैवं वक्तव्यम्। किमेषा-
मुपदेशसंज्ञा उत योगमात्रम्। नाद्यः। संज्ञायाः शास्त्रकारेणाकृतेः। असंज्ञात्वात्प्रत्ययो नेति भाष्यो-
क्तेश्च। अस्मदादिकृतसंज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वे इति प्रसंगाच्च। आप्तोक्तित्वमदत्तत्वादिति
स्वपरग्रहविरोधाच्च। नह्युक्त. एतद्वचनस्याप्तोक्तप्रत्ययार्थं येनाभित्वं नभवेत्। किं चैवं प्रत्ययविधौ
पञ्चम्याः षष्ठीप्रकल्पकत्वेऽसमर्थः। सनेव आदेशोऽस्त्वित्याशङ्क्योपदेशाभावादिसंज्ञा न स्यादिति
भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्येत। किं च [illegible] इतिसूत्रे धातुग्रहणं किमर्थं लाविना पूत्रपविते
तिभाष्यमुपदेशे एवानुबन्धलोपे कृते णो धातुसंज्ञेत्येवंपरः कैयटग्रन्थश्च विरुध्येत। अपि

गुरुः
२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

च उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रे लोपग्रहणे शेषादिहाकारको निर्देशः । द्वितीयः ग्रकार इदिति अलोन्त्यसूत्र
स्थभाष्यकैयटादिकमपि विरुध्येत । न द्वितीयः । योगस्यैव पुरस्कारे पारिगणनस्य व्यर्थत्वात् ।
धात्वादिसूत्रकरणाद्युपपत्तिरागमादिष्वनेनैवेत्संज्ञासूपपादत्वाच्च । उपदेशे तात्पर्ययोगकधात्वा
दिरूपोपाध्यवच्छिन्नस्य तदायान्त्याहानिदित्यर्थः इति स्वपरग्रन्थविरोधाच्च । पक्षद्वयेऽपि लिङ्गानुशा
सनस्य प्रकृतानुपयोगात् । लोपश्चेति आकारस्यासंग्रहाच्च । उपदेशेऽजनुनासिक इत् इत्यादावाद्यो
च्चारणस्यैव उपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक् । उपदेशेऽजनुनासिक इत् । यद्यप्यत्रोपजी
व्यत्वादनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता तथापि नासिकामनुगत इति योगार्थवशेनैव गतार्थत्वा
दनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम् । उपदेशे किं । अभ्र आँ अपः । यद्यपी
ह उत्र ऊँ इत्यत्रेवविधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचम् । तथापि तत्रार्थवत्त्वं कर्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्ट
प्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अचः किम् । मनि नोमकारस्य मा भूत् । प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा । आतश्चोपसर्गे इति
कर्मण्यङ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः । एवं च प्रतिज्ञा समधिगम्या प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणेति
न्निष्टे व्याख्यानं नाश्रयणीयम् । पाणिनीयपठं व्याकरणमित्यादिव्यवलक्षणां विनैव निर्वाहात् । यद्य
पि सूत्रकारोक्तं तेनानुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि प्रतिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म॰ भा॰ स्थितइत्यनुमीयत इति भावः। ननु हलन्त्यमिति सूत्रम्। रकारस्यापि मध्यगत्वादित्यत आह प्रत्या- सि॰ कौ॰
३ हारेष्विति। [illegible]। प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति वा कुलकादिष्विव रत्नेषु च। यद्यपि
योगमात्रमकारादिसंज्ञास्विति प्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः। प्रत्याहारास्त्वेकचत्वारिंशदिति प्रा-
ञ्चः। [illegible] सूत्री [illegible] [illegible] चत्वारिंशदित्यर्थः। तेन न
सुप्तिङादीनां प्रत्याहारस्य च यो [illegible] तृतीयादि [illegible] प्रत्याहारस्य च [illegible] दोषः। ननु
इतिपदं [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] ततः। न द्वन्द्व सामिधानम्।
आद्यस्यो [illegible] दिसूत्रत्वात्। द्वितीयस्य [illegible] [illegible] तावत्। [illegible]
मोनानीनोपपद्यत इत्युपेक्षितं। [illegible] [illegible] समाहारद्वन्द्वः। सोऽत्र पुंस्त्वम्। [illegible]
[illegible]। फलितार्थकथनमिदम्। विग्रहस्तु [illegible] [illegible]। उदात्तस्योच्चारणकालोत्त्वे-
क्षपते। [illegible]। [illegible] इति [illegible] उदात्तः। यद्वन्द्वसिद्धं सूत्रेण। अवाङ्।
अकारोनुदात्तः। [illegible]। [illegible] मिति। उपोद्घातमिति [illegible] उपसर्ग इवाविवक्षितमित्यर्थः।
ननु तत्र ईदितिवांसमासेन [illegible] प्रयोगादर्शनादविवक्षास्तु। इह यथाविवक्षायां प्रमाणं किमिति चे-
शु ६ः
२

ति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्यक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गम्यते । तथाहि पैरादृत्यत्र एकारः । तन्नूनपाच्छचीपतिमि
त्यत्र पदपाठे ऊदीतो व्यावृत्तोदात्तो इति सकलबह्वृचप्रसिद्धम् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोर्हि भव
नस्यत्यादिसूत्रगपद्धतिपूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति शेषनिघा
तः । पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्त्यस्य प्राश्लिष्टस्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम् । जात्यवद्धि तथा
वान्तौ तनूशचीति पूर्वयोरिति । तथा स्वरितार्द्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि । एकाक्षरसमावेशे
पूर्वयोः स्वरितः स्वरः । तस्योदात्ततरोदात्तादर्द्धमात्रार्द्धमेव वा ॥११॥ अनुदात्तः परः शेषः स उदात्त
श्रुतिर्न चेत्पर । उदात्तं वोच्यते किंचित्स्वरितं वाक्षरं परमिति । अस्यार्थः । पूर्वयोरुदात्तानुदात्तत्वे
योरेकत्र समावेशो सति स्वरितो बोध्यः । तस्य स्वरितस्य स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्ततरार्द्धमात्रा वो
च्येति । ह्रस्वो भाइत्यादि ह्रस्वाभिप्रायम् । अर्द्धमेवेति दीर्घाभिप्रायम् । अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रह
स्यापकत्वादिदमेवादर्त्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः । अनुदात्त इत्यादि परिशेषसिद्धार्थकथ
नं सः शेष उदात्तश्रुतिः स्यात् । किमविशेषेणेत्याह । नचेत्पर इति । उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः ।
शाकल्योप्याह । अप्राकृतस्कन्ध स्वारः स्वरितोऽन्तः पूर्वगः । उदात्तायार्द्धमस्याधमात्रापि प्रान्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म. मा. कम्पितमिति। उदात्ताय उदात्तं कृत्वा अर्द्धह्रस्वग्रहणेन अर्द्धमात्रा लक्ष्यते इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपर संज्ञा प्र०
४ तया कथंचिन्नेयाः। कैति। किंन्नात्मिति स्वरितम्। प्रकृते। अनुदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इति त्वधिकारादनुदात्त
म्। अध्यात्मेति। अग्नेः कम्पितमिति स्वरितस्याद्युदात्तं संहितायामन्येषामपि दृश्यत इति सो कारः उदात्तः।
केरात्मेति। इदमपि फिट्सूत्रेण अन्तोदात्तम्। अस्कादेशस्तु पक्षे स्वरितः। स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति वि
कल्पः। मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह। मुखसहि
तेति। मुखसमेत्य। आस्यभवमास्यं शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह। तालुस्थानेति। अत्यास्यतेति। एतच्च प्रश्ना
द्वन्द्वात्प्रत्यये प्रत्यासत्तेः किम्। तत्रा। अत्र प्रकारस्य नकारो परे यतोऽष्टानिलोपे नाभूत्। प्रयत्नग्रहणं कि
म्। वाकप्रोतिति। अस्य लोपो न। नत्वनुस्वारस्य चानुनासिकेति। नासिकावचनेति चकारेणास्य स्वस्थानगोत्रकूलतानाल्वा
दिसमुच्चीयते। अनुस्वारो तु मा अनुनासिक इति तेनैरिव्यारणां प्राप्तिर्मा स्त्वम्। यमानुस्वारलौ सिद्धान्तो
नासिका अनुनासिकास्त्वौ तस्माद् इति कात्यायन प्राप्तिर्मा स्त्वम्। वर्गो... मङ्गनानामनुनासिकाश्च
नि चत्वारस्त्वस्थानादधिकासत्वागेन नासिकास्थानं द्वितीयमेवास्तीत्यर्थः इति तद्वा ये चरा स्वदेतोरित्या
दौ तपरत्वमसंदेहार्थं नत्वतत्कालग्रहणार्थम्। तेन प्लुतस्यापि संग्रहः। प्लुतमात्रस्यैवेति। यद्यपि स्वतन्त्रो
विधिः स्यात्तर्हि त्रिप्रभृतीष्वेव प्रत्यासिद्धाऽप्येवं तन्मध्ये तत्रे पादिकं पूर्वप्रतिपरं नासिद्धं स्यादत आह। अ

उह:
४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

…यमिति। यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति मनोरथ इत्यादौ उत्वं न स्यात्।
परत्वाद्रोरीत्यस्य प्रसङ्गात्। तथा च पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति सिद्धान्तो आ
रूपेत। अमू अमी इत्यादि च नासिध्येदत आह ॥ …मिति। …मिति च। एतेन त्रिपाद्यां वि
हितकार्यमसिद्धमित्यादि प्राचां ग्रन्थः परास्तः। …मिति। विवार इव प्रयत्न इति भा
वः। …ति। वर्गगतयमगा इत्यर्थः। …ति। लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम्। यत्तु ई
ग्रासस्यामावसानत्वाद्यो गात्। …मिति। सा इत्यस्य चार रोलेखने च वो ध्वम्। …यो
रिति। आ च अ आ च रलौ तौ च तौ वर्णौ चेति विग्रहः। उश्च उल् चर्लौ तौ। तयोर्वर्णयोरिति वा। प्रथमा
न्तेन परिनिष्ठितकर्मधारयाविग्रह इति सिद्धान्तात्। … इति प्रकृतिभावः। …लो। …
…ति। अत्र च कालसमयवेलासु तुमुन्नादिनिर्देशात् प्रज्ञोपलिङ्गम्। न चैवमपि पिपासो इत्यादौ
…ति प्रत्याहारान्तरस्य सन्नेः सत्य षत्वं स्यादेवेति वाच्यम्। आश्च आश्चेति द्वन्द्वे सवर्णे
दीर्घे रादी घोषपरे नञ्जतो विद्ध। …वनइति व्याख्यानात्। …मिति। ईर्षी तत्त्र्या दे सवर्णे
दीर्घ आदिश्य इत्यर्थः। …। अ नैवेत्यर्थः। …ति। ग्रहणाद् …स्त्रस्याद्याप्यनि …ति
भावः। हो ढ इत्युपलक्षणं रमान्ति … षत्वं वा गाम्भीर्ये … हो ह इत्याकारस्य घकारः दासीष्ट

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यादेशादेशिनिघत्वं चनेति बोध्यम्। यदि तु विकृतमूर्ध्वशशामिति व्रजन्दित्यनुवर्तयेत्तदा एलां चेकृतनि
वर्तयेद्यत्नमेदोष्यारव्यापतेतदानाजलाविनिमित्तं गमाहित्विति भाष्ये। स्थितमिति भूजावर्ते। केजि
हृदित्याचष्टनाना यिरत्वीनेनकृतेकवचित्यत्रविमाचोन। एवमुनरसूत्रेपि। नेनगंगोदकमित्या
दौविमाचोन। भूर्यावसायावावः। भू म्वेवा म्वेतिहन्दः। आदिशद्दयोर्ध्वदर्शाप्रकारवाचिनोरे
कन्नाम। भूवो आदीये पामिनिवहुव्रीहिः। भूप्रभृतयो वा स इत्यर्थः। साहचर्यं चक्रियावाचकत्वेन
इत्यभिप्रेत्याह। क्रियावाचिनो भवादयः। क्रियावाचिन इति। किमूयाः। पदपद्मी याद्दो धातुत्वं माभूत्।
सत्रिहितास्मि च्यान्तो धात्वोविशिष्याह। भ्वादयः किमू। हिरुकपृथगित्यादीनां यावानां प्रेच्येद्वति
भावार्थनिङ्नस्य च माभूत्। तत्सावादीनामुदितकरणेन स्रोनाशीनां चानुत्वं ज्ञाप्यते। तुलं यादी
नांतुवहूनामेतन्निदर्शनं प्रिति गणस्त्रेत्वात्संग्रहः। भूवादयः। अदृवाधोः किम्। पभुः। लिङ्गस
ल्यान्वितं द्रव्यम्। इह नस्यादेवा लोपश्च न यन्नितिप भूमनावसाना।। पत्रभूतिस मय गर्भे। अनुवर्णाः।
निसदृसृद्वतिसानो। निसनना। किमिनिर्दिष्टानां। अधोनवाहानामनविज्ञोवेतोतिप्रकरणोति
कृतं हुष्कृतामितामुदाहरण्यदृदृद्पधान्यसमानास्यायोविमज्जनीयद्वतिभा ष्यकारोक्ते मा उप
सर्गस्यास्यानाविनिमित्तेनैवामनत्वोपेयम्। निरः कुत्स सुदुरोरधिकरणोइतिनिर्देशाद्दुष्टनीवं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धीनित त्वेनमत्वेहृदन्तः ॥ ॥ अग्निमेवायुप्रदानमम् ॥ ॥ प्रमोदुत्गादृद्धि । उत्तरपदवृद्धिरघ्न्यान्या
मिति । एतच्चपूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्येते गुणो वृद्धिश्चेति येन गुणवृद्धी इति योजनया
लभ्यते । तेनेह न । दिवऔत् । द्यौः । त्यदादीनामः । स इमम् । एतच्च नाम्निति । सूत्रे च वक्ष्यते स्यानुवृ
त्ता छन्दस्वपि पदान्तत्वान्न पुंसकात्स्मात् लोपजितिभावः । पदमिति । न चेसंभवन्ति सामान्यानधिकरण्ये
क्रमेण द्यान्तस्याङ्गस्यान्त्यादिसंबध्यते । भिदेर्गुणः । मर्जेर्वृद्धिः । इत्यादेरुत्तसामानाधिकरण्यासंभ
वात्तिमिदिमन्त्यो रवयवस्यैक इति संबध्यते । यत्तु इक एव स्थाने स्तइति प्राचा व्याख्यातं । यच्चनादी
का कृतोक्तं म नियमप्रसङ्ग नियमार्थमिदमित्यादि । तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । तच्छेषपक्षं
दूषयित्वा पदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये समर्थितत्वादित्याहुः । तच्छेषपक्षेपि दूषणोद्धारस्तु
ग्रन्थकोस्तुभे स्पष्टीकृतोऽस्माभिः । अचामध्यइति । यत्तु प्राचोक्तमन्त्यादचः परइति । तन्न । आङ्गो
मुचादीनामित्यादावन्त्यस्याचोऽसंभवात् । तस्यैवान्त्यावयवइति । तेनेत्रपलोत्पादो अङ्गस्यना
न्त्येन दीर्घः सिद्धः । परादित्वे सनामिद्धोतेः । अभक्तत्वे नु वहलिह इत्यत्र वहाभ्रे लिहइतिव
त्रिअरुर्द्विषदिति मुमि मोनुस्वारो न स्यात् । अपदान्तत्वात् । येस्त्वभक्तत्वेत्रपलोत्पदि दोषोन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प० मा० स्यादितितन्तदादिगृहणं स्यादित्यमर्थमित्यङ्‌संज्ञासूत्रस्थवार्त्तिकेनैव दूषितप्रायम्। स्थानेयोग परि० प्र०
६ ति। स्थानेनयोगोस्या इतिविग्रहः। निपातनादेवम्। अनेकाल्शिदमिति। स्थानार्थ गुणप्रमाण
कृतमित्यर्थः। वलीयइति। तेनचेतोस्तोनेत्यत्र प्रमाणात आन्तर्यवानकारो नेति भावः। तस्मिन्नि
ति। सप्तम्यन्ता नामनुकरणम्। निःशब्दो नैरन्तर्यपरः। दिष्टग्रहणं चारणार्थः। अविचणेत्युक्ते
व्यवहिताव्यवहिते चसतिप्राप्तमव्यवहित एवेति। पूर्वस्यपरस्यच प्राप्ते पूर्वस्यैवेति चानियम्यते।
अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम्। परस्येति। तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति तु न सूत्रितम्।
आदेः परस्येत्यस्य वा देशावाधकत्वापत्तेः। सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वे वाधकमित्यन्त
पदस्येव वक्ष्यति। अनेकाल्। शित उदाहरणमिदमस इति। पत्र्य धानि इताजस्यासो शि इति
उदाहृतेन्नेत्ता। सर्वादेशार्थः प्राक्ष्विन्वस्यै वात्वाभाव। तेनाहि इराणोस्मिवाज पूर्व्वादने का
लत्वेनैव सर्वादेशत्वमिति सिद्धान्तः। इत्यादावित्ति। आदितादनातोमिस इति गलाते। परत्वा
दिति। अतएवादेः परस्येतिप थककि वनेइत्युक्तम्। उत्तरस्येत्यत्रा ओः ओसीसोरपि प्रवर्त्तत एव। य
तु प्राचा आदेरितिसूत्रं विधरावताप त्रयमीनेर्द्धेत्रोनेत्याद्युक्तं तदसंबद्धमिति स्पष्टमेव। परान्नित्यमिति। गुरुः
६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परान्नित्यं यथा। तुदन्ति। इत्यादौ। परमपि लघूपधगुणं वाधित्वा श्नमो। तथा रुधेरिति नु र न्वयति। परमेः
लघूपधगुणं वाधित्वा रुधिर् जनोरितित्तुम्। न चैषोपि प्राक्कान्तर प्राप्तानित्य इति वाच्यम्। कृताकृतप्रस
ङ्गरणापि श्नविनित्यताभ्युपगमात्। अन्तरङ्गं यथा। उपयेदेव मनुष्याः। इह प्रथमचरमेतिपरम
पि विकल्पं वा वाधित्वा सवर्णदीर्घो नीतिसर्वनामसंज्ञाविभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्। अपवादोपि
यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण [illegible] वाध्यत एव। तद्यथा। अयजे इन्द्रं ग्रामे इह सर्वे इत्यत्र
गान्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो वाध्यते। स च यद्यपि परं गुणं प्रत्यपवादस्तथापि समानाश्रयेच
रितार्थः। तथा च वार्त्तिकम्। इणः ङ्कृती नामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति। अस्ति घ्रति। तेन पञ्चावे
दमित्यादावेतस्य त्वं न। अकृतव्यूहा इति। यद्यपि कृतमपि वाग्निवर्तयन्तीति परिभाषान्तरं पठ्य
ते फलं च तुल्यम्। तथाप्यकृते त्येवलघु। प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति
भावः। न कुर्वन्तीति। यथा निपेदुषीमित्यादौ क्वसो रिट्समन्तरं गत्वात्प्राप्तमपि भाविनासंप्रसारणे
न वलादित्वं न क्ष्पनीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः।। ॥ इति परिभाषाप्रकरणम्।। ॥ इकोयण
चि। प्रत्याहारग्रहणेष्वत्र हृस्वयवार्थेन निरूढलक्षणा। दीर्घोऽस्मिन्नेति न्नापकात्। त्वादिष्व इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म. मा. निर्देशाच्च। तेनैकशब्देन षड् बहिर्गंस्यन्ते। परशब्देन सप्त। भाव्यमानत्वेन सवर्णग्राहकत्वेऽपि गुणाना अचे.सं.
१ मभेदकत्वेनानुनासिकानामपि प्रबलानां ग्रहणात्। अतो नात्र यथासंख्यम्। न च लक्ष्यार्थबोधा
त्पूर्वभाविनं शकार्थबोधमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम्। एवमपि तृतीयचतुर्थाभ्यामकारल
काराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसंगात्। तस्मादि
त हस्थानेन्तरतमसूत्रे रलोर्वृद्धिरित्यपि प्रत्याह। यथा नन आननकोदिति। अनच्चित्र। द्वेति। परोनुनासि
कइतिसूत्रे चाहत्य ग्रहणमनुवर्त्य नेति नाज्झलाविति सूत्रे कैयटः। एवं च सवर्णग्राहकत्वस्येति सूत्रं तत्प्र
पञ्चाभ्यन्तरपूर्वोत्तरस्य गृह्यते च नारम्भणीयमिति भावः। एतदीर्घादाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्र
हणं पूजार्थमित्यपि प्रोक्तवाक्यवाक्ये इति भाष्योदाहृतो विकल्पे उपपत्तिश्चिन्त्यार्थे लिङ्केयन्नेन मुधे
वा। पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरुक्तेः। त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रे शाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वापत्तेः। न चे
ष्टापत्तिः। संस्कर्तेति त्रिमकारत्वपरकैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोधात्। स्वग्रन्थविरोधाच्च। अनच्
वप्रातिद्यणस्य भाष्ये अन्चारथमिति मन्त्रेन नकारस्य द्वित्वविकल्प उदाहृतः। माधवेनेत्यत्र
मकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः। एवं च यात्रेत्यत्र तकारस्य द्वित्वमसदित्युक्तिरेवासतीति दिक्।
स्थानिवदादेशः। धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशा इति प्राचोक्तम्। तत्परिगणनमुदाहरण

ग्रहः:
१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मात्रं वा। साम:। सिच्कमचङ्ङादीनामादेशस्य ङानच स्थानिग्रहापत्तेः। नान्यः। अत्र यस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्
ग्रहणान्नैयर्थ्यात्। पुरस्तात्प्रत्येति पृतिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम्। न्यायसाम्यात्स्थानव्ययत्वात्। कृत्वेनमसि
कृत्वा मेत्याद्याशयेनाह। आदेश इति। अनल्विधाविति किम्। तेन तस्मात्तस्मिंश्च विधौ मा भूत्। तत्र अला
विधौ यथा। व्यूढोरस्केन। अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदन्माश्रित्याद्युपायेङ्गिशत्वं प्राप्तम्।
अलः परस्य। द्यौः। पन्थाः। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिलोपो न। अलो विधौ। प्रकामः। वलिलोपो न। अल्विधौ। यजेः क्तः।
इष्टः। इत्यत्र चेत्युत्वं न। अलश्चेह स्थान्यवयवत्वमगृह्यते। तेन रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिद्धः। न
ग द्वौ हि यमादावाश्रितं य आदेशावयवो न तु स्थान्यवयव इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह। न तु
स्थान्यलाश्रय इति। आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः। तेन प्रपठ्य इत्यत्र वला
दिलक्षण इट् न। तन्निषेधादिति। स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः। अत्र च। अल्विध्यर्थमिति। तेन वद्रि
श्रेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न। उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया न संप्रसारणे इति निषेधात्। न
चोरदात्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम्। अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययपरेण द्विधानात्। प्रागभ्यासविकारेभ्यो द्व्य
धिकार इति पक्षं दूषयित्वा आसप्तमसमाप्तेरिति पक्षस्यैवाकरे सिद्धान्तितत्वात्। किं च पूर्वसूत्रेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

 स्थानिप्रत्ययलक्षणमिति दिग्वचनेन । वादेशः प्रत्ययत्वं वार्यते नायकः पाचकः इत्यादौ रूपं चेयवायावइत्यादौ मा भूदिति

 ति पुंसंगात् । अनेन तु वार्यते । शास्त्राधिकारसामर्थ्यात् भावाभावयोरप्यतिदेशोऽयमित्यर्थे वा कारात् । न

पदान्तेति सूत्रे यलोपवदीर्घादिग्रहणं चेह लिङ्गम् । अनल्विधावित्युक्तत्वात् । यादौ न दीर्घः । स्थानिनिमित्त

भवन्त्यास्तस्या आदेशोऽप्यभावानिदेशात् । उक्तं च । कार्यमाश्रित्यते निवासश्चासश्चापि नेहभा

दस्तीति । स्यादेतत् । पूर्वत्वस्य समाविष्टत्वेन सन्निहितस्यैव अवधित्वमुचितम् । सन्निहितं चेह

च यस्यास्तस्या आदेशोऽनिमित्तं च । तत्र न तावत् स्थानी अवधिस्तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशः

निमित्ते वैयाकरणानुपपत्तेरस्थानत्वादेशापत्तेरित्याशंक्याह । अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति । पूर्वे

त्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः । एतेन अचः पूर्वत्वविज्ञानादेयः सिद्धमिति वार्तिकं व्या

ख्यातम् । न पदान्त । पदस्य चरमावयवे इति । वृक्षे वेतीति वृक्षवीः । वानीति वृक्षवाः । तस्माच्च वृ

क्षस्य । विच्यादौ हलोपो अन्तरङ्गत्वाल्लोपेन । स्थानिवत्त्वात् । न चैवं पदान्तेति निषेधः । इहापि व

रस्य लोपस्यापदान्तवत्त्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्यानेन तु नेदं सिद्ध्यतीति वक्ष्यते । दिव

न्ताविति विहृदन्तादिमतेऽन्तर्वर्तिनी पदसंज्ञा । न चैवं यदीति दिक्षु न विभक्त्येन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पदान्त्यवाधोमोर्डेप्रत्वात्· नचप्रत्ययलक्षणम्· वर्णाश्रयत्वादितिभावः· द्विर्वचनादौ चेति· यलोपादय आदि
शब्दग्राह्याः· वरे इतिनुवरे योऽजादेशः सनस्थानिवदितिव्याख्येयम्· सहविवक्षाभावेपि निपातनाद्द्वन्द्वः·
सप्तम्यलुक्च· अथोदाहरणानि· पदान्ते· कानिसन्ति· कोस्तः· द्विर्वचने· सुद्युपास्यः· वरे· यायावरः·
यश्चयङः इतिवरच्· अतोलोपः· सचातो लोप इति चेत्या लोपे कर्तव्ये न स्थानिवत्· यलोपे· यातिः· याते
र्यङ्· मात्क्तिच्· अतोलोपः· यलोपः· अल्लोपस्य स्थानिवत्वादातो लोपः· यलोपः· नचपुनरालोपः शंक्यः·
विधौलुङ् न्यायेनातो लोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च· स्वरे· चिकीर्षकः· सनोतोलोपः· लितिमिक का
रेकारस्योदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्· सवर्णानुस्वारयोः· शिंषि· दीर्घप्रतिषेधात्· जक्षि· सग्धिश्च मे· ब
दन्ग्धिः· अदेः क्तिन्निवकुत्वं छन्दसीति घस्लृ आदेशः· घसिभसो र्हलीत्युपधालोपः· झलो झलीति

म· भा·
९

स्लोपः· धावम्· वस्यजत्वम्· सहस्यस इति स्त्रीसइत्यनुवर्त्तमाने समानस्य छन्दस्य मूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु
निस्त्रेणासः· चरि जक्षतुः· संयोगान्तस्य· नदन्तस्येति· अलोन्त्यपरिभाषयेति भावः· यद्यपि विशेष
णेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्यान्त्यस्य च यित्नमुचितं तथापि प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे ह सा करोती
त्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावयवस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणम्· एतौ हि उपसर्ज
नानामेकान्तसंख्यौ सर्गिकी· द्विवादिकं तु प्रयत्नेन लभ्यमिति भाष्ये स्थितम्· यणाद्रिनिवाचनिकम्· यद्वा·
वाच्यो व्याख्येयः· व्याख्याद्वैधा· हलो हली यणोम् स्यग्रहणमपकृष्य हलः स्व लोपो विधीयते इत्यन्त
रङ्के लोपे कर्त्तव्ये व हि रङ्कस्य यणो सिद्धत्वमिति वा· न च यथास्थी असिद्धपरिभाषा त्रिपादीस्थान्ते नासिद्धम
न्तरङ्गं लोपं न पश्यतीति वाच्यम्· कार्यकालपक्षाभ्युपगमात्· न च नाजानन्तर्ये बहिष्प्रकृप्तिरिति नि
षेधः· तस्यानित्यत्वात्· उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे जानन्तर्याभावाच्च· तथा च वार्त्तिकम्· संयोगान्तस्य

ॐ० ह्री०

उद्द्रः·
९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लोपे यणः प्रतिषेधः । न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । इत्यथोद्देश्यपक्षे आद्यं वार्त्तिकद्वयं द्विती
यं तु कार्यकालपक्ष इति विवेकः ॥ यदाहुः ॥ वार्त्तिककृतो वचनं प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृता इति ।
तन्निर्मूलम् । मतभेदे प्रमाणाभावात् । यदप्याहुः ॥ काव्यं कलत्रं श्नात्वं वा चक्षाणः कान् कलत्रश्चाल् ।
अदभ्युपेतेरध्व इति । तदपि न । पक्षत्रयेऽपि संयोगान्तलोपस्य दुर्लभत्वात् । आद्यपक्षद्वये कृत्यार्थं पू
र्वपूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमित्यन्तरङ्गोपस्थितिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात् । अत एव कातन्त्रे परि
शिष्टेऽन्तरङ्गयोः क्विपि ब्रूहृ इत्युदाहृतम् । बाह्ययोः क्विपि ऊठो दुर्वारत्वात् । न च स्थानिवत्त्वम् । क्वौ वि
धिं प्रति तन्निषेधात् । किं च लोपो व्योरिति लोपस्य प्रसङ्गाच्च । गिरिवेरमयतेस्तु क्विपि यणः प्रतिषेधा
र्थं वचनारम्भपक्षे गिरिवेऊ इत्युचितम् । प्रत्याख्यानपक्षे तु भान्तमेवेत्यादिक् । स्थितिपक्ष इति । पक्षत्रय
स्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः ॥ चत्वारि रूपाणीति ॥ पञ्च वदन्ति । धकारपक्षे धकारोभयचिन्त्वे उभयोः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म. सा. पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पेऽन्यतरद्वित्वे च नव रूपाणि · तथा हि · एकधं त्रिधा · एकयं द्वियं त्रियं च · एवं द्विधं त्रिधं अच्संधि:
१० च त्रिधेति · तथा नरङ्के द्वित्वे वहिरङ्गस्ययरणोऽसिद्धत्वं · नेयादिके नरङ्के वहिरङ्ग परिभाषा न प्रवर्त्तत इति
विसर्जनीयस्य सूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति · अथ [illegible] · पुनर्द्वित्वमप्यत्रास्य · एकस्याध्य (२१)
क्षो एकं लक्षणांसकृदेव प्रवर्त्तत इति एक: पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् · अ[illegible]आद्वित्वा
नामानन्त्यापत्ते: · न च झरो झरीति हलो यमां यमीति च लोपेन निर्वाह: · लोपस्य वैकल्पिकत्वात् · कथम
न्यथा त्रिधं त्रियं चेति भगवद्वृत्ति: संगच्छेत · किं चैवं सति सर्वस्य द्वे इति द्वित्वमपि पुन: पुन: प्रवर्त्तेत · अ
नरवलिटि धातोरिति सूत्रे ऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् · सन्नन्तोऽयङ्न्ता द्विशाचि चङि द्वि
त्वाभावार्थं तदितिजुकैयटादिभिरुक्तम् · तस्मादिह यज्ञवाप इमारीति रूपाणि स्वीकुर्मः वा रूपान
न्यमिति नव त्वौ क्षिरसंगतैव · सकारद्वित्वे नाष्टो विसर्गद्वित्वे गकोऽयं इति त्वन्ये वदन्ति · यद्यपुनं

उक्त:
१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऋेपादिकेन्नरह्रे ग्रामादि नदपित · नार्कुटोमार्पत्यग्रस्यत्रविसर्गनिवारणाय ह्रुडेरसिद्धत्वस्यतगैवभाष्ये
स्यष्टत्वात् · संयोगान्तलोपेयणः प्रतिषेधइत्यस्यवहिरङ्गत्वेनप्रत्याख्यातत्वात् · स्वयमपितथैवान्
दितत्वाच · तस्मादिहयथोद्देशपक्षोग्राह्योवहिरङ्गपरिभाषायाअप्रवृत्तये · तथाचभाष्येमयःपर
स्ययणोद्विर्वचनेप्युदाहृतम् · नचैवमपीकोसवर्णेशाकलेनरूपान्तरमस्त्विनिवाच्यम् · समा
सेतन्निषेधात् · नचनित्यसमासेप्वतन्निषेधइतिवाच्यम् · भाष्येनित्यग्रहणस्यप्रत्याख्यातत्वात् ·
यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यात् · नन्विहयणोवदुर्लभः सुधीशब्दस्यध्यायतेःसंपदादिरोतनिष्प
न्नत्वेनसंप्रसारणाचेतिपूर्वरूपापत्तेरितिचेन्न · संप्रसारणपूर्वत्वेसमानाङ्ग ग्रहणमितिवार्ति
कोक्तेः · संप्रसारणस्यानैकस्यानथात्वाच्च · नचैवमपिनभूसुधियोरितियणनिषेधः शंक्यः
आङ्गत्वेनप्रत्ययेपरतस्त्वतस्यप्रवृत्तेः · अनेनरस्येतिन्यायेनरकारेकाचइति ओःसुपीतिच

संप्रसारणविशिष्ट्या ... रूपं भवतीति तद्... ... ... हतं ... ...

म· भा·
११

स्त्रद्वयेनप्राप्तस्यैवनिषेधात्स्व·धात्वंशइति· अत्ररेफस्यादित्वंनादित्वप्रकरणेरहाभ्यामितिमाक्षाच्चेतन
मित्तिमित्तभावेनरेफस्यकार्यित्वंवाधात·सुधुपास्यइत्यादौतुस्थानित्वेनानिमित्तत्वमिकसस्मा दि
गुनरस्येत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकान्नवाध्यतइतिकैयटः· नकारस्यतुभवत्येवेत्युक्तम्· नत्वेवेत्यतो
नरूपद्वयम्·लाकृतिरितित्वेकमेव·हलोयमाम्·लोपःस्यादेति· नयोहइत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः
रन्त्रलसस्त्रेभाष्येस्पष्टम्·साह्यामिति· अत्रमलोपोनेत्यर्थः· हलोयमांयमिसवर्णेलोपइतितु
नस्त्रितम्·आदित्यः·सूद्युः·शार्ङ्ग·आदित्यी·इत्यादौरफात्परस्यलोपापत्तेः· वीनोयि·यकारादाव
ति· विशेषणमात्मानस्यसंज्ञास्यादित्येतदर्थकस्ययेनविधिरितिसूत्रस्यापवादभूतेनयस्मिन्विधि
लदादिलग्रहणाइतिवार्त्तिकेनायमर्थोलभ्यते· ओसौनोत्तिपूर्वसूत्रेनयोरेववाम्नोप्रतिस्थानित्वेन
निर्णीतत्वादित्यर्थः· नग्रुगत्यतिरित्यत्रहलिसर्वेषामितिलोपःशाकल्यस्येतिवालोपःस्यादि

गु·
११

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्याशंक्याह· वान्तइति· लव्यमिति· लुनातेरचोयत्· सार्वधातुकार्धधातुकयोरितिगुणः· अवश्यला
व्यमिति· ओरावश्यक इतिण्यत्· क्षय्यमिति· शकिलिङ्चेति चात्कृत्याः· क्षेयमिति· अर्हे कृत्यतृच
श्चेतियत्· हरएहीति· इह ओमाङोश्चेतिपररूपप्राप्तम्· उरण्रपरः· आन्तरतम्यादिति· रेफः
शिरस्कस्यार इत्यस्यरेफ् द्वारा ऋकारेणस्थानसाम्यादित्यर्थः· पक्षेऽद्वित्वमिति· अघेधेस्येति
भावः· लोपोवेति· झयोहोन्यतरस्यामिति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः· एतच्चनाज्झलाविति सूत्रे
भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्· प्राचस्तुविकल्पानुवृत्तेरेतकोर्व्यर्थता· यदपि व्याख्यातृभिः· शरोची
तिज्ञापकमुपन्यस्यतत्सवर्णदीर्घार्थं भाष्यमुपन्यस्तम्· अनुवर्त्तते विभाषाया शरोचि यद्वारयत्व
यं द्वित्वमिति· तन्न· तदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात्· लोपस्यानित्यत्वे अचोरहा
भ्यामितिद्वित्वं लोपापवादः स्यात्· तथा च शरोचीत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेव· तस्माद्विकल्पानुवृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म. मा. नौ लोपकालस्यैकस्मिन्नत्र्यम्। भाष्यकारादिव्याख्यानमेवात्र शरणम्। द्वित्वलोपयोरिति। यत्तु द्वित्वविधा
१२ नसामर्थ्याल्लोपो बाध्येत इति तन्न। लोपस्यैवैकस्मिकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात्। त्रिप्रभृ
ति। यणो मय इति लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्थमपि बोध्यम्। ... ष्ठः। अत्र स्वीयग्र
वर्तते। न त्वस्मिन्नेव विज्ञापकेन न्ते धत्ते। अव्यभिचारात्। नापृष्ठः। असंभवादिति प्राञ्चः। अत्र केच
ः। एधतेरपि विज्ञापनात्। मा भवान्प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारात्। यद्यपीदं कैयटयुक्तं तथापि प्रायेणान
दृश्यते न चापि क्वचिद्दृश्यत एव। न च गोत्रचरणाति ह्रस्वकृतं मायम धातिरिति वाच्यम्। एकदेशवि
कृतस्यानन्यत्वात्। न चैवमप्यजादेर्द्वितीयस्येति द्वित्वादस्य स्थाने द्विर्वचनादेशो सति वर्णसा व
रिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम्। द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति षाष्ठभाष्ये सिद्धान्ति
तत्वात्। अन्यथैहे वर्णलोपो न स्यात्। जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्यादित्वे कृते गुः
१२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुत्वं च न स्यात्. न चात्र रङ्क्त्वात्प्रथमं चङीति दित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम्. ओणो र्दित्करणेन वहिरङ्ग
स्यापि णेश्चङीति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिर्ज्ञापितत्वात्. अत्र माधवः. माभवान्प्रोदिधदित्यत्र नातिप्रस
ङ्गः. णयन्तस्य शब्दान्तरत्वादेधातिग्रहणेनाग्रहणात्. अतः स्वाहिन माभूप्रूकमिगमीत्यत्र णयन्तानामा च
दीनामुपसंख्यानमित्युक्तम्. तन्नैव शब्दान्तरत्वादप्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयट न्यासकारहरदत्तादिभिः स
वैरेवोक्तम्. किं च णयधिकस्यापि ग्रहणे उपसर्गात्सुनोतीत्यत्राभिषावयतीत्युदाहृत्य णयन्ते नाभ्येयोगात्सुनो
तिं प्रत्यनुपसर्गत्वात्कथं षत्वमित्याशंक्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानं भाष्यकाराद्युक्तमसंगतं स्या
त्. न च हेरचङीति लिङ्गात्प्रकृतिग्रहणे णयधिकस्यापि ग्रहणमिति भ्रमितव्यम्. ज्ञापकस्य कुत्वमात्रविषयक
त्वात्. तथा च वार्त्तिकम्. हेरच्ङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्. ज्ञापकं तु चङ्यन्यत्र णयन्तेपि कुत्वभावस्ये
ति. तस्माद्युक्तिविरोधाद्भाष्यवार्त्तिकवृत्तिन्यासादिग्रन्थैः पूर्वापरग्रन्थेन च विरोधादुपेक्ष्योयं कैयट इति.
अतेदं वक्तव्यम्. अस्तु विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वं तावतापि प्रकृतिभागस्यैव रूपत्वं केनापगतमित्यवधार्यताम्.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म॰ मा॰
१३

नलुपेधत इत्यादौ तिङन्तस्येघ्रपतामासीतिप्रकृत्यंशोपसाहीयते · तथा चोपसर्गात्सुनोतीतिसूत्रे वार्त्तिकसि- अ॰ सं॰
द्धं त्ववयवानन्यत्वादिति · यत्त्वेभिषावयतीत्यत्र तत्व भाष्यविरोधो द्रावनं मद्दिपरीतम् · यतः प्रकृतेः सुनो
तिरूपान्तपायात्‌ · केयटमते सिद्धायथोन्तव्यवस्था · त्वन्मते तु रूपान्तरत्वेन राथ्यधिकस्याग्रहणादसंगते
व प्रागन्तव्यवस्था स्यात्‌ · को ह्येषयतिसावयत्योर्विशेषः · यदेषयतेराथ्यधिकस्याग्रहणं सुनोतेस्तु ग्रह
णमिति · यदपि राथन्तभादीनामुपसंख्यानमपन्यस्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलम् · विशिष्टस्य राथन्त
रत्वेन प्रकृत्यंशस्य तत्रौ वाच्यवद्यानेनोपसंख्यानस्यावश्यकत्वात्‌ · अतस्त्वनतन्त्रत्य न्यासादिभिः स्त्रो
ध्यायाविरोधः · प्रत्युत तवैव विरोधः · शाष्टु भाष्यवार्त्तिकयोरेन्येधत्योरिति योगविभज्येवीतिविरो
धितत्वात्‌ · तस्मादिह धृतिग्रन्थोऽभाधवग्रन्थ ह्यासङ्गत एवेत्यभिप्रेत्याह · एजाद्येरिति · अक्षौहिणी
ति · ऊहोऽस्त्यस्या ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी ·
पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् · यत्तु प्राञ्चः विगृहीतमक्षाणामूहः समूहः सोऽस्त्यस्या इति · तदपि ऊ गु॰ रु॰ १३

समूहः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हिमीशब्देन सप्तमीतत्पुरुष इत्येवं परतयैव कथं चिन्त्येयम् · ऊरुशब्देन समासे गता इमौ तु वृद्धिर्न स्यात् · अ
न्तरङ्गेण गुणेन बाधात् · अपवादभूताया अपि ह्रस्वे कृते हिमीशब्देन विग्रहे चरितार्थत्वात् · तथा चोक्तं प्राक् ·
इणा ङिशीनामाङ्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति · स्वादिरेरिणोः · इरेरिणयोरिति क्वाचित्कोऽपपाठः · स्वैरी
ति णिन्यन्तस्य स्त्रियां ङ्यभावप्रसङ्गात् · स्वैरिणीत्यत्र तु ङीपः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्बोध्या · यत्तु व्या
चख्युः · लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति तन्निष्फलम् · प्राङ् हो ठो ढो षे ष्वेषु · अनोह्राद्वः केचित्प्राक्षि
प्तभाष्यादौ न दृश्यत इति प्राञ्चः · इदानीन्तनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्त्तिकयोः कृत्रशब्दो दृश्यत एव · ना
नर्थकस्येति · उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसम्भवे त्यागायोगादिति भावः · सीरदेवस्त्वा
ह · वृद्धिनिमित्तेनाजेः पृथग्भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति · नन्वेतदयुक्तम् · फणादिना राजिना सा
हचर्यात्तथाभूतस्यैव त्वार्थतया भ्राजिग्रहणोपक्षीणत्वादिति चेन्न · विधाद्विभ्राजिति रूपद्वयं हि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सांप्रं · न चैवं स्यादित्यत्रैराज इति पठित्वापि सुसाधम् · एकस्य भ्राजतेः शकारस्य प्रागपि द्वातुत्वात् · अभ्रा
जइति · भ्राजभासेति विकल्पस्यैवावनिकतयाकारस्य आत्मनेपदमात्रफलकतया वक्ष्यमाणत्वेन तत्र्याने
ऽकारस्यसुपठत्वाच्च · तस्मात्सीरदेवोक्तं तापकमपि सम्यगेव · प्रेष्य इति · एव साहचर्याद्देष्यापि अनयैर्गः
स्येत · तेनरायतादिषः प्रोत्यपि पररूपमेव न तु वृद्धिः · प्रेष्यगतः · प्रत्यस्तापेति · अत्र कालापानुसारिणो वत्सर
तरम् प्रियपठित्वा वत्सरे देयम् गांवत्सरान्नामिति वदन्ति · अपरे तु वत्सरतरम् अपि पठन्ति सर्वं भाष्यादिविरु
द्धम् · अन्नादिवच्च · एहे रुः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तनीयमासस्य चेत्यभिप्रेत्याह · पूर्वस्यानवदिति · स्यानिवृत्तत्रै
लोकगतार्थमिदं सूत्रम् · न चोत्तित्वर्थमिदमिति भ्रमितव्यम् · अस्याप्यत्ति घोर्विनिष्टत्वात् · अन्यथाऽय जेइन्दु
मित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः · तथा चवार्तिकम् · नवा आत् इत्यानिदेशादिति · नविसर्गइति · एतच्च सुरवातरयादावपि
तुल्यम् · अत्र च कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम् · न च नाजानन्तर्ये इति निषेधः · यत्रा नाङ्गे
बहिरङ्गे वाऽचेरानन्तर्यं तत्रैति हरदत्तपक्षे नाप्राप्तावपि यत्र मध्ये पूर्वत्तमानेऽच आनन्तर्यमिति कैयटमते नि
षेधाप्राप्तेः · बहुपक्षान्तेन वां हरङ्गायां इ ज्ञातजानन्तर्यसत्वेपि पद्ध्यो पूर्वतमानेनदभावात् · उपसर्गेणाति यत्रिति

स्वस्वोऽस्त्रिवृति मौनातादिवच्छावृत्तिवेत्तोवतक्ष्यः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ प्रार्थभीयतीति · उरोचीतिदित्वनिषेधः · प्रेज·
त इति · एजृ दीप्तौ · कंपनार्थस्तु परस्मैपदी · एजते कंपत इतितु प्राचां व्याख्यानं प्रामादिकमेव · एङ्ङि त्येवसि
द्धे पररूपग्रहणम् [redacted] इत्युत्तरार्थम् · रूपग्रहणन्तु चिन्त्यप्रयोजनम् · एङि पररूप इत्येव सिद्धेः · यथाऽभिपूर्वे इति ·
नियोगोवधारणमिति · यदाहुः · अनवक्लृप्तौ प्रायश्चादृष्टः परस्मैपस्य गोचरः · एवमुक्तिनियोधुर्नियमे यंय
दाभवेदिति · एतेन नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याख्यानं परास्तम् · यदेवपूर्वं ज्वलने शरीरं · ममैव जन्मान्त
रपातकानामित्यादिप्रयोगविरोधात् · उदाहृत इतिस्थश्लोकविरोधात् · लङः शाकटायनस्यैव · तपस्तपः
कर्मकस्यैवेत्यादिसौऽप्रयोगविरोधात्र · यत्तु श्लोकवार्त्तिकमिदमित्याहुस्तद्भ्रमप्रसादाहुः ·· शकंध्वादि
ष्विति · शकन्ध्वादिविषये तस्मिन्नुक्तरूपं पररूपं वा न्यूनमित्यर्थः · अतएवाह · नत्वटेरिति · यद्वित्वादित्यधि
कारादकारस्यैवेद्युत्तर्हि मनीषापन्न आलिरिति नासिद्धेः · केचित्तु मनः पतञ्जल्योः पृषोदरादित्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म.मा. एन्त्यलोपेऽकारस्यैव पररूपमाहुः ॥ शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः ॥ कर्कणां राज्ञामन्धुः ॥ बदरीवा-
१५ पीत्कर्कन्धूः ॥ हलो दीर्घान्तः ॥ अन्त्दम्भू इत्यादिना उत्तरादिषु वक्ष्यते ॥ अटतीति अटा ॥ पचाद्यच् ॥ कुलस्य
अटा कुलटा ॥ ईषयउन्छे ॥ ईषगत्यादिषु ॥ ओमाङोश्च ... ईषा ॥ मनस ईषा मनीषा ॥ हलस्य ईषा ह-
लीषा लाङ्गलदण्डः ॥ मर्तन्योपधः ॥ पतञ्जलिः ... शिवायौ लाङ्गलदण्डे ... सीमन्तः केशवेशे ...
पधस्त्रस्मिन्परे आङ्गुणाद्यैव भवति ॥ इलेया ॥ पतन्ति ॥ आहित्यस्थिराकामस्कार्यैत्यादिनिपातन अलेः ॥ मार्तण्ड इति ॥
केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः ॥ परमात्मा तोऽण्डमास्थात् ॥ पुनर्मार्तण्डमाभरदपि भ्रो मार्तण्डेभ्य इत्यादि वैदिकप्रयो-
गास्तेषामन्तरङ्गा ॥ ओमाङोश्चेति ॥ अकारस्य ओमोमाङोः परतः ... पूर्वगतेः ॥ तेनेह न ॥ ई-
मलसुनोष्ठ्ययणास्तादिति ॥ अवस्कन्दत आवह ॥ ओमोरीति ॥ अञ्जकरणार्थोपसर्गात् ॥ टकारादिवर्णस्येति भा-
वः ॥ तस्य चाञ्जकरणत्वं किंचित्साम्येनोपोध्यम् ॥ यतः प्रावोचन् ॥ अनाकिम ॥ रकारेन ते साभूदिति ॥ अत्र व्याख्या-
नं दकारान्त इति रूपान्तरोपलक्षणं ... मध्ये नाद्यादेर्दीर्घ ... नान्तिः सारम ॥ पु ... स्यादा ... नरस्य च निरा उत्तः
१५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लंबनत्वात् · यत्तु याचसुः · अतो गुणे इत्यतोऽनुवर्त्यं शब्दाधिकाराश्रयणासिद्धमिति प्रश्नः · यत्
दाजस्त्वव शाद्यान्तत्वं तदापि स्यात्पुनरकुहणे गुणान्तत्वस्य विवक्षणान्नेत्युत्तरमिति · तच्चिन्त्यम् · जस्त्व
शास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैवाप्रवृत्तेः · नामि ऽनस्येति निषेधे पटस्पट् इति त्युदाहरणस्यासंबद्धत्वा
पत्तेश्च · तत्रापि भवदुक्तरीत्या प्राप्तिरेव नास्ति · दान्तत्वात् · एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षः
या विभक्त्यभावेन न नित्यमित्याहे निवदपदत्वात्पटरइती त्यत्र जस्त्वं नेति ग्रन्थोपि प्रत्युक्तः · उत्तर
ग्रन्थविरोधात् · जस्त्वस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधाच्च · ननु तदपि नित्यं · तथा च कथं पररूपविर
हेण प्रयोग इति चेन्न · अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिदमिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् · संहितायां अवि
वक्षायां तु संभवाच्चेति दिक् · अकः सवर्णे · अचि परे इति · यदा तु ऋणामीयद्धि ऋतत्वमाश्रित्य ना
ऋ ऌ वितिसर्वं प्रत्याख्यायते तदेहाचीति नानुवर्तनीयम् · अकोकि दीर्घ इति सुवचम् · वर्णाद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पंक्तिमात्रमिति · यत्तु प्राचा व्याख्यातं दीर्घे प्राप्ते ह्रस्व अकारो लकारश्च विधीयत इति तत्तु भाष्यकैयटादिवि-
रोधादुपेक्ष्यम् · एङः पदान्तात् · ङसिङ · सोऽस्मिन्नित्यस्यात्मनाद्यस्यपदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं प-
दान्तादिति स्पष्टार्थमिह वक्तव्यम् · सर्वत्र विभाषा गोः · यद्यपि छन्दसीति निवृत्तं तथापि यजुष्ये-
कः इत्यादिप्रक्रमाच्छन्दस्येवेदमिति संभाव्येत · अतः सर्वत्रेत्युक्तम् · न च आचष्टे · लोके वेदे चेति · इह एङ इ-
त्यनुवर्त्यैङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् · तेनेह न · चित्रग्वग्रमिति · प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणान्नेह · हे चि-
त्रगोऽग्रम् · प्रकृतिभाव इति · प्रकृत्यान्तःपादमिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः · यद्यपि भाष्ये इकोऽसवर्णे शा-
कल्यस्य ह्रस्वश्चेति सूत्रे नान्तःपादमिति पाठः स्थितः · शास्तु भाष्येप्येवम् · तथापि शाकलस्य ह्रस्वश्चेति चकारे-
ण प्रकृत्येत्यनुकृष्यत इति भाष्यदर्शनात् · प्रकृत्यान्तःपादमिति पाठोऽपि साधुरेव · नेति पाठे तु सर्वत्रे-
ति सूत्रेणापूर्वरूपमेव विकल्प्यत इत्यवधेयम् · अवङ् स्फोटायनस्य · अत्राप्येङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् ·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अगितिसूत्रेपि नुमुचितम् । विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् । गवीति । यत्तु प्राचा गवे इति प्रत्युदाहृतम् । तन्न ।
सत्यवङि अतो गुण इति पररूपेण रूपसिद्धेः । न च सत्यप्यवङि ङेर्यादेशः स्यात् स्त्रियां तु टाप् स्यादिति वाच्यम् । स
न्निपातपरिभाषया यादेशटापोः सुसमाधानत्वात् । न च सर्वानित्येति वाच्यम् । तावताप्यौत्सर्गिकत्वस्य दृष्टत्वेष्ट
सिद्धेः । गवाक्ष इति । गवामक्षीवेति विग्रहः । अक्ष्णो दर्शनादिति अच् समासान्तः । वातायने रूढोयम् । पुंस्त्वं लोकात् ।
इन्द्रे च । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । इन्द्रे च नित्यमिति पाठस्तु भाष्यासंमतत्वादुपेक्षितः । एहि कृष्णेति ।
दूराद्धूते चेति प्लुतः । यत्तु कृष्णा३ इहेति प्राचोक्तं तन्न । दूराद्धूते चेत्यादौ वाक्यस्य टेरित्यधिकारात् । चक्र्य
त्रेति । इह स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपेन । यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषया सिद्धत्वात् । स्थानिवद्भावाच्च पू
र्वत्रासिद्धीयेनेति तु नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति उक्तेः । दूराद्धूते च । इतमप्लुतानंतरं च संबोधनमा
त्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह । दूरात्संबोधन इति । उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति । सकृन्नि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म· मा·
९७

वेत्यादि· गुरोरनृतः · अपिशब्दो गुरोरगुरोश्चेटः प्लुतार्थः · देवदत्तेति · अस्येह ह्रीत्यादिः · एवमग्रेपि · सर्वः प्लुत इति ·
तथा अग्नीत्प्रेषणे परस्य चेति सूत्रे भाष्यम् · सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता पि विभाषा कर्तव्य इति · साहसं शास्त्रत्या
गस्तदनिच्छता पि शास्त्रमनुरुन्धाने नापीत्यर्थ इति हरदत्तः · वैकल्पिकेष्वनुष्ठानक्लेशं धर्माधिक्यफलकमप्य
शक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये · एतेन द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्रेति भागवतं व्याख्यातम् · प्लुतस्य वैक
ल्पिकत्वात् · किं चेह पुत्र इत्यस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सद्वचम् · आख्यातप्राग्वर्तिनोप्यनुकरणस्य संभवात् · अ
पि च · अप्लुतः प्रकृतिभावस्तु वैकल्पिकत्वान्मास्तु · तथा च इ चाक्रवर्मणस्येति सूत्रे भाष्यम् · इग्रहणेनार्थः · वर्ण
इयं वशोयमिति प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमते नास्तीति भावः · अपि च इह प्रकृतिभावोपि दुर्लभ एव · अप्लुतव
दुपस्थित इति नि[illegible]त् · उपस्थितं नामावैदिक इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यादिति हि तस्यार्थः · एवं च गुक्षा
पि निर्वाहे स्पष्टे आर्षः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या · द्विवचनमिति · सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्यय
ग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापितत्वादिति भावः · तेनेह न · कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति · स्प

गुः
९७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ष्टं चेदं भाष्यादौ· द्विवचनान्तं प्रगृह्यंस्यादिति प्राच प्रमाद एव· हरी एताविति· इह शाकल्येन· कृतप्रगृह्या इत्यत्र
नित्यग्रहणादित्युक्तम्· अत्र वृत्तिकारः· मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीव रोदसीव दंपतीव जंप
तीवेत्युदाजहार· तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रामाणिकमिति कैयटहरदत्तादयः· एवं स्थिते मणी वोष्ट्रस्य लंबेते प्रियौ वत्स
तरौ मम इति भारतप्रयोगसमर्थयति· इवार्थ इति· वव्यर्थ इति· वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्· इति मेदिनी· व
वा यथा तथैवैवं साम्ये इत्यमरग्रन्थव्याख्यावसरे जात्रं वंवपुर्वशा इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात्·
कादम्बरखण्डितदलानि वपङ्कजानीत्यादिदर्शनाच्चेति भावः· यत्तु पाठान्तरं वेत्ति यथा तथेत्यादि तदयुक्तम्· नामलिङ्गा
नुशासनप्रक्रमेण ऊरुवत्तेरनुपपन्नत्वात्· अपत्यसमूहादिपर्यायमध्ये ऽराणपुन्नाद्यनामत्वंकैश्च· अदसो मात्· इ
ह एकारो नानुवर्त्तते ऽसंभवादित्यभिप्रेत्याह· ईदूताविति· नन्वुकारान्तं वृत्तिर्यथा· स्त्रियो फले वा अमू आसाते इ
त्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वादत आह· रामकृष्णाविति· पुंसि पूर्वेण न सिध्यति· ओकारान्त
त्वादिति भावः· अदसो मादिति सूत्रं प्रति मुत्वमीत्वे नासिद्धे आरम्भसामर्थ्यात्· एकारोपीति· तथा च एकारान्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म. भा.
१८

ध्वनितात्पर्यग्रहणफलकं माङ्ग्रहणमिति भावः · अत्रेदं चिन्त्यम् · ईदूतः सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम् · अदसः · ए चाद्विवचनमित्येव कु
तोनसूत्रितम् · एवं हि पूर्वसूत्रे स्थमीदूद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे माङ्ग्रहणं च मास्तु · एकदेशानुवृत्तिक्लेशोऽपि नेति · ओ · छान्दस
मपीदं सन्दर्भसिद्ध्यर्थमुक्तम् · वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतया लोकार्थमपि संभवत्येव · त्वेराधोमेराथ इत्यादौ चेद्इति मे इति
अनुकरणेऽप्योजनलाभात् · अस्मे इत्यस्मभ्यमित्यर्थः · अस्मे: सुपां सुलुगिति शे आदेशः · टेर्लोपः · निपातएकाजना
ङ् · अनाङिति पर्युदासात् द्वियानुपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतम् · आ एवमिति · पूर्वप्रक्रान्त
स्यैवाक्यार्थस्यान्यथा द्योतकोऽयमाकारः · पूर्वं मन्यथा नास्थाः इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः · आ एवं किलेति · स्मरणद्यो
तकोऽयमाकारः · वाक्येत्यादि · तथा च भाष्यम् · ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः · एतमातं ङितं विद्याद्वाक्य
स्मरणयोरङित् ॥१॥ इति · अत्राङित्यक्षरणैव तात्पर्यलाघवात् · अन्यस्यङित्वं त्वर्थसिद्धम् · ईषदर्थे त्यादि सूत्र
वचनत्वानुवदः · एवं च अस्मे आं अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्यङित्वादानोऽनुनासिक छन्दसीति प्रवर्त्तत इ
ति भावः · ओत् · निपातः किम् · देवो सि · वायवायाहि · संबुद्धौ · अ शिवे दत्त इत्युक्तम् · विष्णो इत्यादौ तथा दर्शनादि
त्यभिप्रेत्याह · अवैदिक इति · संबुद्धौ किम् · अहोऽग्ने इति · अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् · पतोर्वोदित्यत्र निपातानुवृत्तेः

गुरुः
१८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इह च संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं धूम्यादवनुक्ते गवित्ययमाहेति· तन्न· तत्र प्रगृह्यसंज्ञात्वेपि प्रकृतिभावाप्रसक्तेः· इकोसव
र्णेइत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्त्तत याऽऽकरे स्पष्टम्· एवं च कृतः प्रगृह्या इति सूत्रेणासंबन्ध आवश्यकः· गवित्ति च न
पदम्· अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाऽर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात्· उञः· निपात एकाजिति प्राप्ते विभा
षेयम्· ऊँ· अनुनासिक इति· तेनास्मिन्परे यरोनुनासिक इति विकल्पः· यदेतत् ऊँ इति पठसि यदेतद् ऊँ इति वा तद्दी
र्घमित्यादि· एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणम्· अन्यथा परो ञमि ञम्वेत्येवावक्ष्यत्· मय उञो वो वा· मयः
परस्येति· परादिति तु प्राचः प्रमादः· षष्ठीनिर्दिष्टस्य हि आदेशा उच्यन्त इति भाष्यात्· आदेशविधौ स्थानि
नः षष्ठ्या एव न्याय्यत्वाच्च· असिद्धत्वादिति· अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते· प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थ
त्वे हि इकोयणि त्यनन्तरं मय उञो वेत्येवावक्ष्यत्· यणां चान्ववर्त्तयिष्यत्· इह मय उञ इतो परे अष्टाविंशति
रूपाणि· तथा हि· उञ इति प्रगृह्यत्वे किमु इति· वत्वपक्षे किम्विति· ऊँ आदेशे किमूँ इति· आदेशस्य स्था
निवत्त्वेन मय उञ इति प्रकृतिभावापवादभूते आन्तरतम्यादनुनासिके वकारे किम्वँिति· अननुनासिका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नउनासिकयोर्वकारयोर्मयोयणा इति द्वित्वस्य मकारस्यानचि चेति द्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकम्. तदस्मा
वेद्धयमिति दशकम्. प्रग्रह्यसंज्ञाविरहपक्षे मय उञ इति वत्वस्यासिद्धत्वादिको यणचीति यणेव. तस्यासिद्धत्वा
न्नोनुस्वारे वा पदान्तस्येति परसवर्णपक्षे ऽनुनासिकानुनासिकवकारद्वयोपेत[illegible]द्वारूपम्. अननु
नासिकस्य द्वित्वे हलो यमां यमि लोप इति लोपस्यैवैकल्पिकत्वादकरोति वकारं द्वा[illegible]द्वारूपम्. [illegible]सवर्णाभावपक्षे ऽ
नुस्वारस्य यत्वोत्याक्षिके द्वित्वे द्विसंकलनया चतुर्दश. इति शरादेकारस्याणो प्रग्रह्य[illegible]नुनासिकविकल्पा
दष्टाविंशतिरिति.॥ ॥इत्यच्सन्धिः॥ ॥ सोसुना. सोरिति समाहारद्वन्द्वः. सौ[illegible]त्वम्. सुनेति. सहयु
क्तेति सूत्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वक्ष्यते. योग इत्येतदध्याहारलभ्यम्. अत्र स्या[illegible]देशो यथासंख्यं
निमित्तकार्यिणोस्तु न. शादिति ज्ञापकात्. अल्पाच्तरमित्यादौ तु सौत्रत्वात् पुंस्त्वं न. तज्ज्ञानमित्यादौ तु
भवत्येव. सोसुरिति सुवचनम्. न च तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानेन यज्ञः याञ्चा इत्यादि न सिद्ध्ये
त्. शादिति लिङ्गेन तस्या इहानुपस्थानाभ्युपगमात्. ष्टुना. इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यं न. तोःषीति
ज्ञापकात्. ष्टोष्टुरिति सुवचनम्. ईड्डे ईष्टे इत्यादौ न पदान्तादिति ज्ञापकान्न दोषः. सर्पिष्टमम् इति. ह्रस्वा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

णादाविति षत्वम् । प्रत्यये भाषायामिति । यत्तु प्राचामयटि नित्यमिति पठितम् । यच्च हलन्तप्रकरणे सस्मात्षडणा
मित्युदाहृतम् । यच्च यशेऽनुनासिक इति वानुनासिक इति तत्र व्याख्यानं तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । यवादिग
णाइति । यचि भं तसौ मत्वर्थ इति संहितयापाठे तसाविति तान्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम् । उदर
स्था । अनुस्वारस्य ययीत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते । एकदेशोऽस्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याश
येनाह । पूर्वसवर्णः स्यादिति । अघोषस्येत्यादि । एतेन सस्यतकार इति प्राचां ग्रन्थाः प्रत्युक्ताः । यदपीह वयो
द्वितीयाः शरीत्यस्योपन्यसनं तदतिरभसात् । तच्छिव इति । यत्तु प्राचा तातत्शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते खरि चेत्युक्त
म् । तन्न । तदेदान्तत्वेन जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात् । यत्तु तत्पौत्रेणोक्तं तदो वावसान इति चर्त्वे कृते पश्चा
च्छिव इत्यनेन संबन्धे कृते झलां जशोऽन्त इति जश्त्वे खरि चेति चर्त्वमिति तदतिस्थवीयः । जश्त्वप्रति अवसाने चर्त्व
स्यापवादत्वात् । जश्त्वेपि शिवशब्दानपेक्षणाच्च । भाविन्यवसानभङ्गे वावसान इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च ।
प्रवृत्तस्य वा निवृत्तेरसंभवात् । उक्तं च । अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्तीति च ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म. भा. अन्यथाहरिरयमित्यत्रापि त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्तो विसर्गः केनापवार्यताम्. अयत्नेनातीतितन् द्विति किंच नंखुये स्वमपि जश्त्वेन
२० दकारोस्तु चर्त्वे कृते श्रुत्वमिति तन्न्याय्यम्. श्रुत्वं प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्. यत्तु नमुने इत्यत्र नेति योगविभज्यासिद्धत्व
मिह नेत्याहुः. तदपि न. असिद्धत्वे रूपसिद्धौ निर्बाधायां योगविभागस्यागतिकगतित्वस्येहाश्रयणे प्रमाणाभा
वात्. आऊंस्यतइति. आउ. उङ् मनइतितङ्. स्नुक्रमोरिति नेट्. समसंबन्धी विधिरिति. समकर्मकं विधानमि
तिनोक्तम्. अनवाप्ययोरपि यथासंख्यस्य स्पष्टत्वात्. समूलाकृतजीवेषु हन् कृञ् ग्रह इत्यत्र यथा. क्रोः. कु
कुटदोः पूर्वान्तत्वात् प्राङ्. क्तायेत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वं न. सुगणाट् सायेत्यत्र न पदान्ताद्विति ष्टुत्वं
न. पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत्. तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः. बाह्वादित्वादिञ्. अनु
शतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः. ङः सि धुट्. उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्या
ह. सस्येति. सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः. षट् सन्त इति. धुटश्चर्त्वेन तकारः. यत्त्वाहुः. चयो द्वि
तीया इति पक्षे तस्य थ इति तन्न. चर्त्वस्यासिद्धत्वात्. अतएव धुडभावे षट् सन्त इत्यत्र टस्य ठो न. टका

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् बोध्याः · खयः शर इति सकारद्वित्वे द्वात्रिंशत् · नचतत्रचर्त्वस्यासिद्धत्वंशंक्यम् ·
पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युक्तेः · नच शरोचीति द्वित्वनिषेधः शंक्यः · तस्य सोत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् · अत एव
शरः खय इति वार्त्तिकस्य वत्सरः अप्सरा इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितम् · धुटः परादित्वं न पदान्तादिति षुत्वनिषेधा
र्थम् · अत एव वक्ष्यमाणस्तु डिदेव न कृतः · यत्त्वाहुः · एवमपि प्रक्रियालाघवार्थं डडेव कर्त्तुमुचित इति · तन्न ·
चयो द्वितीया इति पक्षे थकारापत्तेः · स्तुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम् · अटतीत्यट् श्चोतति · इह धुरान · श्चुतद् · शी
तिसप्तमी पूर्वत्र कृतार्था यान इति पञ्चम्याः षष्ठी कल्पयतीत्याह · तस्येति · ननु प्रकृतो धुडेवास्तु किं णुकागमे
वम्, शश्छोऽटीत्यस्य हि पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छः इत्यर्थ आकरे स्थितः · एवं च धुटः परादित्वात् सन् छः
म्भुरित्यत्र छो न स्यात् · विपूर्वात् दृपेरौणादिके शप्रत्यये मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शमित्यादौ यथा · अतः पूर्वा
न्तस्तु कृतः · नन्वेवं कुर्वञ्छेते इत्यत्र पदान्तस्येति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न · कार्यकालपक्षे च हि सिद्धः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्वेन णकारो ऽसिद्धत्वात् । यथोद्देशपक्षे तस्तो ऽश्रुते इति योगो विभज्यतेऽनेन निवर्त्तते णा इति च । तोऽश्रुना योगे णत्वं न स्या
त् । नकारार्थमिदम् । सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थम् । ततश्छुरिति पूर्वमनुवर्त्तते । एवं न श्चेति सूत्रे कुर्वन्
स्तीदृतीत्यत्र पदान्तस्येति णत्वप्रतिषेधो ष्टुट: परादित्वे प्रयोजनमिति निष्प्राचां ग्रंथोऽपि यथोद्देशपक्षे बोध्य: ।
षट्सु वदन्ति । इदं प्रयोजनं सुहिङ्क्षु परिभाषया गतार्थत्वात् प्रत्युक्तमिति नित्यात् क्षिकम् । त्रिपादीस्थे ऽन्तरङ्गे ब
हिरङ्ग परिभाषेयं न प्रवर्त्तत इति सुड्ढुपास्य इत्युदाहरणे ष्टुत्वायासह विरुद्धं चेत्यातां तावत् । सञ्चच्छ्स्भुरि
ति । इह श्चुत्वनकोऽसिद्धत्वामाश्रित्य नर्द्धवीति च त्वं न स्यां क्यम् । छत्वस्यासिद्धत्वात् । ऽ । मोद्धत्वात् । ऽ म प्रत्याहा
र: संज्ञायां चक्रन्तं टित्वं संज्ञिभि: संबध्यते । तेन यथासङ्ख्यं ङ । टमुट नट: प्रवर्त्तन्ते । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थ
म् । हेमपर इति मय उञो व इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठे वा नित्यत्वलाभात् । सुगणि ष्टाइति । एषयण्नो
पोनस्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे निषेधात् । ऽ । ष्टुट: परादित्वं कुर्वन् आसेड इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थम् । अत एव

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ङ॰मो ह्रस्वादचि ङ इति नास्त्रि। परं णत्वं प्रतिपूर्वस्य छत्वस्य सिद्धत्वात् णत्वापत्तेरिति प्राञ्चः। यत्वाहुः। बहिरङ्गप
रिभाषया णत्वस्यासिद्धत्वादुभयमप्यसङ्गतमिति। तदपि पाक्षिकम्। णत्र इत्यत्रैव यथोद्देशेऽत्रैपादिकेऽन्तरङ्गे परिभा
षाविरहस्योक्तत्वेन प्राचां ग्रन्थस्य सौष्ठवात्। कथमन्यथा द्वियं त्रियं च स्वयमेवोक्तमिति दिक्। ननु परमदण्डि
नावित्यादावन्तर्वर्त्तिविभक्त्यापदत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न। उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्प्रत्ययलक्षण
णप्रतिषेधात्। अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न। यत्तु प्राचा उ
त्तिचपदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्येति व्याख्यानाद् ङमुट् नेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम्। इहेव
नलोपं वारयितुं मुक्तरीत्येव नेनाप्यनुसर्त्तव्यत्वात्। समः सुटि। यद्यपि मोऽनुस्वारेणापि सिद्धं तथाप्यनु
नासिकत्वत्रिसकारत्वसिद्ध्यर्थमिदम्। अत्रानुनासिकः। अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतम्। आद्ये त्रग्रहणा
मनर्थम्। अधिकारादेव तत्प्रकरणालाभात्। तथाद्यत्वधिकारपक्षे परस्मात् कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः।
परस्यानित्यत्वं पूर्वस्य तु वानुनासिक इति। विधिपक्षे व्यर्थः। वाग्रहणं स्पष्टार्थम्। अत्रानुनासिकान्पर इति श्रा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म. मा. पक्षादेव सिद्धेः ॥ न हि विकल्पं विनाऽनुनासिकाभावपक्ष इति संभवति । इदमेव ध्वनयितुं हन्तो नुवेति श्च होमो न्तो ।
२२ अनुनासिकात् । त्यक्त्वापि पञ्चमीत्याह । अनुनासिकं विहायेति । एवं च संसर्गवद् विप्रयोगस्यापि विरोधावगति
हेतुत्वादनुस्वाऽऽश्रयतामित्यत्रैव संभावितानुनासिकगुणोऽक एव उपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन स
म्बध्यत इत्यभिप्रेत्याह । रोः पूर्वस्मादिति । अनुस्वारागम इति । आगमत्वं च परस्याद्यन्तैनैव लभ्यते । पूर्वोक्तनाम्यामे
जित्यत्र पूर्वस्मादेनेन चोरित्वेति भावः । विसर्जनीयस्य । खरीति । एतच्च मण्डूकप्लुत्या खरवसानयोरिति सूत्राद
नुवर्त्तते । नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेत्यत आह । अनुस्वारविसर्गेत्यादि । अकारोपर
रीति । यदि त्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयः सु पयः सु इत्यादौ इणः परस्येति षत्वं स्यादिति भावः । अच्त्वादि
ति । न चैवं हरिः करोति हरिं स्मरेदित्यादौ यणादिप्रसङ्गः । त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् । अनुस्वा
रस्यापि द्वित्वइति । अपिशब्दात्ककारस्य वचनान्तरेणेति । अचो रहाभ्यामिति कृतेपि यणो मय इति भवत्ये
वेति भावः । पुमः खयीति । पुंसः संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् । पर्युदासादिति । इदु

तद्धः
२२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दुपधस्येति षत्वविधायके सूत्रे इति भावः · अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इतिवैयधिकरण्येन व्याचक्षाणा मुग्धा चामनेनेदम् · व
क्ष्यमाणरीत्यासामानाधिकरण्येनान्वये तु षत्वप्राप्तावितिबोध्यम् · ख्याञादेश इति · आदेशो हि उपदेशो खशा
दिः · असिद्धप्रकरणे णत्वानन्तरं खशाञः शस्य यत्वं विकल्प्यते · तेन सुप्रख्येन निर्हृत्ते सोप्रख्यनत्रभवः सोप्रख्यी
यः · यत्वस्यासिद्धत्वाद्वृत्वं यो पधादिति वुञ् नेत्यादि प्रयोजनान्याकरे स्थितानि · एवं च यत्वस्यासिद्धतयाऽसम्परत्वा
भावात् सुमःख्य यीति णत्वं नेत्यर्थः · पुंख्यानमिति · चक्षिङो ल्युट् ख्याञादेशः · नन्वादेश इह दुर्लभः · वर्जने प्रतिषेधः ·
असनयोश्चेति वार्त्तिकादिति चेत्सत्यम् · बहुलं तणिय्येव धकगोत्र विचक्षणाजिराद्यर्थमिति वार्त्तिके बहुलग्रहणा
त्समाधेयम् · तथा च खशादित्वप्रयोजने नगणान वार्त्तिकम् · हविधि : पुंख्यानमिति · णत्वं पर्याख्यानमिति · नि
ष्ठानन्त्वमाख्यात इति च · शकारेण व्यवधानात् कृत्य च इति णत्वं न · तथा आख्यात इत्यत्र संयोगादेरात इति
नत्वं न · यत्वस्यासिद्धत्वायुराबन्ताविरहात् · एवं च नख्यास्येति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भावः · न च
ख्याप्रकथने ष्ट्येत्यर्थं तदिति वाच्यम् · तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् · अत्र च समस्यानत्वं न मः ख्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्र. भा. ऽद्वयुत्तरवार्त्तिकं प्रमाणम्· सस्थान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां संज्ञा· सह्ह न· शर्परे विसर्जनीय इत्यस्य प्रसङ्गोऽपीति भावः·
२३ यद्विस्वतन्त्रोऽपि धातुरार्द्धधातुके इत्येतत्तदा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारत्वपदं वार्णिकमसङ्गतं स्यात्· यत्तु हरदत्तमाधवादि
मितत्वं स्याधातुरपि स्वन्नादिर्यत्वविधिर्पृथभयस्मा धारणाइति· तच्चिन्त्यम्· भाष्ये चक्षिङः ख्याञ्पक्षमा सार्वधातुकेऽपि
ख्याञादिप्रयोगापत्तेश्च· न चेष्टापत्तिः· माधवेनार्द्धधातुके एवायं ख्याञादिरित्युक्तत्वात्· सार्वधातुकेऽनभिधान
स्यैव ख्याञ्णी कर्त्तव्यत्वापत्या गौरवप्रसक्त्वा च्चेत्याक्षां तावत्· स्यादेतत्· बहवः पुमांसोऽस्मिन्कुलेव ह्पुंस्त्यातीत्यत्रख्य
त्वं स्यात्· उरः प्रभृतिषु पुंस्कं दस्येकवचनान्तस्यैव पाठान्नेह कप्· सार्वधातुके च ख्याञ्नेः प्रयोगानिर्वा धस्वीनि चेत्
न· इष्टापत्तेः· संहितायामविवक्षायां तु रुत्वमेतिस्पष्टमेव· यत्तु प्राचां ख्याधातोर्नेति केचिदित्युक्तं तत्र यदि ख्या
ञादेशोऽयमर्थस्तर्हि केचिदित्यनुचितम्· स्वतन्त्रे धातौ चेत्तर्हि सार्वधातुकविषयेऽपि निषेधः स्यात्· न चेष्टापत्तिः·
निर्मूलत्वात्· चक्षीङ्ख्याय स्वेति· यत्तु प्राचा गाहीत्युक्तं तन्न परस्मैपदमयुक्तम्· आत्मनेपदित्वात्· चायत इति त्रा:
सद्वोचर णीत्यर्थे कर्त्तरि क्विब्जादाचार क्विपि वा वो ध्यम्· प्रगानिति· प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप्· अनुनासिक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्यद्धीति दीर्घः मोनो धातोरिति नः तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । नृन्पे पकारोपर्यकार उच्चारणार्थः तेन नॄः पुनाती
त्यादि सिद्धम् उभयथर्क्षुवित्यत्र उभयथेत्यत्र वृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह रुः स्याद्वेति कुप्वोः सूत्रे खर्परत्वा
द्विसर्गः जिह्वामूलीयस्य खत्वात् खर्परे शरि इति विसर्गस्य लोपः जिह्वामूलीयस्य शत्वात् वा शरि इति विसर्गस्य वा
आदेशाद्यो ᳵकᳶपावुच्चारणार्थौ चाद्विसर्ग इति यत्तु प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तं तन्न ᳵकᳶपाभ्यां मुक्ते विसर्गस्यस
त्वप्रसङ्गात् कानाम्रेडिते कान्कानीति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह माभूत् कान्का
न्पश्यसि अत्रैकः किंशब्दः प्रश्ने द्वितीयः क्षेपे कान्कुत्सितान्पश्यसीत्यर्थः कस्कादिषु च अत्र प्राचा विसर्जनी
यस्य ᳵकᳶपौ नेत्युक्तं नासौ सूत्रार्थः ᳵकᳶपयोरस्वरितत्वात् नत्रस्याप्रकृतत्वात् किं त्वार्थिकार्थकथनं तदिति
ध्वनयन्नाह ᳵकᳶपयोरिति कोतस्कुत इति कुतः कुत आगत इत्यर्थे ऽव्ययात्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्याद्डस् सर्पिष्कुण्डि
केति नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यते सेनासुरेति यदि हि छस्य तुक् स्यात्तर्हि छस्य चत्वे सति
चद्वयं स्यात् सन्निपातपरिभाषया चत्वप्रवृत्तौ तु छकारोपरि चकारश्रूयेतेति भावः ॥ ॥इति हल्सन्धिः॥ ॥शर्
परे सत्वादेरयमपवादः यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृतेसत्वे निषिद्धे पि ᳵकᳶपौ स्यातां वासः क्षौ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म · मा ·
२४

ममद्भिः प्सातमिति · विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं वा श्रुतमित्याशयेनाह · नन्वन्यदिति · तदेव स्फुटयति · इहेति · सो
पदादौ · अपदाद्योरिति · सूत्रेण यत्नयेनैकवचनम् · यदि तु स्वरविशिष्यतेऽपदादौ स्वरीतित्तदा यथा श्रुतं साधु · किं
तु स्वरीतिमिराङ्क्षुत्याऽत्रवर्त्यमिति क्लेशः · न चात्र दृष्टेः सन्नरत्राप्यावश्यकता · स्वरं विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेनैतदनु
वृत्तेर्निष्फलत्वात् · पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः · संभवदर्शनमेतन्न तु परिगणनम् · अन्यस्यासंभवात् · प्रातः
कल्पमिति · अधिकरणशब्दाङ्कि प्रधानस्यापि प्राप्तः शब्दस्येह वृत्तिविषयेऽशक्तिमत्परत्वम् · दोषाभूतमहः दिवाभू
ता रात्रिरित्निवात् · गीः काम्यतीति · इहेणः षइति षत्वं न · तत्रापि काम्यरोरेवेत्यस्यानुवृत्तेः · यदि तु तत्रैवेदं पठ्येत
तर्हि यत्वमात्र प्रतिषेधेपि पूर्वेणास्त्वंस्यात् · इणः षः · पूर्वस्यापवादः · इदं सूत्रं सइति च द्वयमप्युत्तरत्रानुवर्त्तते · तेन
यथासंभवमिणः परस्य षोन्यस्य सइति विवेकः · पुरः प्रष्ठ्या इति · पृ पालनपूरणयोः · भ्राजभासेत्यादिना क्विप् · ?
तदन्ताऽसुन् · जसन्तानां स्फुटीकर्तुं पृः पुरा विद्युपन्यस्तम् · इदुदुपधस्य · इदुतावुपधे यस्य समुदायस्य तस्या
वयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन संबन्धः · अप्रत्ययस्येति त्वप्रत्ययो यो विसर्ग इति संबध्यते · संभव
ति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् · न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् · अग्निः

उरुः
२४

करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेनात्वप्रसिद्धेः · न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शंक्यम् · अप्रत्ययस्येति निषेधेन
वसिद्धत्वज्ञापनात् · अतस्त्वाग्निरित्यादौ रो विसर्गः सिध्यति · अन्यथा अपदान्तत्वान्न स्यात् · विसर्गविधिस्तु
पुनरित्यादौ चरितार्थः · ज्ञापकं च विशेषापेक्षम् · तेना चः परस्मिन्निति त्रिपाद्यां न प्रवर्त्तते · एवं च पूर्वत्रा
सिद्धे न स्थानिवदिति सिद्धान्त उक्तः प्रक्रि मूलकोन्नतवाचनिक इति प्रपञ्चितं तत्र शब्दकौस्तुभे स्माभिः · नन्वेवमा
तः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेन्न · कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठेन इण्कोः सिद्धे सोरन्तःकारात् परस्य सस्य षत्वं
नेति ज्ञापनात् · एवं चाप्रत्ययस्येत्येतदपि यथाधिकरणमेवेति हरदत्तेनोक्तं न्यातीवादत्तव्यम् · मातुरिति · अत्र हि
ऋमन्तउदित्येकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् · आकरे त्वेकादेशशास्त्रनिमित्तादिति प्रक्षरः पा
ठः · तत्रैकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्योकारस्य तस्मादित्यर्थः · मुहुःकामेति · इह कुप्वोः ꣶक ꣶपाविति प्रवर्त्तते · इत्तो
मुहुस्कामेति सकारः क्वचित्पठ्यते तत्प्रामादिकमिति हरदत्तः · द्विस्त्रिश्चतुरिति · इह द्विस्त्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां सा
हचर्यात् चतुःशब्दोपि सुजन्त एव गृहीष्यते · कृत्वोर्थग्रहणं ज्ञापकम् · साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति ·

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेनदाधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येण्यागमस्यैवोग्रहणम्· उभयत्रविभाषाचेयम्· चतुरित्यस्येदुदुपधस्येतिप्राप्तेइतरयो
स्त्वप्राप्ते· नचतयोरपिइसुसोः सामर्थ्यइत्यनेनसिद्धिःशङ्क्या· इसः प्रत्ययस्य अर्थवतश्चतत्रग्रहणात्· चतुष्कपालइति· इद
दुपधस्येतिनित्यषः· व्यपेक्षाविरहेपीति· निष्टप्तसर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः· व्यपेक्षायामिति· इदंसर्पिष्कुण्डि
कायाइत्यत्रेत्यर्थः· पतत्पाणयणीकाआहुः· कष्कादिषुसर्पिष्कुण्डिकादीनांपाठउत्तरपदस्थत्वेपिषत्वार्थइतितद्व्य
ख्यविरोधादुपेक्ष्यम्· अयः सहितेति· नत्वयसोविकारः· जानपदेतिङीष्प्रसङ्गात्· अयस्करोतीति· अयइवकरोतीय
स्याः· नासिकोदरोष्ठेत्यादिनाङीष्· अधः शिरसी· इतयोरिति· सूत्रेनषष्ठ्याःस्थानेप्रथमावोध्या· अधस्पदमि
ति· मयूरव्यंसकादित्वात्समासः· शिरस्पदमिति· षष्ठीसमासः ॥ इतिविसर्गसन्धिः ॥ ससजुषोरुः· पदस्येत्यनुवृ
त्तेससजुर्यांविशेष्यतेविशेषणेनतदन्तविधिः· नचसजुःशब्दांशेग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिर्नास्ती
तिनिषेधःशङ्क्यः· तस्यप्रत्ययविधिविषयत्वात्· सान्तेसजुःशब्दान्तेचयत्पदंतस्यरुःस्यात्सचालोन्त्यस्य· एवं
स्थितेफलितमाह· पदान्तस्येति· सजुःशब्दस्येति· तदन्तस्यपदस्येत्यर्थः· तेनसजुषइत्यादौनातिप्रसङ्गः· नच
सजूरित्यत्राव्याप्तिः· अपदत्वाद्वाप्रातिपदिकेनेतिनिषेधादितिवाच्यम्· येनविधिरितिसूत्रेशब्दकौस्तुभे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऽस्य प्रत्याख्यातत्वात्· व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दि
क् उदिति सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च· एवं च परमेसजन्भ्यामित्याद्यपि निर्बाधम्· एवं स्थिते इह सञ्ज्ञया रेफेन तदन्त
विधिरेनेति प्राचां फक्किकापाततः इत्यवधेयम्· भोभगो· असन्धिः सोऽन्त इति· भगो अघो अ इत्यवर्णो रोकारस्याकारस्य च पूर्व
रूपसोऽन्तत्वान्नेत्यर्थः· यदि तु भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता तत्र वाऽनुकृत्य भोइत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्या
द पूर्वस्य योऽशि इति व्याख्यायते तर्हि असन्धिर्न्याय्य एव· उक्तं चैतत्· अन्यथा विभो इदं सुप्रभा गोर्यस्य स सुप्रभग
स्तस्य सुप्रभगो इदं रघो इदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः· भवति ह्ययं भोशब्दादि पूर्वो रः· न चात्र भोशब्दादेर्लाक्ष
णिकत्वादग्रहणम्· विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्त्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां
भोशब्दादीनामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात्· अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम्· रुविधिशिष्टानामेवार्थवत्त्वात्· न
नु रोरुकारस्यानुबन्धकत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्य स्थानीति यथा चानल्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह न
ह्ययमिति। यथा यहोदित्यत्र यहोऽन्तिरिति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन ट्वादिट् ईट् इति प्रवर्तते। एवमिहापि विस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्र· मा·
२६

गेस्य एवाद्यत्वं प्रवर्त्ततेति भावः · तथा चस्यान्निव सूत्रे भाष्यम् · विधिशेषमेवाद्यन्तमाम्न्यते इदं नामेति · इतोपि हे

तो धात्वंदु · त्याद्यपरिगणनमकृत्स्नमित्यवधेयम् · निपाता इति · ओभगोइतिसूत्रेनिर्द्दिष्टा आदेशा कृतिगणो

त्वात्तत्रवोध्याः · तथा च विभाषा भवद्भगवदिति वार्त्तिकं नाश्रयणीयम् · अन्यथा पुंस्त्वैकवचनैमात्रे भो

हे इत्यादिसिद्धावपि भोहरि हरो भोविष्णू २ भोगङ्गे · इत्यादिन सिध्येदिति भावः :: एतत्स्वशीर्त्तिहरदत्तादि

मतेनोक्तम् · भाष्यस्वरसरीत्या तु विभाषेत्यादिवार्त्तिकमारब्धव्यमेव · किं तु निपातोपि भोः शब्दोस्तीति ·

न द्विवचनोदोषो स्त्रीनपुंसकयोश्च न दोषः · पुरुषान्तरं चैतत् · हे भवन्ति त्रित्वं च हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् ·

तस्य च वार्त्तिकारम्भ एव सिद्धेः :: स्तुः प्यात् पाठस्य हे हे भोरित्यमरकोशे स्वाधनार्थानां निपातानां मध्ये

ह प्रयोगायोगात् · किं चात्र भवानहरिस्तत्र भवान् ते तो भवानितित्र वत्तत्र भोः इत्याद्यपि वार्त्तिकसत्त्वे सि

ध्यति · इतरथा न्योपिघ्नयते इति सर्वविभक्त्यन्तात्तसौ भवदादियोगएवेष्टत्वात् · किं चामन्त्रितत्वेपदात्पर

स्याष्टमिकनिघातः · आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भावः · आमएकान्तरमिति विधिः · वोक्यादेशा

सिद्धसि भगो इत्यादौ · भगो सिद्धसीत्यादौ · आदेवदत्ता भगो इत्यादौ ·

गुरुः
२६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भगो आ गढे व्योतौ　　　　परेभ्य गो दुला दो

मन्त्रितस्येति द्विर्भावः । सुवामन्त्रित इति पराङ्गवद्भावे स्त्र्यादिसर्वं सिद्धमिति न त्वन्यथेति दिक् । भगो अघो ऽ
ति निपातावपि यद्यप्रामाणिकौ तु हि स्तां नाम । आमन्त्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्त्तिकाद्यनेवेति सुधीभिराक
लनीयम् । एतत्वदन्ति । सकारान्तानेवैतान्निपातानास्थाय [illegible] भाष्यप्रत्याख्यातेति । तदतिरभसात् । स्या
देतत् । निपातानामभ्युपगमे यत्वविधौ तत्स्वराह्यल्प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु सर्वत्र लाक्षणिकत्वा
दिति चेन्मैवम् । स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन
स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् । भुवश्च महाव्याहृतेरिति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदो
क्तपरिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापनार्थमिति हरदत्तादिभिरुक्तश्च । न चैवमपि भ्रमोऽरित्यादावतिव्याप्तिः प
रस्परसाहचर्येण निपातानां वार्त्तिकोक्तानां च ग्रहणे प्यन्येषामग्रहणात् । व्योर्लघु । लघुप्रयत्नत
रो लघूच्चारणात्तरः सचान्तरतम्याद्धस्य वीयस्य इत्याह । वयाविति । ओतो गार्ग्यस्य । ओकारा
दिति । अतो ओकारान्तादञ्जादिति प्राचां व्याख्यानं तन्न । अञः स्याप्रकृतत्वात् । असंभवाच्च । नचु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दाहरणोच्छ्रोकारान्तमङ्गमस्ति · हलि सर्वेषाम् · यकारस्येति · वकारस्तु नानुवर्त्तते · भोभगो अघो पूर्वस्यासंभवात् · अ
पूर्वस्य यद्यपि संभवति वृक्षवृक्तरोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः · अशीत्यनुवर्त्यांशात् हलो विशेषणात् · वृक्ष
वृहस्पतीत्यादि तु अनभिधानादसाधुरित्याहुः · गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति · गव्यूतिरित्यत्र तु वकारप्रश्लेषा
न्न लोपः इत्युक्तम् · ननु देवान् स्याङ्गत्यादौ लोपो यथा स्यादिति वा सिद्धः · मेवम् · तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात् · देवाया
नीत्यत्र तु अल्परत्वाभावाच्च · अहोरात्र इति · रात्राह्नाहाः इति पुंस्त्वम् · अहरादीनामिति · उभयत्रापि पादित्वाद्वः
प्रकारे · तेन स्वर्चक्षौरथिनसत्यमक्षाः · विप्रः कविः काव्येनास्व चेमाह इत्यादिग्राह्यम् · ढ्रो ढे इति · उदित्वे
न वेट् क्त्वायस्य विभाषेति निष्ठायां नेट् · ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः · यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतं दृढ इति तन्न · तत्र
ढलोपस्यैवाभावात् · तथाहि · दृढः स्थूलबलयोरिति सूत्रेण दृंहेर्नकारहकारयोर्लोपः · तकारस्य ढत्वं
च निपात्यते · न चासिद्धकाण्डस्थढत्वस्येह प्रवृत्तिः · दादेर्धातोर्घ इति घत्वे नवाभात् · न च इड्भावो ढत्वं च
निपात्यतां धत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम् · तथासति परिवृढ इत्यत्रापि लघुपूर्वादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ति रोरव्यादेशेन स्यात्· पारिदृष्टीकन्येऽत्यत्रापि गोरिति ष्यङ्· च स्यात्· ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादि
ति भाष्ये स्थितम्· यत्तु प्राचा व्याख्यातं दृढे दृढे वेदं निपातनं दृढदृढा वितितु प्रकृत्यन्तरम्· तस्य निष्ठायाः
मागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिडभावे वा दृढे त्यत्र वेति योगविभागात् पक्षे घत्वाभावे ढलोपे च प्रत्युदाहर
णमिदं दृढयमिति· तन्न· उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात्· तदाह वामनः· अथ दृढ हि प्रकृत्यन्तरमस्ति ८
तस्याप्यत्र निपातनं न लोपवर्जमिति· युक्तं चैतत्· अन्यथा हि अस्मासमेरयनस्यात्· ष्यङ्· च स्यात्· उत्वमे
वेति· सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्यापि ष्टत्वेनाप्राप्तिपक्षत्वादेत्वमेव भवतीत्य
र्थः· तदुक्तम्· पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधो भावादुत्तरस्येति· एतेन विभक्तिकार्यं प्राक्यत्वाद् उत्वमत्वे·
इति व्याख्यातम्· सूत्रे सुट् इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकमित्याहुः· एतत्तदोर्यः सुरिति· एतत्तदर्थगतसंख्या
भिधायिनः सुबन्तस्येत्यर्थः· एतत्तदोर्विहितः इति व्याख्याने तु परमसद्ददाति परमैषददाति त्यादौ न स्या
त्· अर्थद्वारकसंबन्धाश्रयणे लिङ्गत्वेन न समास इति बोध्यम्· अकोः किमिति· साकच्कयोः स्याद्यते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म. भा.
२८

त्वादप्रसङ्गः इति प्रश्नः · स्वकइति · अकोरिति प्रतिषेधस्य वर्तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गत्वान्तः इति प्रतिमालां
ज्ञापयतीति भावः · बहुलग्रहणादिति · अतस्वलोपं विना पादपूरणेपि क्वचिद्भवति · सास्मा अपेत ॥ अ
स्मे रति छेदः ॥❁॥ इति स्वादिसन्धिः ॥❁॥ श्री ॥ अर्थवदधातु ॥ प्रत्ययप्रत्ययान्तो चेति ॥ स्तुवेन त्वा
दिनाऽनर्थकस्य विवक्षितमिति भावः ॥ तथाहि · प्रत्ययस्य वर्पर्यन्तस्य कृत्तद्धितेति सूत्रेण · तद्धितान्तस्य
संज्ञा विधानं व्यर्थं स्यात् · न चात्र ज्ञापितं [illegible]

गुरुः
२८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रमेकवचनप्रसरात्प्रसङ्गादितितन्न · दृ तद्वन्द्वानामेकशेषेऽनेकशेषे इत्यत्र द्वन्द्वश्च प्रा
णितूर्यसेनाङ्गानामित्येकवद्भावापत्तेः ० यद्यपि पुष्कलत्वार्थान्वितथार्थबोधकत्वन्यायात्
द्वित्वानन्वय इति तन्न · शिष्यमाणानुलुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन तस्यापि पुष्कलत्वार्थ प्रा
त्वात् · इति वेदचाहुः ० हर यद्यत्यादौ नानार्थस्थले पदार्थतावच्छेदकभेदसत्त्वेन द्वन्द्व [illegible] प्राः
पवादत्वप्रवादः प्रसज्यते · न चैवमपि येन नाप्राप्तिन्यायेन विषयत्वाभावेनापवादत्वोक्तिरसं
गतैव · घटा इत्यादिद्वन्द्वविषये एकशेषप्रवृत्तेरिति वाच्यम् · पदार्थवाद्धः पदजन्यं प्रती
तिविषयपरः · घटे विशेष्यतारूपा विषयता घटत्वे प्रकारतारूपा सेति · घटा इत्यादौ नी जगन्ना
लघटयोरभेद इत्यौचपदार्थभेदसत्त्वात् · यत्तूक्तं वामदेवेन · भिन्नघटतात्पर्येण घट थः
कलशावितिद्वन्द्व इष्टापत्तिरिति तन्न · विरूपाणामित्येकशेषस्य दुर्वारत्वात् · वस्तुपदार्थ १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

४०८७

म. १
२८

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ पदभेदे द्वन्द्वः पदार्थभेदे द्वन्द्वः पदार्थतावच्छेदकभेदे द्वन्द्व इति तार्किका
नां प्रवादः । तार्थे द्वन्द्व इत्यस्य मान पदानां भे[illegible]शि[illegible]यः ० अथ पदार्थत्वं पदजन्यविष
यत्वम् । तच्च पदार्थतावच्छेदकसाधारणम् । तत्र प्रकारतासूत्र[illegible] विषयतासत्त्वात् घटघ
ट घटयोरभेद इत्यादौ पदार्थतावच्छेदकयोः प्रमाणत्वे [illegible]तयोर्भेदादेव द्वन्द्वः । अथैवं
द्वन्द्वापवादस्य कर्त्तव्य इति प्रवादविरोधः । घटादित्यादौ पदार्थतावच्छेदकभेदाभावेन द्व
न्द्वप्राप्त्याऽपवादत्वासंभवात् । यदुक्तं जगदीशेन घटादित्यादौ बद[illegible]बोध्यभेदे द्वन्द्व इत्यर्थात्
[illegible]पपादने न घटकलशोऽयमित्यत्र पदबोध्यभेदेऽसत्त्वात् व्यक्तिभेदसत्त्वात् द्वन्द्वापत्तेः ० न
हि तत्रैकशेषः ० सम्भवति विरूपात् । इति तदयुक्तम् । विरूपाणामपीति वार्तिके नैकशेषस्य
दुर्वारत्वात् । यत्तु तार्किकशिरोमणिना[illegible] कृतद्वन्द्वानामेव अन्यथा[illegible] [illegible]मा णपदोत्त

गदः
२८

एवंतत्स्वीकारेसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यांतत्वज्ञा नान्निःश्रेयसहेतुरित्यत्रकागतिः॰ एकत्वस्ये
वक्तव्यत्वादेः पृथिव्यादिसाधर्म्यत्वेन गुणादिवैधर्म्यत्वेनच पदार्थभेदइतिदीधितिकृ
दनुयायिनस्तु एकपदार्थे परपदार्थभेदतात्पर्यकसमासत्वं कर्मधारयत्वम्॰ भेदता
त्पर्यकत्वंद्वन्द्वत्वमित्याहुः॰ शाब्दिकमतेतु वाच्यस्वरूपस्यानामृवोधोविरोधवशगतयाभाना
नीलत्वयोरित्यत्रनीलत्वपदोपस्थाप्ययोरित्यर्थः॰ तत्रविशेषणीभूततत्वाद्स्वरूपभेदा
त्॰ पदार्थभेदादेवद्वन्द्वः॰ अतएव घटकलशयोपर्यायताइत्यत्रापिद्वन्द्वः॰ असुरा बद्रिनाथः
दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाइत्यत्रनेकशेषः॥ ॥इतिश्रीभट्टोजिदीक्षितकृ
तद्वन्द्ववादःसमाप्तः॰॥ ॥मैथिलनरदेवेनलिखितम्॥ ॥शाके १२९१[illegible] मा॰ २ प १ ति॰ ६

म. १
२८

तावच्छेदकभेदस्यैव द्वन्द्वैकशेषयोरपि हरयङ्स्याद्यवधारणवत्त्वप्रवादौ पितवैव द्वन्द्वप्राप्तेरिति तत्र घटो यं
घटो यमिति प्रयोगवत् व्यक्तिभाजवचनादघटयराविन्द्रस्यापि प्राप्तात् नाप्येकशेषस्या
वश्यकत्वात् एतेनाशिस्यस्यैकशेषः एकघटस्यादर्थे बहुवचनेनानेकघटबोधसंभ
वात् शङ्कुइस्थारितः शाब्दबोधं गमयतीतिन्यायस्याप्रमाणिकत्वात् हरयङ्स्यादलपिस
त्तितात्पर्ये युगपदनेन फलबोधे हृद्यापत्तिरिति परास्तम् घटघटादित्यादौ पदार्थसदृ
र्थभेदाभावेन द्वन्द्वारम्भोऽधिहारि हरीत्यादि द्वन्द्वारम्भायैकशेषस्यावश्यकत्वात्
किञ्च पदार्थतावच्छेदकभेदस्यैवानियामकत्वे दण्डकुण्डलिनौ गच्छत इति प्रयोगापत्तेः
पदार्थतावच्छेदकस्य दण्डकुण्डलित्वादेर्भेदसत्त्वात् न चादिष्टत्वान्न तस्य पारंपर्याः नीलघट
घटयोरभेद इत्यादौ विवपदार्थतावच्छेदकतद्भयासम्भवात् ननु पदार्थस्यैव भेदे

उमे मातः क्षमाप्य द्युतनयईशाश्रिवतमेधुनानगोयंमांप्यथपाती हनत्कंगतघराः ।गतोसावग्वेशेहरागनवनपश्चैउद्धचहराघावयो
त्वामीदेवोभरनाश्रिवुनामामास्मरहरः ॥१॥ मलिमयासनायांमांगहंर्तुहताघावागलितवसनाभ्रद्धीतुनेमानानाचाक्रावमनसाद त्वा
त्विलएवनासितन्वीकुवलवनयनोयाः कोपरवगसाद ॥२॥ वराङ्गराजासुन्नोरेर्वन्नामचनारे दोरर्व उत्तवरा त्तूगांमा
त्तिवचमस्ततेः ॥३

द्रव्यमेवपुरुषार्थः

४०८९

श्रीकाशीश्यांश्चिकोदनहसेवक
उपाध्यायापनामकमहानन्दहा
मेदं पुस्तकमेतत्कुबेरदेवस्यकु
मारस्य ।

ममुदेरन
ब्रा कुविलोस
न उ ओमनाले
द सोईघाहि
ले या ले आदि

श्री ५ को अविदेशीयसंस्कृतपुस्तकाध्ययनार्थपाठशाला
विद्यालयसंस्कृत्यस्पुस्तकालयसंग्रह
संस्कृत

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

=३ स्फूर्तिजनकभावनाव्यतं स्कारत्व प्रयत्नरूपमित्यर्थः३
=४ इति शब्दार्थकाण्यप्रतिपाद्यमित्यर्थः। नन्वेवं विग्रहे कर्मण्यण् ... आवश्यकत्वात् ...

ल०शा०र०
१

ॐ श्रीगुरवे नमः ॥ ॥शेषविभूषणमभीडे शेषाशेषार्थलाभाय ॥ तत्तु सकलमभीष्टं फलमीष्टे यत्क्रिया दृष्टिः ॥१॥
ध्यायामीति। ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः। तामुलंतमितत। पांसर्वं जगदुपादानं। कापि ब्रह्म हिरण्यगर्भत्वात् त्स्येदं ध्यानं चिंता
नुपपत्तिं स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपं। स्मरणं तु तज्जन्यमिति विशेषः। गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभस्य कस्मादेव
गुरोरिति सूचितं। प्रौढानां मनोरमणतीत्यर्थिकं मनोरमा। प्रौढत्वं सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थ
ज्ञानवत्वं। हरणग्रहणे छित्तिः नन्विदं न्यूनमप्रग्रहणेऽपि ग्रहणात्। फलं तु बहुपुरुषकर्तृत्वादेत्याह पुंसः स्वयी यि
त्वं। गविस्ततमाह त्यादिवद्यत्तत्वात्मकारादेर्न जन्यमिति चेन्न सुप्तिङ्गोरित्यादौ विकारो ग्रहणेन शृंगस्य बो
धितात् अव्ययस्य लहृस्यानुदयस्य साधुत्वबोधनात्। अतएवोष्ठेत्यादल इति सूत्रे भाष्ये न पुनरन्तरेण चवं जनते
ग्रहणमपि भवतीति स्कोरित्यादि स्तु सोत्रः प्रयोगः। अतएव चादिकार प्रयोजनकथनावसरे भाष्ये शब्दे टीसु
पन्यस्य तद्ग्रहणे नाप्यन्यत्र ... संभवेन शब्दादीति प्रसंगो वारित इति चकेचटे न वा स्यात् तम
पिहकार प्रयोजनमिति च भाष्यानोक्तमिति दिक्। शंसं वृ बिति। वलादित्वस्य हरणश्रवणे कृते वसंतु हरंत्यमि सत्वो

पुं ...

एतेन पूर्वेति भेदेन कथनेऽपीत्यंतित्वमिति निरवडनकारणं मुक्तप्रयाते
तदनुरोधेन तमुपपादयति। न ताष्टुति। १

तल्लंच विधेयतासंबंधेन
... नित्यत्व ...
... ...
अतएव ...
... मिति तैति
...

... वृत्ति ... कर्माप्य विषि
... मित्यानि ...
... सत्र ...
...
... ...
... फलस्य ...
... ...
... अतो ...
... बोधं ४

विघ्नराजः

सोन्मा १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उक्तन्यासं विहायात्यरेफस्य हरूपं हरत्वेऽप्यवतीति क्रमेणोभयार्थक्येकस्याभावात्तं गीकारात्यर्थः। मध्यमप्यानुभयत्रान्त्य २ पक्षवध इतिभावः। अत्रमोवोदकारितामीवत्वा थाह। आहत्येति। हं यामित्यस्येत्यर्थः १ अत्वाहार १

= २ आदिपहानायसह ह स

कस्य ३

एकयोगेनाप्यत्रेष्टसिद्धे उनयोगविभागादित्यतु तं सहसुपेतिसूत्रमर्थतो निर्दिष्टं वक्षात्तथाति देशयोगविभाग एवाभिमत इतितथानोक्तमिति भावः ५

ऽक्षपरिहारस्तु रत्यं हरि रितिन्यासेन आहत्याह रथोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थेन वाक्षुक
र इतिभावः। ग्रहणार्थमिति। शषसह रित्येवतु नोक्तं। खरिह कारग्रहणापत्तेोह रिर्ह समीत्यादो विसर्गा
पत्तेः॥ सप्तमीति। अधिकरणाकारे कर्त्तृ शब्दप हाराक्रियान्वयादस्तिसामर्थ्यमितिभावः। अस्ययोग
विभागस्यभाष्ये अदर्शनादाह। सुप्सुपेतीति। अनेनापिसाधनस्याग तिक तित्वादाह। यदेति। हलो
हलीतिसूत्रस्थोस्य मितिविग्रह इतिभावः। षष्ठीस्थानेत्यस्यचोडपधायागोह इत्यादाविव गुणानां
चपरार्थत्वादितिन्यायेन वाऽप्रवृत्तेरितिबोध्यम्। तं गागेत्येकशेषान्यतमप्राप्त्वेति। यद्यपि ३ इक्शेषविष
ये उच्चारयितुरुक्तंत्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणं बोद्धुस्वासत्त्यावोध इत्येवानुभवसिद्धं तथापि व्यवस्थितैवा
न्यतमस्तानेनवोध्यत इतिनदोषः। एकशेषस्यप्रत्याख्यानोऽसहविवक्षायामपिशास्त्रमात्रप्रक्रियो
पयोगीत्याशयेनष्ठ्यर्थ ४ ॥ सामीप्यंषष्ठ्यर्थ इति। षष्ठीस्थानेत्यस्य गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायेना
प्रवृत्तेः। नचेक्को गुणावृद्धीतिसूत्रेण स्कुशषद्वेनपरिभाषयोरपिगुणागुणाभावउक्त इतिवाच्यं। सार्वधातु
कार्धधातुकयोरलोन्त्यस्येको गुणावृद्धीतिसूत्रस्यपलक्ष्यसंस्कारकमहावाक्येविशेष्यविशेषणाभावमा

तल्लोपश्चाद्वेतितं

तीलादेशको कुगितकुणा धापत्तिसंग्रहः। तथाच विसर्गपदंव गादिष्विवस्वप दस्येत्युपलक्षणं। क्वचि द्विसर्गा धापत्ते रित्येवपाठः एतेन हारीहर्न्यत्र नदोषं इत्वेऽनको विधिः प्राप्तः आगमस्याप्रमेनिरूपत्व प्रामाणिकः। इतोपि तस्य तत्वमेवानिश्चीयत इति दिक्

आवश्यकमित्वालिनात्र प्रवृत्ति तिधनवितुमात्रं कर्त्वे नेति दिक्

तत्र द्विधा। शब्दतंत्रं अर्थतंत्रं च। तत्र अर्थभेदात् शब्दभेदः तच्छिद्रं पितत्वेदशहृति मत इष्यमाणस्य सम्पादितावृत्तिः राशनयप्रीतिः सत्वेवाचां तन्मात्रत्वात् तत्र हल्लोपः ऽपवादिति सह द्वन्द्वसंहितेः। द्वन्द्वगणस्य कार्यदोष

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वतुप्रष्टीस्यातेरत्यस्य बाधस्त्वक्तः सूतिमान्या । तत्राचामनुतोधेनाऽकृतीत्यातदृशातिनाहि साद्यिर्चन्तीनत्वधास्त्वास्यापत्तेश्च ।
अतएवतद्देतदाहेविवक्षतिग्रंथः कालेनुनयनक्तं रातांमाह । आलतोष्येति । = २

ल० श० २
२

हीयेवतत्कृषभवहारो न तु गुणागुणिभावेन परस्पराक्षेपत्वेन चेति कैयटेन स्पष्टमुक्तेरेतन्मूलकत्वेन तस्य
सासंभवस्य तेनोक्तेश्चेति भावः । लिङ्ग्वादिति । आलतास्य केवलइत्यादावस्य पिन्नकत्वाद्देस्तस्याभि
भावादिन्नतीतिवत् अनंतास्मीपादिमाद्य प्रयोगमंतरा सामीप्याप्रतीतेस्तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्प्रयो
गेत्वसामर्थ्यात्पष्ठीसमासाप्राप्तिरिति भद्यामयदलोपिसमासेसैत्रवा तत्र समासस्याक्लिष्टत्वमितिभा
वस्तदेतदाह । नहीत्यादिना । तत्रानिष्टइत्यंतेन । चिनामावीरणामिति । कुमतिचेतितात्त्वा । इत्यपाठस्तु लेख
कप्रमादकृतः । एवंस्त्रीगवीशाभित्यकेशेषप्रकरणांतस्थकेषप्रयोगेपिबोध्यं । अस्तेरनंतरोसमी
पेवेत्यादिभाष्यत्वनंतरादिपद [illegible] ध्याहारेणतान्निरूपितसंबंधिकास्थानपदाध्याहारेणतन्निरूपि
तसंबंधिकावाषष्ठीत्यभिप्रायिकं । अतस्त्वमतु सूत्रेयोपः धाः ध्टन गावोस्यसंस्यनंतराइत्यर्थमि
तुपरंवत्ता परभाष्यव्याख्यावसरे आनंतर्यमस्त्यर्थव्यत्रे इत्यपेक्षितवाधिरित्युक्तं । ननु तस्य षष्ठ्यर्थ
त्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तं । भाष्यकृता वासामर्थ्यात्तत्रेहत्यभाव उक्तः । षष्ठ्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वा
त्का सामर्थ्यं । तस्मा घत्रषष्ठ्यलमात्रप्रयोगे आनंतर्यादिप्रतीतिस्तत्रानंतरादिपदाध्याहारस्त्वेवे

धा

दृष्टे

तसाविशेषणामित्यर्थः । अतएव अनंतरात्स्युतिरन्यथाः नंतामि
तिएवनिरः

एतेनाहितम् ... ललुराद्यद्
भाष्यवितोधात्स्यब्रुप्रयो ... त
शानिष्टइंतिचिना मितिजगान्वयि
तमयतांत्त । आदिनास्यानइत्यत्र

विद्याङ्कुरः सत्रः
२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नन्वेवमप्युक्तवृत्त्याग्रामकूपेत्यादिनत्यादत आह·ग्रामेति· ग्रामेत्यादावप्यास्तु तथैव बोधात्समीपकेवलस्यैकदेशत्वात्र निर्वाहादाह· गंगेति । अत्रापि संयोगेनानिर्वाहादाह आदावितिः ५

१ सर्वथा

सूत्रानुपात्तेत्यर्थः

अभिधान लक्ष्याः ४
तद्धितसमासाः

ष्यः । तत्रास्तिग्रहणमभावेतस्यान्यफलकत्वेवासूत्रेनुपात्तास्यार्थस्याभावेणमनर्थोपयवत्सकुत्री हि वस्त्रतथा
भूतानंतर्याघयर्थेत्वाभावेण चित्रागावोस्यासंस्यनंतराइत्याघृथेविकुर्वी हिमत्वर्थीयोनभवतीनाभिदाना इति
मनुसूत्रेभाष्ये ष्ष्ठं अनंतरादेशिषु म... र्थ... त्वेन तस्यैदमिति नैयोषिको यनाभिधानान्नेति तस्यैदमित्यत्राभ
ष्य· तदुक्तं मनंतरादिषु नसमासोऽभिधानाद् इतिस्यष्टमाकरोतीति । तत्र समासग्रहणं ... लद्धित
वृत्तेरप्युपलक्षणं । अनंतरादिषु वेः षष्ठीतत्पुरुषादिस्तु भवत्येव । ग्रामकूपोगमतीत्यमिस्यादौ समी
पस्यावयवत्वारोपेणासमासः । स्यष्टं चैतदीतिमपर्यतिस्पष्टं सूत्रेकैयटे । किंच । हस्पालितस्यर्थेहल
विलेखने इति धातोर्लस्यत्वापत्तिः । नैवं फलाभावः । देवहलस्य लेइत्यादौ दिकृत्वसामर्थ्याद्भस्यावि
टेलेपिवत लित्वसामर्थ्यात् प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावे विलित्स्यरस्यैव फलत्वं वक्तुं शक्यमित्यपि बोध्यं
व्यघविहलसीराहित निर्देशेन तस्य नेत्वमिति कल्पयितुं शक्यं तथापि ज्ञापकत्वे कल्पापेक्षया सू
त्रावृत्तिरेव लघीयसीति दिक् । लोपाचेति । लोपेन लोपाभ्यावयोलभूलोत्तमेवलघु आत्मनेवादि
लिनचाघतौ टकितावित्यादौ यथासंख्यमन्त्वपापि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्नेसाहित्यावच्छिन्नान्व

३५२

लक्ष्यसंस्कारवाक्यार्थदीपवेलायामितिशेषः १

गायुक्तं संभिनत्तिविधापस्यक
...सवाक्येनेव युक्तमित्यर्थः ।
...तु निर्मूलं न भाव्यायुक्तमनत्व
...मतिभावः । अनंतरादिषु आनं
...तरादिषु । अत्र दिना सामीप्यसंगृ
...ः । एतनंतरादिपदं भवनमेतिव्यर्थामि
...पायात्तं । पदेपदसंकुलमाह आ
...कोरतीति·

पञ्चलकारानुबन्धणार्थकाणे
रणसामर्थ्यादिवनेत्वं सा...
विलित्तत्रातत्स्यो ग्राणलपतव
चारितार्थ्यादित्या शावोत आह·
नचफलेति· लोपतद्व्य फलस्य
भाव इत्यर्थः· उक्तस्यैव सम
र्थते येवंदसोति· सवोधन विदं
लोपभ्यपयुक्तेस्तव वरः·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अस्ववोधस्य हं हं साधुत्वाय पर्थकत्वात्तत्र चानुपपुरुत्वान्नांसत्व
[illegible]
हलंत्यमित्यत्रावोध्यर्थं वचविहल्सच हलत्वे सैव हहवात्स्य प्रयोगः

निपेरः ९ कृत्वान्वयन्तूत्र
वेत्यादंतुलसेत्वः ान्व से
पाभावमित्यादि वदिति भा

लश॰र
३

यमात्रेणासह विवक्षामाश्रित्य यथा हंह साधुत्वं तथेहापि प्रथमतो लँकारो हल्पदवाच्य इति सामान्य
तो बोधकान्वितमाहत्य हंह साधुत्वं ततो विशेषजिज्ञासायां ज्ञाहिरित्यनेनेत्युक्तवाक्य तया विशेषतो वा
ध्यापथीलस्पसंस्कारकः किंच सहविवक्षा सहवस्तु वक्तुरिच्छा सा च सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिने
स्तत्र हल्भिविहल्पदहर्थं ज्ञानाहक्षते वबोधबोधस्तु क्रमेणैवेति व्याख्यानं आद्येनाविल्याद्येषथासं
त्यसूत्रारंभसामर्थ्येन तथा साधुत्वांगीकारेप्यन्यप्रकारेणात तस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात् किं
च श्रोतृणां सहबोधो भवत्विती इच्छया सहवस्तु मिच्छा या स्य सहविवक्षात्वेन श्रोतृणामविसह
बोधस्यैवोचितः ताहशेच्छया तेषां ताहशबोधाजनकशब्दप्रयोगेन तु पाणिने भ्रान्तत्वापत्तिः अस्वेन
वनेपनेप्याहेतु न दोषः उभयसत्वेन ज्ञातं प्रत्येव ताहशशब्दप्रयोगात् तेन स्वहृपेण ज्ञानभ्र
मः प्रमादेत्यन्यहृतत्। किंच पाणिनेः पूर्वहल्पदार्थज्ञाने चित्तहभिप्रायेणैव प्रयोगः अन्यथा व्या
ख्यातत्पारंपराधगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्यालक्ष्मे इति सूत्रस्यैकेयतोक्तरीत्या लक्षणायां तत्रात्रा

विप्रराज॰
३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रथमादिव्यवहारे प्रथमादिविहितानामिवर्णस्यानुमानात्तत्त्वतः श्रोतॄणां बोधसंभवेनेतरेतराश्रयदोषाभावेन तदेरं
कालश्चेति वक्तव्यमित्यादिसमाधानपराभाष्यासंगत्यापत्तेः। नचैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैवोपपत्तावा
दिरन्त्येनेतिसूत्रवैयर्थ्यापत्तिः। क्वचिल्लक्षणादिनोबोधइतिसर्वत्र लक्षणाघाश्रयणमेवोतिनियमाभावात्। नासूपा
र्त्तव्यापत्त्रानुगमः। क्रियतद्दूतियंक्ति तिरा ...तिसूत्रेभाष्योक्तेः। तस्मात्करिष्यमाणा शक्तिग्रहो वाचकपदस्य
तदभिप्रायेण कार्यस्य पूर्वमप्रयोगइत्येव कल्पना ज्यायसी। एवमिति लक्षणाय मर्थोनाज्झलाविति सूत्रे भाष्ये
नाग्रहणाभावाद्यवर्णानामुपदेशस्तावत उपदेशोत्तरकालि तत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरः कालः प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरका
लासवर्णसंज्ञान उत्तरकालमणुदित्सवर्णस्यचाप्रत्यय इतिसवर्णग्राहकमित्येतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानामग्रहणं भवति न
त्वस्मिन्नाप्रविरागे इत्येवं वाक्यापरिसमाप्तिरिति प्रातिपादिकभाष्यग्रन्थे। अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनेनानुपपत्त्या
पाणिनेस्तथाज्ञानस्य पूर्वमाविसत्वेनावर्णानां तथा प्रयोगेवोद्धरणमपि क्रमेणतथा वाधेऽपपन्नरकिंतेन हत्वं
त्यानुकथंवानाज्झलाविति वाक्यगृहशानाग्रहणावर्णानां भाष्योक्तसंगतस्यादिति विभावनीयः। तद्दर्शनादिति
गाघतामवामिति। अवयवत्वेन हेल्क्ष्यकाघतरः कण्यामित्यर्थः। तस्यसमुदायस्य तयोः पार्श्वस्थिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सं०र० लं०
४

संज्ञा स्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकाल एव लब्धोपयोगार्थं नितीयादि स्वर्थः। परार्थत्वादिति। वस्तुतो ज्ञापकादिनाः म० १
स्यापि न संज्ञाकार्यं आद्यन्तवद्भावाभावाद्यन्तघाप्तेस्तत्प्रत्ययस्याक्षेपेणैव तयोः प्राप्तायाः संज्ञायाः प्रका
रांतरेणानुवादवारणत्वात् स्वशब्दानुवृत्तेर्ज्ञानफलं भाष्ये पिद्धत्वकलितार्थकथनमेव स्वस्य च रूपस्येति। स
ज्ञास्वरूपत्वविशिष्टस्य तु प्रत्येकं स्वतो ध्यात्वं चोक्ते को विरोधः यथा चैव पूर्वत्यागे गुणवर्जनेनाघिशावृस्यापि
घिसंज्ञाबोध्यते तद्वदेवं मन्नादि संज्ञा स्वार्थं ज्ञिघर्कवारादि द्विवअकारत्वकारयोरपि प्राप्नोत्येव। किंच स्वस्मा
पघ देन केवलां त्यागेन संभवेपि विशिष्टपरामर्शेन बाधकं तत्र सम्प्रदायफलाभावात् तत्र पवपरोविश्रांति
श्राव्यति। तस्माज्ज्ञापकादिनैवात्यसपतत्कार्यवारणीयं। किंच अग्रधानत्वादित्येव सिद्धेः [illegible] निर्देशादि स्ती
त्याधिकमित्यलं भाष्येति। तत्राहि उपदेशइति किमग्र आं अपः मत्यक्षमारव्यानमुपदेशोल्लुसोः प्रायशाः
देशादितिनासावुपदेश इत्युक्तोपदेशो [illegible] इत्यालोकव्यवहारेणसंकीर्णत्वमाह कोपदेशौ उनुनासि ने विप्रसाज.
कइति वार्तिकमुदाहृतं न्यासस्वरवेडमार्गोपदेशः करणघञ्जुपादिनपतेनेनेत्युक्तं तत्र शास्त्रं शासन ४
करणं। प्रत्याससत्वेतत्कालीयधातवागमप्रतिपादिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशादिरूपं। औणिवादयोऽनमिति

धं
वार्त्तिके कृदुक्तन्यासीधार्थस्य कर्त्तृत्विसूत्रतो पिलाभसंभवान्नासांतात्प्रवृत्तिस्तत्कृथैवेत्ति प्रोत्ताविधापितुमेवं वाह्
तिभावः। पत्राहेति। अकर्माश्चित्तत्रसंज्ञापामित्यस्य प्रापकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भावः। वाचाहिति। ग्रासहूयविघि
लृत्कृत्लुट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्धः। नच तत्र साहचर्येण भावल्युट् एव ग्रहणमिति वाच्यं। ईषत्पानः सोमो भव
ते त्वन्नं कर्म्मणि खले तिभाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्येणाभावग्रहणमिति भावः। क्लिष्टत्वादिति। गुणप्रधान
सन्निधौ प्रधानस्य विशेषलाकांक्षात्वे इतरान्वयस्त्स्यायुक्त इति हेतोरिति भावस्तत्राह। नहीत्यादिना आख्या
तत्वेति। आख्यार्थस्येति शेषः। एवं चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात्रकर्त्तरि षष्ठी निषेधः। आचार्येलनाश्चेति। चोदे
तो। पत्नोवैहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः। घटावादिति। स्फुटमेवात्र श्लेषत्वविरोधं। तत्रापि संज्ञापामित्यनुवर्त्त
नोपेति भावः। अनाविकमात्रेति। नचरवेनोधचे तिषाविधानमनपत्तात्मीत्यर्थ्याकरे ... तेनात्र घेंक्षिपति
तिवाच्यं। तस्याव्यवहितिकार्यित्वात्। भाः पदमित्याहे यत्रा घित्वफलं तत्रैवतर्थप्रसारहतेश्च। पदस्य घत्रार्थके
न सिद्धेर्नतदेतदुदाहरणं किन्तु क्वाचित्के वाक्यतत्। किंचो स्वार्थे गणानाहो पादेषु इमवलोशक्तोऽभावाद्
देवशब्दस्य सात्वाल्लभत्वनिर्णयेन संकीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणापत्त्युपपत्त्या भावगन्तिबाधकाभावः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किं वा परे शब्द इत्यत्र त्वयादि पाठ्वे तस्यैव हलंत्यमित्यत्रान्वयेन वा किं चित्स्फुटत्वो त्वस्य वा सामर्थ्येन तदर्थमंतरा
ल·श·र·० हलसामर्थ्यादिवर्णानस्ये शीभाप्यकृता व्यर्थः स्यादिति वो ध्यं उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इत्यादि च उपदेश इति
५ सूत्रभाष्यभावपरं तस्ये वाणीकाराश्चेति दिक्· धातुसूत्रेत्यादीति। धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिंगानुशासनं आ
गमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिता इत्यर्थः। उपदेशत्वमिति· उपदेशशब्दप्रवृत्ता इत्यर्थः। धातोरेवेति। प्रत्यय
स्यङणादेशस्यापि प्राप्त्यर्थः। धातुशब्देन वार्त्तिके· शीङ् लाभ चोरङ् ङशू आचारे वा लम्भ दुम्म लम्भे अनादि लुप्त
हललानि· उपदेशसंज्ञेति। उपदेशपदयोग हि तं मतोपि ति भावः। ननु संज्ञाशब्देन व्यवहार एवाभिमतात् तन्ना
हः महत्यादि न वा कारो ग्रहणं व्यर्थं तेनास्मल्लक्षणज्ञापनाय्येवो चित्यादिति भावः। उणादीनां च काशादीं चुंबुर
त्यो इत्यादि संग्रहः उपदेशाभावादिति· आदेशस्यापदेशाभावा इत्यर्थः। ततो धातुत्वसंज्ञेति· लुशब्दस्य
धातुसंज्ञा· केवलमस्मोत्र कार्यं लिमतमिति भावः। नन्वत्र सूत्रसाहचर्यादागमप्रत्ययादिशब्देन तद्बोधक पा तिङ्गाङ्ग·
ठिन्यादि पठितानुपूर्वीकाणांग्रहणं तेषां धात्वादिव्यवहारस्तु पाणिनि संज्ञाविषयघटितत्वेन धातुपाठ इत्यादि ५
व्यवहारवदिति चेन्न· आद्योच्चारणविषयाणामित्यर्थसिद्धेरेतस्यानुपयोगात् इत एव वाह चोरहुं भलोन्त्यात्

त्वाः २ अधिवेति १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ऽत्रेति। उपधासंज्ञासूत्रे इत्यर्थः। तित्स्वरितेति। नत्राह हिलोपशीतिभिन्नस्य पदस्य इति चापूर्वस्य ह्रस्वत्वेन शः। अस्य देशाय छस्यत्वा
संयोगादि हिलविसर्जनीयस्याप्रवृत्तिः सन्ना जशि त्याप्ते जस्त्वस्यैव। शकारस्य धात्वा घत्वाभावः स्पष्ट एवेति भावः। किंच
नभावादिवृश्चित्रः इत्यस्यासङ्ग्रहो त्र पक्षे इत्यपि बोध्यः। एतेन तस्य पैठात्॰ ढिलित्युक्तेः स्पष्टिः। गणनतापाट एव नाभात
नेति। ननु ह् देरित्यर्थः। पाणिनीनस्येति। धात्वादिगणस्येत्यर्थः। वैयर्थ्यापत्तेः। भाष्य रीत्या कल्पाङ्गत्वे वृत्तं ग्रहणादि
तिभावः। उपदेशं तात्प्रयोजकेति। योगमात्रस्वीकारे उपदेशता उपदेशकालतानाहित तत्प्रयोजकं धातुत्वादिभवति इति तदि
त्यर्थः। लं ज्ञात्वेतु उपदेशता उपदेश शब्दत्व उपदेश शब्दस्य शब्दपरत्वात तदर्वाङ्मस्य प्रयोजकत्वं तत्र घञ्विवक्षित
वा धातुत्वादिवक्तव्यं कामिति भावः। शकारस्येति। न घटते न किंचिदुपादेयत इति भावः। ननूपादेयत्वे ज्ञापकत्वे नेनेति तत्
इत्यर्थः। धात्वादेरि प्रयोगो ज्ञाप्यते तच्छन्दनेनाविशकारेण सर्वादेशत्वं ज्ञाप्यते इत्यत्त्वेराह। एवं इति सर्वेति
भाष्यकारादिरित्यर्थः। यत्र तु करणाप्युत्पत्तेः बाधसिंगानि तत्र त्यागं त्योति क्रत्वल्पक इति वाकुलकात्त्वे भावः। यथा
प्रान्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तः। परेशादृ विघात्पापादि वीतिदिक। नासिकामनुगत इति। नासिकामभिहत्य वायुनाभि
व्यंजित इत्यर्थः। प्रातिशाख्य शिक्षादेर्लोके च तदाद्येव हास्यते पैरोपपादनभावरूपकमिति तात्पर्यं। अत एव मुखग्रह
णं प्रत्याख्यानं भाष्य एव नितो यमानुस्वारयोरनुनासिकत्व व्यवहारः। सूत्रमते संगच्छते। परानुनासिकत्यादौ स्वरूप

ग्रहणाभावस्तु पश्चुपत्वमित्यादिवदिति बोध्यं। मं...प्रयोजनमिति। मन्देषु प्रयोजनमप्यस्तीति च कुञ्चीहिः। एवं विधलोक
ल॰शा॰२० प्राप्तिरणव्याघनमिष्टं प्राप्ति स प्रयोजनमित्यर्थः। ...ओं अप इति। अत्रेत्संज्ञायां लोपः स्यादिति भावः। विधानेति
इदितिवत्तक्ये अनुनासिक विधानेत्यर्थः। ...मिति। न कललोपस्य सामर्थ्याद्भावे इत्वमपि फलाभावान्नेत्यर्थः। न
न्वत्र ओं आदित इत्यत्रानेकांता अनुबंधा इति पक्षे आदितश्चेती प्रतिषेधः फलं। न च लोपाभावे इति महासंज्ञाक ६४
रणात्संज्ञाविनेति वाच्यं। महासंज्ञयैव लोपसिध्या तस्य लोपविधिः स्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। इक इत्यादौ ककारादिश्रवणा
नापत्तेश्चेति चेन्न। अनुबंधानामेकांतत्वमेवेति मुख्यपक्षे दोषाभावः स्यान्नाग्याना तहूणिकमुख्येनया वित्यपरत्वे च कु
ञ्चीहिः। नन्वाप्यमाकारोप्यर्थानारवपवइत्यपेपात्...प्रतिज्ञेति। प्रतिज्ञानविषयमित्यर्थः। प्रतिज्ञानुनासिक्या इ
भावादित्यस्यार्थः। ...नेति। शक्तिग्राहकव्याकरणस्तात्...स्यैव तस्य विधानमेवेन लक्षणप्रयत्नां...इति
श्रा॰२ भावः। लक्षणानि विनैवेति। अत्र लक्षण...व्याख्यानं कुर्वतापि तत्र लक्षणं विना मद्रूपत्वे...व्याख्यानमेवं विद्याराजः
च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः। न चोभयोर्विधानाविलाघवाद्रूपेव...कर्मणि लक्षणा अनुनासिकत्वमपि ६
लाक्षणिकार्थानुनासिकत्वमेवेति वाच्यं। लः कर्मणीत्यादिनामपि तथात्वापत्तेरिति। कर्तरि शक्तिरिति सि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सिद्धांतासंगतापत्तेः। व्याकरणस्याभियुक्तोक्तेरित्याह कल्पभ्रमापत्तेश्च। कालस्यापीति अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तं। बहुल
कादिति। भावघत्रंताद्दृशेः श्रा… ह्नित्यपि बाहुलकाद्भविष्यतीति भावः। एकत्वं चत्वारि शब्दादिति। एकस्मान्ङः अतो वा द्व
यां षष्ठि भूत्वं करणमाहुः। क्षोभेण पोषतु भरि। पंचाग्नं लोकपथं रतितद्दुःखे रिति भावः। लोमपुत्त्वमिति। यद्यपि इत
रेतरयोग विशेषत्रमेकवचनं वक्तुं शक्यं तथापि लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वात् लिंगस्येति तत्र वार्त्तिको क्तेः लिंगस्य लोका
कत्वात् द्वयत्ययकल्पनमेवोचितं न तु शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः। फलितार्थति। उपदेशेन स्वोच्चार
णकालक्षणलक्षणा वा कालशब्देन समानाधिकरणं कुर्वीत [illegible] फलतीति भावः। वा कालशब्देन नार्थ [illegible] सामा
धिकरण्यात् तदाह। विग्रहस्त्विति। कालशब्दजात्याख्यायामेकवचनं। स्वोच्चारणकाल इति। स्वोच्चारणकालतद्द
श इत्यर्थः। साद्दृश्यमूलके कालपरिभेदो ध्वंसाय तु यथाश्रुतमेव साधु। फिट्स्वरेणेति। अंतोदात्त इत्यर्थः। जसंस्तु
स्यादनुदात्त एकारे एउदात्तेनेत्येकार उदात्त इति भावः। अनुदात्त इति। फिट्स्वरेणांतोदात्तत्वे शेषनि
घातेनेति भावः। अभिमुखवत्। अमुतनं प्रातिपदिकमव्यं कि। ति। आविवक्षितत्वमित्यर्थ इति। इदंचवक्ष्यमाणा
प्रातिशाख्यं पदकारपात … तस्य वैदिकोदाहरणाविषयं। तत्र नपाद्द्वीपतिशब्दयोरपि। अस्य पद्यपी
त्यादिः। शेषनिघात इति। अत्यंतप्रापीति शेषः। निघातो अनुदात्तौ प्रभुत इति भावः। गात्यच इति। पूर्वपद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·श·र
७

भूतयोस्तनुरावीरावुखोरंनौजात्यवदिति। अतोन्यत्स्वरितं स्वारं जात्यमाचक्षते परे इति लक्षितो जात्यः। उप
नत्वादिति पूर्वत्वादितादृश्य एकपदस्थित्वतः। स्वरितो जात्य इति तदर्थः। तेन तु ल्पतद्वत अस्यात उदात्तश्रुतिकद्वल
र्थः। तथाथो। असंहितवद्वा। संहितवदित्यर्थः। पद्यादीस्तु [illegible]दात्तानामसंहितवदुत्तरानिवृत्तमेस्वपाठात्।
असंहितवद्भिन्नेनेन केवलेमनुदात्तत्वं संहितवदित्यनेनाद्युदात्तस्वरितकत्वमितिलङ्घ्यास्पष्टं। तथेति। ल
क्ष्यदर्शनवशादिति शास्त्रमपि प्रमाणमस्तीत्यर्थः। स्वतंत्रोदात्तापेक्षयेति। श्लोके तु दात्तादिति स्वतंत्रोदात्तेत्य
पकमिति भावः। एककार इति। तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि सर्वांशोदात्तकस्वरितस्यैव पाठादिति भावः। ए
तेनैतौ पक्षौ वैकल्पिकावित्यपास्तं। वाशब्दस्तु पादपूरणायेति बोध्यम्। अप्राकृत इति। स्वरित इत्यर्थः।
स्वार इति। स्वरस्य स्वारः। स्वार्थे ण्। स्वरितोदात्ताभ्यां पूर्ववर्णगत इत्यर्थः। लक्ष्यत इति। तदुक्तं भाष्ये। अर्द्धह
स्वशब्दो र्धमात्रायां रूढ इति। हरिरप्याह। प्रमाणमेव ह्रस्वार्धो अनुपात्तं प्रतीयत इति। अनुपात्तमपि मात्रा
रूपं प्रमाणमेवोपलक्ष्यत इत्यर्थः तस्य हेलाराज आह। एवं च लोकेऽन्यशाखायां च दीर्घादिष्वप्यमात्रैवोदात्ते
ति भावः। मतान्तरेति। प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षया इतरवेदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः। कथं विदिति। लक्ष

विघ्नराजः
७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आस्वादेन कथं तद्व्यपदेशात्वादिग्रहणमत आह आद्येभवमिति· गरुडध्वजादिति· गरुडश्चेध्वजः प्रयत्नः प्रकर्षश्च धात्वंशस्य अर्थाहितप्रातिकत्वरूप
इति भावः। यथाऽरेलोति· अत्र यथानासिको वाः स्थानत्वं तथा मन्त्राभिव्यक्तिः नन्तु तव्याहेति· एषां शिक्षादि रूपानुवादत्वेनात्र शास्त्रे प्रसङ्ग्या भावादि-
।सिद्धाय:

लोकं प्रमाणमिदं भाष्यतो हृदि शुक्ते देवप्रतीतेरिति भावः। नासिद्धं स्यादिति· ततश्चाणो गुणानित्या दीर्घत्वजश्चानुनासिके गुण
प्रभावेन स्यात्· न चातिदेशेन तावतस्यापि त्रिपाद्यां प्रवृत्तेन दोषः। सपादसप्ताध्याय्यामपि शर्वं प्रतिपत्तिसिद्धत्वाय तौ इति भा
वः। रोहीत्यस्य प्रसंगादिति। सिद्धे ऽसिद्धत्वात् तेषां सूत्रोहारहरुरुरुत्वस्य परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्ते एवं रूप कृतया परत्वात्रपादि
के कार्ये जाते तत्राभावप्रतिपादिकत्वात्तोपमिथ्यैव हलि हल हल न्यायेन स्यादिति भूततोऽभावात् शिवे प्रसन्नाप्राप्तिरिति भावः। ए
एवं च प्रकृतसूत्रे ऽवः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वत्रनुको ऽत्रत्रच भाष्ये। तथाचेति· शास्त्रस्य तदेश्यकार्ये स्य च शास्त्रं जन्मने वेलायाम
सिद्धत्वाभावेरोहीत्यादेः प्रसंगे चेत्यर्थः। न च ममापि पूर्वपरयोः एकैकशास्त्र जन्मने विषयकार्यलक्षणा शास्त्र एव कर
र्ये सिद्धत्वमिति वाच्यं· लक्षणानामानाभावात्फलाभावाद्गुरुत्वाच्च· ननु मनोरथे ऽस्त्वनाभावतपेलोपे ऽभावोऽत्वस्य· दर्शनारोप
रूपत्वेनन्वद्योर्भावाभावस्य प्रयोगिरूपत्वादित्यत आह अपूर्व त्वादि· अस्यै अस्यै अस्य स्य इत्यत्र स्थानं जातस्योत्वस्य सपा
दसप्ताध्यायीस्थकार्ये दृष्ट्या ऽसिद्धत्वेपि पूर्वदीर्घता ऽकाराभावेन यत्त्वापचनापत्तिः। मुत्वस्यासिद्धत्वनिषेधसामर्थ्यादेतादृश
ये उत्व स्यापि प्रवृत्तिरितिवेनेन शास्त्रासिद्धत्वमेव ज्ञापयितुं युक्तं· एवं शीभावात्पूर्वमदसो शितिमुत्वेहात्यरैकाराभावेनेतदृ
तिसूत्रमपि यथार्थमिह त्रेव ज्ञापकमस्तु· न च तोसदित्यादिनिर्देशैर्द्वं वदतहतस्तुस्यायोऽनित्य इति वाच्यं· हते द्वेवदेवेतहृत
रिहते पितानिष्टं ज्ञानं हत वारोपेतु सुतरां· हलुमुधस्य हनते नूनं दीर्घ विनमस्येवेतिन्यायशास्त्रं· तावित्याहे दृढं हन्तुः पूर्वस
ग

७. व्याकृत्येति। त्वयाविप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तो निमित्तस्यने पादिकस्य शास्त्रेण बाधविषयकार्यस्य शास्त्रस्य वा ऽसिद्धत्वावसर म
किन्तु लक्ष्ये जातस्य तस्य पूर्वजन्मानस्याद सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्या। सिद्धत्वं त्वयावाच्यम· स्वकार्याय प्रतिषेधोऽभावो ये

रु मुख्ये पाठस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य च सामर्थ्यात् शास्त्रत्वविनिगमनाविरहात्रिपाद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्तिः २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल·श·शे
८

वर्णादीर्घस्य हननेऽघमसजातीयप्रसंगमात्रं न तु हननस्थानीयालस्येव प्रवृत्तिरिति न तत्राव्याप्त्यापत्तिरिति तेन
त्वानित्यत्वबोधनासंभवात् स्वच्छंदेदस्यादिष्वसंवृतिसूत्रे कैयटे। प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासंभवेन हननसजातीय
प्रवेशे कार्यप्रवर्तनमात्ररूपकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। भास्त इति विहितं कार्यमित्यध्याहारेणोरव्याख्या· किंच त्रिपादी शास्त्रे
तद्विधाने करणनलाधिकरणं त्रिपाद्यां विद्यमानेन शास्त्रेण विहितं कार्यमिति व्याख्यानं लत्वं लक्ष्ये लिप्येत लाघवो
ध्यं· लोकप्रसिद्धेति त्रिभिश्च्यवस्यमेवं गैरितिभाष्यपर्यालोचनया करणघोऽत्यादीनामप्यनादित्वमिति भावः। उक्ता
रोऽइति· वाइमात्रेकाविमाविति भावः। लेखने वेति। अद्रिष्यासकलिपिष्वादितिभावः। रत्नाविति· अलिङ्गोऽइति
स्यिते अत्वकइति प्रक्षतिभावगुणे पाणिरत्नाविलस्यक्षिप्रः। उष्वउल्व अलोपारितिपाठ। रत्नो रितिपाठ अग्नां तुना
ऽकारेणानेरिशइति बोध्यं· नयोर्वर्णयो रिति· इरगणगुणेति निषेधस्तु वक्ष्ये समासस्य न तु कर्मधारयस्य बहुलग्रह
णेन तदभावात्तु भाष्याद्ग्रहणलक्षणविषयस्यैव नान्यत्रेति भावः। प्रथमं तेनेति· प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः। अयं
चप्रोऽनेकमन्यपदार्थे इतिसूत्रे भाष्ये। [illegible]रिनाक्लिते· अत्र चैकाविभक्तिचाघ्र्वेनिपातइति ज्ञापकं। अन्यथा
पालाभावे त्रांत इति विग्रहे लिपदस्यापि नियतविभक्तित्वेनैकविभक्ती त्यस्य व्यापकासीत्वभः। एकस्यानिप

उत्तप्रा·ज·
८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नविभक्तित्वेहि लकुरणाप्येक विभक्तीतिसार्थकं परिनिष्ठितविभक्त्यासमासत्वातिक्रान्तमाति क्रान्तेनेत्यादिकमेणातस्य
नियतविभक्तिकत्वंस्पष्टमेव· अतएवतत्पुरुषेनुस्यार्थेतिसूत्रेभाष्यपरमेकारकेपरमेणकारकेणेत्यादावतिप्रसंगमा
शंक्य प्रतिपदोक्तपरिभाषयासमाहितमितिभावः। अन्त्येति· सूत्रेत्यर्थः। प्रश्लेषेआकारप्रश्लेषेणनिर्देशे लिंगमित्यर्थ
ः। निर्देशेनाकारहकारयोः सावर्ण्याभावबोधकानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया प्रश्लेषपरत्वतात्पर्यकल्पने लघीय
इतिभावः। आख्यानादिति· एवं आख्यानेमानंतु प्रयत्नभेदेननाकुलावित्यत्रत्याख्यानपरंभाष्यंत [illegible] नयनंवक्ष्यति
सूत्रंमास्त्विति भाष्योक्ष्यितमिति· शीतलशब्द इति। शस्य ईकारोपरो दृश्यतेइकार [illegible] स्य शाकारोपरोवेत्यर्थः। नच शीङः शक्ता
रेश्वारणेनतक्तकारस्यैकारेनदीर्घइतिवाच्यं· शीतलशब्देशीङोभावात्तस्याधातोः ऊड वमूर्तिस्य शीयाप्येदस्नेनसम्प्र
वा तारणेत्यपोस्य शीइङ्गतोभोभोनिष्पन्नात शीत शब्दात्सिध्मादित्वाल्लचिशीतलशब्दस्यहेधात· शीतलशब्दे
हिशिं आदिगुणात्हृतोचपद्यते। किंचतेनापूर्ववचनाकल्पनापेक्षयासूत्रोदाहरणत्वमेवतस्यपुक्तमितिभा
वः। अत्रैवेति· आहकसूत्रएवेत्यर्थः अत्रच ऊं इतिसूत्रेत्यत्वंमानं· नाक्किचुराद्यंतात्स्तुतधातोर्लुङ्यचीकृतदित्व
त्रदीर्घत्र्यकारस्यस्थानेह्रस्वएवयथास्यादित्यर्थ· पूर्वेणतत्राणग्रहणन्तु देशेनविधेयंनच त्रकारेणनणत्वादिकमका
लाग्रहणेन तस्यस्थानित्वं नवा हेरत्वं प्रसक्तमिति अर्थतद्यात· नचतपरसूत्रेणलकारग्रहणार्थं तत्स्थाने तातम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रा·र·ल·
९८

वाधिभावपा म्रकरस्यानेतस्य वारेणानतत्र्यग्रहणे फलाभावात्. नचैवं ज्ञापिते किमाप्पमानत्वात्सवर्णग्रहणप्रसंगे
त्तदेयपर्यन्तपरत्वाभावे ओरस्यांतरनिवृत्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतया पूर्वबोधत्वाभावेनाविधेयत्वात्. इत्तत्व
तपरत्वेभाव्यमानतापीत्यन्यत्तत्. अनिष्पत्तोरिति. वर्णानामुपदेशात्स्वावनलानुज्ञाकालमित्संज्ञातद्भावाभावादित्यनेति
प्रत्याहारस्तदुच्चारणकाले सवर्णसंज्ञातदुभावानुसंगतिः. एतेन सप्तमीति नान्यत्र सवर्णानां ग्रहणमिति वा
क्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः। अयंभावः। आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाऽस्मिन्नावृत्तिः तद्वाक्यार्थबोधे
सतिनिरीलेनाद्यपरिहारेण सवर्णपदबोधनिश्चये गुणादिदर्शनेनतावतांग्रहणंबोधनीयमन्यथा
बाधकसंभावनयानुत्पासस्यसूत्रेऽजग्रहणेत्यत्र प्रमाणसंदेहे नतत्काशस्त्रजबोधानां [illegible] प्राप्तिः। नचैतद्वाक्या
र्थबोधतः प्राक् तन्निश्चयइति [illegible] त्यन्तानिषेधवाक्यार्थबोधात्पूर्वं विधिवाक्यार्थबोधस्यैवनेतितत्र. पदार्थो
पस्थितौ वाक्यार्थबोधे बाधकाभावान्निषेधस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात्तया विध्यपेक्षत्वे विधेस्तदपेक्षा
त्वेमानाभावाञ्च. दोषत्वमत्र घत्वमिति। सर्वस्याप्येकयापुनत्या वारणेनापाद्यमाने ये भावा नाहूण देवमु
क्ताभाष्येस्थिनमिति. अनेनाकाशेभ्रहोपमानंदर्शितं. सा[illegible]मंचेति. वाधातो वा साहचर्यं च प्रयोगभेदेन बोध्य.
आतोधातोरितिस्यादिति. नच स्यार्थे निमित्तक[illegible]वाहिरंगासिद्धत्वं. मा ज्ञानांतरंगे इतिनिषेधात्. ननोपि.

विद्याहेजः
६

नपो १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्हिर्भूतसंख्यानिमित्तकभसंज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य वहिरंगत्वाच्च अर्थनिमित्तकबहिरंगत्वस्याभावाच्च । नाप्यपंक्लाभाति
क । नकारजावनुस्वारपंचमौ झलि धातुषु सकारजः शकारः स्यात् पंचवर्गास्तवर्गजश्च्याप्रियुक्तो स्यादिष्टु लाक्षणिकं नापि
दर्शनेन तद्विषये तस्य रिभाषाया अप्रवृत्तेः । आतो धातोरित्यत्र प्रतिपदोक्तस्याकारस्य चेतस्तितु वक्तुमप्यशक्यं । पशुमहस्य
सिध्यापत्तेः । पशुसनो रिति थिट् । विद्वनोरिति स्यात्व आतो नापद्यतिवार्तिकमपते तु विकल्पार्थका नष्टतवाद्ये रूपस्य धातुत्वे प्रा
तिपदिकत्वाभावात् सुवभावेपदत्वानापत्तिर्दोषः । क्रियात्वं च साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वं । साध्यत्वं चोत्पाद्यमानत्वमेवेत्यन्यत्र
विस्तरः । हलंत इति । एषां क्रियासमानाधिकरणत्वाल्लिंगाद्यनन्वयित्वाच्च । तदर्थस्य क्रियात्वाभिमानः । एषामव्ययेषु
पाठश्च प्रातिपदिकत्वाप्यकऽर्थः स्यात् । एतेन तेषु पाठसामर्थ्यात् कृत्तत्वाभावात् इत्यपास्तं । नन्वेषां न क्रियावाचकत्वमत आ
ह । शिवोदय इति । कालोपि धात्वर्थ एवेति न क्रियावाचकत्वहानिस्तस्य वधातुत्वे आदेश उपदेशो न स्यात् स्यात्तस्य नेमित्तिकं धातुत्वनि
मित्तकं चेति स्पष्टमेव । अन्यथा त्यपस्येव धातुत्वापत्तिर्वोध्या । किं च स्वस्य तूपदेशाभावान्नत्वप्रसक्तिरिति स्यादुः । न तु षष्टे तत्र सू
गे धातुग्रहणात् संबंधउक्तो भाष्ये इति नतद्धातुत्वनिमित्तकं । किं तु अन्यत्रातीतिप्रसज्यप्रतिषेधे पिदिति पर्युदासे योगस्येवानवि
धानान्नात्राप्रसक्तिः । इयं च वासादृश्यस्यानभिहितक्रियावाचकत्वेनेति न दोषो [illegible]
तमाह । येति । सूत्रेत्ते भाष्योक्तेष्वाताअपतिवदृयत्यादिषु धातुत्वेनाप्सु विषयतया साधुत्वापत्तिरिति न घ्याहृत्तयेनदितिभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व॰ उदित्करणेनेति॰ इक्प्रभृतिलक्षणं। तत्र इतिकत्वमनुवादेनाङ्गधानेन सार्वधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वं ज्ञेयं सूप्यत्र
ल॰ कृ॰ वदितज्ञोऽयं जन्मे सूत्रपठितपस॰ स्मितिप्रभृतीनां च केषांचित्प्रकृतिविकारविहितकार्यादेरूपेणापि ऽध्य॰ एते श्वस्थितस्य तेषां पाठ
१० स्य अंशेणानुमीयत इति भावः। मेत्रेयाद्यन्यसम्मतं समाधिमाह॰ वकुलमिति। सम्पातार्थ इति॰ न च सु प्रथमं विनयति पश्चुम नष्ट प्रामाण्यात् इति
निरुक्ते पशुमिति सानुस्वारपाठात्॰ तत्र पश्चिति लुप्तविभक्तिकं सत्त्ववाचीति वाच्यं॰ लोधामित्यनवगतमितित क्रष्णोस्यात तन्मा
त्र निर्णीयके निरुक्ते पशुना संयो यथा पाठमाना मावात। स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे हरदत्त ग्रंथे इणधातौ माधवग्रंथे चेतिदिक्।
वामनोप्येवमिति। तत्राहि दुस्सांत इतिनोक्तं॥ ॥इति संज्ञा प्रकरणं। योजनयेति। यद्यपि तदनुसेववत्ति द्रेसामर्थ्यादृष्ट प्रमाण
अप्रयोगेन लभ्यते मूलोक्तं यस्तथापि मंदबुद्धेसाधारणेपनश्रुत्वायेवमेवोक्तं। सहेति॰ अत्र नेवस्या इति भावः। स्मामिति॰ अत्रेको
रस्येव स्यात् नत्वं तस्येति भावः। सोत्वमिति। अत एव दीर्घमिति भावः। तत्वेति॰ इक इतिपक्षे चेत्यर्थः। अनेनात्र सूत्रे पक्षोप
स्थितिपक्षद्वयं सूचयति। अचोत्र लोति। अवर्णग्रहणदृष्टादोनु लिंगस्पष्टं स्वपेक्षयादुर्बलत्वेन प्रथमतः औतायरार्थ
दृष्टस्तव वाक्यार्थ बोधवृत्ते निर्दिष्टस्यानिकत्वेनोपस्थितस्यार्वीक्परदृष्टस्य वाक्या पडिन त्वयः। सार्वधातुकइत्या देत
इपस्थिति विना स्यान्याकांक्षाभावेन बोध एवनेति विशेषः। एवं च पदश्रुतिनिमित्ते वापदैकवाक्यतयान्वयवत्त्वं
तांशस्या नष्टष्ठीत्वा निर्णये उपस्थितालों व्यापारपरिभाषा वाऽन न्तस्पष्टं पणा हृत्तये तां को के वा क्यतया न्वय इति व

आत लिङ्गवाक्य प्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादि सूत्रे मीमांसायां हितयोक्तम्॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हिंगणस्यातत्वहिः। हर्यंतेस्यांगेति। ऋदोरपवदस्येति। एवंचस्थानषष्ठी त्वाभावान्निर्दिष्टेनालोंत्यस्यस्यस्य प्रकृतित्वेनेतिभावः। नियमार्थमिदमिति·
तत्र द्विधायकेहि द्विहितयोर्गुणवृद्ध्योरलोंत्यस्येति वाधित्वमविस्थानिनियमार्थमिति तदुक्तंरूपः। तत्स्वभिप्रायेति· द्वयोर्नियमयोः सार्वधातु
केत्यार्द्धधातुकेनेगुणस्यांत्यस्येत्यर्थोयिन्यः। अत्रतस्येकइतिवा। उभयथापि यद्यर्थोर्नियमयोर्विशेषमभावसत्वान्नकेवलक्षेपयर्यवसानम्·
अलोंत्यस्येतिनियमः शेषो विनाशकालमस्येतितदर्थः। तस्यालोंत्यस्य तस्यायं विशेषकालमित्यवा। एवंचामिद्गुणइत्यादेः परस्परविरोधा
दनयोरुत्यागेसर्वादेर्गुणप्रत्यातांद्विशेषइतिभावस्तदाह। तद्दकृपक्षेमिति। कृतज्ञाराल्लविति· मिदेरित्तत्रामिद्द्गुणिरित्तस्येतिवाक्यं
नामेरोषः। एवंतेतत्रस्पृश्यतोलघ्वीउपधेतिव्याख्येयमित्याहिभाष्येकृदृषेर्गाजारस्त्वित्यर्थः। नचव्यपयतिक्षमात्पयतीत्यादेदोषः·
गुणेकृतेवृद्ध्यासिद्धेः। अतएवसमाधानयायनाभामितिनिर्देशः· संगच्छतेतदाह। कोत्तुमेस्पष्टेरुत्वइति· ननेतताहि कमर्थप्रावां
पक्षउपेक्षितइतिचेत्कुरु। लघूपधाशेइक्चरिभाषानुपास्थितावनिग्लक्षणाड्डेमात्यादेगुणनिषेधानापत्तिमित्यासउपेक्षितइ
ति· क्तोः क्तिव्यास्यानिग्लक्षणत्वेपिगुणनिषेधप्रवृत्तिरायकाश्रयेणतुतस्यपक्षेपास्थितिपक्षद्वाक्यकत्वमेवाचितमितीदक·
इत्याद्यविति· आरिइकलंतलक्षणेनुमः इदितोनुमित्यादिच। अवोसंभवादिति· नुमोमित्वतुत्वानाती त्यादेर्चरितार्थमितिमुना
दवंत्यस्येवस्यादितिभावः। दीर्घः लिङ्इति· तदकृतेनयस्यविहितः समुदायःपरस्मैपदेइतिभावः। यद्यपितस्यांत्याचइत्तिप्रा
प्त्यानेभवितेत्यादेतालावयवेरेतल्लघूपधात्मवयवत्वेनप्राप्तस्येगुणस्यदीधीवेवीटामितिनिषेधारंभेतालोकृत्यवलेरलवावय

स२

धातवयवस्य समुदायावयवत्वाभी कार एतत्र न दोषस्तथापि तस्थानवयवत्वात्। पंचारत्नी नीत्यादेवयवस्य विभज्यान्वाख्याने उत्तर
ल॰श॰१० पदस्थापि नांतत्वापत्ता वित्तेति स्वरान्तत्वोत्तिरिति स्पष्टं भाष्यादौ। न्पूरती लुप्तलक्षणं। तातां पिंडानामिति निलोपाप्तिरुक्ता
११ नितानीत्यर्थे मोभ्रंदसी तिरोलोपे तत्रोदाहरणं। स्थानेनेति। स्थानशब्दोषष्ठ्यर्थे नित्यर्थः। तं निरूपितसंबंधः षष्ठ्यर्थे नित्युक्तरूपः
संबंधस्तदर्थ इति अनेन गनयति- स्त्वामिति। व्यधिकरणबहुव्रीहिरप्यत एवेति बोध्यं- गुणप्रमाणेति- प्रमाणस्य ह्रस्व
त्वादेर्गुणत्वेपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथगुक्तिः। गुणशब्देनोक्तत्रितयातिरिक्त धर्ममात्रं तेनानांतर्यमेवैतयोरंत
र्यमित्यादि स्थानेंतरतमसूत्रस्थभाष्येणानाविरोधः। अंतरतमभावश्च वद्गुणस्थिदौ अकारककारयोः साहश्यमिति तत
दर्थः। वाक्यादीनां निवारणीनां सार्द्धपदत्वाणि इति त्वेयोपचारिक गुणत्वं बोध्यम्- अनुकरणमिति। अचीत्यादि सप्त
ता४ म्यं[illegible]र्थकस्य स्वतंत्रतरूक्तस्य स्थानेदेशः। नत्वरूपपरं व्याख्यानात् बहुलरूपस्य समानुरोधाच्च- सप्तमीलुसप्तम्य
तानामेव तत्कृत्वर्थत्वमिति बोधनाय- तद्धोध्यार्थस्यानिर्दिष्टे इत्यनेन सामानाधिकरण्यायचेति भावः। स्वदर्थक स्थ॰
त्वेनत्वनुकरणत्व व्यवहारदति बोध्यं। तस्मिन्नित्युच्चारणेति- अत एव जनपदे लुपित्यादौ न दोषः। नचार्थउच्चारितानापि ११
शब्दस्यानांतरत्वेतिभावः। आनिपाणि लुप्तेत इति- आविडपानिश्रिष्टस्य पाणि लुप्ते इत्यर्थः। इदं संहितायामितिसूत्रेभाष्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संबंधे अाज्ञसेलुगित्यादावपितस्य मंत्रस्यापत्तेः संबंधो [illegible] मध्येत अित्र्ञितितस्मादित्यनयोरपितत ६

स्यए‍ॅ॰ फलितेति॰ सप्तम्यर्थे तात्पर्ये ऽव्यवहिते षष्ठ्यंतार्थे व्यवहिते तस्यैवेति भावः। नसुप्तितमिति। स्वंरूपमित्यतः प्रागितिशेषः। त
त्रादेशरितिपृथग्वाक्यं॰ तत्रोत्तादेशस्यानुवर्तते॰ स्थानषष्ठी चेयं पंचमीनिर्देशेन यत्कार्यं तत्तदुत्तरस्यवधिउत्तास्यस्यापजेविधीयमा
नं चादेशे व्यवमितिवाक्यार्थद्वयावाक्यभेदसामर्थ्याल्लभ्यते इत्यंशेविनापिफलविदेशांतरप्रवृत्तिः। आदेरित्यस्य सत्वानुवृत्तो तस्य
त्यस्याप्यस्यापरत्वबाधकत्वेनयत्रविधानतत्रैवेति नित्यंकिं॰ तङ्गत्यादौ नप्रवर्ततइतिभावः। वक्ष्यतीत्यत॰ न कानेकाल
लिलतः पूर्वमेवतत्सिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्यतस्मादित्युत्तरस्याप्येतिसूत्रेकृतानर्थकितेपतिवाच्यं॰ आदेरित्यस्यषष्ठ्यं
स्थानेइत्यस्यासंबंधेतयोरन्यतमविषये ऽप्रवृत्त्यापत्तेरिति दिक्॰ आगता इत्येवेति॰ आदेशानां प्रत्ययाधिकारेपाठेपिवा
क्यार्थबोधार्थंबोधेतामेवप्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेशेरण्कारेकृत्वा प्रवृत्तेस्तदुत्तालक्ष्यप्रवृत्तिकालेइत्वप्रत्ययाने कालत्वास्य
तेरितिभावः। प्रवर्ततस्येवेति। उपपादितमेतत्॰ [illegible] तस्य प्राप्तिः। यद्यपि संबंधितयापूर्वेप्रवृत्तिस्तथापि संबंधि
तये वपुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसंगित्वप्रसिद्धमितिभावः। कृतादित्येतत्॰ व्यासिद्धिं प्रधानाश्रयमिेत्यर्थः। इष्टो त्वइत्र्ज
ष्ठुवेत्यस्य लत्वप्राप्तिः। आहवयेन्वि भिनक्ति नित्यता नामेवष्टत्वादिनात त्रगुरुत्वतरं॰ नित्यत्वेनैवसिद्धवाचनिकत्वविधि
प्रतिषेधाश्रयरोपरमाभावो ज्ञेतिदिक्। अंतरंगत्वादिति॰ भाष्यलयप्रत्ययांतरंननु तयादेशः। उभयीत्यत्र इप्नुमात्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

जिद्दितिप्रत्याहाराश्रयेणोन साधितः। एवं चोभयत्राद्वे विकल्पस्य प्राप्तिरेव नेति उक्तं। अंतरंगस्य बलवत्वे ज्ञापकमन्यत्र चर्यांवि
तं। बाध्यत एवेति। निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्वबीजस्याभावात्। तेनेति। पूर्वी तु अन्तरंगबहिरंगयोर्युगपत्प्राप्तावेवेति भावः। न अर्थे
तीत्यर्थ इति। यद्वितु श्री दुम इत्यादौ पदावधिकेन्वाख्यानेसेद्धस आसीतिस्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शी
घ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं संप्रसारणे बलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव न लक्ष्यानुरोधात्तु अंगपदावधिकमेवान्वाख्यानमिति तत्रि
ऊरित्युक्ते तत्रैषा परिभाषा नित्यफलेति बोध्यम्। अत एव भाष्येन क्वापि व्यवहृतेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम्। इति परि
भाषाप्रकरणम्॥ ॥ ननु व्यक्तिपक्षे इक्य दोपस्यापायो कारादिभिर्दीर्घादिग्रहणं न स्यात्। उच्चारितः शब्द एव प्रत्यायप
को नानुच्चारित इत्यणुदित्सूत्रे भाष्योक्तेः। नचोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वे रहस्सिद्धान्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तिरिति वा
च्यम्। तत्रापि पुस्तकद्रष्टुः स्वीयसूक्ष्मोच्चारणासत्त्वादित्यत आह। अनाहार्यग्रहणोपाधिरिति। एतेन दीर्घकारादेः ग्रीहकत्वात्स्त्व व
लेन इकारादिभिर्बोधेपि तेषां इकारत्वानुपस्थितत्वेन तदुक्तरप्रत्ययापत्तिरित्यपास्तं। सेति अचोज्योपस्थि
तिसत्त्वेनादोषात्। नन्वणुदित्सूत्रं व्यर्थं। नन्वप्रत्याहाराणामाद्यवर्णोऽनुवृत्तिनार्थं। अन्यसवर्णानामपि तत्सवर्णाना
मपि लक्षणायैव ग्रहणासिद्धेः। नयास्यशक्तिविस्तादोचरितार्थं। व्यक्तिपक्षे ऽस्यप्रत्याहारस्य उरस्य तदभेदेनाराणत्वाभावा राम॰ २२
दिति चेदस्मदणुदित्सूत्रे भाष्ये इति चेन्न। लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेव तच्चारितार्थ्यात्। प्रत्याहारेष्वपलक्षणांतर्व्या

स्ववाच्येतिच। अस्यत्वाविशेषणादेवपित्स्वसदृशवाच्येषुलक्षणाप्रवृत्तेरुपकत्वात्। अणुदित्सूत्रेगृहीतलक्षणावच्छेदकैकाल्लक्षणा
विधीयमानातिरिक्तविषयेयोगाप्रत्ययाद्युक्तेः। अतएवत्यदादीनामद्वत्वादेनस्वसदृशवाच्येषुलक्षणा। नाऽस्मलो अणुदिदि
त्यत्रतुनलक्षणा। तद्बोधकालेलक्षणतावच्छेदकाग्रहादितिभावः। तत्रप्रमाणमाह। दीर्घादिति। आकारादीयाकारेणस्ववर्णाग्र
हणेपितत्रनादित्वीत्येवसिद्धमितिभावः। तेनलक्षणं [illegible] गीकारेण। भाव्यमानत्वेनेति विधीयमानविषयेलक्षणाभा
वस्यानुपपत्तिरुक्तत्वादितिभावः। अभेदकत्वेनेति। गुणास्त्वभेदकाइत्यस्यातिगुणानामभेदकत्वाभावेपित्स्वकृपैभेद [illegible] माहयसमत्व रुत२
संख्यानविरुध्यते। यद्वित्तु अणुदित्सूत्रेग्रहणाद्यग्रणविशेषगुणानामभेदकत्वेवोच्यतेतिविभाव्यते। नद्यापिचत्वारो
वर्णाइतियथासंख्यमसंगतमेवतद्गुनयन्नाह। अतोनास्तीति। तत्वेऽनेनएवाग्रहेणनतुसमत्वसंख्यायामितिभावः। रूपवो
र्थबोधमादायेति। ल्वादिभ्यइत्यादिनिर्देशोऽहिनतात्पर्यानुजातिग्रहस्यनत्वत्वस्यैवसंभवेनसंबोधकआवरूपकत्वेनत्व
यथासंख्यसहायेनवाक्यार्थनिष्पन्नेल्वादिभ्यइत्यादिनिर्देशा लक्षणयाजायमानेनतुनवाक्यार्थबोधेलक्षितदीर्घा
दीनांस्ववाचकान्यपिस्मेवान्वयइतिभावः। स्थानेऽन्तरतमसूत्रेसौवेति। व्याप्तिपक्षेप्रत्यासत्तिमानानन्त्येनसंख्याज्ञानाभावा
न्यथासंख्यासंभवान्लक्षणासिद्धेश्चेतिभावः। परेतुव्यक्तिपक्षेऽप्यलादिग्रहणात्सूत्रेषुसवर्णसंकालदीनांअग्रहणेहुरूप
णादं नहितत्रलक्षणावकाशः। लक्षणतावच्छेदकाग्रहात्। एवंचतत्रप्रमाणाहारसूत्रेषुजातिनिर्देशेनैवनिर्वाहोनान्य

द२

या॰ एवं चाइउण् इत्यादावपि जातिनिर्देश एवोचितः। ऋदुणजातीवर्णानोचित्यात्। अत एव अणुदित्सूत्रे भाष्ये प्रत्याहारेष्वस्य
लसू॰१० चाविलाहेचउक्ता अनुपपत्तिर्माभूदिति जात्याश्रयणमेव [illegible]तं। यथासंख्यसूत्रं च व्यक्तिसाम्यस्य धर्मसाम्येपि प्रवर्तते। स्य
२२ तासीलृलुटोरित्यादौ यथा नाप्यत्र पक्षे ऋकारेहोलकारेपापत्तिः लृत्वादिजातेः ऋकारादवभावात्। न च जातिपक्षे अणु
दित्सूत्रे लग्रहणप्रत्याख्याने उपसंगृहीति। वाच्ये ऋकारेण लृकारग्रहणाय सावर्ण्यविधानस्थाने लृवर्णस्य अवधितिदे
शात् लृकारे रेफप्राप्तिरिति वाच्यं। ऋलृक्सूत्रस्वार्थतस्यातिदेशस्यानित्यत्वावगमकत्वात्। तस्य ऋकारग्रहणप्रत्याख्याने
व्यक्तमप इति संज्ञावाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रहणं प्राप्तसवर्णग्रहणं [illegible] निषेधकत्वपरं सूत्रं वदिति वदद्भीनामद्य्या
दौ न दोषः। एवं चात्र परग्रहणेन जात्याश्रयणेनापि न सवर्णबोधनमिति स्वौजसिप्यादौ अनुनासिकस्थाने विनिरनुना
सिका एव। अत एव स्थाने तरतमसूत्रे भाष्ये तस्य तदुदाहरणत्वमारंभप्रयथासंख्यमित्यनेनाविभिन्नमित्युक्तं। तेनात्र
तयोः कलाविशेषः उक्तः। उरण्रपरसूत्रे न व्यामोप्रमाणमेव। नच एतत्प्रक्षिप्तमन्दाराहिरिणी व्याख्यानेन सर्वत्र का विप्राउं
ताद्वन्तीति शंकिंवाच्यं। अणादिखपि किंचित्साहस्यमाश्रित्यदीर्घादीनामपि ग्रहणायपत्तेः [illegible]वादिग्रहणं ह्याहिनिर्दे २३
शेनामीप्रत्याहारेणापि ग्रहणमित्यर्थज्ञापकतापापुक्तत्वात्। तदप्युक्तं मइउण्सूत्रे भाष्ये तपरसामान्यकाक्षासिद्धु
मिति। अणुदित्सूत्रे तग्रहणं तु प्रत्याहारेण घर्णेषु गुणकालादिभेदेऽपि प्रत्याहारसूत्रस्थानामिति प्रत्यभिज्ञा स

पिपठिषा इत्यादौ प्रज्ञाद्यर्थिप्रभृतिषु सर्वत्रैतयोः प्राप्तिरनुज्ञापकं न दीर्घो दित्यत्रानचीति प्राप्तिः ३

त्यादुपधायां तात्पर्याच्चार्थः इत्यादिनिवर्ततिइति व्याख्या हृदि मेवाभिप्रेत्यात्र व्यपलत्रत्ययं प्रत्याख्यातं भाष्येऽह्यात्कृतीति दिक्। इतिपर्यां तैरिति। अत्र
६२ चीप्यनुवर्तमपर्युदासपरत्वया इति परत्वेन निषेधस्यैवाव्याख्यानेनेति भावः। विकल्पउक्त एव। एवं च सर्वत्र णार्थक्यस्य तिवास्तु मिन्न
वचार्थमितिभावः। आतीति। यतुनाम्ना प्रादेशत्वावनचीति प्राप्ति [illegible] विता तादर्थ्येन। तत्राप भाष्यः। निषेधविकल्पो प्राप्तौ च नं म
णाव्यकृ तद्विकल्पे विकल्पविकल्प्यव्यर्थ फलितत्वेनार्थ येवप्राप्ति विषयविकल्प्य संभवात्तान्नित्यनिषेधेतु तदुक्तवत्मावश्यकमिति। तत्र।
विकल्पोपिनिषेध प्रकरणेऽनुलेखश्चावश्यकत्वेन प्राप्तुं ज्ञापनस्याव्यप्रकलामर्थ्येनमो संबंधोमङ्कानु व्रतिरित्येतत्र भावाभावार्थः
तर्थत्रैतिसूत्रे अपि विमात्रनिषेधकृतेति बोधयितुं तदुत्तुलेखोऽत्र प्राप्ति विषयेत द्विषयेण वारबेऽप्यो द्वि वचनाभावइतिमिश्रत्रं
चेनप्राप्तलेखस्य ध्रुतप्रापत्वाच्च। इति हरदत्तयो नाद्विव्याप्रत्येवी त्यतयो पिप्रापल्ले खस्य व कुपुपुस्तकेष्वपतत्वं भाष्ये सिदिक। च ङ
ङसीनामिति। आदिना विदरा नकेवलं ह्यादेशानामेव संग्रह इत्याह। आदेशस्येति। तत्प्रभावेष्वपि गादि घातामिश्चत्रे न स्यात्। क्रम
देःकादीनामिद्विनस्यात्। शानचः स्यच तत्रस्याभादि पदांदि स्पादौ गाङ्ग्रहणेन स्यादिति भावः। ननु सिजादीनां प्रत्ययाधिकारे
धाताग्रहणेनस्वत्यात्यत्वभस्त्रीति तिनस्यात्नितत्लोपयोगः। नच तेषां प्रत्ययत्वेनक्ति विधानं व्यर्थं। मंत्रे घसेति सूत्रे च ङ ङ सिचामितित्र
याणामुक्तो वेगौरवापत्तेः। सिचो लुङि ताद्विषये माहिः सिचइतीत्वरापत्तिश्चेति भाष्य केयट्यो। अद्यापि तपत्वेचेरित। चेति। तेना
नत्त्वं दि त्यादिविकारेषु स्पष्टस्य सदृह इत्यर्थः। दूत्युपलक्षणं अव्ययस्यपदान्यथकरणत्वं वेयर्थ्यमपि स्पष्टइति बोध्यं। ७

य

सि॰ र॰ स॰ यस्येति। अत्र लोपे सत्यसिद्धत्वमिति भावः। ननु व्ययस्यां गत्वे कृते भावे न प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तत्र प्राप्त्या कथं तेनाव्ययसंग्रहो तत्राह। यो
१४ ति। तत्त्वं च ततः परस्य निघातार्थमावश्यकं प्रत्ययलक्षणेन सुवन्तत्वाच्च तत्त्वमिति भावः। सिद्धत्वाच्चेति। अतएवात्र तुक्। न च सर्वे सर्वपदादेशा इति
न्यायेन प्रसक्तत्वादत्यस्य स्थाने प्रसक्तस्य इत्यादेशो तस्याव्ययत्वासिद्धेरिति कृत्वा राय इति वाच्या। अर्थवत्त्वे वस्यानित्यमिति तत्रायेयेन ल्क्ष्यार्थवत्वेन ताद्रू
स्याभ्यासाभावकल्पने मानाभावादित्यादिकं। अनित्ये विधाविधिकमित्ति। विधिग्रहणाविशिष्टं कि मर्थमिति प्रश्नः। [illegible] नचसमकारेस्त
त्वतोऽभिन्नत्वसत्वात्। अभ्रुभित्रथवावेनेति निषेधोक्तथत्वत्वप्राप्तिरिति वाच्या। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाभ्रवधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यापत्तिदेशस्वभावसि
द्धत्वात्। इदं चातिदेशत्वसूत्रे कैपे स्पष्टं। नियमस्याविधित्वेन अस्तु ताडयवावेणत्वमित्यर्थ एवं न तु तद्भिन्नावयवेनेत्यर्थ इत्यदोषाच्चुयुकामरति। यद्यपि वक्ष्यमाणत्वा
द्यपेक्षयाविशेषधर्मस्त्वधाव्यतत्क्यो यकृतेव कार्यं कुर्यादिति याकोऽप्यातधर्मापेक्षया न तत्तत्सूत्रसूत्रस्याभ्यादेशभावमादायैव तत्कृतत्वात्कोपपद्यादिति भावः
[illegible]इति। यद्यपीदं कृत्प्रयुक्तत्वेगुणो वादेशे पाक्षिकत्वोपवित्वधातितत्पाविकविरुद्ध इति स्यात्। कृत्वि एव इति चेष्यते तिभावः। [illegible]यवयवइति। उपलक्षणमेतत्स्या
नि रूपोपीति बोध्यं। अतएवादेशिन्यत्वाश्री यमाणो प्रतिषेध इति भाष्ये उक्तं। ननुस्थान्यवयवइति। अतः प्रत्ययत्वं स्थानि [illegible] त्वेन भवत्येवेति भावः
अग्रहीदित्यादेग्रहो लिटि स्वनेनेट् एवविधाना आलत्वेन तत्स्यस्थानितेतितदतीऽस्त्वाअयस्यसिद्धो लोपस्यासिद्धिरिति बोध्यं। यथा कथं चिदिति। आख्यानादि
तिभावः। द्रुपवित्वेति। अंगस्येति सूत्रे भाष्ये इति शेषः। एतदसिद्धवदृघपवित्वेत्यर्थः। विक्तरत्स्थत्रदृष्टव्यः। अत्रेनतु वार्थतइति। स्थानिनिक्ति तिथक्षवति तत्त्वे विघ्नराज॰
न विंभवति। तत्पर्यान्तरजादेशोऽन्यत्कार्यं लभते न लभते चेति वाक्यार्थः। तत्रोपपत्तिमाह। नवेति। पूर्वसूत्रे स्थानिवत्पदस्य तद्धकार्यं लभतइत्येतन्मात्रार्थक १४
त्वेनैभयार्थकत्वात्तदश्रवणमिति भावः। वलोपदीर्घादीति। वलोपदीर्घावादर्शमित्यर्थः। वलोपादपीदीर्घादयश्चेति पाठवत्। सेनस्वादीनामपि

न्य३ दे३

संग्रहः। यलोपादीत्येवसिद्धे एवमुक्तिर्वैचित्र्याय। नहि यलोपादि[redacted]विषये भावातिदेशप्रसक्तिरिति भावः। न धातुरिति। अत्र उपधायाश्चेति वृद्धिर्नेत्यर्थः। क्ङिति तु गुप धात्वोः तानिषेधस्तु गुप धात्वनिमित्तक प्रत्ययविधानेन नान्यत्रेति भाष्ये स्पष्टं। आ पादेशापत्तेरिति। यलः स्थानिवत्वेनाचत्वात्। इति भावः। पूर्वत्वं चात्र व्यवहितं नाव्यवहितमतो धात्रोः स्थाने निषेधात्। अतो परनिमित्तकार्यापेक्षयापेक्षात्वपूर्वत्वमस्तीति व्यक्षेप्यपदो पशस्तिभावः। आदेशेनापत्त्वं कथं स्थानिवत्त्वो नवधित्वमित्यत आह। उपलक्षणमिति। अंतरङ्गस्य चाप्रवयवस्याचेत्त्वं विधिविरुद्धो भावसाधनः कर्मषष्ठ्या समासेन पदचरमावयवे कार्यं ध्येयं त्वेवं व्याख्याने फलमाह। हीनामिति। वेञिति क्वि पितृ इत्यादिति भावः। स्थानिवत्वादिति। लिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवत्वादित्यर्थः। न च स्यपदत्वाभावात्कुतो सिद्धिरत आह। पुंवत्वादिति। अंतर्वर्तिसुपनिमित्तपदत्वस्येकदेशविकृतन्यायेन वांते विसत्वमिति भावः। तत्पदलक्षणमिति। स्थानिवत्वेन प्रत्ययनिमित्तं कार्यमित्यर्थः। श्वेताश्व×कः× पत्वादिति। लोविरूपवादित्यनेन यद्विधमिति शास्त्रस्यैवातिदेशस्तु स्वव्यलीभ्र पं एवं च स्थानिवत्वस्यात्र सक्तिः कार्यातिदेशे विधनिमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशप्रसक्तिस्तन्निमित्तातिस्कुसर्वनिमित्तत्वमतिदेशस्यापीत्यंगीकरणीयमपवाक्यालिः अल्पपलक्षणसूत्रं तु भाष्ये अलाश्रयपरत्वस्य तत्रासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन व्याख्यातं न त्वशाधाम्येनालाश्रयपरत्वेन विधिर्थमित्यभावः। न चावः। परस्मिन्निति लिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन मत्वं सुलभमिति वा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

(७)

ष्वं। णिलोपस्येवाट्लोपस्यापि स्थानिवत्त्वापत्तौ यंते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेः अकृत्वा वा सवर्णदीर्घविधयामिति न्यायेनान्येषां
ल॰श॰र॰ विधेयत्वात् अतिव्यवधायस्थानित्वाप्रवृत्तेश्च। पटितं इत्यादौ तु बहिरङ्गतया टिलोपस्यासिद्धत्वेन न जश्त्वं। अपरत्र जाड्ये इत्यादौ भत्वनिमित्तकोऽपि
१५ टिलोपो न तारगत्वासिद्धो याथा वाट्लोपस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन तत्र कुत्वमपि नेति वाच्यं। हन्त्यात्रिपि जाते इत्यनेनातः विषये अधिक्ता लक्षिणी
त्वयं पक्षो न सत्त्वमाष्यवार्तिकसंमत इति प्रातिपदिकात् तदुत्पत्तौ पदत्वाभाव इति निरूपिते घाते चेत्युक्तौ। धर्माव्ययपूर्वकार्थ इति
व्याख्याने परत्वेनैव एवोपन्हसतो स्थाहि यत्नः स्थानिवद्भावे नलो रो इति सुलोपाभाव इत्याः एतादृशनिनि तत्त्वं। उत्वे च स्थानिवत् अ
नेन निषेधादिति तत्त्वं। कानिसं ती ति। वाक्यसंस्कारपक्षे एतत्। तत्र पक्षे पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गमाश्रयान्तरङ्गात्
पूर्वनिवृत्तौ कार्यदेस्थानिभूतादेशः पूर्वत्वं द्रष्टव्यं। एतन्मूलकमेव वाक्ये संस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति
वदति [illegible]। नस्थानिवदिति। तेनातोलोपो नेत्यभावः। न च मूर्धमलोपस्तत्रावलिपत्त्वापत्तिक्रमसत्वात् स्कोर्णा
पूर्वधातुकधत्वाभावात्कथमतिदेशोऽन्तलाभः। संभावनामात्रेणापि तत्वाभस्य वरोग्रहणेन ज्ञापनात्। आसीच्चात्राणिपिय इ
पूर्वपलोपः स्यात् तदाकारेणात्रत्यपत्वलब्धस्यादिति संभावनाफलं तु यातिरित्यादिसिद्धिरिति दिक्। किंजिति। किंचकोचस विश्राग॰
यो याविपनेना। किन्तु न। अत्रत्ययादिप्नेनवाधात्। नस्थानिवदिति। स्थानिवत्वाद्धि स्वरान्तरेति वस्यात् अकारस्य १५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तुनास्त्वविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्। लित्वं तु कारक इत्यादेः सावकाशमिति भावः॥ शाराट॥ वृत्तौ। नन्वनुस्वारस्यादिष्टस्य च पूर्वत्वेन स्थानि
वत्त्वात्प्रवृत्तिः। न चास्मादेव ज्ञापकात्तस्याशास्त्रीयत्वेपि स्थानिवत्त्वेन तत्त्वं फलाभावात्। तत्प्रवृत्तिसंनिवेशापेक्षस्य ततः पूर्वत्वस्यापि
देशसहस्रेणाप्यातिदेशेषु मध्यकात्वाच्च। भोभगो इति सूत्रस्य भाष्यरीत्या तस्य स्थानिभूतात् श्रुतिधर्मत्वेनानल्विधावपि निषेधाच्च।
विशेषणतया लाघवप्रणाच्च भाष्ये पूर्वत्रासिद्धे रत्ववर्णभेनवैपल्योपस्वरभिन्नानां छूर्वचनादीनां ग्रहणं स्यात्र त्याख्यानेनत
स्य चरितार्थत्वात्तिगसवेनात्र स्थानिवत्त्वेन परसवर्णाभावस्यैव लाभादित्युक्तदूषणाचितत्वं। गत्वग्रहणे च प्रातिप्रसवं वार्तिके लक्षण
प्रतिपदोक्तपरिभाषान्वेनुपपादयिष्यते॥ कंचिदीर्घाद्वाच्यादीनामित्युक्तामनुस्वारस्यापि वापदान्तस्य तोऽहिं उरस्या सुपो हे शब्दे
दीर्घत्वषट्सूत्रीयाठोत्तरं सलाजरशारि अभ्यासे चर्च वारिच वावसाने अरोति जगच्चापरेतिपंचसूत्राः पाठ इति भाष्यसंमताप्यध्या
पीपक्षेपर सवर्णदस्या सलां ज्यरक्षणी स्यस्य सरो सरी त्यस्य चासिद्धत्वेन यवपरत्वाभावात्सदग्रोहे ततिचे सत्यं पाद्यते छिपिपा
द्रुसतीत्यादेः अपोरु इतिपूर्वसवर्णोपंचमीसमासेन ग्राह्यस्थानिवद्भववारणार्थत्वात्। हरितशब्दाच्चक्षाणाणत्वं ताच्छिपिहारद्रुसती
स्याहाबुरूरीत्याग्रोह्यस्य तस्य वारणार्थत्वाच्च। अत्रालतोयस्यापि तत्राप्याश्रौलुप्तमित्यस्य विषय एवनं हरिन्मतीत्यादावनुमा
सिके तथा हृत्यर्थत्वाच्चाल्पवाद् सूत्रभाष्यरीत्या तत्र सवर्णग्रहणोपकर्षणात्वापि सवर्णविधित्वादित्यन्यत्र विस्तरः॥ झरो॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ऌ

सहेति लग्धिः ल्लीलहम्भेजनमित्यमए त्वहस्वमादेश इति प्रतीयते। सलोम सली ।ति सिचएव लोप इति पक्षे ढाँढसोवर्गलोपो वोध्यः। स्वप्नचेर्द
ल०शे०र० घिचेति सूत्रे भाष्ये लोके तु सग्धिरित्यसाध्वेवाति वोध्यं। विशेषणेन। ग्रहस्वेत्यधिकारप्राप्तविशेषणेन संयोगस्येत्यनेन। एकलसंख्येति। अ
२६ भेदैकत्वसंख्येति तदर्थः संख्या तामात्माभाव इति यावत्। विग्रहे एकवचनं तु औत्सर्गिकं सुवंतत्वसंपत्तिमात्रफलकमिति लभ्यं सूत्रेभा
ष्ये स्पष्टं। भाष्ये स्थितमिति। संयोगसंज्ञासूत्रस्येत्यर्थः। एवं च अलेकसंयोगसंज्ञापक्षस्यानंतरा इति सूत्राक्षरस्वारस्याविरोधेन फला
भावेन चासंगतत्वमिति तत्रैव भाष्ये ध्वनितं तथा त्र्यामंतग्रहणमर्थमेव न तु फलांतरमिति वेसः। कार्य इति भावः। यत्तु संयोगे त्विल
तृपवड्गीकं तच्च पदस्येति चांतविशेषणं संयोगांतस्य सतः पदं तस्येत्यर्थः। एतदर्थं मंतग्रहणमिति तन्न। तादृशलक्ष्याभावात्। अ
तएव घसोरितिसूत्रे द्विशकारको निर्देश इति भाष्ये उक्तं। लवश्चत्यासंयोगांतलोपस्य पूर्वासिद्धत्वेन शकारद्वयाभावात्। दरसाति: स्पष्टे व
क्ष्यमाणत्वेति। तत्र षष्ठ्या विपरिणाम्य वाक्यभेदेन संबध्यते। तेन पूर्ववाक्यस्य क्वचिद्दलमपि न प्रवृत्तिः। उत्तरवाक्ये न वांतस्य धात्वित्वे
स्याप्यते तेन नातिप्रसङ्गः। ध्वनितं चेदं भमोमसि इत्यत्र भाष्ये। तत्र मद्धातोर्मकारस्य णत्वादेशं विधाय नित्त्वश्रत्याख्यातमनेकस्य मस्य संयोगांतलो
प इति च केवटेन व्याख्यातं। आनित्यादिति तत्र वसापके केण इति निर्देशः। क्रअग इति स्थिते लक्ष्यगतपरत्वमाश्रित्य प्राप्तः इकारस्य विप्रराजः
यण् आसिद्धपरिभाषया तत्र वा वर्तते अंतरंगे बलीय इति परिभाषा तदनात्म्येवेति भावः। वस्तुत ओमाओश्चेत्याङ् इत्यत्र घनिलाभेदतङ्के २६
शिवआइहाति स्थिते परमापि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यमंतरंगं बाधाङ्गुणं दृढं बाधनार्थमस्याङ इत्यत्र अंतरङ्गसस्सस्सः

त्वक्षयूरिति॰ अन्यथा तांगेपरपूर्व सिद्धः स्यात्॰ मात्रमे इति॰ नवेति वा शास्त्रस्यासत्येन वचनारंभ वा इत्येनरत्व न्यायात्यान डकारो भाष्ये इत्युक्तं तर्हि
वक्ष्य इत्येनवत्तु व्यामिलाद्वित्वे इत्यादिप्राचष्ट इति सर्ववार्त्तिक इत्युक्तस्तस्त्वेतिभावः। काविन्यादि॰ संयोगांतलोपादिति भावः। पूर्वे पूर्वस्यानिक नु
मत्तरंगमिष्यर्थो न भाष्यसंमतः। किन्तु पूर्वनिमित्तकमित्येवा किं च त्रातिपादिकासिद्धत्वप्रत्ययेरवभाष्यसंमततथापावा हि इति तु परनिमित्तकसं
योगांतलोपाप्ये वाहि र गह त्प रुच्चे रह॰ वांतयोरिति॰ कार्ये ध्यो स्थानिवत्त्वानिषेधाल्लोपो व्योरिति कृते वा तत्वाभितिऊ छ्ढवीरः। अंतप
चखत्तस्तेवोतितन्नवलोपं वाधित्वोठ ढवीरुत्यर्थः। विचीति॰ कावशब्दे इति शेषः॰ यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधारे वंचत्राचीनां कं संयोगा
तलोपो हरहर्णात्वमयुक्तमितिभावः। शाल्वेत्वल्लोपादेव स्थानिवत्वान्न तत्र साक्षिति वोध्यं। मांतमेवेति॰ अस्य प्राप्तौ तौ। तेन शेषः। तस्मा
तत्त्वपक्षे विवाक्यभेदेन व्याख्यायमिति देकस्येव॰ अन्यथा आरंभ ऊत्या व्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः। द्विगतेति। द्वित्वार्थस्तु संयो
गांतलोपसंयोगादिलोपाविषयकतयापरत्वस्य परत्वात् प्रतिषेध इति च वचनस्य संयोगांतलोपविषयकस्य स्तलोलोपा इति अस्मा
त्वात्तु अतएव तत्र संयोगांतलोपो स्तलोलोप इति भाष्य व्याख्याकृता॰ वाहिरंगलक्षणात्वाच्चेत्यस्य तु वहिरंगो यणादेशः। अंतरं
गालोप इति व्याख्यानेन वार्त्तिकस्यासत्येन चैषां लक्षणानाम निवधानमेव॰ वस्तुतस्तु तीयं वार्त्तिकं विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये वार्य
कालपक्षमुपन्यस्यायुक्तत्वं परिहृतारे वाहिरंगलक्षणत्वाच्चेत्यनेन दूषितत्वस्मलं। उभयपाद्वित्वे इति। ढ्धां ढ्य मेकं॰ न ष्णां द्विरे

त.रा.र. १२७

त्रिधंत्रियं २ अन्यतरेति एकधं द्वियं त्रियंच ४ एकधं द्विधं त्रिधंच ६ द्वयोरपि द्वित्वे अन्यतरस्य पुनर्द्वित्वे त्रिधंत्रियं ७ त्रिधं द्वयंच ८ अ
नुभयद्वित्वे एकधमेकधं ९ लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयोः समफलता संभवमात्रेण तु तदुक्तिः । एकः पूर्वपरयोरिति तत्रादिवत्था
नयोः पूर्वयोः कट कुर्वित्यादावेकवाक्यतयैव वोधात् । एकत्वविवक्षणेनोभयस्वं ध्येककारणमतीतिस्तथा आहचपूर्वपरयोर्गुण
इत्यादावपि द्विनिर्देशाद्धेयगतसंख्याविवक्षणाच्चोभयोस्थाने एक एवादेशो भविष्यतीत्येकग्रहणं प्रत्याख्यायकं कृतं । शा
स्त्राधिकारेण पुरुषान्प्रति प्रवृत्तसंस्कारकं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सहदेवार्थवोधकं यथा धाने आग्नीन्संस्क
र्यादित्यर्थकं वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेतिवाक्यं प्रतिब्राह्मणं सहदेवार्थवोधकं सहदेवस्व विषये प्रवर्तकं चातएवपु
नर्नाधानादिसंस्कारस्तथा व्याकरणशास्त्रस्यावर्णाद्दाचि पूर्वपरयोर्गुणो भवति गुणवान्करश्चासाधुर्भवतीति स च प्रयोक्तव्य इत्येनावलर्थं
तं व्यापारं संस्कुर्वन्स्यैकस्यैव वैदिकप्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्न मालेक्षादि प्रयोगो न स्यात् अतस्तत्तत्स्वविषयवाक्यपर्याप्तत्वेन वा
क्यभेदे वरं पवा व्यस्तद्वयपूर्वपरत्वविषयेपि स्यादिति तत्रैकग्रहणाभावस्यकत्ममितितन्न गुणो भवतीत्याद्यंशो लक्ष्यसंस्कारः एकलक्ष्य एव यथा
धानमग्निसंस्कारकं शास्त्रेण तात्पर्यविषयप्रयोगविधिभ्यः पुरुषसंस्कारक एवेति तत्तच्छास्त्रः तत्तत्सिद्धेरिति । यथाग्नेय्यनेनापि तत्कता
न्याविधीनां तदेकरणाजन्यप्रत्यवायपरिहारस्य फलाय च वाक्यभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रोपन्नवान्यन पुनः प्रवर्तकत्वं तथा प्रामा
प्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायप्रावण्यान्नित्यसमेत्व प्रयोगविधेरेकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भव

विप्रा.ज. १२७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीत्यनेन काम्यत्वं चेतित्त तद्विषयानंतत्वात्कोपपन्नत्वेन मध्यस्येवमालेश्च।द्विश्रयोग इति एवंअयोगविध्यंशस्य नित्यकाम्यव्यवस्थापनेन गुणविध्यंशस्य भुक्तसंस्का
रार्थत्वमेवोक्तं· एवं च तस्याधानादिवदेव अग्निस्थानीयत्वलक्ष्येषु सर्वेषु जुहोतावपि एकाश्रविवेकलक्ष्येनाहुतिरितिपूर्वपक्षो नीरेशाद्व्यपदेशक्तिरस्ति तत्र सर्व·
एवं च स्पष्टमेव पूर्वपक्षासिद्धान्तयो रयं न्यासः संस्कारकविधिविषयेसिद्धान्तितइति भावः। संज्ञासारलोच्य तिसूत्रे भाष्ये विस्फुरेषं· वैकालिकत्वादिति· एवं च
पक्षे द्वित्वाभावानं स्यापप्त्यापारिननिच्छितत्वाभावापत्तिः। न च त्वदुक्तरीत्यानन्यापत्ति प्रयुक्तमपारिनिच्छितत्वमसहः अनुवृत्तौ बाधकमितिलभ्यते तत्र मात्रद्वित्व
स्यवैकल्पिकत्वेन यावद्युक्तिद्वित्वसहितप्रयोगस्य परिनिच्छितत्वसमस[illegible]नुवृत्तनित्यविधुद्देश्यतावच्छेदकाभावात्तत्वाहिपारिनिष्ठितत्वमिति वाच्यं·
आनंस्यापत्तेरित्यस्य चतुःपंचादिधकारण लमापत्या त्रिधामित्यादि त्वदुक्तमर्थाद्याभंगापत्तेरित्यर्थो नतु नपन्वक्षाति· नचत्वदुक्तिरसंगतैवेति। आनंत्याप
त्तिरेव तन्माय बीजमिति तु न युक्तं· उद्वोढमित्यादे उद्वहसनाभित्यवस्थायां सिचलोपादेशसिद्धत्वात्सिविद्धुकोवोकारेलक्ष्यलक्षणास्येति न्यायेन पुनर्द्वि
र्वित्तासिद्धिर्इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्· आनंत्यापत्तेस्तत्राभावात्· एतद्भाष्य प्रामाण्येन विकारकृतभेदेनन लक्ष्यभेद अपर्णासमःसुदीतिसत्तचा
स्यां भानमन्यथा समोपालोपमित्यनेनातस्यलोपे पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्यापि सिद्धौ तद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव· इयोरहइति सूत्रे इशलो रिति द्विवचनं तु स्वनिधेयस्य
स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वा आश्चानत्त्वा आश्रये इतिनन्तद्धस्याभानां। न च तत्र साहित्य बहोरेद्विति तपरत्वसामर्थ्यान्नवृद्धिरिति वाच्यं अहाद्धत्वादेतत्काले व्यावृत्तेरेव तेन
शब्दमर्यादया लाभात्· एतेन सुधुपास्यध्वंधिस्यद्वित्वे जश्त्वे लक्ष्यभेदः सुनाद्वित्वमित्यपास्तं। पूर्वमकास्यदृनीमोकारस्येति लक्ष्यभेदस्याद्वोढमि
त्यादावपिसत्वेनोक्तभाष्यविरोधात्· विकारान्यानुपूर्व्येण लक्ष्ये कथं तु प्रमाण्यस्येदेदिनेक· इति द्वित्वमपीति· एतेनाद्यमिकवर्णद्वित्वं स्थाने द्वित्वमि
तिलक्ष्यभेदोस्तीतिपरास्तं यद्वित्वस्याप्यावृत्त्यापत्तेः वस्तुतस्तु तत्राच्छद्वित्ववन्नस्थाने द्विर्वचनमित्यत्र निरूपितं। प्रपारख्यातमिति· अनभ्यास

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रतिषेधोऽनर्थकः। ध्वं इति वाचनिकमात्। नानुपत्तेर्नानाववेत्याहोनदोषइतिभाष्यं। एवंस्येकाचोद्वित्वेकृते एकाज्व्यपदेशोहेतोरचोऽद्वित्वकत्वात्। अन्येनन्या

ल.श.र. येनाच।पुनःपुनर्द्वित्वाप्राप्त्याववयवांतरस्यैकाचत्वाभावेनतदप्रवृत्तेस्तदर्थमितिचतदपूपः। कैयरकृः। कैयटमाद्वित्वमिति। अत्रात्यविजंनुभाष्य

१८ प्रामाल्येनतेषामनभिधानमित्याहुः। संप्रसारणमिति। रूपाधिक्यमित्यर्थः। तदसाहनवबोक्तिरसंगतेवेति। संप्रसारणद्वित्वेइति। अभ्यासपत्वावद्वि

त्वंहस्वलक्ष्यंतत्रैकस्मिन्प्रकारेप्रवृत्तावविनाशदेशप्रकारेलक्ष्यभेदात्पुनःप्रवृत्तिर्भवत्येवेतिभावः। एवंसंप्रसारणद्वित्वयोर्यणत्वावद्वित्वमपु

देशमितिलक्ष्यभेदाभावदुद्देश्यंपुनःपुनःप्रवृत्तिर्भवत्येवेति। ननसंप्रसारणेइत्यादेवैयर्थ्यस्तोऽतिरप्रासिद्धिसूत्रस्थःसोऽनुप्यते। सननसोऽनुवि

षतइतिभाष्यप्रयोगपिच्छांदसइतिबोध्यं। संप्रसारणेनेति। पर्यादेशपक्षेइत्यनुक्त्वासामान्येनयदुक्तंतदपिनेत्यर्थः। नसमाद्देइति। पतोभयइत्य

त्रेर्थः। विसर्जनीयसूत्रभाष्यात्तुकार्यकालपक्षेपित्रिपाद्यांतदप्रवृत्तिरितिलभ्यते। मूलंतुकैयटानुसारेणेतिप्रोविसर्जनीयसूत्रभाष्यमावि

तत्वक्षाभिप्रायकमेवेतिनतद्विरोधः। संप्रसारणस्थानिकस्येति। स्थानेऽज्ञातस्येतिशेषः। साक्षात्संप्रसारणस्थानिकपूर्वरूपादेर्हलइत्या

रंभसामर्थ्याद्हल्विधौस्थानिवत्वाभीकारेपिपूर्वरूपोत्तरंप्रवृत्तस्यहलइतिदीर्घस्यस्थानिवद्भावेनसंप्रसारणत्वेमानाभावइतिभावः। द्वि

त्वंनेति। पतोभयइतिप्राप्तंनेत्यर्थः। द्वित्वप्रकरणेइति। तथाचभाष्यंरेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधोवक्तव्यःस्वर्न

यतिकुंडंरथेनसइहः। नवक्तव्यःरेफोष्मणांसवर्णानसंतितिनमोरहोकार्यिणोः किंतर्हिनिमित्तंद्विर्वचनस्येति। अन्यथावचनारंभोद्वि त्वप्राज

चनमात्रस्यानिषेधेनफलभेदेप्रत्याख्यानानापत्तेः। साक्षात्क्रुतेननिशेषशब्दबोधितेनयत्रयत्रद्वित्वनिमित्तत्वंतत्रतत्रसर्वत्रे १८

वाक्यांतरेणनचीत्यनेनकार्यित्वप्रसक्तेरनवकाशेनतेनभाष्यप्रामाण्यात्साधान्यातएवद्वित्वकार्यित्वंबाध्यतेइतिभावः। नवाध्यत

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति· इदंच व्यक्तिपक्षे व्यावर्त्तकं अन्यथा कः सर्वौ इत्येतत्सर्वालोचनप्राप्ती नाद्व्यादिविषयकपराशास्त्राभावकल्पनवत्संग्रह
कथाकोऽयं कः स्यान्नित्यभवरणात्तद्विषयकलक्षणाभावस्यैव कल्पनं स्यादिति स्पष्टमेकोपयाचीत्यत्र कैयटे· [illegible]इति। अत्राहुर्वि
वीजंतु अत्र स्थानिवत्त्वस्यानानवकाशत्वमध्वन्ते मन्त्रनिमित्तत्वाभावात्तत्र स्थानित्वस्य चारितार्थ्यात् तत्कृते कौ ङिन्यन्यापेक्षा
नवकाशविषयस्यैवेति स्पष्टं तद्धितेष्वचामादेरिति सूत्रे भाष्ये तद्भ्रान्तियोग्यविषयाभावरूपं चानवकाशत्वमेतद्विषये न च तत्
कृ कौ ङिन्यन्यापो विधेयविषयस्य विशेषाविहितेन सामान्यविहितं बाध्यत इत्यभियुक्तव्यवहारादिति वाच्यं· अपूर्वबोध
त्वेनानिमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात्· नहि निमित्तवत्त्वमपि मानान्तरासिद्धमिति दिक्। [illegible]पंचेति· पारतन्त्र्यागतेयत्वे
द्वित्वप्रयुक्तस्यापि प्रसंगाभावादिति भावः· वकारस्तु नात्र अनुनासिकस्थानकादेशलाभेनाधिकस्थानकस्याप्रवृत्तेः। लशा
गति सूत्रस्य भाष्याविरोधेनेद्गानामनभिधानाभिप्रायकत्वं· आर्त्तौ इति आङ् पूर्वाद् ऋतेर्बाहुलकान्निप्रत्ययः। धनुषः कोटिरुच्य
ते आर्त्तिः पीडाधनुः कोट्योरित्यमरे नकाररहितः पाठो दृश्यते· आर्त्तिरिति तत्र पाठान्तरं· वार्त्तिकेनेत्यनेन तस्य वाच्यानिकत्वं सू
चितं· पूर्वत्रेति इति· वार्त्तिकानां भाष्यपर्यालोचनयावश्यकत्वादिति भावः। [illegible]र्धस्येति· न च द्वित्वाभावे पूर्वत्रकर्तव्ये
परमासिद्धमित्यर्थकेन पूर्वत्रासिद्धमद्वित्व इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दृस्येति वक्तुमुचितमिति वाच्यं· फलविशेषाभावे
न तदन्तादरणात्· न त्वत्र जश्त्वासिद्धमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति· तदनन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेः सत्वात्· यत्र पूर्वत्रासिद्धग्रहणे
तन्निषेधवाक्ये विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः· नोऽस्तलाविति सूत्रे इति रूपवद्रूप स्वस्रोरोषचेत्यपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बोध्यं॰ अनुक्तेरिति॰ हलोयमामित्यत्र झरो झरीत्यत्र चेतिभावः॰ लोपकमिति॰ उभयत्रापि विकल्पानुवृत्ताविति भावः॰ लोपस्य हीति॰
लोपमात्रस्येत्यर्थः। लोपापवादइति॰ आरंभसामर्थ्यादिति भावः। लोपकांतरमिति अणुदित्सूत्रे स्यसवर्णग्रहणं हलः परस्यच
रलोपोवैकल्पिकइति सापान्यापेक्षामाश्रयन्नीयमिति भावः। तस्य हलोयमामिति विशेषापेक्षत्वेआह॰ व्याख्यानमेव
वेति॰ हलोयमामित्यत्र विकल्पस्य सिद्धत्वादित्वस्य ताद्धिषये चारितार्थेन झरो झरीत्यत्र तदनुवृत्तौ रारेचीति लोपकसुप
न्यस्यते तस्य सम्यगेव॰ परं तु प्राचां भाष्यसंमतित्वेस्वः प्राप्तादिकस्तत्र प्राप्य स्यो भयविषयतया प्रवृत्तेः। असंभवादिति॰ नचअ
अवतीतिऔर्जीनस्य और्जनिनो इत्यादावेवः सावकाशकत्वात् प्रयोग्त्वेनोक्त्वा संभवोस्ति॰ नचपृष्ठिरेवीति पृष्ठिरेफाङोर्ध्वे
स्यनेन बाधादनेन तु सामर्थ्याल्लघ्व्यात इति वाच्यं॰ तस्यानमिधानादित्याशयात्॰ किंच औप्रागोरित्येतदपवादकल्पनापे
क्षया सामर्थ्येन तत्स्थानुरोधेन वैचील्य संवधकल्पने बोचिता॰ पूर्वेपरतेइति॰ धर्कुः पूर्वमित्यादि॰ वार्तिकारम्भसयेतिभा
वः। अनन्त्यत्वादिति॰ नचावः कास्मिन्नोति स्यानिवत्वने जादित्वं सुलभं॰ पूर्वं वा विधित्वात्॰ पूर्वस्पेबविद्यौ हितः प्रध्वंय
वाद्न्यायेना ङणं बाधित्वेहे व स्यात्॰ उपेषतइत्यादेतु परत्वात्वा त्वमेवस्यादिति भावः। सम्हइति॰ एचेतताहेतमावेन
नस्यानिवत्वेनतत्वे॰ नस्यादिति॰ नचरोरनिटी त्यस्य त्वंतस्या गस्यलोपद्वयर्थः सचालौं त्यपरिभाषया तस्यएवंचप्रसत्त्व
ते नसोष्वः। सर्वसर्वप्रसंगःशाइति न्यायेनैधीत्यस्यैधिद्यदादेशस्तत्वेनस्थानिनो रपंतत या देशोपिस्यानिवद्भवेन रपं
तत्वस्य सुलभत्वादिति वाच्यं॰ अलो त्यपरिभाषया नि दृष्टप्रानपरिभाषयाच रोरनिटीत्यस्य रपंतस्यांगस्यांत्यलोपा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ पपदार्थापेक्षत्वादित्यर्थः॥ भाष्ये तु नित्यत्वमात्रमेव हितम्॥ कं स्यात् अन्तरङ्गत्वादिति। इदं चौरा वधूः॥ सूत्रे

। न हि स्वपिमालोपात् तत्र लोपस्य प्रत्ययनिर्देशात्। अन्तेरोरसत्वात्। सूत्रं तु आघ्राक्षीत्यादौ चरितार्थमिति भावः। कुत्वं न स्यादिति। हंत्यव
पवदत्र कात्याभावात्। स संबन्धिसकारत्वेऽपि द्ध्याभावे तु स्यान्नित्यत्वेन कुत्वं स्यादिति भावः। अंतरङ्गत्वादिति [redacted]। बहुपदस्थिन्निमित्तत्वापेक्षया चात्रान्निमित्तत्वेनो [redacted] नाच्चोपः। असंगेतं स्यादिति। सुज्ञोतिग्रहणेन साधयते तयिग्रहणेनं कायाद
वाभावादिति भावः। आवयवानन्यत्वादिति। एतावतां वस्य सुनोतेः। सुज्ञोति भिन्नत्वाभावादिति तदर्थः। सुज्ञोतिरूपानवाय
दिति। सुनोतित्वान पापादित्यर्थः। आरंभतेवेति। एपते नाभ्वेगादिति नं काप्रकृत्यर्थं विशेषकत्वेन समाधानं रूपाच
यवस्यात्संगते वस्यात्। त्वचुक्री त्यागपाधिकेबलाप्राप्तिरित्यर्थः। तदेवाह। क्रौति। विग्रह इति। समस्यपदस्वरूपबोधक
मित्यर्थः। ततइनाविति। अतइनिष्ठनाविति विहितइत्यर्थः। अंतरंगेरोति। अथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः। समर्थग्रहणेन कृत
संधिकार्यादेव तद्धितोत्पत्त्या तद्विषयेकृतयूरूपा परिभाषाया अप्रवृत्तेस्तस्या असत्वाद्वेति भावः। चरितार्थत्वादिति। तत
घटको हिनीशब्दस्य कल्पितार्थभाष्यार्थवित्वाभावेन तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि वोध्यं। रूपमितीति भ्रानीरत्नेत्यपहृत्वे
नासिग्रहणेनैव सिद्धे तत्र्यर्थमित्यापकमिति भावः। तथाभूतस्येवेति। कृत्यादेरेव स [redacted]

[redacted]

र्थः। तद्धितपाठित्वेति। न चैवमनुबंधानिर्देशतत्राशाप्त्यासे पदु कि प्रेत्वं न स्यादिति वाच्यं। पदु के श्छादसत्वात्। स्तिपारह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१ येतस्या। नित्यत्वाच्च। भाष्ये तस्याऽनुकृत्वाच्च। एतेनपक्षान्तरत्वेनग्रहणे गतेनग्रहणाद्यङ्लुकि तस्यादित्ववदन्तं। गलेनन्निर्देशाभावाच्च। एदविषये
२ तुपरत्वाच्चेति। एवं चभ्राजभासेति सूत्रे भ्राजिग्रहणमपि तत्कार्यमित्याविषो
ध्यं २

ल.ला.र. २० "डुत्यादौ तुराजत्वं तु भ्रन्तपर्द्वगत्या। राजतेर्मातीति राशाब्दपूर्वकाज्जुधातोः क्विपि निष्पन्नराजशब्दा
देनपुंसके नष्टत्वं सूत्रे राज इत्यनुनासिकस्य पाठात्। सीरदेवो रूपमिति। अत्रारुविवीजं तु वश्चादिसा
हचर्येण धातुसंज्ञक राजेर्ग्रहणं स्यादिति भ्राजिग्रहणात्स्यात्तूपकत्वमाकिंव। भ्राजन्तर्गतराजेर्न अकारा
नुबन्धत्वं तस्य समुदायानुबन्धत्वादिति ॥भाष्यादिविरुद्धमिति। तदनुकृत्वादिति भावः॥ गतार्थमिद्धमि
ति॥ पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशो नोभयोरपि प्रत्येकं स्थानित्वादिति भावः। एवं व प्राङ्क्तीत्यादौ विस
र्गवारस्तायस्मापकाश्रपराभजिनकार्यपतस्तत्रस्थानित्वेन रेफालोपदत्वं दुर्लभं तस्य तत्स्थानि धर्म
त्वाभावः। क्वानुमानिकवर्णकल्पनं तु याप्रमत्तमत्स्य प्राङ्क्तादेशो तु समुदायेप्रशब्द धर्मारास्यानिवत्वे
नलाभेपिप्राप्तिस्यगतदलालोन रेफेपदान्तत्वस्य दुर्लभत्वादिति वोध्यमानवेति। वर्णाश्रयेविधावन्ता विघ्नराज २०
दिवद्भावप्रतिषेधो वाप्यदुभित्स्यप्रत्याख्यानमेतत्। नवावक्तव्यं ता दूष्यस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेना
तिदेशाभावादिति निर्दर्शः। पूर्वस्य परस्य व समुदायस्यान्तादिर्ण्यांवर्णाभ्यांप्रथगवाक्यिताभ्यांवेव्यवहाराः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रातिपदिकत्वसुबंतत्वप्रत्ययत्वाद्यस्तीकृते कादेशस्यापि भवंतीत्यर्थात्। अतएव तु क्वासिद्धवचनं चरितार्थं अन्यथा अधीत्येत्या
दौ ह्रस्वप्रयुक्ततुक स्थितौ असिद्धवचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अतएव ग्रामणिः इति निर्देशोऽन्तादिश्रितं कोऽत्र बेति। सुखार्तेत्यत्र प्रादिती तत्र
चेत्यर्थः। आद्यविशिष्टसमासशब्दत्ती पासमाससापेक्षत्वे नान्सिउपसर्गत्व धातुत्वादिसापेक्षत्वेन बहिरंगत्वादितिभा
वः। अतो एनंतर्यमिति। अचो एकनन्तर्यनिमित्त इति भावः। पश्चात्स्ववर्तमान इति। अंतरंगे इत्यर्थः। अत्र च पत्वतुकोरि
ति सूत्रस्थं तुग्रहणं ज्ञापकात्। व्यचो रानंतर्यनिमित्तकार्यत्वान्न दोषः। अन्यथा अधीतेत्याहो त्यप्रवृत्तये पूर्वं समासे
जाते तत्र संहितायां नित्यत्वात् ल्यबु सति पर्यन्तमप्यसंहित यावस्थानासंभवेन एकादेशोऽल्पवितुगपन्त वाह्य
यसंबंधिवर्णाश्रयेऽन्ते कादेशस्य बहिरंगतया सिद्धत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। पश्चात्स्ववर्तमाने तु किं अचो एनंतर्यनि
मित्तकार्यत्वान्न दोषः। पदक्रियेति। पदार्थः क्रियापदमित्यर्थः। इत्युक्तत्वादिति। भाष्यकारादिभिरिति शेषः।
उत्तरार्थमिति। तेनाधरपीतरमित्युः पचंतीत्यादिसिद्धिः। अतो गुणे इत्युत्तरार्थ इति क्वचित्कोऽपपाठः। चिन्त्यप्रयोजन
मिति। नचाशिवापेत्यत्रा रणो प्रग्रह्यस्यत्वनुनासिकत्वे तदनुकरणे ततः परमेत्यस्य स्याम्भोजेऽश्चोतिपाठेत्वेः

ल·श·र
२१

अनासिकाभावार्थंपि स्पष्टाद्धरं रूपं ताद्धशं यथा स्यादिति रूपग्रहणं स्पष्टं चेदं मैऔङ्जि तत्र भाष्ये कैयटे चेति वाच्यं
तज्वलक्षेऽग्ष्ठ इति सूत्रभाष्यात् तत्रस्थागुणस्य शब्दादिवद्रूपत्वाभावेन रूपग्रहणेना व्यावृत्तेः। रूपशब्देन श्रावणज्ञा
नविषयोऽवयवसंस्थानवान्। अत एव तज्व तत्सूत्रे नहि स्वरो रूपवान् स्वलु लक्ष्म। वर्णो रूपावयवसंस्थानमेवरूपं
स्वरूपं तद्धत्ते पेव मा स्वरूपमिति भव[illegible]हारं न स्वरस्तु न तद्वानिति शब्दत्वादिव जात्यादस्य रूपमिति तदर्थः। तत्र
सूत्रे रूपातिदेशे स्वरातिदेशो न स्यादित्युपक्रम्य दृष्टसंज्ञः। परः किं। गुणकोऽभवतीत्याकांक्षायां स्यानिष्ठगुणक इति लभ्य
ते। तत्रोभयगुणकस्यासंभवादेकस्यान्यतरतमत्वाद्गुणकस्यैवोपस्थितत्वाच्चतस्यैवासिद्धेश्च। परशब्देन प्रयोगस्थस्यो
पस्थितस्य ग्रहणं प्रयोगे च गुणभेदकस्य च [illegible]त्वे परमुच्चारितो गुणभेदको न तु प्रयोगे इति परशब्देनोपास्थिता मनुनासि
कस्यैव स्यान्यतरतमत्वाद्विधिः यत्र तु स्यानिष्ठगुणकसंभवस्तत्र सस्ववतरवस्वादिनां तु सुप्रत्ययानां शब्दस्यानिपा   विद्याऽश २१
तत्वादुक्तं तेन अशब्देनोभावोरित्येकारे स्वरः। सुप्रत्ययाभावितिरिक्त इति तस्यापि दिल इति सूत्रे भाष्यकैयटयो[illegible]
ऐऔजितिसूत्रे एकादेशे आद्गुणाद्गुणात्यादौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं। त्रिमात्रचतुर्मात्राणां त्रिमात्रे चतुर्मात्राऽऽदेशमा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भूवान्नितिवार्त्तिकिकृतोक्तेः कः सवर्णो इत्यत्र योगविभागो नैकः पूर्वपरयोरिति योगनिर्द्दिष्टः सदीर्घ इति व्याख्याने पचतीत्यत्र
दोषमाशंक्योक्तं कोसेनानोक्तं रूपग्रहणमिति पदस्य पादस्य रूपं इत्यादिभाष्ये । तत्तु ह्रस्वस्य रूपत्वाभिमानेनासिद्धेत्यनन्तु स्वरूपार्थ
मेव रूपग्रहणं इति तत्रैव भाष्ये सूचितं । इकोगुणो इति सूत्रस्थकैयटसूचितत्वं । तत्राहि द्रूपाभावाभावे जनेर्गुणेनानुनासिकं
स्यादिति शंकितपररूपेण शुद्धं भविष्यतीति भाष्ये उक्तं । तस्य पदरूपत्वोपपत्तौरिति हिका । नावक्षेयोपदेनोत्तणो देशेत्यत्र
दोभंगः । तद्भसादिति । इतो भवमिति व्याख्याने जातिकिशब्दस्य पूर्वनिपाता याति तित्याकूः । जयप इति । शाकंघादिवि
तिविषयसप्तमीति भावः । अतआहेति । इदंश व्याख्यानतो लब्धमाहेत्यर्थः । अवाकुरिति । अत्राह चिवीजं तु वचनम्
पथ्यापरोऽर्थः । पचोहणादित्वादिलोपेनैव सिद्धेरिति । देशाविशेषाणामिति । देशाविशेषनास्यस्य योगिकत्वेन जा
तिवाचकत्वाभावाद्विशेषणानां चाजातेरिति नान्येषय इति वाच्यम् । कुलस्येति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां ष
ष्ठी । अन्यथा कर्मण्येणि कुलादीति स्यात् । कांचित्साम्येनेति । तद्भावो हि भग्नदंताघुद्धारितात्वस्य तु वेद एव स्यात्य
त्वं चार्थबोधजनकत्वेनापि वक्ष्यमाणत्वाकूः । निरालंबनत्वादिति । अतस्त्यहणं ताड्नन्याभूत्यर्थमित्यर्थस्सेवा ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ल·श·ए०
२२

लेऽपिसुत्वेयत्वेनात्तः। किमिति प्रश्नस्यपदांतेमाभूत्। वाक् महत् इत्यत्र च माभूदितिउत्तरस्यांचानिरालंबनत्वमित्यर्थः। अ
साधिकारेति। तदुश्रवणान्वात्तरशब्दस्येत्यर्थो भविष्यतीतिभावः। तदपिस्याहिति। एकदेशविकृतन्यायेनाकृत्वत्व
दितिभावः। जश्त्वशास्त्रस्येति। अनुकार्यानुकरणयोर्भेदपक्षं नतयाजश्त्वेपीत्यादिः। तदसिद्धत्वेनात्तएवसत्वा
दितिभावः। ननुपुनरुक्तहणाज्जश्त्वासिद्धत्वमपि बाध्यतामतआह। नाम्रेडितेति। डदत्वस्यस्वहृत्याहिस्वस्य-
अनुकार्यानुकरणयोरिति। सर्वत्रजश्त्वप्राप्त्याहरणासंभवाशंका। पादेनट्त्यैतौरितिबोध्यं। आयंयेति।
नाम्रेडितस्येत्यस्यपरत्वात्कृतीसुदाहरणपराग्रंथेत्यर्थः। ननुसत्रथोजश्त्वासिद्धत्वेनपोऽपदइतिचेत्तत्राह। ज
श्त्वेति। तस्यासिद्धत्वपापररूपेणैवभाविकव्यमितिऽश्त्वस्याप्रवृत्तिलक्षणोबाधः। एवंपदजश्त्ववशादिति
त्वाभिनिग्रंथासंगतिरितिसंपनुभयतःस्पाशारज्जुरितिभावः। दिव्येति। एतार्थस्तुअपदांतादित्यनुवृत्त्यै
वजश्त्वविषयेव्याप्ताप्तासिद्धेः। पुनरुक्तहणं व्यर्थमेव। एतेनपुनरुक्तहणंश्रोततांतत्वविवक्षाद्वाराजश्त्वाविषये
अभेदविवक्षायामेवपथास्यान्नतुभेदविवक्षायांजश्त्वविषयइत्यर्थकमित्यर्थकमित्यपास्तं। ममाकृहणंतुशब्द

विघ्नराजः
२२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमितिदिक्॥ सुवयमिति। जातिपक्षाश्रयणायथासंख्येनेत्यसिद्धेरितिभा
वः। एवंरीत्यायथासंख्यमिको यणचीत्यत्रापिबोध्यमितिसूचितम्। तद्भाष्येत्यादि। तुल्यास्यसूत्रस्थभाष्ये
इत्यर्थः। नत्रहि अकःसवर्णइतिसूत्रेणोत्तद्वार्तिकान्यथासिद्धिरुद्भाविता। आरंभाद्यितिं अपदान्तोद्धेतु। सिद्ध
एवेतिनियमादितिभावः। उत्तरार्थमिति। इकोसवर्णइत्याद्यर्थमित्यर्थः। स्पष्टार्थमिति। विभक्तौ द्वे नु
सिद्धः सा एवेतिनियमशंकावारणार्थमितिभावः। प्रतिपदोक्तमितिं भाष्यवार्तिकानुवर्त्यैति। षष्ठ्याविप परि ५
रिणामय्येतापि बोध्यं। अनुवर्त्यैतस्येति। एङःहलाहत्येतिभावः। वाग्रहणतत्प्रवृत्तिज्ञापकसौ तेहन्नित्यता
मात्रज्ञापकत्वम्। ध्वनितं वेदमोत्सूत्रेभाष्ये। एङः पदांतादित्यत्रतुहलोननारइत्यादिनिर्देशान्नप्रतिपदोक्त
ग्रहणाम्। अत्रवस्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यंमानमित्यन्यत्रविस्तरः। पूर्वरूपमेवेति। पूर्वरूपमपीत्यर्थः। गो
शब्दस्ययद्यप्राप्तं तन्नेतिव्याख्यानेननान्तःपादेत्यनेनैवपूर्वत्वादिकंविकल्पेननिषिध्यतइत्यर्थः।
नेनानानिदेशात्पिन। एङःनस्यगोरिति। प्रतिपद[illegible]भक्तस्येङ इत्यपिबोध्यं। ननुगोरग्रवचनंस्वरसिद्ध्यर्थी। अ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लं॰शा॰र
२३

न्यथाऽवङ्कृ कदाचिदंगोदात्तोऽपि स्यादित्यनन्तरस्य भाष्यप्रामाण्या च्चित्रग्वग्रमित्यत्राऽवङ्भावोऽस्तु। तत्रागवङो
रूपे विशेषस्याभावात्। चित्रगोऽग्रमित्यत्रावङ्भावकस्येते किं मानमिति चेन्न। उपदेशो आद्युदात्तत्वनि
पातनेनावङः न्यासस्यापनरभाष्यस्यमानत्वात्। चित्रगोऽग्र ष्वः आमंत्रिताद्युदात्तत्वेनानानुदात्तः। त
त्राकि। तस्यागमानुदात्तत्वेऽभयोस्तुदात्तयोरेश्रवणं स्यात्। आद्युदात्तनिपातनेन तु गकारएकारस्योदात्त व
स्येति विशेषः। स्पष्टः। नन्वगवाक्ष इत्यादावावङः आद्युदात्तस्यश्रवणं माभूदिति तस्यो परेऽशिवद्भावो वा
च्य इति समासोत्तरलादिवामंत्रिताद्युदात्ता हविग्रगवङः स्वरप्रवृत्तौ पश्चादामंत्रितस्वरे स्वरभेद
भाव इति वाच्यं। गवाक्ष इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृ
त्तौ परेऽशिवद्भाववचनचारितार्थ्ये नांगसंज्ञासापेक्षवहिरंगत्वाराऽपेक्ष्यांतरंगत्वात्पूर्वमेवाम
त्रितस्वरप्राप्त्या तत्प्रवृत्तिसंपादनेऽस्य सामर्थ्याभावात्। नन्वनयन्माहा। [illegible]ती त्यादिः यथाव्या
स। लाघुता तन्निपातनो यद्देशिवद्भावयोः करणो गोरवादस्योचित्यमिति भावः। स्थानिवत्सूत्रे घुना
भाष्ये। गोः पूर्वत्वे स्थानिवत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रग्वग्रं। सर्वत्रविभाषा गोरिति पूर्वत्वं प्राप्नोति। एङः

चि॰प्रान्तः
२३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

इति वक्तिते तत्रानन्त्यविधावितिनिषेधो भाविष्यति· एवं तर्हि चित्रगो अग्नि अत्र प्राप्नोतीति। अत्रापूर्वपूरेनन्तत्पवादप्रकृतिभावा ल
वडौ विनिगमनाविरहात्सर्वत्रैव स्यादिन्यस्याप्युपलक्षणं। अत एव प्रकृतिभावे इति त्यक्त्वा पूर्वत्वे इत्युक्तं वार्त्तिके भाष्ये च चित्रगोऽग्नीद्
स्पालो इति कृत्वेऽपि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति न त्वतिदेशः क्षतः। एङः प्रतिपदोक्तत्वाभावात् नु तन्नत्वं कार्यमिति लाघवमितीदं क·
न स्यादिति। एङ उपलक्षणमिदं। इत्यामेड्रितेति। गवी त्यसस्यानेगवे इति स्यात् इति तत्रान्यथाख्यानमपि नाज्ञासः। भाष्या
संमतत्वादिति। इन्दुं तत्सामर्थ्यान्नित्यमिति तदुक्तेरिति भावः। प्लुत इति· प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव प्लुतस्य तत्र ना
सिद्धत्वमिति भावः। उपलक्षणमिदं। एवं चास्य त्र्यपाद्यत्वे भवतीति भावः। इत्यामाहुरिति· आक्यस्येत्युक्तेरिति भावः।
ह्रस्व इति। के यतोऽप्येवं· नन्वपक्षे विभाषेत्यत्र विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यादनुवादः। आविद्वांसः प्रत्यभिवादे इत्यादि वत्स्यते इत्य
भाष्यमपि वैकल्पिके प्लुताभावानुवादे नोचितमन्यथा तत्र सा नो नेहापरं बोध्यं। आत्माते प्राप्नोतीति· उत्तरत्रेति। तिङ्क्यस्येत्य
र्थः। अनुपसर्गे दूरसेधकत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यं। वैतल्पिकत्वादिति· अप्लुतवद्भावस्ये त्यादि· अस्य अप्लुतव
द्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तल्लक्ष्ये स्वाभावेन तत्थापि त्पर्थः। प्लुतप्रकृतिभाव इति· तस्य मते अप्लुतवद्भावो इति भावः। ए लो ३
तेन वाक्यमरलस्याचार्यस्य प्लुतवाधकत्वं व भाष्याक्तेरिदं संबन्धित्यमित्यपास्तं· अकारान्ततत्त्वप्लुतवदूवात्रे त्वाद·
भाषिष्ट्वेति। अवैदिक इति। असपुरात्तस्य त्वेन वैदिकत्वस्य ब्यं वा कुमार्यादिति· अत्रेदित्यत्र लक्षणेन द्विवचनो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल०शे०
२८

तावेकस्यापीदं तत्वमस्तीति भावः। एवं च द्विवचनांतत्वमिदं तमित्यर्थे इतित्यादिवचनं तत्तं तमित्यर्थे तिदंतावित्यस्तमेव

व एवैकदेशो बोध्यः। [illegible]मिति मूले शतिदेशः। [illegible]वीति। आत्रवं स्वेत्यर्थः। वचेत्यादि। कोशग्रहणेनेन वक्ष्ये

स्वपर्यायः। स्वतंत्र एव न तु सत्याभीमादिवत्। एकदेशाद्य इति सूचयति। विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्य

इति वचनेन ताहनास्य पत्ते तत्याकस्मात्ने व्यवस्थापदे तथात्वे मानाभावात्। [illegible]सामर्थ्यादिति। ननु कार्यका

लपक्षेऽननुनासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यमित्यक्षोहसंज्ञास्य त्वस्य न पृथक्बाधकता पूर्वत्रासिद्धमिति चाति

देशः कार्यार्थः। कार्यशास्त्रनत्व वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यदेशे वा अवा थवो अस्तिहास्य त्वमेव तस्यापि चाधिकार

सः एवं च मूलदृष्ट्याऽनुनासिकविधिरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञायामतिदृष्ट्यासिद्धत्वपामूलस्य शास्त्रनुवे पि

तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र तु स्वविकाल्देनतदेकवाक्यतापन्नस्यादेशो मादिलक्षणस्य ग्रहणं तुमनुवादस्य। एतेन कार्यका

लपक्षे विप्रतिषेधे तदेकवाक्यतापन्नेनसंज्ञाप्रत्यासिद्धत्वं दुर्वारमित्यपास्तं मोत्तिचेन्न। अप्राप्त्याद स इति न्या

सेनैव सिद्धे सामान्यसंज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन शुत्वप्रयोगो इत्यत्राप्युपस्थित्यात सामर्थ्येनातिदुष्टत्ववाधात् विघ्नराजः
२८

हलु काकुत्वादेर्व्यवस्थितत्वेनभावाभ्यपरता त्यारेन नाभिधानाद्धा सूत्रमते पि न नानुनासिक इत्याशयात्। २६०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वेदंभाष्ये॥छांदसमिति॥शेआदेशस्यछांदसत्वादितिभावः॥मेदूतीत्यनुकरणमिति।प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशो
नपदत्वात्पदांतत्वप्रयुक्तः।प्रकृतिभावस्तत्रनेनातिदेशोनप्रगृह्यत्वंतुनत्वेरायइत्यादावनुकार्येफलाभावेनप्र
गृह्यत्वाप्रवृत्यातदनुकरणेतिदेशोनास्तिप्रयोपदेशोप्रवृत्तिरेववाच्येतिभावः॥अन्यथात्वेति॥अनभिमतत्वेत्यर्थः॥
तदाहनाभंस्याइति।स्मरणेइति।विस्मृतस्यस्मरणविषयताद्योतकइत्यर्थः।मर्यादाविभिंवादित्यत्रमध्यम
वि५ पदलोपीसमासः।तत्सहितेभिंधावित्यर्थः।सप्तम्यर्थेइति।तद्धितत्वंचतस्यानिरुक्तेस्पष्टं।अव्ययीभावाभावश्च
श्रुतोछांदसत्वाद्बोध्यः।अवपरत्वादिति।नचैतदभावेनित्यविधिदुर्वारइतिशब्दातिरिक्ते।ओदित्यस्यनिपातातिरिक्ते
रिक्तेसम्बुद्धावित्यस्यचा[illegible]रितार्थ्येनसामर्थ्याभावादेवंयफलेविशेषइतिवाच्यम्।परत्वेनविकल्पप्रवृत्तावभा
वपर्यंतमप्यस्यव्यापारेणसहकृतिमाथेनानित्यस्यतदभावेऽप्रवृत्तेः।अतएवनपादिद्विभाषास्याकांक्षइतिसूत्रे
न्य निषेधीयोभयत्रविभाषेतिसंगच्छते।अथापरत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेननिषेधाभावेपूर्वसूत्रस्यदुर्वारत्वेनसाऽफल
भास्यात्।नचाकडारसूत्रेणान्यत्रसंज्ञानांबाध्यबाधकभावस्यज्ञापितत्वेनपरत्वाद्विकल्पेतेइत्यसंगमितिवा
च्यम्।संज्ञायाएकत्वात्तत्त्वाधकस्यचविशेषापेक्षत्वेनसंज्ञाभेदविषयत्वादितिभावइतिकेचित्।परेतुओ
दित्यस्येतिशब्दनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वमितिनिपरस्मयुक्तं।संबुद्धाविति[illegible]ः।निपातपदानुवृत्तये।अन्येषोदंतानि
ल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

याप स्मा

पातस्यैवेत्सो विकल्पापत्तिः। नित्यविकल्पविधेः पुंवत्त्वस्य तावपि विरोधाभावेन परत्वादित्या सानेश्च। एवं च प
ल॰ शा॰ २० रत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वाद्बलवत्त्वादित्यर्थः। अतस्त्र हलोनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः ग्रहणं नापि तान्नेदन्तसिद्धेर्वेवि
२५ त्रार्थमेव संबुद्धिग्रहणमित्याहुः। आवश्यकमिति। अन्यथाऽऽकोसवर्ण इत्यत्र मण्डकोऽनुवृत्त्यापत्तिः। सा च संबंधे त
द्भावाभावयोः कल्पनापत्त्या गौरवमिति भावः। अनुनासिका इति। अतएव तस्याः भवतान इत्याभेदविवक्षायामर्थस्यार्थवत्सू
त्रानिरूप्यविधेयता न वा लिंगसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनात्पन्नो लुक् ह्रस्वापत्तेः। न च सुसुपेति समासे न निर्वा
हः। इति शाब्दस्यपरत्वात्पर्यंगाहकत्वे न तेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य दुरूपपादत्वात्। न च तातोभ्यांगोसीरमित्या
क घेष्टगोरा ×संरूप× वानुकरणे मन्त्वस्त्र भाष्योक्तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यादिरेनेन पदत्वं सुलभमिति वा
च्यम्। स्त्रीयोदीर्घादिति सूत्रभाष्योक्तेन तद्ग्राहकेदेशानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापि दुःसाधनत्वेनासाधारण
प्रयोजनत्वाभावादिति भावः। एतदर्थमेवेति। एतदर्थमपीत्यर्थः। आनेतोऽक्षौ पिसंबुद्धेर्भानचिनोमीत्यत्र नञ्जद्वीत्य विघ्नराजः
त्रातिह्रत्वे मगानुनासिक इति पूर्वस्यानुनासिके परे ओंक्षिनो विकमल ओंक्षिनोधी स्मनापि फलसत्वात्। अ २५
वश्यादिति न चैवं यथासंख्यापत्तिः। तस्यासार्वत्रिकोत्। आनमृतवद् इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञेतिभावः। रवौं रू कपेसो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ञ्चिनोतीत्यत्र लत्वनकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावनुनासिक इति· विधेयकोटौ यकारस्यानुप्रत्याहारे तु विधेयाविषये· सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिक
लस्यैवापत्तिः यथान्यासमेव साधु· इत्येवावस्थित इति। न चात्राधिन्यासे सन्निपातपरिभाषयानुस्वाराप्राप्तिरिति वाच्यं· त्रिपाद्यां तथात्वेन सन्निपातपरिभाषा
निखिलस्यापि ज्ञापनादिति भावः। अनुनासिकेव कार इति· इदं कैयटानुरोधेन मया उक्तं इत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णाग्रहणत्वेनानेनानुनासिकविधानाभावेन
व रूपमत्र सः। अन्यथा इष्टमिमस्यानुनासिको कारः स्यात्· अत एव इदं हि विधेये गुणानामभेदकत्वपक्षाश्रयणमिति चिन्त्यम्॥ ॥इति स्वरसन्धिः॥
विनाथितघोषमिति· साहित्यं च योगक्रियायाम्· एतदिति· संयोग इति तदर्थः। सत्वाभीम इति वन्हि देशः। संयोगश्चायमवाहितमारवति· चितं कटु तैल
मित्यादेन लोपः। यथासंख्यमिति। तथा च धने त्यादेश्च नादित्ये यातमा लोप्ये परस्मैपदानां णलिति त्यादेः सूत्रान्तरस्य क्रमे णौ वयथासंख्यमिति भावः। धाटिना
देश्वानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमे रोवोपस्थितिरिति तात्पर्यं· ननु तज्ज्ञानमित्यादेश्श्रुयोगाभावान्नेष्यादत आह· तज्ज्ञानमिति· अन्ययोगे यथोच्चार
णमात्रं न त्विदं· वर्णितरमिति भावः। अनुपस्थितेरिति। पूर्वत्वानानुपस्थाने त्यर्थः। तेनाचितमित्यादेर्न दोषः। बलमिति· न च षष्ठ्यन्तत्वे अभ्यावविष्यतीति
तद्यर्थमिति वाच्यं। बलस्यासिद्धत्वेनास्य अभ्यासाभावात्· भाव्येति· प्रत्यये इत्येवं तत्र पाठादिति भावः। इकारमिति। चर्त्वेनेति भावः। मच्छर्दैस्वपवादि
मिति॥ गणोपाठेन मानेत्यत्र सूत्र इति वत्वे मच्छानित्येवेति तात्पर्यं· इति केचित्· तन्न· मच्छानिति तु क्वाचित्को संप्रदायिकः पाठः। ननु सवर्णग्रहणमधिकं परसवर्णा
इत्यत्रैकार्थीभावापन्नस्यात्र संबंधो वक्तुमशक्यः। न च पूर्वस्येत्यस्यास संबंधाकांक्षायां यत्किंचित्संबंधिकत्वेनापेक्षया पूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपरस्या
हारे विषयात्तल्लाभः। चुटू इत्यादाविव सद्धादेस्पैवमेव संबंधोपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञापावैयर्थ्यापत्तेः। न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यात्तरेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उवृत्तिः। तोलीत्यत्र समुदायानुवृत्त्या तस्याश्चरितार्थ्यमित्यत आह। अनुस्वारस्येत्यादि। एकदेशे इति च पकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञैवेत्यर्थः तोलीत्यत्र समुदायानु
ल॰ २१ १० वृत्तिसिद्धे पुनः सकारांशे तत्प्रतिज्ञया तावतोंऽशस्यानानुवृत्तिरिति भावः। तस्तिरभसादिति। यथाभेवादीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्य प
२६ विशायस्तं तस्य तोर्लि डः स्यात् भोः झयो हो शश्छोटी षट्सूत्रीपाठेनैतासु सलाञ्ज शरसांशि अभ्यासे चर्च खरि च वावसाने अग्रोऽग्रगस्येति पंचसूत्र्याम्या
देभाष्यसम्मतेर्थस्य चर्त्वेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्रेफर्परत्वाभावाच्चेति भावः। चर्त्वमिति। ततश्छुत्वे शश्छोटीति प्रक्रियेति भावः। चर्त्वस्यापवाद इति।
एवं च तत्र कृते जश्त्वाप्रवृत्तिरन्यथा चर्त्वशास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति भावः। न च जश्त्वे कृते चर्त्वस्य चारितार्थ्येन तस्यासिद्धत्वादपवादत्वेन मान
प मिति वाच्यं। तत्कालेऽवस्थाप्राप्तत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेन वाधकत्वसुलभत्वादुक्तरीतेरसम्भवात्। एतदेवाभिप्रेत्य भिन्दन्तीत्यादिसूत्रे भाष्य उक्तं। सत्यपि
संभवे वाधनं भवतीति। अन्यथा कोडित्यायनत्क्रमित्यनेन आरोरभ्यो दधीतित्याप्तदधिस्थानस्यापि वाधो न स्यात्। तद्दानीत्तरं तत्पूर्ववाचस्थान
स्य चारितार्थ्यात्। अत एव अजो रीङ् इतीत्यस्यामिति सूत्रे प्रथमाद्विवचनान्तरमस्य चारितार्थ्ये न प्रथमाद्विवचनस्थानेन वाधो न स्यादित्याशंक्य संस
ष्पिसंभवे इति न्यायेन वाधकत्वमुक्तं भाष्ये। एवं चस्येत्विमितिसूत्रस्य केयपाद्विं यासंभवे एव वाधकतेति वार्तिकानुसारेणाप्रवृत्तावस्ये
पठतां इति वाध्यमिति भावः। केशवायेति तामिति। एवं च दृशा विषये वाक्यसंस्कारपक्षेऽपि सा स्तुत्या न्याय्या त इति स्वीकृत्य आकृतकरूपाः विघ्नराजः
भावान्याय्येति चेत्। इष्टप्रकारावेदरितिवोध्यं अन्ये तु पदसंस्कारे तरि अत्र तीर्ति सविसर्गमपि साधवः स्तत्रापि धाने परिभाषा यात्राभाष्येऽदर्शना २६
द्वित्याहुः। प्रभाणाभावादिति। योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादृष्टाप्राप्तिकल्पनापत्ते चेत्यपि वोध्यं। यथासंख्यसूत्रे तिरव्यातौ कृदर्शनसूत्रस्य हृदये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पत्वादित्यर्थः। उकारेत्सकारे धुडित्यर्थे तास्मिन्नित्यस्य महत्ताऽपस्थितउकारस्याजमित्वमस्मादित्यस्य १

नो ध्यं॰ पत्वादिति। तस्मिन्निति सूत्रापेक्षया तस्मादित्यस्यैव तत्रोपस्थितस्य तत्त्वमित्यसंभवरूपविरोधेनाव्यवस्थेति सस्यागमित्व
निर्णय इति भावः। स्पष्टं चेदं तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये। लाघवार्थमिति तस्य षष्ठ्यार्थत्वेन षष्ठ्याः अयोग एव कर्तव्य इत्यर्थः। चत्वस्यासिद्धत्वादिति॰
एव अतो नुडिति नोक्तं॰ अत एव चत्वस्यासिद्धत्वादेव॰ ननु धुरुडः सीत्यस्तु सप्तमी च पंचम्या श्रुतेव। उश्चेति च षष्ठ्यंतं परमार्थतो वाक्यं २। नुगागमकारे पूर्वां
न्तत्वपदादि त्वेवाननं शक्ततावच्छेदकमेतेत आह॰ धुटः परादित्वमिति। श्रोतत्वमिति कपदेनोक्ता साहः श्रुतत्वस्य धुटि सिद्धत्वेपि तुक्यसिद्धत्वात्तस्य श्रोत
तास्यत्र लुङ्ने तिबोध्यं॰ पक्षे कल्पयतीति। न च शांति सप्तमीनिर्देशे लाघवार्थः इयोश्चारितार्थ्यं लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं॰
नत्वथे त्वाशयात्॰ धुटो वास्त्विति। शीति षष्ठ्यपेक्षेति भावः। चिरपक्ष भिंति। छंदस्सार्थमपि वा सूत्रकृतो यत्नदर्शनादिति भावः। सा
त्वं नस्यादिति। एतद्व्याश्रुतत्वस्यासिद्धत्वं तु नवचनसामर्थ्यादिति भावः। शोदेरापक्ष इति। कार्यकाले तु असिद्धत्वान्नाविरोधः। पू
र्वतित्वे पीति भावः। संज्ञायांडमिति॰ अत्राहुतरूपायां विकल्पद्वय मध्ये इति। विभाषा मध्ये चये विधयस्ते नित्या इति नत्को
सेडिति सूत्र भाष्योक्तेरिति भावः। न च तन्मध्यपाठेन नित्यत्वकल्पनेन तन्मध्यपातित्वानां तयोरन्तइत्यादिनाम पि नित्यत्वाप
त्तिः। वारितत्वबलेन तत्पूर्वस्य पुनर्विग्रहणान्निहसो भानकल्पमानायां स्वानं तास्त्वत॰ कल्पनेनोपपत्ताव न्वत्र तत्कल्प
नेमानाभावात्॰ तस्मादुत्तरत्र यथाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रे स्ववाग्रहणस्यानिहालिरिति भावः। तन्निषेधादिति। तस्य पूर्वे
षड्‌त्वस्य तु नञ्ज्ञापिः॰ तत्त्वसादृश्ये रणांरेखा णत्वस्यैव ग्रहणं॰ पूर्वविध्यभावात्॰ पंचमीसमासस्यानित्यत्वाज्ञापकत्वे

अपाचां सर्वथापरिभाषा; प्रवृत्तोपक्षोऽप्येपीदमेव समाधारे द

ष्ठं

ध्यं।वत्॑दित्वमिति।तत्तःपरस्याचइति व्याख्याने नेत्यर्थः।उभइत्यस्य षष्ठ्यंतं मामित्यउ·मंतप्रयावयवस्यत्वात्मरव्यउ·मोऽम्‌ऽजादेशे इदेरित्पूर्वेणे
ल·शे·र· इत्तीदित्वमेवकुतो नकृतं परस्येति च माद्युपधायाइत्याद्विवावयवषष्ठी·अजादेशपदे इत्युक्तेभ्याअभ्यासे इत्यत्तः इत्ताहिमन्नविसाद्यवतं तस्यनेतिभा
२७ कः।वादितत्वामाप्तिमाधयेति।नुणेवाहृदगतत्वात्सिद्धत्वाद्दित्यर्थः उभयं·उभुदः·वत्ताद्दित्वंदसूत्राकारणंच।पाक्षिकं कार्यकालसंबुद्धि·दितीति·दित्यर्थस्त्कृत
त्परिभाषयाद्दिर्धाद्यामभावएव·किंचयदि यद्दागमाइति न्यायेन नागमिधर्मेवेदिध्यमपिवेध्यते·तेननतकोधवयवत्वा विपरीतत्वात्·तात्व ६८
निषेधासिद्धिरुच्यते नहि हृत्वात्परस्यपदस्याचि परे इम्‌ऽत्यर्थस्तथासतिस्यान्नगाद्युक्तइतिमहदनिष्टमितितस्पष्टंचेदंसर्वभाष्ये·अवय
वसाताऽज्ञातिसेधादिति·इदंगहतसूत्रेभाष्येस्पष्टं·अनुसर्त्तव्या इति।यदित्तुसन्निषेधोपरादिविधावित्तिपर्युदासेन प्रहातत्वान्निमित्तकोवि
धावेवेति·नलुमतेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।किंचोत्तरपदस्यकार्यित्वस्त्तत्रत्वात्तरत्तएवमाषकुंभवायेने स्याद्रोपरप्यायेपीतिभन्निषेधासि
द्धिरित्युच्यते।तदाद्याचीनोत्तमआदेःपदस्येति·व्याख्यानमेवशरणं।स्पष्टंचेदंव्याख्यानंगहतसूत्रे उभिचपदे इत्यत्रचभाष्ये·तेननिषेधेन
सिद्धमितिगहतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्यास्तां।।निमित्तकार्यत्वेनेति·नचपुनःद्वित्वेनतरपिसिद्धंलक्ष्येलक्षणस्येति·भाष्या त·ञ्‌प
नर्थकमिति·इदमुपलक्षणंगहतसूत्रभाष्योत्तोगौरवंचेत्यपिबोध्यं·स्पष्टार्थमिति·अनेननुग्रहणमधिकारमवक्षेपिपरस्यत्तस्त्रत्रापूर्वस्यान्तु विद्याज·
नासिकइत्यर्थस्पष्टबोधनार्थं·वाशब्दयद्दितिसूचितं·विधिपक्षे अत्रमहणानुएत्तदुक्तरोइत्यर्थलाभार्थं·यद्वत्तो·ञाधिकारत्व २८
मेवोचितं।मतुवसोरुरितिसूत्रेऽकृतयोर्वेनउपसंख्यानंविभाषाभवद्दित्यनयोरुद्दहरणेभाष्येनानासिकाद्यत्रत्वाररणाद·विधिस्तेतुत

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तत्रेत्युक्तिसिद्धौ यदि देव अधिकारोत्तत्संज्ञेव गन्तुरिति। स्पष्टं चेदं कृतो इति मतं। त्वल्लोपे इति। हित्वो गलनात्तनुना अत्रानुनासिकत्व पूर्वस्य तु वेति न्यासेन सिद्धावनुनासि
कात्पर इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः। परत्वादेनेति। प्रसिद्धत्वेव धातुः। मण्डकेति एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाये त्यभिबोध्यं अतस्तावसाने मस्य पूर्वसवर्णे हसनि द
त्त्वात्संहितासंहितावसाने प्यत्येव अतएव संहिताधिकारे वसानपाठः संगच्छते। पदत्वंत्यादीति। अतएव पुंस्त्वित्याह यथा कारान्निमित्ती कृत्यानुस्वारव्यव
धाने षत्वमाशङ्क्य नुमः स्थानिकानुस्वारस्यैवानुं विसर्जनीयेति सूत्रे ग्रहणान्निमित्तिभाव्यं संगच्छते। इकारो घुसरा हि पाठे अनुस्वारमिति गृहीत्वा षत्वं दुर्वार स्या
दिति भावः। परत्वादिति। हारकर्त्तव्ये त्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः। अयं पाठे नित्यः। अड्द्विति सूत्रे अनुस्वारोपलक्षणानुमग्रहणात्। अतएव हरिंज
घती त्यादेः सत्वं जगत्सु सूरी। तेनेति। वोढ्यामिति कश्चित्। भवत्येवेति। एकस्यैव द्वितीयोच्चारणस्यैवेन साधुत्वबोधनं तयोर्मध्ये पररूपस्य द्वितीयो [illegible] च्चारण
स्यैवेन्येन साधुत्वबोधनमिति भावः। वस्तुमाशरीरेति। [illegible] यत्सोयो विसर्ग इति व्याख्यादर्शीरीत्यर्थः। वस्तुतस्तु दसंपातं कतिभिः कृतमिति सादेषत्वापत्तेः।
एतच्चान्येषिषितित्सुनात्सूचितो धनेन सूचितं। यत्तु सूत्रे सस्य षत्वं लाकृ स्येत्सु त्रत्यय इति त्रिपाभिति केचित् [illegible] त्पादस्तदा सत्त्वे लोपे सत्येव प्रत्ययत्वाभि
ति व्याख्यादर्शीसिद्धसामानाधिकरण्ये पिषत्वाप्राप्तिरेव। यातेरिति नि [illegible] माहायमूलमिति दिक्। [illegible] कारेणेति। [illegible] आदिति भावः। नत्वा
त्वाभिति। षत्वस्यासिद्धापादनवता विरहे [illegible] धाशाप्तेरिति भावः। [illegible] तेति। ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः। [illegible] तेति। एवं च तदुत्तराभाव इत्येन संस्थानउ
घत्ते। तेन ख्या [illegible] त्रिकाम्लामो वार्त्तिके लक्षिते। कुत्वं कस्मान्न भवतीति उक्तैवेति भावः। [illegible] देति। प्रयोगे चर्त्वप्रसक्तिरिति भावः। [illegible] त्वादिति। एवं च माधवेनेत्याप
त्तिं कर्तुमर्हतीत्यर्थः। अनभिधानात्सैवेति। खशादेरनभिधानास्येवेत्यर्थः। गोत्वेति। खशादित्वे स्त्रीहत्वानभिधानापेक्षयातद्व्रीहि इत्येवाख्याते ताङ्कृ धातुकेनभिधानस्ये

© Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं सूत्रे विसर्गपाठ इति भावः। स विसर्गः वा इत्याह। वा शरीति। स च सत्वापवादः। खर्परे इति च वैकल्पिकमिति भावः। ५

वक्ष्यमाणे लोपे वा घत्वमिति भावः। हत्वमिति पुपलक्षणं। जिह्वामूलीयस्तु लक्ष्यस्वानपेक्ष्यत्वादिति। शर्ष्वे तीत्यादेः। आपद्यते ङि त्वादिति। अत्र प्राप्ते रित्यु क्तः। असत्वविषये कस्मिंश्चिदे वा

ल॰शे॰ ये सत्वस्य प्राप्ते ग्राही तस्या विड्रि सूचिता। आचार्य कृति विचेति। नामधातोर्मूलधात्वादेर्ङित्वाधाश्रितानुनासिकं तदित्यादेः प्रवृत्तिर्विकल्पविधानमतः। अत एव ग्राहिर्यापुड्डि

२८ काक्षेत्तिसंगच्छते इति भावः। आह तत्र तदिति। ... पद्यते इति। ननु क्षान्ते जनेरत्वतः तस्य पदं तेन लोपेन ग्रात्तत्वासंभवादिति भावः। न वास्याऽनित्तिपर्युदासेन तात

ग्रहणोऽसिद्ध इति व्यर्थमिति वाच्यं अत्यलक्षणावशात्संपन्नानां तत्वेन पर्युदासे भावित्वक्षणवशात्संपन्न तकारांतानां मांतानां नापद्यते। ननु कुप्वोरिति त्रजि ह्वामूलीय

स्य खत्वान्निहितं गौ तस्य सत्वे सत्व प्रसक्तापत्तिरत आह सूत्रे इत्यादि। शर्त्वादि ... संतेन विसर्गलोपश्चसत्वापवादः। ... विति। तस्मि न्नुच्चारणे स्पत्तो विना वोप

अभावेन तां तरीयकं तयोरुच्चारणं न तु तत्त्वेऽविधेयत्वं किंतु तन्मात्रे तयोर्लक्षणाव्याख्यानादिति भावः। ... कल्पइति। निपातानामनेकार्थत्वाच्च प्रकृते विकल्पा

र्थ इति तदाशयः। ... गादिति। न चानुकृष्य विसर्गस्तु नास्माकं दोष इति भावः। ... त्वं स्यादिति। एतेन वृत्तस्था सत्वार्थं विसर्गविधाने माश्रयादुत्ता

तः प्रथमैकवचनेऽस्मिन्नेतेन पंचम्यंतं त्यावा तत आह इत्यर्थकथमाति त्वपात्तं। समि पातेति। आसिद्धविषये विसाजवर्त्तते। यद्वा ... तयोः सिद्धत्वेपि

तत्र श्रुते उत्तरस्या सिद्धत्वमाभाव इति। सिद्धत्वेन संनिपातपरिभाषा गतार्थप्रतिबंधतया इति भावः। येनालिके ...

सिद्धत्वे ... भावानुष्ठानस्यैवोचितं फलाधिक्यापेत्तितात्पर्यं॥ ॥ ... ॥ ने ... चेनेति। कुप्वोरिति वाचि

येन सत्वं नेत्वे वानुवृत्तत्वमिति भावः। व्यवधानेति। सत्वं निषेधेत्वा वसानयोरिति विहितविसर्गस्य सत्वादिति भावः। विधारम्यानपिनि। तत्सामर्थ्याच्चानेन विघ्राजः

तस्यैवजत्यासत्वाविति न तावदिति भावः। एतेनैतद्विहितस्य स्थाने विनोऽस्यानुकृत्वा स्यैवतोऽस्यानं। खरवसानयोरिति विहितस्य त्वेतयोरसिद्धत्वादिति २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ज्ञाव

नीपस्येति सत्वमेव स्यादित्यपास्तं । अर्थाधिकारेण त्वावसानयोरिति विहितविसर्गस्यैवादेशः । विसर्जनीयस्य सः इत्यादेशस्तेन सूत्रं कृतं । वा शरी
त्यनेन सत्वविकल्पेन । किं कुप्वोरित्यत्रार्थादेत्यनुवृत्त्या तयोः शर्परे अप्राप्ते ऽपि कुप्वोरिति सूत्रेणाद्विसर्गलाभानापत्तेः अग्नवेनेति । सोऽत्र वा दिति
भावः । हरिकाट्रति । किं चपूस्तरेत्यादेष्वत्यादि वारणाय कुप्वोरित्यनुवर्त्य सदन्तमितोवरीति व्याख्यानेनसुतरां तोराः ऽत्र पिवो ध्यं । अत्र लभ्या संभवति
स्तिः । अयं भावः अपदेस्येवस्तस्य कुः प्वोरित्यनुवर्त्य वा स्विल्लिषिधि × ध्वं × ति परिभाषया कृतमिदं न प्रदेशस्य ते नासिद्धे आदित्यस्य हरणमपदस्य वादित्व
र्थलाभार्थं ते नोरः काव तीति चित्सहां तुवुस्पतेः षष्ठसमासे प्वुरः कृतो ऽप्यादो न सत्वं । आदिस्य हलसामर्थ्येन सत्वं धातवेश्चसरत्वयोगपक्षाविनादित
नवयवस्येभग्रहणादिति । शाति मस्तरत्व मिति । अपयत्वं नुभूतपूर्वमन्वावोध्य मिति भावः । पवनेति । सत्वं चेत्यपिबोध्यं · तत्रापि खलाविआ वाप
स्वं वाजपकनप्रत्रानुवृत्ते श्चोपयमविने तिबोध्यं । सनुदपस्यैति । अतो स्यादिति सूत्रे अवधवाच्चकं स्वरान्देन नतस्मृरापस्या स्पेणेण उपधा
त्वस्यसमुच्चयनिलभितत्वादिति भावः । उदुदुपधस्य विसर्गान्तस्य पदस्येति सामान्याधिकारपेनान्वयः । ण त्वेत्वलोत्यस्ये वनेन विसर्गस्य स्य
न्येव्यत्याद्येषीं सरस्याह । अत्रयोप इति · सत्रासिद्धेरिति । विसर्गास्यत्रस्यपत्व गसिद्धेरित्यर्थः । नव्यादिति । ते २ रुत्वे पत्रपदत्वा अत्ततरिति भा
वः । यति तार्थ इति · मनु तत्रापि पुनरसिद्धवस्थापाशंकितपरत्वस्यातिदेतो नैव सुलोपेणते आनयनामि । तिको विशेषः । न चैव रुरेता स्वायेनासिद्धं
आन्तिरित्यत्रापि समत्वात् । नवाग्निरित्यत्रादेशस्यापि देशत्व सुलोपेणते आनयनामि तिको विशेषः । कार्यस्यवासिद्धत्वमत्र तत्लभ्यकाध
स्येवे नि विशेषः शंति शाकं । सर्व धातिदेशापेक्षणोप तस्याकिं चिकार्यवात् किं वहत्वासिद्धत्वेनातिरिमपदत्वसुलभं · किं चायसर्णस्यस्या

८१

त०सा०र०
२९

त्वात्तत्परेकृत्तिव्यवसर्गव्यवस्थात्वात् धर्मत्वेन तद्गति देवा यत्राकृतिति प्रत्ययलक्षणो विसर्गो दुर्लभः। स्वरांश्चेषुधी। तिमो भागो इति सूत्रे भाष्ये
किंचैवं लामान्ताधिकारस्य। सोऽस्तिति नकारे अप्रत्ययग्रहणं स्यादर्थं स्यात्। किंचैवं नित्यं समासे इति सूत्रे लुभा यदस्य स्येत्यस्य वेयर्थ्यं परमसर्पिः कु
ण्डिका। साधुत्वेन तज्जस्य दुर्वारत्वात्। किंचैवं नित्यं समासे इति सूत्रस्य भाष्यात्संगतिस्तथाहि। अग्नेस्तुत्स्तोमसोमा इति यदि वा सर्पिरादिना तेनेति सं
ज्ञा पूर्वसूत्रे सामर्थ्यं इति विभाषारभ्यत इति तत्रोक्तं। अप्रत्ययत्वपर्यायाधिकाराभिन्नस्यापर्थं तु युक्तायित्वस्येति त्यपदस्य प्राप्तेरथावुत्पन्नापि सादे
शसंगते स्यादेव। अत्र भाष्ये। थेतिपदार्थं। तेन सर्पिष्कापत्युत्पत्तौ तेषु त्वरित्युक्तेषु त्वादित्यक्षरत्वं न तस्मादिति सूचितं। तस्माद्गत्रप्रत्ययपदं त
त्संधिपरं प्रत्ययसंबंधिभिन्नस्य। विसर्गत्वेऽप्यर्थ उचितः। भातरवकारवदिः कृताभिप्रायादोषेनदोषः। नित्यं समास इति सूत्रस्यानुत्तरपद
स्थे त्यस्य कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिका शब्दपाठस्य चैतदर्थं ज्ञापकत्वेऽपि चितेति चेत्सत्यं। भ्रातुष्पुत्रादीनामनुसारेणोद्धृतत्वात्। तकुपनच्छस्य
ति। नानीवादर्थ्यभिति। नर्थततेति। भ्रातरतिरश्चे त्यादेः सस्यपञ्चताः सिद्धिः। एतच्चेष्यानुरोधेन तं वोगादित्वोपलत्वगात्वादिति
द्विमयं। तेन तत्रस्यानिवत्वं भवत्येवेति तस्य दोषः स्यादप्यपि नवानिकमिति भावः। भातुः। कार्थ इति सिद्धान्तव्याख्याने पत्र दोषः। तथाहि
सकारस्य निधानवकारेणैव प्रत्ययः समुदायनिर्देशे तत्रात्र प्रत्ययवस्येति तदादेशस्यापि रः। अप्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्संबंधित्वाभावात् सिद्धा०त०
पदत्वे कृते वरिष्ठः सकारः प्रत्ययः स्तकः सत्तु सत्वनवां तदि यद्वे समस्य प्रत्ययपरस्य समुदायस्यानादि मावलोप्यांत्यावशि २९

भाष्ये चैव्यवहारः अप्रत्ययत्वादप्यस्तेरेकादेशे विशिष्टस्यापीत्यर्थः। उक्तिस्तत्र प्रत्ययत्वस्य तु लभत एवैकदेशे विकृतन्यायेनोरीत्यस्य प्र
त्ययत्वपानदोषः इति वाच्यं। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तरङ्गत्वाप्रवृत्तेः। स्थानिवत्त्वे तु नाल्विधौ इति। उपात्तस्य स्थानिनो ऽकृत्यस्य प्रत्यय
त्वाभावात्। प्रत्ययसंबन्धित्वं तु न स्थानिवत्त्वलभ्यम् अनल्विधौ स्त्रीप्रत्ययात्। सर्वे सर्वपदादेशाः इत्यनेन तु मात्वं अस्ति त्वस्य स्थानिवत्त्वे
पि असिद्धत्वस्य स्थानिवत्त्वालाभेनोक्तिरस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति। एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे ऽपर इति सूत्रे च भाष्ये उ
क्तं। इह कस्मान्न भवति पितुः करोति। अप्रत्ययस्येति षत्वं प्राप्नोति। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते। प्रत्ययविसर्जनीयश्चा
यं। लुप्यते ऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति। लुप्यते ऽत्रेत्यादेरयमर्थः। प्रत्ययविसर्जनीयत्वेनयत्त्वाभिमतः स लुप्यते। तथ
त्वे स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति बोध्यं। ज्ञापनादिति। त्रिपाद्यामप्यन्तरङ्गत्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति भावः। अत एवाभी
क्ष्णं पेरीत्यादौ मीत्वं गणत्वे सिध्यति। अत्रैकारस्यादस्संबन्धित्वं। ये इत्यस्यैकारान्तरपदत्वं चान्तरङ्गत्वाधीनमिति बोध्यं। सा
धिकरणमेवेति। प्रत्ययसंबन्धी यो विसर्गस्तस्येति तद्भावः। आगत्यावाक्यभेदः समर्थसमासे वैयधिकरण्यान्वयस्य दोष
त्रयसहनमिति तदभिमानः। नातीवेति वैयधिकरण्येनान्वयस्य कृद्विभिः हतमित्यादेः प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्येव
लक्षणया सामानाधिकरण्येनापि संग्रहसंभवादिति भावः। आरब्धादर्शितसामानाधिकरण्येन तु लेखो ऽतो। पितदाराभावात्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त

तीवेत्यसंगतं स्यादिति। अनेनोक्तव्याख्यायाः स्वस्वाभिमतत्वं सूचितवानित्यलं। परंपरयेति। एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्यानि
लं.शू.र. ३० फत्वेन विसर्गीस्येकादेशशास्त्रनिमित्तकमिति भावः। अनुरःपाठइति। औषधीस्कधीत्यादेश्चैकादेशेकः करस्कृती रुधीति मत्वानि
वृत्तिश्चतत्फलमुक्तं। मूलेतु तस्य फलस्य छांदसत्वाच्छंदसि वा प्रेत्य इत्याः प्रत्यस्यानिदृत्यादेषाच्च। वष्यत्तमेव पठितमिति दिक्।
शानादिकमिति। पदादित्वेन सोपदादावित्यस्याप्राप्तिरिति भावः। साहचर्यमिति। नच राम लक्ष्मणावित्यादौ दृष्टसाहचर्यसंबंधि
स्याभिधानियामकत्वं दृष्टं। नचैषां कापि साहचर्यसंबंधो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यं। वचाम्यपार्थास्मिरिणनेन लक्षणादि
घोतकपरिस्योगेपचामीकृतायां यघ्यपयपरि दृष्टाप वारोवर्जने वावर्जने चापि त्वल्वपरःक्रो। दृष्टापचारोवर्जनार्थ एव कर्मप्रव
चनीयस्तस्य कः सहायो भवितुमर्हति अन्यो वर्जनार्थात्। यथास्पमोः सहायेनार्थइति गोरवानीपतेनाश्वोनगदमइति कर्मप्रवचनी
यइक्त इति सूत्रस्य भाष्ये॥ सहरणनामेव प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनेनाक्षतेः। परिभाषायां सहचरितत्वेन सहशास्त्रेव प्र
हणं। सहचरस्य भावः साहचर्यं सहचरणसहत्रापोरेवेति साहचर्यशब्देन साध्यमुच्यते। सहरूपोरेवसह विवक्षा। तयोरेव सहप्रयोगः विघ्नराजः ३०
रामलक्ष्मणावित्यादावपि साहचर्यमेव नियामकमिति दिक्। [illegible]इति। अतिपदृतस्य चेत्यपि वाच्यं। नित्यमइति। भाष्यप्रामा
ण्येनात्रावृत्युत्पत्तिपक्षस्येवांगीकारो ण्वुत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसंबंधित्वात् कथं घत्वमिति न शंक्यं। अत एव चतुष्पाच्छो ढञित्यादिनिर्दि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सप

संगतिः । इत्यर्थ इति । अत्र संतत्वं प्रवेशुचितं । तत्र पठेति । अनुत्तरपदस्येति किं । परमसर्पिः कुंडिकेति नित्यं समास इति सूत्रस्य भाष्ये इत्यर्थः । आवंत प्रयो
ग सूचितमर्थं स्फुटं प्रतिपादयन्नाह । नाव्ययस्य इत्यादि ॥ ॥ इति विसर्गसंधिः ॥ तत्र प्रत्ययविधौ इति । अतएव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधौ भिन्ने धि २
त्यादेर्नस्य भागा — प्रातिपदिकेनाविततदंत विधिप्रतिपादनं स्वस्य परमस्वस्य सेत्स्यामस्तं वसंग छते । अस्य समासप्रत्ययविधौ इति निषेधात् उवा
दकनाये एव पुंस्त्वात्र । स्वत्वस्य ज्ञापकं सपूर्वायेति सूत्रं । अन्यथा पूर्वादिनिः स्वत्र तदंतविधिनैव सिद्धे किं तेन । तत्र समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्ये
व ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यं । अतएव तदंतविधिसूत्र भाष्ये समासेत्यादि निषेधवद्दस्य न कथनमिति बोध्यं । प्रत्याख्यातत्वादिति । फलाभावात् ।
सूत्राणां तदंतानां ग्रहणतानुइत्यादवंत ग्रहणसामर्थ्येन अपदेशिवज्ञावा प्रवर्तते रितिभावः । नन्वेकगोपूर्वादित्यस्य केवलैकशब्दागोशब्दयोरप्रवृत्तेसा
वकाशत्वसूत्राणां तदंतार्थमित्यर्थं न्वि । तत्रांतग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदंतग्रहणमुपतिनिषेधात्तदंते प्रवृत्त्यर्थं मा वक्ष्यकमिति तत्सामर्थ्यात् अपदेशिवज्ञावप्र
वृत्तिर्वक्तुं शक्या । न च भयामात्मविवक्षूत्रांतादित्यादौ विशेषणे विष्णुभाव अत्यासेन सिद्धे तद्ग्रहणसामर्थ्यं सूपपादमिति कौस्तुभे तात्पर्यमान्नि
वहिः । समासप्रत्ययविधाविवित्यादीनां सूत्रे शब्दादेविति व्यक्तवेतात्पर्यग्राहकस्य सत्वेन विपरीतस्य तस्यैव तु मन्तुं कल्प्यत्वात् । न चाधिकामात्राभावः । पूर्वा
त्यसूत्री दित्येकयोग एव कार्तबेयोप्यथ योगकारणस्य मानत्वात् । न चेष्टादि इतिसूत्रा निवृत्यर्थं तथापाठः । अतएव निष्ठीत्यादिसिद्धिरितिवाच्यं । आयस्य
भाष्यप्रामाण्येनाग्निष्ठीत्यादिप्रयोगानामनिष्टत्वात् । एकयोगे पितंत्रैव स्वीतत्वबलेन तावत एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । अपदेशिवज्ञा
वस्य प्रातिपदिके निषेधस्त्वी कार्यादेवनांतादसंख्यादेरिति चरितार्थं । अन्यथा पंचमइत्यादाविपि अपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तदैव धर्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मेवे त्यत्रचेत्याह। स्वपदेशिवश्चा वइत्यादि। दिवउत्सूत्रं यत्रे तिवकुब्धी हिणात तत्सूत्र घटितवादे इत्यर्थः। एवं वादिवउदितित सूत्रे हृदजेन इदेशे तिसदे
लशाह ३१ केपदे नो क्तमितिभावः। येन विधिरितिसूत्रे भाष्ये केपदे नसूत्रोपात्तातादित्यत्र विषय तास्येति गेतास्यष्टमेव प्रत्यय विधिविषयतोक्ता। अस
मास्ते निष्का दिप्रभृति सूत्रे भाष्ये केपदेत्व स्पष्टमनयोः प्रत्यय विधिविषयतोक्तेति दिक्। इत्ताघपीति। आदिनासन्नुम्भामिति। ननुतासात
कारणे विभाषाभवदित्यादि वार्त्तिकनिष्ठ नानाग्रहणं नस्यादत आह। एत वेति। नततत्वानुकारणमिस्यर्थः। अलोन्त्यस्येति। नचाभोराजस
त्सयो ५ इत्यादेरेतीति। लोपे एकदेशविकृत न्यायेन भोः शब्देवा इकारस्य वाणीतिनिवाच्य। तेषामभिधाने येषां रो रपूर्वस्य चयोतिति स्थानेत्यादि
घो नादेघोषोध्वः। अत्रपक्षे ... दानतद्धे षष्ठ्याः सौत्रोलुग्वोध्वः। आ...येयमिति। यदिग्रहणेलिटी तिसूत्रे इटः स्थानित्वेन निर्देश इति तत्रान
लाभ्रयणं प्रकृतेतनु विसर्गरेफ स्यैवस्थानि...त्वाद्देषम्यं। अनल्विधावि त्यस्यस्यान्मलरुत्तिधर्मोश्रये स्थानित्वं ध्वनरवृत्तिधर्माश्रये चन
त्यर्थः। अत्रस्यान्वलरेफ...वृत्तित्व स्थानिवत्वे नदुर्लभमल्वि...धित्वात। स्पष्टंचेदं प्रकृतसूत्रभाष्ये इस्तुच्यते नद्यवयत्वि त्यत्रपतत्वार
णामवात्री तिोसुपीतिविसर्गः। निय मनात्स्मात्तान्वावे धिमुरवेनैव प्रवृत्तिरितिन तत्राह विन्ति एव स्थानीतित इति तत्वास्य स्थानिवत्वेन लाभः
उकारः। यदितुरोः सुपीत्यत्रापिरस्यनुवर्त्यरो रेफस्यैवतेन विसर्गस्तिह इत्यग्रहणमुत्तरार्थस्पष्टार्थमिहैव कृतमित्यवधेयं। ...तिचादिभित्य विभ्राड्जः ३१
र्थः। वार्त्तिकनाभ्म यातीयमिति। भो इत्यादिप्रयोगाणां वार्त्तिके नैव सिद्धे निपातानामपिलक्ष्य धनात भवदादिसमानार्थकत्वात्तं वोधनाव
भत्वंतत्वेनानांशितत्वमस्ति। भवदादीत्यत्रभोः शब्दस्याप्यादिनाग्रहणं तत्रभोइत्यादिसिद्धिरितिभावः। अन्यथा। साधारणानामभावे। भोव

तचाहितेः ८ ९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इदं रेति। नपुंसके सो लुकालुप्तत्वेन वार्त्तिकामसृते रितिभावः। भोगांगेइति। विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणान्ङीप्यावधाना इव।
तः संबुद्धिपरत्वाभावेनेतिभावः। ससुपादिति। अस्यनिपातमात्रत्वं गोकारइत्यादिः। ननुनिपातो प्ययंभवच्छब्दसमानार्थस्तेनेतिहे
भो इत्यस्यनासंगतिः। अतएवभाष्यके पयोर्विभक्त्यंतप्रतिरूपकमव्ययमिलुक्त। विभक्त्यंतप्रतिरूपकत्वं च शृणुतो र्थतइत्यत्रत्य न्य ७
एव। किं यथ्यतिलुनीत इत्यादिवदे तयोर्विसह प्रयोगसंभवइत्यरुचे रुह। किंचेति। पदात्मत्वेति। इदं च न भोः शब्दे वो संबोधनार्थे
न संबोधन प्रथमांतत्वेनामंत्रितत्वात्। किंतु तिङ्विभक्तिगोति दृष्टिअभोइत्यादौ भावतत्र अर्थवत्तिङ्सीत्यर्थके आमंत्रितस्येति निघो
तःसिद्धिः। निपातयोस्तुतयोः संबोधने शक्तौ मानाभावेन संबोधनप्रथमांतत्वाभावे नामंत्रितत्वाभावात्। भगोति छसीत्यास्वविध
मानवत्वं। आनभगोदेवदत्ते त्यादावेकांतरता। भगो आगच्छेत्यादौ द्विर्भवि। धनेन भगो इत्यादौ पांगादत्व मितिभावः। पदिप्रामाति
का विति। यद्येतस्मिन्नेवंदसस्वितं तो नत्रामानि के। अतएवभाष्ये विभाषाभवदिति व्याख्याय भो ब्रास्नाणी त्यस्येवासिद्धिमानुक्त्वाव्य
यमेष भोनाहो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तं। एवं च भगो हरिहराविव्याप्तसाध्वेव। तदविरुभवादिति। भो भगोमत्तुवसोरिति
तत्रयोरस्यार्थस्य भाष्ये स्पष्टत्वादितिभावः। उभयत्रहणादिति। योर्त्तिके बोधितसाधुत्वानाम पिकृलटायाविस्यादे कार्यांतरबो
धनाय सूत्र कृतानुवादस्य करणादितिभावः। हरदत्तेनेति। एवं चानित्यत्वात्तदप्रवृत्तौ साधुभगो ग्रहणमित्यादीतिभावः। विभाषाभव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अ

लघु श० ३२ दित्तिवा त्तिके भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणी स्वस्ति भवान्‌ कार्यं अयमेष भो न्याय इति। विकृतेत्त्रोभयोरनग्रहणाल्लाभादिति बोध्यं। ...स्वरसाह
चर्येत्येति। नेनाचार्थवतामेव ग्रहणमिति भावः। अर्थवत्त्वविभाष्ये स्पष्टं बोध्यं। अनेका अनर्थकानां। सानारं ताम्वतरानुकरणे मिति
पक्षे असिद्धत्वाभावेऽपि इत्यादि पूर्वकरेकांतानामर्थवताग्रहणस्यन्याय्यतया भो इत्याद्येकारान्तं कोपक्षेपिवार्त्तिक निष्पन्नानां निपातानां चैक
देवाभूत भो नएवादीनामेव ग्रहणमिति भावः। अत्रेदं तत्त्वं। संतानामेवानुकरणं। न त्वेतस्य भावो न्याय्य एवेति भाष्यस्वरसः। लघुत्त्वा
रणत्वात्‌ लघुतरोऽत्रारणः। हलो विशेषणादिति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। स्त्याकुरिति। हरदत्तोऽप्येवं। वकारलोपे तत स्तदर्थानवगतेरित्यर्थः।
एवं चकारोत्स्यादिष्टे पितत स्वलोपो न भविष्यती सङ्ग्रहहलो विशेषणं व्यर्थमेवेति तत्त्वचिंतं। भाष्यमपि तदेकदेश्युक्तिरेव। नपदांताः पोरण:
संती तिल एतत्र भाष्य विरोधात्तु। ढ्र भावे ढत्वं चेति। चेनलोपस्य ग्रहः। ढलोपा इति। ढे ढलोपइत्येतद्दृष्ट्या ढ्रु त्वं तु नासिद्धं सामर्थ्यादिति
भावः। भावेस्यितमिति। ढः स्थूलेतिसूत्रे इति शेषः। एत्वमिति इति। ध्याङ्गस्य भावे चेष्टापत्तिरिति भावः। अभ्यासस्थीति। स्वरत्वं भूतेन
इति कृते तिशेषः। तदाह। वाचनमिति। अत्रात्‌ चिवी अनुदंहेर्न कारहकारलोपार्थमिति भाष्यविरोधः। अनिदितां हस्तु इत्यत्र मिल्येवेष्यत शिव रा० ३२
इति कैयटविरोधश्चेति। प्रसाधे करीत्या इहे रपिढ्र भावे ढत्वयोः सिद्धत्वाय निषेधप्रकरणे इढ इतिनिपातस्य व्यर्थत्वमित्यलं। अपा
वादुत्तरस्येति। आहार्याभावारोपादित्यर्थः। ढलोपमिति। विहितविशेषणात्तदुपध्वंसस्य एवमेवेति भावः। लोम्ना अरामिति। लोम्नाः अराम

संधावपि पादपूर्त्तिः। नच प्रकृत्यंतः पादमिति एवंतस्याभावेन पादपूर्त्तिः सोयमागादित्यादाविवात्रापि प्रातिशाख्येन प्रसिद्धेः। एवं चावधारणपात
यानन्वाख्येयं। सोऽहमाजन्मेत्यादौ बहुलग्रहणेन कचिदप्रवृत्त्यापि सिद्धेरिति तात्पर्यं॥ ॥ इतिस्वादिसंधिः॥ इति दीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षित
हरिसूनुना लघुशब्देन्दुशेखरनाम्नो व्याख्याने पंचसंधिप्रकरणं॥ अर्थवदित्यादि। नचास्याप्यत्ययमिति नित्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधबाधेन तद्धी
तार्थे अअ अस्ति इत्यवस्थायां प्रकृतसंज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन सुलभत्वात्। एकार्थीभावेनेति। नचैतत्प्रकृत्ययमात्रत्व। तन्मात्रे एकार्थीभा
वाभावादिति भावः। एकार्थीभावश्चावयवस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता तन्मात्रवृत्तिरेव ग्राह्यः। तेन पंचनाद्यप्रिय इति समासघटकपंचना
वेत्यस्य तद्धितांतत्वसमासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वं। प्रियतद्धितांत एवतत्रैकार्थीभावो ननु तन्मात्रे इत्यदोषात्। नच कृवंतदोषः। तत्र धातो
रेव विशिष्टार्थबोधकत्वेनार्थवत्त्वाहृतीयाभावेन पृथगर्थानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावाभावादिति वाच्यं। अतो हि केवा क्वेकाल्पितैकार्थी का६
भावस्य तत्राध्यारोपेणादोषात्। अर्थवत्त्वादिति। अनेन प्रत्ययपर्युदासेमानमुक्तं। साते: प्रातिपदिकत्वे हि तत ओत्सर्गिकैकवचनेतस्यापि सुबंतत्वेन पदत्वेय
दादित्वादेव निषेधसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यमिति भावः। सोदुर्वारत्वादिति। तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वाल्लुक् समुदायसंज्ञा चांतरंगत्वादवयवेभ्यः
प्रातिपदिकत्वात्सुपि सति प्रवर्तते इति तस्यावयवत्वमक्षतं। पचति ध्वनतीत्यादौ नावयवानां साधात्प्रत्ययात्पदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र ताभिषे
धात्। तस्मादव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्तिरापाद्या। धनश्चवद्धस्यापि धिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनाद्युदाहरणीबोध्यं। ध्व

प नितं चेदं भाष्यवैयर्थ्यं। तस्मान्न लोपाद्यापत्तिर्दोषः। इदमव्ययेभ्य इवतेभ्यो विभक्त्यवचनाभ्युपगमेन। यदि तु तदुत्पत्तिः सत्येव गमके यथाव्य
रा.रत्न. यमउ संताववयपादाप्सुप इति गमकनान्तरत्र एकवचनमित्यादि महासंज्ञाकरणस्य फलं तु न तथा गमकं। अत एव ... ज्ञा विति सूत्रे प्रातिपदि
३३ काधिकरणाभावे तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्यैकत्वादीनामुक्तत्वान्नेति समाहितं। तदुक्तौ त्सर्गिकमेकवचनं दुर्वारमेव। प्रकृतसूत्रस्य भसिंदभा
ष्यन्तेकादेशपुक्तिः। अत एवाग्रे भाष्येऽर्थवदिति स्वस्य दशदाडिमानीत्यादि पदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रदर्शितः तत्र हि सुपो धात्विति स्वस्य प्रा
प्तिरिति तदेवास्य मुख्यं व्यावर्त्यं। पचतः कल्पमित्यादौ तत्रैव तो रूपप सूत्रस्य भाष्यं गमकं। समासग्रहणं तत्तु नियमस्तु अर्थवत्समुदायविष
यक इति भाष्ये स्पष्टमिति न तेनास्य व्यावृत्तिरिति दिक्। पदमर्थवत्वादिति। व्याख्यानादर्थवत्वेनैवसाः इष्टपच्यत इति भावः। उक्तमिति। एते
नेदमुक्तमेव पुनर्द्योत्यते इति सूचितं। भाष्य इति। एवं हि तत्र भाष्यं। अर्थवदिति वर्तते। कृत्तद्धितान्तं चेदर्थवत्। न केवलं कृतस्तद्धिता
वेति कृत्तद्धितसूत्रे तद्ग्रहणं न कार्यमिति। अर्थवद्ग्रहणसामर्थ्यादेव वेदुगार्थलाभ इति कैयटः। ...र्थोपादानाद्यो दिति। तेन तन्मात्रक्रि
यावाचित्वनिबंधनधातुत्वासिद्धिरिति भावः। तत्र क्रियावाचकत्वं। तत्रार्थविभागश्चेति। तस्य तस्येति कृतद्विर्वचनेन षष्ठीसमासे विघ्नराजः
ऽसोऽर्थविभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिलुक्किमिदं न साधु। एतेनान्योन्यप्रादुर्भावादित्यपादाने पंचमीसूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽपि व्या
ख्यातः। सुवंतत्वमपि पक्षि प्रयोगपक्ष इव स्यान्ने द्विर्वचनपक्षेऽपि आघान्यशब्दे प्रकृतित्वदुधा त्वस्य शब्दे प्रत्ययत्वदुधा स्वपादः ३३

तर्वेति। धातूपसर्गे विभागोवृत्तिश्चैकार्थीभावश्चैवमेवेतिभावः। स्फोटस्यैवेति। परस्त्रोवाक्यस्फोटेवेत्यर्थः। लोकानांतत्रैवशक्तिग्रहेण
बोधादिति भावः। अतएवतस्यपरमार्थत्वंलोकेबोधजनकत्वात्। एतच्चेलप्रकृतिप्रत्ययविभागमुत्पाद्यनेनविशिष्टएवपदस्यैवतत्तदर्थबोधनक्षम
विशिष्टेपदेविशिष्टएवार्थकत्वमेवबोध्यते। उपलाललाक्षणस्यभवतीतिबोधः। ननुवास्तवाइतिभावः। तदाह। आत्मवेति। आरोपितेइत्यर्थः। लोको
नांततव्यवहारअन्यवोधानुपपत्तेरितितत्वं। तत्व। विशिष्टएवाक्यावोधकपदादित्यर्थः। तुरिति। अधिआरोप्यभागीदेत्यादौ। अर्थवत्ता इति। आरोपि
तार्थवत्तादित्यर्थः। सूत्रत्वसूत्र। भाष्यकृदादिः। स्मन्तेति। नाभूतइतिलोपः। औत्सर्गिकप्रवृत्तौहेतुमाह। इत्यस्यलेपीति। चः पूर्वासमर्थहेतुत्वा
नुवादकः। कथंचिदिति। अनेनतदनावश्यकत्वमेवेतिध्वनयति। ननुतत्रचरितार्थस्यकथंज्ञापकत्वमतआह। अनर्थस्यापीति। इकोचित्
तिसूत्रेऽनर्थकस्योपपत्तेरर्थवत्तासूत्रभाष्येउक्तं। इत्यंकिंचित्रयोभूरिति। नलुमतेतिनिषेधद्वाराच्यो [redacted] सद्गुणःफलमितितदर्थः। इष्ट
वतीति। लघुनातेनैवनिर्मत्वज्ञापनमाश्रित्यन्यायानुसारेणनतयोः प्रत्याख्यानंपूर्वानित्यत्वस्यसंभवइतिभावः। नलोपइति। सुंडुत्पतिस्तु
नोक्ता। भूवादयइत्यस्यलविधौतिवादिविधौचोपस्थितेर्निर्वक्तुमेतत्पाठपूर्वादेस्तिवादिभिर्वाधात्। कार्यकालपक्षइति। नचयथोद्देशेपि
प्रत्ययांतत्वस्यभावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषयाफलाभावेनचसाफल्यमत्रदर्शितमितिवाच्यं। अकृतव्यूहपरिभाषायाअनित्यत्वात्अप्रसक्तात्
भविष्यतीतिकिंचित्फलमित्यभिसंधिनाग्नेणतत्रपक्षेसंज्ञायाः प्रवृत्तेः प्राक्प्रसक्ताप्रकरणेकैयटेनोक्तत्वाच्च। यथोद्देशपक्षेणापर्युद

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सेलक्षणसिद्धेः। शंका समाधाने त्वनिदित्तेनाहि व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरपक्षेतोलक्ष्ये सिद्धे पक्षांतरेण शंकाप्युचितेत्यर्थस्य प्रत्ययसंज्ञाप्रक
रणे भाष्ये भणितत्वादिति कश्चित्। कथमन्यथेति। नचाएङे स्यादेरकृतत्वान्नप्रवृत्तिः। तत्राप्यप्रत्ययइत्यस्य संबंधात्। अत एव दृक्षी इति धातु
ल॰श॰ स्यादि परादिवद्भावेन नत्सुपो लुक्। नच लुप्ते लोपविषयमेव ज्ञापकं। असति बाधके प्रमाणानां सामान्यापेक्षपात इत्यर्थस्याभिज्ञापनात् अ
२४ न्यथा सूत्रेपि स्थितः ङिसंबुद्धिमात्रविषयकता स्यात् इति राजपुत्रा सिद्धिः स्पष्टमेवे चेयरीतिः सार्वधातुकमपिदित्यत्र भाष्ये। अकृतसत्रे भा न
ष्ये चेदं स्पष्टं। उभयोरिति। तयोः प्रातिपदिकत्वेन तत्सामर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचनेन त[illegible]प्राप्तिः। विभक्त्यस्य लिंगं प्रातिस्विकरूपायोग्यत्वे ५५
न नपुंसकत्वाश्रयो विभक्तिलुक् कृतत्सत्वेतु पदादित्वेन षत्वनिषेधाभावप्रत्तिर्दोष इति भावः। तदेवेति। तत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिः सुपोधा
त्विति लुगापत्तिश्च पचेरन्नित्यादेन लोपापत्तिश्चेति भावः। [illegible]ति। पूर्वविभक्त्यस्य तद्भावात् स्यादित्येन विभक्त्यन्तेषु [illegible]रिति भावः।
[illegible]ल्पीति। अपिनाम कार्यं कोलपक्षेपि। नहि तत्र पक्षे उपदेशे नैवेकवाचकता नातिदेशेनेत्यत्र प्रमाणमस्तीति। अतिदेशेनैकवाक्यतयैव
[illegible]स्य प्रत्ययस्य वत्त्वात्। प्रातिपदिकेति। नपुंसकत्वनित्यत्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वान्नपुंसके वर्तमानस्येत्यर्थे नैव प्रातिपदिकलाभे सिद्धे सि॰प्र॰ऊ॰
तस्य व्यर्थत्वादिति भावः। [illegible] विभक्तौ कादेशस्यांतवद्भावे। सामान्यापेक्षमिति। अन्यथा[illegible] एवं नत्वा स्वाद्युत्पत्तिः स्यादेवेति भा २४
वः। यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं सत्वप्रधान[illegible]प्रातिपदिकस्य ग्रहणार्थं तेनात्र न ह्रस्वः। मूले। कार्थे स्यापित्ते चार्तार्थे दुर्नित्स्यं

व। संख्याकर्मोद्यपोगात्स्वाद्युत्पत्तिः। पिनओत्सर्गिकमेकवचनमपि नामकं विना तदनुत्पत्तेः। सुपो धातुत्वे तिलुगपिन। धातुसाहचर्येण
सुप्तिङन्तसमभिव्याहृतस्यैव तेन लुग्विधानात्। एवं च प्रत्यया तमपर्युदासो न कार्य इति सूत्रेऽस्मिन् भाष्ये ध्वनितं। पचेरन्स्सर्वास्मिन्निस्यादै
नकारोच्चारणसामर्थ्यान्नलोपस्तु प्राप्त एतावल्लिङ्गएकत्वमनपेक्षया लाघवात् अत्र पर्युदासएवोचित इति भावः। अतएवात्वादिति।
यस्मात्प्रतिहितत्वादित्वस्यानुपपत्तेः पत्तेन प्रपदेशिवत्ववालभ्यत्वादिति भावः। यादिति। यद्यपि अपदेशिवत्वेनैकाच्त्वादेर्विवास्याप्यभ
शाली यस्मादिति दोषेन लाभसंभवः। अतएव भवतीत्यादौ भवतेः शप्निरूपितांगत्वासिद्धेः। अतिसहत्यादौ सेइत्यस्य पदत्वसिद्ध्यर्थं ईत्याद्य्
त्यादौ कार्यकालपक्षे तङितान्तत्वनिबंधनप्रातिपदिकत्वसिद्ध्यर्थं पुंवा प्रत्ययनतद्भ्यंतत्वनिबंधनफलसिद्ध्यर्थं तथाविअसहाय एव अपद
शिवत्वाचोन्तु तदाये। तेनेताए वयवेतदसवत्तिः। स्पष्टा चेयं रीतिर्तदेशोपदेश इत्यत्र कैयटे। अतएव समासप्रत्ययनेऽपदेशिवत्वेनआका
त्सना पित्वं। ढीङ्धातोरीकारस्य नातत्वं। तथा सति दकूत्वसंयुक्तसुस्वर्णां तत्वप्रयुक्तो ऽन्यत्पवत्वस्यात्। तत्रोत्रनार्के विचेष्टा धम्म। लोके
पितृपुत्रवत्वेन। कास्मिन्डयोष्ट कनिष्ठादि व्यवहारः। विजातीयकन्याप्रियत्वेएकस्मिन्नपि तथा व्यवहारो भवत्येवेति बोध्यं। अत एव हरि
श्चित्याप्रसोः पदत्वेन। निजोचत्वाएरकाव इति भाष्ये लेकास्मिन्निमस्यापर्यालोचनये कदेशयुक्तिरिति तात्पर्यं। वस्तुतस्तु पर्युदासेनैवार्थ
वत्त्वलक्ष्येऽर्थग्रहणाद्वत्र सूत्रेपि विभक्तौ तदनपेक्षया लोकेऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वं गृह्यते। एकार्थीभावेन लोके प्रयोगप्रसिद्धत्वं निवेद

मध्यलौकिके आरोपितमस्तीति दक्ष अस्य इत्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वाक्षतिः तदा प्रत्ययस्य प्राप्तिरेवनेति केवलप्रत्ययपर्युदासो ऽप्रस्तिः ध्वनि
तं चेदं प्रत्ययपर्युदासानुस्यात् भाष्ये सुप्तिङन्तमिति सूत्रस्थ भाष्ये के यवोरपि त्रेवत्तासर्थमिति वा ध्वं। घर्थमिति। अन्यथा विभक्तौ तुल्यो हन्त
ल·शु· तास्यो प्रातिपदिकत्वेन पूर्वविभक्ति लुकि टाप्स्योपातत्वे सिद्धिरिति भावः। त्वेनेति। नच समासविकल्पविधानस्यैव यथ्यं समासे
३५ एकस्वरत्वश्रवणसमासाभावे प्रातिपदिकत्वेन पूर्वोत्तरयोर्भिन्नस्वरश्रवणमिति विशेषात्। दधिउपदंशमित्यादेप क्षेप्र कृतिभावप्रवृत्ते
रपि फलस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च। र्थादिति। अन्यथा संज्ञाविधित्वोक्तस्यात्। मात्रेणेति। प्रकृतेरपेक्षणादिति भावः।
धातुरितीति। कर्तृरूपार्थस्याधिकस्य भावे पि क्रिया वाचकत्वाक्षत्या धातुत्वाक्षतेरिति भावः। प्रत्यये इति। अनुपसर्जनस्त्री
प्रत्यये इत्यर्थः। तस्य येनके नापि रूपेणाग्रहणे तान्निषेध इत्यभिप्रायः। कुमारीति। नन्वत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलं लिंगविशिष्ट
परिभाषयैव तत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न। प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्माणां लिंगप्रत्ययरहितेनरूपेणानातिदिशेष्टेतया तिदेशेन तस्या अत्राप्र
वृत्तेः। नहि ङीपरहितेन रूपेण कुमारीत्यादौ नदस्ति ग्राह्यग्रहणं त्वन्यार्थमिति वक्ष्यते। शंकिन्त्रभिमानानुसारेणैव नाप्यतीति। प्यापी विघ्नराजः
ति। यदित्वस्य निषेधस्य ज्ञत्पग्रहणे परिभाषाशेषत्वमेव वर्चयथासांप्रत्ययग्रहणेएव नतुप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे इति उगितश्चेत् ३५
तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। तथायं निषेधो पिस्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणेन तु स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इत्युच्यते तदा न दोषः। समुदायस्य प्रत्ययत्वा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तत्वाभावादितिदिक्। असमर्थसमासइति। असूर्यंपश्यइत्यादावित्यर्थः। धर्मिग्राहकेति। प्रातिपदिकसंज्ञाधर्मः। तद्धर्मी असमर्थसमासः। स्था
त्वमानेरवरुः विधायकम्। अन्यथापरस्यामसर्वधेनेकार्थीभावाभावात्समासोदुर्लभः स्यात्। अन्तर्वर्त्यइति। तस्मेकृतिकेसुबंतेइत्यर्थः।
सुपोधिकारात्। उपपदमितिमहासंज्ञाकरणात्। तदेतदाह। पदेत्यादि। राजपुरुषादिपदानां च यो भूतेस्मिन्तत्रार्थेतिनतदर्थमवित
मासग्रहणमितिबोध्यं। चमसगतेइतीति। अर्थवतीतिशेषः। तद्यतीयायेक्षनिधमस्यावित्यादितिबोध्यं। प्रत्ययोनेत्यस्य पूर्वभागप्रकृति
कप्रत्ययोनेत्यर्थः। तेनराजपुत्रानित्यादौनदोषः। अन्तवानित्यादाविति। तत्रपूर्वभागस्यपदत्वादितिभावः। ननुतद्धितग्रहणसामर्थ्यं
तद्ग्राह। तद्धितेति। तत्रपूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वोभागःपदमिति। अत्रच पदसंज्ञेनपदसंज्ञकग्रहणमितिभावः। नन्वत्रपक्षेगोमतिप्रियमाहे
स्मादौदोषः। गो इत्यादीनांसुबंतत्वाभावेनपदत्वाभावात्। एवं राजस्तुतित्यादिसमासेपूर्वभागस्यभत्वेनतत्वात्वेनपूर्वोभागः पदमि
त्यर्थलाभात्सभवत्वेत्यत आह। यचेति। अत्रोत्तसूत्रभाष्येतु अर्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थमित्युक्तं। तत्रतंत्रेणाख्यातं
२ पुरुषः। कर्मधारयश्च। तत्रषष्ठीसमासेअर्थवदित्यस्य स्वातंत्र्येणापिप्रयोगार्हार्थवदित्यर्थः। गविस्वयमित्यादावनुकरणस्यानितिपूर
स्यापिप्रयोगस्त्वेन तत्समस्त्येव। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यतुनस्यावृत्तिः। प्रत्ययस्यस्वातंत्र्येणप्रयोगार्हार्थवत्वाभावात्। तद्रूपसूत्रे
भाष्येसुबंतानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यतेइतिस्पष्टमेवकैयटेनोक्तमितिबोध्यं। पुत्रादिभ्यइति। तस्यतत्सकृतिकप्रत्ययत्वाभा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल.प्र.स. ३६

वादित्तिभावः। वाक्यस्येति। तदंतत्वादित्तिभावस्तत्राह। ...तीति। न चास्य भङ्गो करणत्वेनोपपदं शंप्रतिनकारत्वं। मूलकस्योपदंशे कर्मत्वे
नाप्यन्वये विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिकरणत्वकृतात्तृतीयेवेति। तत्रस्य विकारकत्वमित्याशयात्। ...धादिति। नियमस्या
र्थतो निषेधोपितात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवादस्यास्यपरत्वेनकृत्तत्वप्रयुक्तस्यापि निषेधेतात्पर्यादितिभावः। निषेधानां बलवत्त्वा
देत्यपि बोध्यं। ...त्वादिति। स्पष्टं चेदं पुयोगादिसूत्रे भाष्यकैयटयोः। ...समासे इति। नापि वाक्येइति बोध्यं। ...र्थीभावे
इति। एकोपस्थितिनियामिका समुदायशक्तिरेवैकार्थीभाव इतिभावः। एवं समासे वृत्तिः स्फुटा। वाक्ये पि नागृहीतविशेषणा वि
शेष्यभावांशे तद्युक्तेरर्थवत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात्। ...ग्रहणेति। वृत्तौ वाक्ये वेतिभावः। ...इति। समासस्य वृत्तित्वेपि नियुक्तत्व
स्यापेक्षाभावादितिभावः। ...स्यादिति। न च पूर्वं वर्णितत्वोपवर्णितत्वाभ्यामेवैतद्बोध्यं निवेशनीयं। [illegible] ग्रहणम
प्यवर्णितत्वस्यापि ग्रहणापत्तेरिष्टापातात्। किंच वहुपदवैशिष्ट्ये नितिवाक्यस्यापि संज्ञापत्तिः। ...समासग्रहणस्य नियामकोर्थता
भावे। न चात्रार्थवत्त्वाभावादुदाहरणं। ...वनपे उत्तरसूत्रे तदसंबंधात्। तृतीयात्रयन्तीनीतितुस्वरेविशेषार्थः। ...विवक्षायामिति। सा विभएज्ञः
दन्त्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः। अनुकरणस्यासादृश्ये नानुकार्यमुपस्थापयति। तथा चाप्यतस्वरूपादेन्यपदार्थप्रतियोगित्वेनुपस्थितेविभ्या ३६
त। एवं च वृत्तसार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावादितिभावः। अतएव भूसत्तायामित्यादिनिर्देशः संगच्छंते। तदाह। ...इति। अपदंतस

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुंशीलत्वस्यापरिनिश्चितत्वमित्यर्थः। अस्य चास्मादेव लिंगात्परिनिश्चितत्वं। भेदविवक्षायामिति। अर्थविवक्षाभेदे विद्यातिविषयस्यैतल्लक्ष्येति
भावः। अयं पक्षो मतो ग्रंथकृतेति सूचितं भाष्ये। अनयोश्च लक्षणानुरोधादवस्थेति। इक। वृद्धिस्वामी त्यर्थ्यति। प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्य
धर्मेणां लिंगप्रत्ययविशिष्टे। निर्दिष्टा इतिभावः। स्वयं चैतदनुपपन्नं हेतुपन्यस्तं इत्यत्र भाष्ये। इयं च प्रातिपदिकसामान्यापेक्षणेति विदोषग्र
हणेन। तदुपपादयन्नाह। अ[illegible]भीमि। किं चेत्यादि। उभयपदार्थेति। अत्र वक्ष्यमाणतत्पदमितिभावः। [illegible]इति। इदमुपलक्षणं। पुंव
त्वस्य लिंगत्वं। सामान्यग्रहणेऽविप्रवृत्तेर्वा तथा परिभाषया प्राप्त्याग्रहणेऽयं विवर्यर्थभाष्ये इति। नन्वेवमामलकीत्यादौ गौरीति समुदायस्या
नुपसर्जनत्वे प्रत्ययेऽतदादिनियमाभावात्। आवंतत्वेन ततः सुब्व्युत्पत्त्यर्थं तदस्तु। लिंगविशिष्टपरिभाषयापि तु नाप्नोति। आह। आमलकीत्यादि
ष्टमामलक्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदंतविधेरप्रवृत्तेः। एवं च महद्भ्यामामलकादेर्वदन्ते यद्वैकांततातामिति रितिवाच्यं।
एतच्च भाष्यप्रामाण्येन प्रातिपदिकसाहचर्येण च पृथगर्थोपस्थापकविभक्त्यंतानवयवकस्यावंतस्यैवग्रहणेऽनादोषात्। प्रत्येकमपि
वद्धत्वेनैकांतरत्वाभावाच्च। उत्तरसंख्यायाः पूर्वसंख्यावाधकत्वात्। नियमार्थं तु न उक्तदोषापत्तेः। कुत्सायर्थकस्वार्थिकानां कुत्सि
तादिसत्त्वं भाष्यरीत्या प्रावंतोत्पत्तेः। सिद्धत्वादत्यंतस्वार्थिकफलमाह। [illegible]स्यादिना। [illegible]त्वेन। अत्यंतस्वार्थिकत्वेन।
पराद्भेत्यप्रत्ययः। एवं चलोहितालिंगवाधनं वेतिनवक्तव्यमितिभावः। [illegible]स्यः सिध्यतीति। अन्यथा आर्यराज्ञ्यन्तनिसमुदायो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तल्लोपेव लिंगसंबंधबोधनसंभवादेकाच द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेवटापि कृतः पूर्वं तदभावे आतः स्थानिकत्वाभावादिकं स्यादि
लःशःर. डइति भावः। आपूर्वणादिति। अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वादिति भावः। अत एवेति। इदमेकत्रियोरिति सूत्रभाष्ये स्पष्टं। समासांतादृ तत्र ता
३७ स्त्रीमाच्छदमिति। तत्र भाष्ये। अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एवेत्यस्य प्रवर्तत इत्यनेनान्वयः कथं वर्तते तत्राह। अगत्या इत्येति। अनंतरोनि
ति शेषः। अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः। एतत्सर्वं स्वरूपकथनं। अवयवत्वे प्रमाणमाह। समासांत इति। तस्तद्धवात्वा
दिति भावः। समासंज्ञैवायमं तावयवः। इत्यंत इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। तस्यैकेति। अत्र तद्विदीजंतु समासांत वाक्यस्यांत इति गोस्त्रि
यो रिति सूत्रस्य भाष्यस्यवाच्यार्थविरोधः। नहि गुणाहित समासार्थं किंतु तद्धित एव। किंच। ततः पूर्वं क्विपि ततः समासांतसंज्ञाया
लुपलुकि टाविवहुव्रीहिके स्यादावापेः सुपः परत्वादित्वानापत्तिः। तत्र विभक्त्यर्थे तेम्य पदार्थबोधकत्वारोपेण स्त्रीत्वबोधकत्वस्य त
दन्तो समत्वात् सुपलुकः पूर्वं कर्तव्यता पदाविति बहुमगृह्य मिति। पदत्वादिति पक्षे त्विति। न च विशिष्टस्य सुबंतत्वाभावेन सुबंतात्तद्धित
इति सिद्धांतविरोधः। तेषां मतिरित्ता भावेन परिपूर्णं पदमिति स्याप्य विषयतया तस्य सिद्धांतस्य समासांतविषये भावात्। एवं च समा सि.प्र.ए.ज:
सांतेषु सर्वप्रातिपदिकादित्यस्यापर्यायः सर्वदेव। तस्या अवस्थायां वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः। तदंतत्वादिति। ३७
प्रातिपदिकत्वेनानिर्देशः। पुनः सुपिंत्वा कृतार्थत्वे। प्रत्ययलक्षणेन सुबंतत्वात् समाससंज्ञा कथं तत्र द्यक्या वयवत्वेन तद्ग्रहणेन तद्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्य ग्रहणं। कृपित्वकृत इति काचित्क: वाह: ग्रामादिक:। पयवितन्नपाटे अलौकिकविग्रहवाक्येष्वपद इति भवेतो कार्थी भावाभे
पातस्त्रीत्वसत्वेन पूर्वेटापि पश्चात्सु विति आपः हुपः पात्वाभावात् सुवाभिके स्यन्न सिद्धि तथापि तु स्यात्ति पर्यंतं समासे संज्ञा यो अप्रव
तैपमानाभावात्। न च समुदायत्वाभावः। अनेन मनुपामसमुदायस्य मनुवंतत्वे पुन रपद मात्रस्य तत्वाभावात्। पूर्वपदस्य मनुवंतत्ताया: प्रत्यय
लक्षणेनैवोपपाद्यत्वात्। एवं च पूर्वतत्करणे फलाभावः। वार्हिर्भूतस्य स्याकारके सापेक्षस्य पत्तस्यापि वस्यापि तद् ने भिन्नत्वात् प्रवृत्ते
श्च। वस्तुतस्तु नाकृतात्त्वनिर्वेधत प्रातिपदिकसंज्ञा [illegible] सम कालमेव विरोधाभावेन। तत्पूर्वभागस्य समासत्वं हीति बोध्यं। योगव सं५
घासंभवे एव [illegible] ज्ञानम संत्सगी काणादिति दिक्। पत्वापु इति। डीप्यहणं तु स्तोति निके स्पर्धां मितितद्भाव:। [illegible]ति। अर्थ
र्थके स्वसाधने नेत्यर्थः। अवंतानहितोत्पत्तो प्रागेव प्राप्नोः सह तेन्व वीजमाह। स्वार्थेति। स्वार्थद्रव्यलिंगसंख्याकारकेत्यर्थः स्वार्थः प्रव नं:न
उक्ते त्तिनिमित्त विशिष्टं विशेषणकारणत्वात्। पूर्वज्ञानादि ज्ञानं ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वात्। लिंगादिभिरप्याकांक्षितत्वादभ्यपज्ञानं तत्व
मात्रापेक्षत्वाल्लिंगस्य ततो विजातीयक्रियापेक्षकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापेक्षसंख्याया प्रथमम्नुपस्थितत्वात् ज्ञानं ततः कार
कारूपविभक्त्यर्थाकांक्षा निवृत्तेः हिवाहिर्भूतकृतादियोग इति कुत्सिते तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं। एवं च ज्ञानक्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्त कार्य
प्रवृत्ते चित्सनकमिकत्वस्य स्यमेव। पयो विरोधानां वोधानक्रमेण तत्पौर्वापर्यकल्पना शास्त्रकृत्कल्पितेयं क्रमः। अर्थवदु

क्रि२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इत्येन प्रातिपदिकत्वविधानात्स्त्रातिपदिके इत्येनालिंगात्वेङीबादिविधानादित्यादिबोध्यं। अतएव घकालतनेष्विति वार्तिकार्थं।
लघुप्र. ३८ स्पष्टं वदऊचः पास्मिन्निति सूत्रभाष्यकैयटयोः। एवं चैतन्यायसिद्धार्थानुवाद एवाअत्र एव हल्ग्रहणे अप्रत्यतत्स्वार्थिकानामारम्भतस्यानिवृत्ते
रुक्तत्वात्। न्यायविषयाभावात्समासान्तेषु न दोषः। अप्रत्यतस्वार्थिकेकृतान्त्आर्थकेस्येव पद्याभिधानमस्ति लोहिनिकेस्येतस्ति धार्थे
च। लोहिता लिंगवाधनं वेति कार्यमेवेति भावः। स्पष्टं चेदं सूत्रशेषे भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। [illegible] इत्यनुवर्ततेति। स्वती पाया वृ
नयइतिभावः। [illegible]ती ति। नेत्रेकारस्तु ज्ञाणाः इघ सप्तमीस्व्यौ नापतितीति भावः। डित्यापिति। ततश्च अडिलोपः स्यादिति भा
वः। [illegible]र्थं इति। तत्फलंतु सुपाम्सुलुगिति सूत्रेणाकारादेशो इत्यादेर्ना भावः। [illegible]तीति। नवघे सुपिगुण इत्येवात्तु जाति
वे तिनियमात्तुनाडि तिप्रवृत्तिरितिवाच्यं। पतयइत्यर्थे ङसिचे त्यस्य नतु एकत्वात्। [illegible]केति। तत्रानुवृत्ततानीत्यस्य लक्ष्य
स्याकारणान्तरैकप्रथमादिसंज्ञानीत्यर्थः। [illegible] द्विर्वचने इति। एतस्यकारकेकाद्विधानेनमंगलामंगलादिरूपार्थावेक्षणेन
बहिरंगतया द्विर्वचने कृते णत्वमितिभावः। यद्यपि कचिदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति तथापि पत्रनाद्रुते नानुक्ता वीप्सा भ विग्राज: ३८
वति तत्राद्विर्वचनं। यथैकैकस्याददातीत्यादिभाष्योक्त्या अल्पार्थकैकेकस्यकाद्वीप्सायां द्विर्वचने बहूल्पार्थाद्वितीयासति के
पटो। स्याच प्रकृतेनतद्धत्तु महावाक्यं। नन्वेवं कार्षापसहस्रमेकाकपिलामेकैकस्यै सहस्रं कृत्वो दत्तातेयातेसवैसहस्रं दक्षिणाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संपन्नाः इत्यादावत्र स्यभाष्ये एकैकस्याप्रयोगात्संगतेरितिवाच्यं। एकेति प्रधानार्थकसंबोधनसत्वेनैकशेषः इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनाप्ते
भात। एतच्च भाष्यसामान्येन स्वार्थिकादिवचनकल्पनाविक्षेपामयुक्तस्यैव न्याय्यत्वात्। किंच नायं भाष्यप्रयोगः किंतु गोभ्युत्तरासंख्याया एवंविध
त्याबाधत [illegible] इत्यप्रभ्योतो वास्याऽयं विधायं व्यवहारो दृश्यते तत्वेनोक्तो भगवतेति तत्र वा इत्यत्राप्रयोगः। एकेकश्शः पितरः भ्युक्तानि
त्यादिवदिति दिक्। [illegible] स्मिन्निति। यो मिन्नितिरोपः। [illegible]भावइति। एतावतेव व्यवहारप्रवादएकशेषइतिमेवकारइति भावः। एतेनैकशेषार
भफलमपि निरूपितं। उ[illegible]त्वेति। हृष्टे पूर्वेति सूत्रे इत्यर्थः। उ[illegible]कर्षणादिति अनुपूर्व्यात्कर्षणादित्यर्थः। क्वचिदपकर्षणादित्येव
पाठः। नैकशेषइति। भ्रातामातेत्यपीत्यर्थः। भ्रातृमित्लीपुंसयो[illegible]स्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्य सप्तत्वात्। एतेननानुप्रयोगविरोधोऽत्र
नैकशेषइत्यपास्तं। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषोपिन। तत्राप्येकविभक्तौ सरूपाणामेवेत्यनुवृत्तेः। अतएव प्रातिपदिके करोषे मातृ
माञः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकहतोक्तं। ननु वार्त्तिके प्रातिपदिकैकशेषइत्युक्तं। विभक्त्यंतानामेकशेषोपि जननीमातृधान्य
मात्रर्थके मातृभ्यां देहि मातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेध आवश्यकः। नच तत्पक्षे दूषणापत्तिः किंतु अते प्रातिपदिकानामेकशेषइति न पुनर्प
स्यापि विभक्त्यंतानामेकशेषस्तेन प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि हेतोनानिकैश्चिद्विभक्त्यंतानि सरूपाणि मातृभ्यां मातृभ्यां चेति।
अथमतनमते हि विभक्त्यंतानां सारूप्येऽभिहितस्समेकशेषेरेतिभाष्योक्तेरिति वाच्यं। सूत्रमारभ्यमानपक्षभेदेनैकलक्षणस्य साधुत्वासा
धुत्वयोरनौचित्यात्। अतएवाथमतमतादिति प्रतीकमुपादाय भ्युपगमवादेनत्वेतदुक्तमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातमितिचन्त्यं॥ ६

दृशः विरुद्धमभ्युपेत्यैवं वार्त्तिककृताऽऽक्तेः अत एव न दृष्टं तमेवं च कृत्वा चोद्यत इत्युक्तं भाष्ये अस्य प्रातिपदिकानामेकशेष इत्यादीति शेषः। अनेन चास्य
पूर्वपक्षवार्तिकत्वं सूचितमेवोक्तं। तत्र मात्रग्रहणं विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणं। अयं च पूर्वपक्षः। प्रातिपदिकैकशेषस्यैकविभक्ताविति पदाभावेऽ
लक्ष्मा.र. वोपपत्तिं मत्वा कृतः। तदभावे हि यानि सरूपाणि तेषामेकशेष इत्येवंत्यर्थस्य प्राप्तौ ति प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य हरिणा हरितं प्रकृतिक हरि
३५ णी शाकादौ तत्क्रिते वैरूप्याणां संभवात्प्रयोगसामानाधिकरण्येनैव सारूप्यस्याश्रयतया तस्य त्रापि सत्वात्त्रा … तस्य सनिषेधः। अत एवाग्रे वि
भक्तेः सारूप्यं चोपलक्षणं त्वमाश्रित्य तत्पक्षस्थापनेन तत्खंडनं कृतमिति एवकारोपक्रमे भाष्ये ध्वनितः। तं विना तावन्मात्रेण तत्खंडनायोगात्
एतेनैकविभक्ताविति व्यर्थं किं विभक्तौ सरूपाणामेकविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष इत्यर्थे यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ सरूपा
णामित्यर्थस्य प्रतीतसत्वात् भिन्नभ्यामादौ वैकशेषो नो जसादाविति वार्तिकं व्यर्थमिति तदाशय इत्यपास्तं। वार्त्तिकमते भ्यामादावपि त
दभावस्य प्राप्तत्वाच्चेति दिक्। एतच्चेति। एकशेषविधायकं चेत्यर्थः। ध्वनितं वेदं पृथक् सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष इति पक्षे विभक्त्य
न्तानामेकशेष इति पक्षे च इति द्वन्द्वमतिथिधौवक्त्यादित्यानां क्यान व … काशः एकशेषो द्वन्द्वं बाधत इति ग्रंथेन भाष्ये। इतरेतेति एकवचनस्या विघ्नराजः
न्यतास्या भिन्नेनैकशेषविषयपदानां समाहारे इति बोधनादिति भावः। इतरान्वय इति। एकत्वस्येतरांक … रूपावच्छिन्ने इतरत्रान्वय इत्यर्थः। २ ३२
नपा२ प्रतितेति इति। अत्र प्रातिदेन परस्परां द्वंद्वे घटितसाहित्यनिमित्तैकशेषाप्रवृत्तिरिति भावः। एकत्वस्येतरो वेति पुष्पवत् पदस्येत्यर्थः। द्वंद्वे प्रसक्तेति
विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां तत्प्रसक्तिर्वा व्याख्या। एकवचनाद्यापत्तेरिति। एवं चेतरेतरयोगविषयाभावेनैकशेषानापत्तिरिति भावः। इतरत्रयोरिति। ज्ञपः शीस

त्रवेतिवक्तव्ये विभाषाजसीतितु उक्तावयवभेदविवक्षयावहुवचनेएकशेषद्वन्द्वयोरभावात्तत्रविकल्पवारणायोत्तरार्थश्चेतिभावः। सजातीयेति
स्वातंत्र्येणप्रयोगार्हत्वेनसाजात्येपिनदोषः एतत्पूर्वभागस्यविभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्यस्वातंत्र्येणप्रयोगानर्हत्वात्। अनुपपत्तेःसम्भवादिति। अतएवनत्र
त्येकंतदुत्पत्तिः। वाधादिति। अन्यथाद्वन्द्वेछेदोनलोपाद्यसिद्धिश्चेतिभावः। यानितद्रूपाएवेति। तेषामेकविभक्तौपरतएकशेषइतिदोषः। माना
भावादिति। भाष्येनुक्तत्वादितिभावः। किंवा हत्तोश्रत्यासत्तिन्यायेनयस्याविभक्तावेकशेषस्तस्यांविभक्तौयानिसरूपाण्येवतेषामित्यर्था
पत्याभ्यामाद्यविकशेषापत्तिः। प्रातिपदिकैकशेषमात्रमात्रोःप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्तिकेनभ्यामादावपितदभावस्येष्टत्वानुमानात्।
फलाभिति। समुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुक्काल्प्रत्वाच्चेतिभावः। सहविवक्षायामिति। साचसमुदायस्यैकार्थनिरूपिते ककाको
वेश्य [redacted] एवभवतीतिभावः। गौणमुख्यकर्मणोरिति। उभयोरपिकर्मत्वेनतत्रसमुदायादेकविभक्तेः कर्तृनिष्ठक्यत्वेनविभक्तिपदेनुव्याहृत्यसम
वेनसह। विवक्षायामित्यावरणकमितिभावः। नन्वत्रापिलुक्किविभक्तिपरत्वाभावइत्यतआह। देवदत्तइति। असहविवक्षायामप्येकशेषेतस्
दि रूषांविषयेपितदापत्तिरितिभावः। तत्रापिसमुदायादेकविभक्तेःसत्वात्। नन्वनेकवोधकैकभिक्षाशब्दादेरणाभैक्षसिद्धिरस्तीत्यतआह। तथा
हीत्यादि। एकशेषारम्भेएकशेषविनातादृशस्पष्टानासंभवइतिभावः। नचैवंसमर्थग्रहणेनयानिष्ठितप्रातिपदिकानांतद्धितोत्पत्तेःपूर्वमेकशेषपश्चा
त्तद्धितइतिवाच्यं। प्रातिपदिकाधिकारेणाक्षितस्य म र्प ग्रातवर्णानुपूर्वीक [redacted] मितिभाष्यात्। प्रातिपदिकसंबंधिवर्णमात्राभिमतत्संबंधिव

र्णनिमित्तकार्येण प्रतीनिष्पित्तत्वस्यैवाश्रयणात्। अतएवाभ्विमानणीति संगच्छते। अन्यथा प्रकृतस्वरोदीर्घश्रवणं स्यात्। आपतइति। विभक्तौ
ल॰श॰र॰ पातोयत: प्रत्ययविधिस्तत्स्यैकशेषइत्यर्थात्तदाश्रयणमिति भाव:। अत्र च परास्मिन्नितिस्थानिवत्वेन लोकसिद्धत्वाच्चानुवादकत्वादस्य शा
४० स्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेवढन्निवर्तकस्य शास्त्रीयवि[illegible]धित्वाभावात्। अनयापरीत्यांतवद्भावाप्रवृत्तिरिति अन्यत्। यदितु एकौ विहतंत्वा दे॰ए॰३
येन प्राग्दीव्यतोणीति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्स्थानपष्ठ्यवोधित विकारस्यापिग्रहणं स्य शास्त्रीयस्य चतेनातिदेशस्तदामांतस्यतेनन्या
येनतस्य कृतिकतया औङ्त्यस्य च प्रत्ययत्वेनादोष:। अतएव तस्य पदत्वसिद्धि:। अतएवआयस्यविलन्नैकादेशेकृते नुमभावशंक्याच: परस्मि
न्निति स्थानिवत्वेन परिहृतभाष्येइत्युच्यते ते[illegible]द्विवेद्रूपादेकशेषेणस्याद्विरूपाणामित्यनेन तत्साधनेतुनदोषइत्यलं। आपदधिकरणेति।
युगपदधिकरणानां द्रव्याणां वचनयैपदेस्तत्प्रावेइत्यर्थस्तत्पाठ। एकैकमित्यादि। अलौकिके इति। तन्नैव वृद्धादिप्रवृत्तिसत्वात्। तत्रापि तत्कल्पना
दिति भाव:। रामकृष्णाविलादौ विरूपाणामपीत्येकशेषस्तुन। द्वन्द्वविधानसामर्थ्येन तत्साधकालिकस्यैकसमानार्थत्वस्यतत्र निमित्तत्वात्। एवं
चैकस्य विभक्तिस्तस्य निवृत्तावपरस्यतद्विशिष्टस्य श्रवणमिति भाव:। पदांतोपीति। अयं भाव:। अलौकिके तत्कल्पनेपि प्रत्येकं सुवुत्पत्त्यनंतर विभ्र॰ए॰ज॰
तत् मेवैकल्पनातदनंतरमेवतत्कल्पकद्वंद्वैकशेषयो: प्रवृत्ते: एवंचतत: प्राक्परस्परसमभिव्याहाराभावे नांतरंगत्वादुत्पन्ने कवचनत्यागेन द्विवचना ४०
द्युत्पत्तौ मानाभावइति। आपदार्थे उपसंक्रमेणेति। उपसंक्रमश्च तदा लिंगितस्यैवस्वार्थस्योपस्थिति:। सा च विभक्त्यर्थसंबंधाद्यंतर्भावेणेवेति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तस्योक्तत्वात्तदनापत्तौ तदुच्छेद इति भावः। दुःखाचेति। वृद्धव्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयहेतुत्वं। न च लक्षस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं वृद्धव्यवहारे दृश्यते।
५२ न्यग्रोधत्वादेन तल्लाभश्च। न लक्षणायापि॥ लक्षस्य न्यग्रोधादित्यादेर्बोधस्याननुभवाच्च। दुरुपपादाचेति। न च द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका।
समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्वात् द्विवचनादिसिद्ध्या तदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वाभावात्। समुच्चयान्वाचययोः समासस्या-
सामर्थ्येन निवारयिष्यमाणत्वात् तथा न तदापत्तिरेतदुपपादिका। न चान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वेपि एकशेषकेस्यशेष इत्यत्र विनिगमकाभावात्
सर्वेषां सर्वार्थत्वमावश्यकं। तथा सत्येकशेषस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादेकशेषस्तावन्नोक्तं शास्त्रवासनावतां तच्छक्तिज्ञानं न तु ततः श्रा गव-
त्तिनदोषः। आक्षेपं विनाभूतेति। नियमेनाकृतिसंबन्धेत्यर्थः। ब्राह्मणं सर्वं नेवेति पाठः। नाहि तत्रैकशेषः। तावद्ब्राह्मणशब्दज्ञानासंभवात्।
तस्मात्तन्त्रेण यथा निर्वाहस्तथान्यत्रापीति भावः। ब्राह्मणाभित्येकवचनं त्वार्थं तत्रैकत्वचत्वादिति। अयं भावः। भाष्ये त्वर्थौ वर्थौ प्रतिप-
तदपि त्वत्यर्थं प्रथन्ति यन्ति प्रतिपत्तव्यमित्यर्थमिदेसुक्तं। एवं चैकेनानेकार्थबोधनमपि भवत्यर्थमेवेति एकेनैव ब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधन
तन्त्रः। अन्यथा अविद्यमानानां यावच्छक्तेरेकशेषेण तन्त्रसहस्रेणाप्युपपादयितुमशक्यतया बोधानुपपत्तिरेव स्यात्। तन्त्रं चार्थतन्त्रं एकत्रैवबु-
द्धे अनेकार्थानां सत्वात् तच्च दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहतया अर्थतन्त्रमेवैतत्। अस्त्यादौ साधेनु तदसहतया शब्दतन्त्रमेव। अन्यथा। तन्त्रानंगीकारे क्ष-
मात्रा लक्षांति भूम्यो वाचकः। नानार्थानुरोधेनेति। सूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः। न्यायप्राप्तत्वादिति। अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्यपक्षोद्वये

पिसूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। अनेकघटादिपदानां चार्थैर्वृत्तिरेवानभिधानादिति दंडप्रान्ते इतितदाशयः। आकृष्यकमिति। अनभिधानात्ता
ल.नृ.१९ नेष्यतिशेषः। नातेनैककर्तृकोपि विधीयत इति। किंतुस्माप्रसिद्धएवानुद्यत इतितत्कृषस्यत्वर्थः। प्रयुक्तानामिति। अयंभावः। हृष्ट्यादिप्रवृत्तावेक
८१ शेषशास्त्रस्यप्रवृत्त्यानित्यविभुजुरूपतावच्छेदकानां ज्ञातत्वेनतावद्वपारिनिष्ठितं स्यादिति। तत्रनलोके प्रयुज्यते। प्रयुक्तानामनारभ्यानमिति चे६२
नतस्त्रक्रियावाक्येवृक्ष्यादि। ग्रामिरिति। संबन्धिरूपमिति। एकस्यैवप्रयोगायथास्यादितिसूत्रमितिसमुदायादेकविभक्ताविति प
क्षः प्रस्तावमात्रमितिचास्य दर्भे [illegible] त्यर्थः। त्वापविरोधमाह। प्रयुक्तानामेवेति। नच यत एवाद्युक्तमालक्षीयकार्यमप्रवृत्तस्यापारिनिष्ठितस ना५
ल्लोके प्रयोगाहकत्वि [illegible] तेतदीयालौकिकेनवाक्यस्य प्रवृत्तावपि अत्रत्रवृक्ष्यादिप्रवृत्तिर्नोचितावैयर्थ्यादितिवाच्यम्। कृतकृतानामे
कशेषइतिपक्षेनावावन्नुपहासितस्यादेपरत्वादिनाआवारोकृते एकशेषानापत्तेरिति। हृष्यणादनपरभाष्यवार्तिकासंगत्यापत्तेरि
त्यले। आनिदिवाजिति। अवयविन आधारत्वविवक्षायामपदेक्षेणात्वितिवस्सप्तमीतदाह। अत्रावयवेचीति। पूर्वपरायेरित्यधिकृत
पभ्यावेन विशेषत्वादजेवकमत्येकृतिवोध्य। निर्दिवादत्वादिति। उत्तरत्राननुवृत्तेः सत्वादितिभावः। निरार्गमिति। अनुवृत्तोअनुवृ विघ्नराजः
तस्यविशेषत्वेचेत्यर्थः। एषएवं देशातोमरमत्तो सुपक्रम्यअस्यलक्षणसूत्रभाष्ये। अवयवषष्ठीति। अवयववयविभावसंब ८१
न्धेषष्ठीत्यर्थः। निर्देशादेति। उपग्रहणादिति। वोध्यं। नियमार्थइति। सचसाजात्यादक्षारसमाम्नादिकविषयको

तोन्टणामित्यादेवुत्तरतरा ऽस्भागेन व्यवधाने विशात्वसिध्याऽ अवर्णान्तस्येति वचनं न कार्यमिति भावः। इदं प्रत्याहाराह्वके प्रकृतसूत्रे च भाष्येस्व
ष्ठ। यथा परिषाभ्यामिति पंचम्योपस्थितानिर्दिष्टपदस्य व्यवायेव्यवायइत्यनेनाविरोधाद्डाघातिरिक्ता व्यवहितपरतया आदर्शेन आर्त्तासोरेणात्वसु
श्रुक्ष्वारणाश्रुनितं चेदप्रकृतसूत्रेवार्त्तिककृतोतथापितत्रन्टणमित्यर्थवचनारंभेगौरव [illegible] मितीदमेवादतं मूलकृता। ज्ञाभाविकस्येति। तद्भिन्नस्या
निकस्यषाशिन्त्रुध्वा ऽ यितस्येत्यर्थः। नकृदित्यादेरपि न कार। आवतुस्वाशितद्कृत्तेनंस्यानिकत्वात्। अतएवतं कृदित्यस्यनलोपेतढइत्यस्यासिद्धिः। हिविदी
तान्तेति। हिविदिविशतिदउरूपास्तेस्यैर्निष्क्रष्पग्रहणं। अन्वनमित्यादेनुमानस्यद्वभ्रादित्वारसत्वाभावः। शतिदिगिति। तदद्वतुनवक्तुशूंकयात्
हद्रत्यस्यत्टहणामित्यासिद्धः स्पष्टंवेदभाष्ये। अयात्वादिति। तेनतदनगीकारे हि अपाचितामित्यादौ चिराणामपादनपराभाष्यविरोधः। शिलाः पर
स्यागंसइानिमित्तस्वश्रस्येयस्यलुगित्यर्थात्। विमिति। दीर्थस्तु यथाकथान्त्वमित्यादौ यथाकथाचहस्तौभ्वारात्यत्वा विद्यनेनन्वचनसामर्थ्येननि
पातसमुदायात्सत्यंगत्वानापत्तौ नणनापत्तेरित्यलं। एकतइति। नयेरित्यादिसिद्धयेउत्तरार्थंतदित्यन्ये। विषयाभेदादिति। आदेशरूपसस्यस्याने
अत्यावपवसस्यस्थानेच्योभवतीत्येवंरूपः षष्ठीभेदइत्यर्थः। ओस्संबंधरूपार्थंकदत्यभिमानः। तिसृणामिति। तिस्त्रादेशेसकारोज्ञाणान्त्विस्त्र
स्नन्तरपरोतिषत्वनिषेधेनचारितार्थमित्यर्थः। व्यानोतिप्रसंगादिति। सोत्मपणे सोमपाणे इति द्वितीयार्थे इतिस्थाने न्तातमसूत्रस्य भाष्यंतत्स्यापि
सोमपत्वबोधना सोमपाए इत्यस्योभावत्वसाहित्स्येत्यर्थः। अत्रार्थेअयंतरसंबादमप्याह। तथाचेति। प्रावतुत्तस्पत्तेरिति। सोपपदात्त्विसैवंवचीतिभावः
केवलात्तिसैवांविचिदशः सेवाविति समासेतु तत्पदत्वेचेत्यस्यापदादि [illegible] विधावितिनिषेधेनप्रसंयत्वलक्षणोनपदत्वसत्वात्सदस्यादिरित्यर्थः वि

ल॰न्ना॰ ८२

सिद्धिरितिभावः। यद्यपिकैयटेनलोपप्रवृत्तिश्चेद्विजिवनानभिधानादित्युक्तं। तथापियचिभमित्यत्रसुप्तिङंतमित्यतः सुबित्यनुवर्त्त्यसर्वनामस्था
नेतत्प्रकृतिर्भसंज्ञाभवतियञादौसर्वनामस्थानपरेसुबंतेयद्यपित्ततदपिभसंज्ञांतेनसुवाचेत्यादौनकुत्वं। अत्रतत्प्रकृतेः संज्ञाप्रधाननिर्देशः। यचयत्सुबंते
स्यात्त्वन्त्याचयशिष्टा। स्वौजसमौडितियोगं विभज्यस्वादिषुपूर्वस्यपदं विधायासर्वनामस्थानेइत्यत्रसुबंतमित्यनुवर्त्त्ययची त्सपरूपम्प्रसज्यप्रतिषेध
माश्रित्ययञादौसर्वनामस्थानेपरतः पूर्वपदत्वं। तस्यापिदसुबंतमस्तितदपिपदत्वंनेत्यर्थः। सुबंतं च यञादिप्रत्ययाव्यवहितमेव। अतोराजपुरुषादे
पूर्वपदेनलोपादिसिद्धिः। तत्रसमुदायस्वादिष्वितिप्राप्ता। यचयत्स्यासुबंतमितिप्राप्ता। श्रूयमाणोसौपूर्वस्यसंज्ञेष्टैव। तेनसुवाचादिसिद्धिः। दृ
प्रत्ययानंतरपदत्वेचसंख्याप्रत्यास्थानेदर्शः सेवा। विंतिषष्ठी तत्पुरुषे। पिधत्वनिषेधायपंचमीसमासआवश्यककृत्स्वनभिधानेनमानभितेता
स्यर्थ। अत्यास्थानेपंचमीसमासेबहुसेचाविस्तायधर्थंबहुच्पूर्वस्यपदत्वंनेतिवचनकार्यं यत्तिकाभेतत्रैवबहुत्ववाररणायबहुच्पूर्वस्यचापदादिविधौ
नेतिवत्। इदमपियोगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया यत्रोभयपदस्यकार्यित्वंतत्रैवपदत्वमपुनःकार्यंएवचवोध्यमित्यस्तत्रविस्तरः। यापर
चेति। नचैवंजगुरुषोछित्यत्रदोषः अंतर्वर्तिविभक्त्याश्रुवतामिन्नपदत्वमाश्रित्यनिषेधाप्रत्तेरितिवाच्यं। सात्तियङ्गोनस्वादिष्वितियस्यपद विग्राजः
संज्ञातद्गुणस्यपत्वनिषेधानेनिज्ञाप्यतेइतितात्पर्यात्। प्रत्याख्यानरीत्यातस्यापिस्वादिष्वितिपदत्वाच्च। सर्वचेदं नलुमतेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।
।वाचितेइति। यद्यपिव्यतिहारस्थानेकर्मकक्रियाविषयत्वादेकवचनस्यतत्रासंभवस्तथापिविभ्रामित्राश्रेमेमाराचष्टातिकिमर्थंब्रूते ८२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वधंकारोपी तिराम्भेरागएच्छेममायंधर्मइत्तितेनोत्तरितिधर्मोत्तिसत्संतवराक्षसायमन्योव्यतिस्तेतुममापिधर्मः। प्राप्तहिपत्तेप्राणिहन्मियेनेतिभीरुकाव्यस्थ
राम्भवांकेनतवधर्मेणममान्योधर्मस्तपोतपोव्यत्यासेनभवतियेनधर्मेणत्वत्सवधिनोनिहन्मीत्यर्थकेएकवचनदर्शनात्प्रदोषः। अधारम्भेत्वनुमेक्रोर्यमपि
भवतिमधुर्मोऽक्रोर्यंचत्वयिवर्तमानस्सामीप्येलट्। एवंवाणपातेनमनुष्यसमीपेपतितोमारीचस्तत्प्रचारेत्तिरामायणेप्रसिद्धं। अन्यसंबधिक्रियाम
न्यःकरोतीतिइतरे [illegible] संबंधिनी मितरइतिकर्मव्यतिहारेसंभवान्नितिजयमंगला। मतिसेइत्यस्यहेचैत्रमैत्रेणासहव्यत्यस्तोभवसीत्यर्थः। यदेदेमैत्रसनात
देशेचैत्र।।। यदेदेचैत्रस्यसत्तातेदेशेमैत्रेसेतिफलति। यद्यपिव्यपदेशिवद्भावेनैकाचत्वादेरिवास्याप्यसन्त्रीयस्याप्यतिदेशोवक्तुंशक्यः। एकेच्छितत्वाद
तुअसरूपत्वाभावात्तत्प्रवृत्तिस्तथापिपूर्वपक्षेनेनममभ्युपेत्यापिसमाधानमुपक्रमते। नवर्णामित्यादिना। विभिन्नताविति उ ष्ठिउ तामित्यत्रयस्मा
न्नत्ययविधिरित्यस्यानुवृत्तेरितिभावः। अत्रकृतेप्येकादेशेएकदेशविकृतन्यायेनोऽन्तरीत्यामांतस्यप्रसक्तित्वादोऽइत्यस्यपरत्वेप्यद्भावेनस्यात्
दंततत्वेनपदत्वासिद्धेरितिसिद्धान्तरमपिसूचितं। इदंचा नादिव [illegible] सूत्रेभाष्येस्पष्टं। तत्रहिदक्षेपुत्रादौपाणादित्वेनएकारान्तस्यसुबन्ताश्रितपदत्व
साधितं। अनुपपत्त्यागमोऽस्तीति। चेनससरूपत्वेव्यपदेशिवद्भावात्प्रदत्तपातस्सन्निधानेतेषांपदत्वनास्तीतिसूचितं। अथाद्यतन्त्वे सूत्रभाष्योक्तेकपुत्रादिदूषणं
तवलेनतथैवत्वाभावादित्तिदिक्। तनुगुणतविज्ञानइति। तस्यान्यपदार्थस्यगुणविशेषणानिसंज्ञायांतेकार्यित्वादियत्रेत्यर्थः। प्रायःसंयोगसमवाया
न्यतरसंबंधेनसंबधीपदार्थान्यपदार्थेस्तत्रतद्गुणत्वं। तदितीत्युक्तस्वस्वामिभावादिसंबंधेनसंबंधिनस्तत्त्वेऽतद्गुणत्वं। नागयष्टोपवीसीमोऽयपता
मित्यादौयज्ञोपवीतस्यकार्यित्वाभावेपितस्य निहितत्वमस्त्येवेतितद्गुणमेवेतिहरिग्रंथेस्पष्टं। नन्विति। नचसर्वनाम्नो विहितत्वाभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वः। तदंतसंज्ञाभावे द्वंद्वे चेत्यादीनामवयवत्वं संज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणोफलाभावादिति भावः। तीयस्येति। अवयवस्य सर्वनामत्वेन तु नानिर्वा
हः। सर्वनामग्रहणकृतिकस्य सुप्रत्ययत्वाभावादिति भावः। भाष्यप्रयोगश्चेति। दिङ्नामान्यंतराले दक्षिणोत्तरस्याम् इति सूत्रस्थः इति बोधः। स्वे। नित्य
ल॰गु॰ ८३ द्विवचनांतत्वे। स्वांगशिरो मित्याद्युदात्तत्वेतु न फलं। उभेभ्यु इत्यादो वंतो दंति पाठे नगणे तोदात्तनिपातनात्। वृषादित्वेन तत्सिद्धेरिति भावः।
सावकाशेनमिति। प्रायग्रहणादुभाभ्याम् क्व सर्वनाम्नः प्रथमाछुती पेनस्तु इत्यर्थकल्पनसंभवान्न सर्वनामत्वे सदोषः। अयच्स्वादिति। अत्रापि स्था
निवत्सूत्रस्थभाष्यरीत्या असर्वनामत्वमिति भावः। [illegible]नचेति। वृत्तिविषये इत्युक्त्वा एवमेव वक्तव्यमिति भावः। अन्यथा भाव इति। अन्यथा सर्व
नामकार्याणामभाव इत्यर्थः। पूर्वपक्षिणां तवक्रत्वविरहादिति यदुक्तेकदेशविकृतन्यायो ऽप्राप्तौ प्रविकारविषयो वीतिनाप्युपेतमिति ततः नुसारे
णेव समाधिं वलुमुपक्रमते। तपादीत्यादि। उभयादादिति। अत्यंतस्वार्थिकानां लुब्व्युत्पत्तेः पूर्वमेवांतरंगत्वादुत्पत्तेः हयपादितान्छंदः दुभय
शब्दादित्यर्थः। यत्र लुकापहारस्तत्र प्रत्ययलक्षणमिति नोक्तं। प्रातिपदिकप्रकृतिभ्यश्चाद्धितं तद्यथापि समते तदा तस्यानापत्तेः। तत्रापत्ते भावेन विशिष्टाभा
वाक्षितेः। लुकानापहृतमिति। लुकृतापहारसंभावनाभाववदित्यर्थः। एते नोभयशब्दस्य णाच्भावे सर्वनामत्वेन ततत्त्वेलाधिदेवि यक्षायाः कर्तुम
शक्यत्वेन द्विवचनस्य लुकानपहारस्यैव सत्वेन तत्ताप उनापत्ताबुभयत्रेस्यासिद्धिरिति सयास्त। यद्यप स्यात् तदत्र लादिस्यात्तस्मिन्नेव लुगपि स्यादिति वि॰प्र॰ए॰ज॰ ८३
लु[illegible]कापहारसंभावनासत्वेन लुक्कृतापहारसंभावनाभाववतो ऽसत्वात्। [illegible]भाष्येणेति। त्वाथिकत्वेनोभयशब्दात्परस्य प्रत्ययस्याचि द्विवचनत्वाभ
त्वीत्यन्वयः। [illegible]धिकेति। सत्यावेक्षया। धिकलिंगकारकेत्यर्थः। [illegible]भावतादितामिति। उभयोऽन्यत्रेति यात्ति के उभयोमानितभयदेश्वमतुष्याद्य इति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

माध्यहृतो दाहणात्। स्वार्थिकोपक्रमेण तत्मटते श्चोभयोर्विग्रहरामितितस्यद्विवचनाभावोनभिधानादावश्यकत्वमितितद्भावः। स्तिमावइति। स्त्यभि
मानहृत्स र्थः। तद्धीजंतूनृतः। अतस्वपापते ति। तेनहिवाक्यशेषणाहृस्य स्वसंबोध्यत्वा व्यगतासंबोध्यस्य च पुरुषार्थत्वेनानन्वय इतिभावः। ध्वि
तंभवंतीमितिवानन्वितमित्तिवा ध्यं। अत्रपक्षेत्वयेत्येकमेत्सोपतानुपानयोनिर्देशाइतिबोध्यं। प्रागभावादिति। भूःपादेनतद्दीत्वविशिष्टस्यैव
बोधनेनतादृशार्थस्य विशेष्यत्वेरवतत्सवत्तेः। अतएवभाष्येतापयामितिलिपांसप्तम्यामेवोपाहृतामितिभावः। केवलइति। अत्रतृतीयस्तर्थः। स्वाभि
धेयापेक्षावधौ त्रिसमस्तपाठव्याचष्टे। दक्षिणेत्यादि। अथेति धर्माणिपञ्च। अवस्थात्वेवेति। पर्वतादिशब्दैरेकस्यापिस्वादिस्थउपाधिकृतभेदस्य प्रति
पादने। उपाधिश्च पृथ्वीमध्यंततस्मातवर्तिनश्चत्वाः पर्वताश्च रामायणे किष्किन्धाकाण्डे वेणामध्ये न्यो यधिकस्येवादिभिर्भागस्यापेक्षः। पृथ्वीप्र
ध्यं च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः। एवं च तत्र भूभागाद्वधिकोदयाचलादिपर्वतरूपापाधेस्तदपि धेयस्यतत्रकाक्षत्वं चास्त्येव। मध्याह्नसूर्यसंयोगिदे
शात्। तत्संस्थैवदेश उत्तरः। तत एव दक्षिणः। मध्याह्नसूर्यसंयोगाभिमुखत्वात्। स्पष्टं चेदं हेलाराजीये। अवस्थायामितित्वविषयसप्तमी। तिनो
वस्तुपरः। आगितत्वादिति। देशवृत्ती नानुतत्तद्वधिको देशाचलसन्निहितत्वाद्दक्षिणस्मिन्नित्यादिबोध्यं। आधुनिकसंकेतो हीति। असंज्ञा
पदसामर्थ्यात्। अन्यथा सर्वादौ नो केवलरूढत्वेन ग्रहणानामिव रूढत्वस्य सर्वत्र सत्वात् संगतिः स्पष्टैवेतिभावः। स्वाभिधेयेति। के
वलादीस्यर्थः। आधुनिकसंकेताभावादिति। किं त्वेभ्य एवेतिभावः। यदितत्र उत्कर्षस्तावदवधिसापेक्षत्वात्। अवसानतीत्याश्रयस्तत्संज्ञानुपपत्तेः
स्माह। अवरेइत्यादि। अत्र विसंज्ञात्वमत्वाह। उत्तरइत्यादि। उपचारादिति। तत्वारोपादितिभावः। अर्थान्तरसंक्रमइति। स्वार्थेचाहिस्वार्थेत

खोधकत्वमित्यर्थः। इंद्रं च जित्वा भवत्यस्मादिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं। मेत्यर्थं इति। देना वदर्थं पित मुक्तमित्यर्थः। तुल्यस्यायादेत सुखस्या विके म१
वटेत्यर्थः। शाक्य इति ध्वनितं। सुमेरुमिति। हिमवानवधिरितियेके चनहि मवंतपरे राजजनपद उत्तर कुरवउत्तम महा इति रैतेपम्यात्तणेभू
लश्मनः ४४ पते उत्तरा इत्यस्यतन्नामान इत्यर्थस्तदाह। आधुनिकेति। उत्तराः कुरवो दक्षिणात्कुरुन्नपेक्ष्योत्तरा उच्यन्ते इति। कपिंजलो धिकाणे गावरला
षेउक्तः। रूमचट्टति। को भ्यारा विरोधे संभवति विरोधेन त्याप्य तिभावः। पादितु एवमन्यपेसा माता वा तमभिधने त्वस्त्री आली पके त्रि
लिंगिति पाठे नवास्ति त्रिः स्वग्रहणाद्यर्थापत्तेः। तन्न कवध् भवेत्तदस्या मुखवंदु नानेन सहो ज्ञिहाना। राजश्रियारौ स्वयो वनीमा स्वमा
हसं धामामधरोष्ठलेखे वेति श्रीहर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थक स्वमित्यस्यैव धूमवदिति विशेषणेन च नपुंसकत्वमत्ती खुब्धतेत स्त्रमोदित्वा
दिग्भागमारणपातु ल्लिंगोप्यस्त्येवेति स्वेस्वा इत्युदाहरणं संभवतीति प्राचीनो क्लिसंगतेवेति ध्वनयन्नाह। विवाणासम्यगेवेति। स्वार्थमेवे
ति। एतदर्थमपीत्यर्थः। धनत्वेनात्मीयस्यैव धेनाभूदित्यर्थं चेत्यपिवो ध्यं। आत्मात्मीयात्मायामिति तिनोक्तं। लोपवाभावात। वालेले ति।
उत्तरवाहिर्ष्टस्थामित्यर्थः। उपलक्षणमन्नदेपीति। एवं चतत्र हरणं वा हि योग स्परहेव्वसिद्धि मा भित्यसूत्रे कृतमिति भावः। महल्ला घ विघ्नराजः
वामिति। त्रिसूच्या जसा धातो स्त्री भावे एव विकल्पविधानात्। अवस्थापामित्यादिगणे एव पाठ विशेषणामिति भावः। बला माणत्वादिति। ४४
एकधारइत्यहुव्रीहेरनभिधानेपितत्रैकधान्यतायाइत्यर्थादुपसर्जनत्वमेव। समासांते कृते विशिष्टस्यसर्वांघंतत्वाभावपथ्व। समासे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्तानामनुसरणपदावयवत्वं तु नेत्युक्तं। विक्रीडितइति। अध्याहारलभ्यमेवेतत्। एतदर्थमेव न बहुव्रीहिरिति वक्ष्ये बहुव्रीहावितिगुणनिर्देशाद्युक्तेति
भावः। विनाशोन्मुखत्वादिति। प्रयुज्यलौकिकेऽस्वैकार्थीभावस्यारोपोस्तिलेथापि तत्र स्वार्थविशेषणतांतरो धकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादेवमु
क्तं। अनित्यत्वादिति। अतएवातिभवकानित्यादिक्षिद्धिः। वस्तुतः साभाव्यमनुकृत्वानास्येवेतिबोध्यं। नतु ग्रहणमिति। यो भवति सूत्रे भाष्ये
स्यादावृतांगत्वाज्जातेस्यत्तुको निवृत्तयेतल्लिप्यते। सतुकानिर्देशसामर्थ्याज्ज्ञायतेतस्य। वांश्चादिग्रहणंतिककिवतादेस्तु ग्रभ्युक्तेनलक्षणावि
धपतेबनेस्यादिभाष्ये स्पष्टं। तस्मीभावासत्वोहि शादेहे निमित्तविनाशेन पूर्वतदप्रवृत्तिरेवेतिस्वार्थ एवस्यादित्तिभावः। प्रकृतिप्रत्यापत्तीति। कु
संघातपतीत्याधे कृत्तुकितनिमित्तकादेशनिवृत्तये किं प्रमाणमाख्यानौ स्कृतस्त प्रचष्टेणानुकप्रकृतिर्भवतिवचनमित्यर्थः। अत्रेदं चिंत्यं। प्रत्यापत्तिः
लुक्यपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वात्जारेनेनेत्याद्यविवाहृतपरिभाषया अज्ञाप्तिः। नलुमतेतिनिषेधस्तु प्रत्ययपरतो जायमानपूर्वकार्यस्य एव
तत्स्पष्टमेतस्मात्लुप्यये गंजानाति पुष्येणयोजयतीत्येतत्साधके पुष्ययोगेज्ञीतिभाष्यकृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिसापेक्षात्तत्राहि च ज्ञो विति घ
तिपरतःकुत्वमिति। भाष्यकारोक्त्या तिजाव स्वरौतु कर्त्तव्यौ प्रत्यंगमुक्तसंशयाविति चतदुक्तिः। एतदेवाभिप्रेत्य धिन्विकृण्व्योरचेति सूत्रेकि
मर्थमत्वं विधीयते वलोपस्य वारंत्विवसात्रकृत्वात्वेल्लोपे तस्यस्थानिवत्वेन गुणाभावादेतत्र नव वलोपेपि नधातत्विति गुणनिषेधःसिद्धएवेति
वाच्यं। तस्मत्ल्याख्यानेगुणप्राप्तेरित्युक्तं। अनेनसूत्रमता प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसमतलक्ष्यमेव कथंचित्सूत्रमते प्रसा
ध्यं नतु विपरीतं सति संभवेन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेतिबप्रत्याख्यातं सूत्रसंमतमितिबध्वनितं। सूत्रकृत एवं तु तत्र प्राचीनं अविवाक्यानामप्रामा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एष व । तत्सूत्रकारवचनखंडनप्रवृत्तभाष्यवार्त्तिकवचनैस्तत्संदेहे सूत्रकारवचसोप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेति दिक् । किमिति । बहुव्रीहेनेतस्य देघस्माख्या
ल०शा०र० नसम्भवादितिभावः । अन्यार्थेति । न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादनेस्वतात्पर्यादितिभावः । प्राप्तेरिति । प्राप्तेरभावे निषेधो व्यर्थ एवेतिभावः । अतएव
४५ वेति । अवयवानामुपसर्जनत्वेन बहिर्भावादेवेत्यर्थः । अन्यार्थेति । सर्वेषां नामेत्येवरूपेत्यर्थः । तत्त्वार्थ इति । सोनुचितो न्वर्थसंज्ञयायोगेणमात्रेतद्प्रवृत्ते
स्तत्संमतत्वादितिशेषः । मतेत्यादि । तन्मते न्वर्थत्वेन वार्त्तिकमतेतु वचनेनेत्यर्थः । स्वोक्तार्थे न्यासकृत्संवादमाह । न्यासकृतापीति । अनुपेतमेवेति
समुदायेपदार्थीभावांशी भावेरणा समुदायस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वेपि अवयवस्य तत्वेमानाभावादित्यभिमानः । भाष्यकृत इति । अजहत्स्वार्थायामपि
अवयवार्थस्यापि पदार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्या उपसर्जनत्वाक्षतेरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनपदार्थत्वादि
तिभावः । स्वर्थान्ययस्येति । उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः । उक्तिम इति । न चोत्तरपदलक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमतेन मुक्तिमदिति वाच्यं तत्रमते
पूर्वपदं निरर्थकं स्वार्थप्रतिपादकं वा । नाद्यः । नैरर्थक्येन सर्वाधिकत्वाभावात्स्वाप्रसङ्गः । नान्त्यः । पूर्वपदार्थविशिष्टमिति स्वोक्तेऽन्यतापत्तेः । विनि
गमनाविरहेणपदद्वयेपि लक्षणौचित्याच्च । एकार्थवादिभिस्तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च । एवं च तत्पद्यकादिपदानां सर्वनामत्वाभाव एवोचित इति
दिक् । स्वार्थस्येति । तत्त्वकरणस्येत्यर्थः । स्वार्थेति । तेष्पलौकिकएवनिषेधस्योक्तेरितिभावः । अर्थान्तरोपसङ्क्रमे सतिगतेति । तेनानिपिसर्वाये विप्राज०
त्यादौ नदोषः । पुनः संज्ञानुदुर्लभा । सज्ञोपसर्जनानां निषेधात् । पाठात्पर्युदासेन तत्तद्ग्रहणेनापिन संज्ञा । अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वं तु स्येभावस्यनप्रव ४५
त्तेः । अकच्प्रवृत्तिस्तु नतः प्रागस्येवेति तन्निवृत्तये एवसूत्रमित्यभिमानः । गत्यादीति । निमित्तापायपायेपि भावययेतिभावः । दूतमिति । उपसर्जन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तत्संबंधेव प्रत्यासत्तेरितिभावः। तेनकारे निर्द्धारणसामर्थ्येमासेन कृतावपूर्वस्मैमासपूर्वस्मैइतिसमासेत ५

निषेधादितिभावः। इत्यर्थइति। अनंगकार्यत्वेनेत्यस्यार्थइतिभावः। ... मिति। त्वत्वंतुस्यस्वमेव। व्यासंग्रंथसंमतिमुपपादय न अनंगकार्येतिस
वैयर्थ्यमुपपादयति। तथाहीति। विशेषविषयत्वादिति। अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। समुदायोहीति। तस्यैवतद्विशेषणत्वमित्यभिमानः। ... ताये
रिति। त्वकपितृकमत्कपितृकयोरित्यर्थः। अनांतरानपेक्षत्वमेवार्थइति। एवंचअनुपपत्तिर्यस्मै। तिपक्षेकप्रत्ययापवादत्वस्याकचिप्रसिद्धत्वादेवंवकारोस्या
तदुक्तिं अर्थातिवोध्यं। ... दितीति। वृत्तिग्रंथस्यारव्यावसरेइतिशेषः। प्रातिपदोक्तत्वादिति। पदंतत्वमादायसर्वनामत्वप्रासिस्तन्नुच्चा
र्यविहितत्वात्। वाक्यमपिर्थवत्संबंधिनिवाकोभवत्। तत्रवाक्यस्यप्रातिपदोक्तसमाससंबंधिनएवपगतफलोफलांतरमप्याह। ... ति। ...
समासमात्रस्यग्रहणेलिंतदर्थंवाक्येपत्र्कापिस्थितस्यसर्वादेःसन्नालेत्यर्थेआपिस्यादित्यर्थः। व्याप्यत्वाच्चेति। किंचाव्ययमात्रनिषेधप्रयोजनंतस
र्वनामाव्ययसंज्ञार्थंमितियेनविधिरितिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येनतदंतस्यसंज्ञायांचवरोअमेतराणामितिभाष्यप्रयोगेणानुपपत्तिः। नत्वत्रसर्वार्थं
वाचकत्वनास्तीतिवक्तुंशक्यं। मानाभावात्। नोकमुत्पत्तिसिद्धस्यतस्यानेननिषेधकमशक्यत्वात्। नापितस्यसर्वादित्वेनिषिध्यतइत्युक्तं। नस्या
विधेयत्वाच्चतदेवध्वनयन्नाह। फलत्वाच्चेति। फलंसुवचमितिव्यवमात्रेसुदर्शादिविशेषणान्वयाभावकृत्साद्दिविवक्षायाअभावः।
समुदायेतद्विवक्षायांतुसमुदायोस्तरं प्रत्ययेनतदुक्तेनोविषयत्वात्तदुत्पत्तिरितिचिंत्यं। मेतत्समुदायनिषेधेनदृष्टस्यसंज्ञितो। अधिकरणत्ववि
वक्षयासप्तमीवोध्या। इयंसप्तमीप्रथमार्थेकिं स्वीकृतकर्त्व्यीप्रत्ययानुक्तसंख्याविभाष्यो। भ्रंतस्यकारणविषयत्संसारतद्विषयनवहुव्रीहि
विषयतत्साहचर्येणवाएतत्रकारणस्यसप्तमीनिर्देशानां तदर्थकत्वोचित्यात्। किंचविभाषाजातीत्यनेनफलाभावादेवान्ननिषेधानावंत

स्याहृस्वपेरित्यर्थाधिकारानुरोधेन चंद्धे वेस्यस्याप्यवयनिषेधकत्वाभावः। एतेन सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याच्छलक्षणस्य कारानुरोधाच्च। वेयमानानी
त्यध्याहारेण समुदायस्यावयवानां चायं निषेधः। तत्र समुदायस्याप्यपदेशिवद्भावेन निषेधः। आधाराधेय भावो विव्यपदेशिवद्भावस्यानघतेने
लशरः तुल्यास्यप्रयत्नस्यादिसूत्रस्थभाष्यादेः स्पष्टत्वात् छलं च वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ व वयवसर्वनामप्रयुक्तेपि नाकजित्यपास्तं। इताकरा
४६ देन समासेति वक्तानित्यादावितरच्छूवणस्य दुर्वारत्वेन तन्निषेधफलाभावाच्चेतिदिक्। व्यानस्येति। समुदायात्मासस्येति शेषः। यत्प
ति। जसीत्याधारसप्तमीतिभावः। जसदर्शत्ति। इकारणार्ईकारग्रहणाबोध्य। भावतो वेति। प्रत्याख्यानेन चेदध्वन्यतेवक्ष्यमाणे क्लेशपरिह
एर्थस्येकारानन्तु फलान्तरेभि निवेष्टव्यमिति आदेशेत्वति छेदं एव सूत्रतात्पर्यमिति। नवेति। येनिमित्तयोयाताल्तेशसप्रभक्त पक्षपथः।
अनुरूपानीति। स्वार्थबोधनसम र्थान्यसहरूवर्णितत्भ्वेत्यर्थः। अनुवर्त्ततिइति। अस्येतिसाम्ब्रह्नतिशेषः। ज्ञापकात्प्रिते। तन्निवृत्तेरिति
भावः। अतएव भाष्ये तदनुवृत्तिर्नोक्ता। तथाततीति। प्राचीनसंमतव्याख्यानादेः भाष्ये इत्यर्थः। भस्ये त्यने नेति। अगस्येत्यनेनलसहितेनेत्य
र्थः। एतेनमत्वस्य तृषणेः प्रत्ययवत्स्वभ्यणज्योरपि विधाना ज्ञेननत्रत्यया क्षेप इत्यपास्तं। अंगवेति। अधिकारलब्धमितिभावः। ननुभत विघ्नराजः
स्यतत्सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्त्यागनिष्ठत्वेनतेनां गनिष्ठं यजादिना त्वाक्षेपेण तद्व्यवस्यतत्वालाभः। किंवानो विशेषणेषि वि ४६
धेयपरिभाषोपतिष्ठते नानुवादइतिनिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थिते रनस्तक्षणत्वात्के दोषो दुर्वारः इति चेत्तत्राह। एतावेति। तथाच भाष्य। एवं तर्हि
कार्यकालसंज्ञापरिभाषयत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यम्। भस्येति। उपस्थितोमदं भवतीत्यचिभमिति तत्रयजादिपरत्याकारं
ऽग्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विशेषयिष्यामः। अनो कार्यजादिस्वादिपरस्यानो का स्येति। तस्यायं भावः। कार्यकालं पक्षे भसेतिश्रुते भपदार्थजिज्ञासायां पविभक्ति
उपस्थितेन श्वादिग्रहे कृते एतत्कार्यार्थबोधकाले लक्षणानुरोधेन तं त्रादिस्यायाभयणा षष्ठीत्वस्यानविरोधगता। विधोपरिभावेतिर्नाय
स्तु इको गुणवृद्धी अचश्चेति व्यतिरिक्तेनास्येव। उदात्तस्वरितयोर्यणङ्त्यो ह्युदात्तस्वरितस्यानिकयण इत्यर्थस्येष्टत्वादिति। एतच्चाली
प्रत्यये इत्वप्रकरणे निरूपयिष्यामः। [illegible]र्थादिति। निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थयोरसंभवादिति भावः। अरवडमिति। तत्वं चानिमित्तानधिक
रणनिमित्तिनिमित्तदाघात्तत्वं। तेन मातृभोगिणा इत्यत्र णत्वसिद्धिः। केवलभोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्यं तत्वाभावात्। अतएवात्मन्विश्वजि वा
नेतिसूत्रस्य भाष्योदाहरणत्वं चेतिवीतार्थं सुपर्वणो इत्यादि सिद्धये निमित्तानधिकरणेति। पदत्वं चात्र लोके विभक्तिं तदनपेक्ष्य तत्पार्थ
९८ बोधकत्वेन दृष्टं। तेन गंधेगानमित्यादे सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे णत्वं न। क्षुभ्नादिषु न नमने शब्दस्तु संज्ञाभूतो रवड इति तस्य अवर्णान्तस्य सुप्रा
त्वे ज्ञापकता भाष्ये णानासगतेत्याहुः। [illegible] इति। तद्भिन्नेष्वित्यर्थः। [illegible]दिति। बोभिद्यते यङन्तात्क्विप् अल्लोपयलोपयोरेकाचड पदेशे
इति निषेधादिणत्वात् चाप्रीसमासे तु अल्लोपस्य स्थानिवत्वान्निषेधप्रसक्तिरिति भावः। एवमितरयोः कस्वश्च जुसो भावो वो ध्यः। [illegible]
[illegible]हितविशेषणेति। एवं व्यवस्थानिवत्वं विनापि तदप्रवृत्तिः सिद्धेति भावः। विहितविशेषणत्वं चास्ये काचो हृस्वत्र भाष्यध्वनितं। तत्राहित यङ्
लोपे बोभिदितेत्यत्र यङन्तात्क्विप् अतिषेधमाकं केयकाचो गादित्याव्याने नपरिस्ते तत्सुप्रस्य पाश्चतत्वे विमत्सदेत्यादे रोभवा यु णा
वापेदृशः अनृतस्ये काजरोपिसंबंधे बोभिदितेत्यादावपि पर्हिणासंभवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकं प्रसयविधानावधैव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रायेणां गत्वादंगादित्यनेनेदं सूचितं। विहितविशेषणेन विभक्तौ सत्यां वदोषेणैकान्तेऽ उपदेशग्रहणसंबंध इति तदाशयः। नामिषतीति।
स्थानिवत्त्वविनाषी तिप्रेषः। [illegible]मित्वादिति। ठस्येकः। तत्र स्थानिनि प्रत्यये तु च सर्वत्रोकारो नाविवक्षितः। आदेशे तु विवक्षितः। अस्य
धातोनिषादकं पूर्वं शब्दादेशे इति वृत्तिव्यंजनाभात्रस्य ठमजनरूपकादेशैकशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्केण इति रूपस्यानापत्तिरिति भावः। [illegible]ल्यादे ल.श.इ. ५७
शयोरिति। इकादेश स्थानिभूतप्रत्यये आदेशविधायके सूत्रे ठस्येक इत्यत्र चेत्यर्थः। स्पष्टं चेदं ठस्येक इत्यत्र भाष्ये केयटयोः। इदमुपलक्षणं
सान्निपातपरिभाषयोपि कोल्पेवारम्भो ध्वंसपदे चेदं ठकछसोश्चेति वार्तिकभाष्ये। [illegible]पत्त्वादिति। एतच्च यस्य विभाषेति मोगर
ति सूत्रस्थ कैयटे स्पष्टं। एतत्सर्वमपरविधाविति तु वक्तव्यमिति वार्तिकस्थ कैयटानुरोधेन। [illegible]त्तीति। द्वितीयार्थस्तु एतदर्थं पंचमीसमाससापा
वरूपकेल्पमिति। तथाहि। परसाहचर्यस्य बलवत्त्वमानाभावः। विप्रतिषेधसूत्रे कार्येन्दपदेन गामिन्नी यस्येव ग्रहणं तु मे चित्यमाद्य तदप्राप्ते:
नित्यः परयणादेशः परश्चासौ व्यवस्थया। युगपत्संभवेना स्त्वांहांगेत्याणिषिध्यतीत्यत्र च परस्मिन्निति सूत्रभाष्योक्तरीत्या पूर्वसाहचर्यस्या
तांगत्वेन तस्येव ग्रहीतुमौचित्याच्च। विभाषा गमहनविदविशामित्यत्र तु ग्विकरणपरिभाषानुग्रहाय परसाहचर्याश्रयणात् उदविसेषत्वस्या।
व्यंतरेण परिभाषाऽनित्यत्वाद्धारव्यानेन परसाहचर्याश्रयणामिति बाध्यं। अतोऽधिपन्नित्यादौ लोड् उभेऽप्यस्तेरिति सूत्रस्थ भाष्यसंमतेए। विभ्राज:
वामपि दोषाच्च। पूर्वोत्तरसाहचर्येण भावरूपादेशोन्नपहृतविकरणकाम्यस्तस्यैव ग्रहणमित्यप्यातिरिक्तं। ततो चार्थे पंचमी समास एव। ५७
अपरविधाविति तु वक्तव्यमिति न्यासोत्तरपिपंचमीसमासो बहुव्रीहि वाक्यः। न्यासोत्तां तु स्वविधौ विसंग्रहणायेति स्पष्टमेव। अतिप्रसंगस्त्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नित्यत्वेन परिहरणीय इति। चकारेणेति। तस्विरद्विभ्यां परताभ्यां क्विपि लोपाभावे विफलं। निपात्यत इति। नचात्र क्विलोपात्पूर्वं लत्वं। सपाद
सप्ताध्यायीस्थे कार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः। नचस्था निवत्व। आलिग्धित्वात्। प्रत्ययलक्षणेन्तु नियमार्थमिति भावः। अत्र वहिरंगत्वसि
द्धत्वं न। नाजानन्तर्ये इति निषेधात्। त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरेव विसर्जनीयसूत्रस्य भाष्यसंमतत्वाच्चेत्यन्यत्र प्रपंचितं। एवं ज्ञापत इत्यस्य प्रयता विस्
स्यापसर्गविशेषणत्वे फलं। मातृजयनीति। इह ईयुत्पत्तेः प्राक् समासे ङीपि अनल्लोपे समासस्य प्रातिपदिकत्वात्तत्वात्सत्व प्राप्त एवंवसाक्षि
प्तसमासस्य प्रातिपदिकत्वे तस्य तेन णत्वविधानात् तस्या विपूर्वपरोभयसापेक्षत्वेन समासत्वसाने सापेक्षत्वेन च समत्वात् त्रिपादीस्थत्वाच्च न
वहिरंगासिद्धत्वाशंकात्रेति बोध्यं। गमरगिरिति। अभिप्रेते ति बोधः। सापेक्षत्वेनेति। नलोप इत्येतद्विषयमिदं। अत एव आह। पदविद्धेः पा
पदस्येत्यस्य नवे: त्याद्येति। अधिकरणषष्ठीति। प्रातिपदिकस्य परस्परानन्वितयोरंजेनान्वयादिति भावः। अभेदेनैवेति। संबंधांतरसत्वे पि वद्धाध्य विशे
षणभावसंबंधेनेत्यर्थः। अव्ययमकर्त्तृमिति। पदस्येत्यस्य द्वचिद्धेयधिकरणेनान्वयः स्यतात्पर्यग्राहकत्वं भाष्य उक्तः। मतुलक्ष्यानुसारि
व्याख्यानादेव ज्ञापकं विना प्रसिद्धमित्यभिमानः। भत्वासंभवादिति। सर्वनामस्थानत्वेनेति भावः। समाहारद्वंद्वस्येति। प्रात्यपगत्वात्क
तसमाहारद्वंद्वस्य ककुद्दरत्वस्येत्यर्थः। उपोऽज्ञ। दो ना वद्स्य पुंस्त्वे पि सु निर्वाहः। नान्यामिति। अल्पाच्तरत्वेन दोः शब्दस्य द्वंद्वे पूर्वनिपा
तापत्तेः। किंचतदन्ते आदेशो दुर्लभः विशेष्यासंनिधानादिति भावः। ककुद एकत्वमिति। प्रकरणाच्छुतोन तथार्थकमेवेदमिति भावः। दक्षि
णोत्तमुग्धमस्ते। निर्श्नात्वरद्धस्यान्वयप्रवारेणायाह्। तदेति। एकादेशि समास इति। तत्प्रत्याख्यानेतु कर्मधारय इति बोध्यं। अहन्नीति
ह्रइति शोकव्याज कंशाब्दमित्यादि। अव्यये त्विति। अव्ययीभावः तत्रैरानाभावेनैकोरचकार्यं तत्र त्यन्यप्रतिवक्तेत्यकापर्यंतरं प्रतिम

ग्रीमा २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भावोनसिद्ध इतितदर्थः। एतेनामुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेशेगुणे अमादेशश्च प्रिरितिपाश्रस्तं दुर्भेद्या स्वितिपाठेएवकारोप्यर्थः। उच्चारणार्थत्वा दिति।
तत्रगौणत्वादितिद्वितीयेनेत्यंशेनेत्यर्थः। अमुष्मेइति। नमुनइतिसूत्रं विषयेपूर्वविभक्तिनिमित्तकार्यप्रवृत्तौमुत्वेनतस्यनकारविषयेकमपिप्रत्य
ल०श० सिद्धत्वाभावेनविभक्त्यादेशोप्रत्य सिद्धत्वेपिवाक्षेभावात्परत्वेननुप्राप्तेः। अमीष्वामकुलेपुष्पाणीति। नवीरत्वस्याप्रवृत्तेमुत्वेनुभिवाभिस्य
४८ स्पष्टमेव। नमुनेदेशइतिवो निकस्वारस्येननादेशस्यैवतदर्थउचितइतिबोध्यं। नेलसइति। प्रथमपितदुक्तिभ्यिवत्वातस्यलोपइतिसूत्रभाष्येउ
च्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वस्यस्पष्टमुक्तत्वात्। स्वरितस्यादर्शनादिति। नन्वोतःस्वरितत्वेविनाप्लुतावत्यत्रस्वरितश्रवणाभिन्नशब्दस्यालोप
तत्वेनैकादेशउदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वादितिचेन्न। वृत्तावनुदात्तस्येत्यस्यतत्रानुवर्त्तितत्वात्। शेषनिघातेनोकारस्वरितत्वमादाय भिन्नात्
स्यसर्वानुदात्तत्वाच्च। स्वरितस्यतुनोदात्तपदेनग्रहणमनुदात्तस्वरितयोरित्यादौस्वरितग्रहणात् उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेपिआदेशोप
देशकारस्यानिकवर्ण्णनिष्पन्नत्वकारस्यसत्वेनादित्वात्तदप्राप्तेः। उच्चारणार्थेइत्यस्यचवर्णान्तरोच्चारणेमुखसुखेभेशतादरणार्थेनतत्वनपुंफलमि
त्यर्थः। अतएवभाष्येओकारउतमाभिरित्यादितिप्रत्याख्यातं। नहितत्पादित्वमस्ति। नचाङित्वेविनातातिलोपापत्तिः भाष्यप्रामाण्येनत
स्यसद्भावामनभिधानादिति दिक्। आदेनि। अस्मयदपीत्यादिः। दीर्घोमाभूदिति। भिन्नकालत्वादृत्यर्थत्वाभावात्तस्येतिभावः। नच्यत्रो विभ्राजः
विदर्थस्येतिप्रकरणेनसमासवाधेइत्यनेनवाधोपिवाध्यइतिवाच्यं। प्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यतइतिवार्त्तिकानुरोधेनतत्रतथाकल्प ४८
नेपीहकल्पनेमानाभावात्। अनडुर्भिष्यतीति। वैकल्पिकत्वमात्रनुवाचानिकमितितद्भवः। संज्ञापूर्वकत्वस्यभाष्यएवउक्तत्वादाह।
आमवेति। एवमगतिकागतिः। सोर्डरितिन्यासेलाघवाभावश्चाङित्वसामर्थ्यादित्तोपकल्पनेगौरवंचतस्मादुरनसोनङ्तच्चैकाल्पिके

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्वंचाचिंस्यमेव। भाष्यानुक्तत्वादिति प्रामाणिकाः। चेती। ति। तस्मादिसुतास्येति ज्ञाग्रतिविहितविशेषणं संभवभ्यशब्दार्थः। एकदेश विकृत
न्यायेनेति। स्थानिवत्वस्योपलक्षणमिदं। अत्र एवाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावात्। किं च पुच्छस्य कृष्णंतमूलक न्यायस्यात्रा प्राप्तेरिति बोध्यं। अप
मातेनेति। यद्यपि तस्मादिसुतास्येत्युक्तेः षष्ठ्यन्ततापि संभवति तथापि चकुषुप[illegible]ष्वभिभक्तिविपरिणामकल्पनापेक्षया गंतुकलोपशब्दे ए
वार्था तत्कल्पनमुचितमिति भावः। नतु सुतिसीति प्रत्यये पंचम्यास्तस्य विहितस्तद्दादौ लुप्तपास्थितत्वात्तस्य हल्ङ्याभ्य इति विशेषणमिति हल्
ङ्यावंतान्नपादेः परस्येत्यर्थे नोपसर्जनस्त्री प्रत्ययेतदादिनियमसत्वात्तद्ङ्यावंतत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह। [illegible]एवेति। एतासि ध्यर्थ्येनवि
भिरिति पदं भाष्ये शब्दरूपविशेष्यमादाय तदंतविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदंतविधौ दिहरणमिति सू
ता त्रेः णांतांतादितिवत् ङ्यावंतादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्र दोषः। मालेत्यादौ तु अपदे स्थानिवद्भावेन सिद्धिरिति भावः। अतिविष्णुनातः अतिविष्णु इत्या
दौतं कृतलुकि स्त्री प्रत्ययलक्षणेनावंतत्वादतिव्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यं। अतिलक्ष्मीरिति। अस्याप्ती देवदत्तस्य देवदत्ते। स्या ६
दौ नयिसेति बोध्यं। [illegible]ल्यानादिति। दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकारोकाररूपस्येव दीर्घग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यं। [illegible]नतीति। नेवलोन्चदी
ति सूत्रस्थ भाष्यप्रामाण्येन इदुदुपधेभ्यो णिङ्ङ्नोस्तीति सिद्धत्वात् कथमत्र णिङ्गितिवाच्यं। तज्ज्ञाप्यस्यतेषां लुङि प्रयोगाभावकल्पनेनोपप
त्तेः। सर्वथा तदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात्। [illegible]चेति। सा वनुनासिको कारपाठश्चेत्यपि बोध्यं। एवं चाप[illegible]ग्रहणं विस
प्रयोजनं। वस्तुतो गमीः सुराइत्यादेरभिधाने इदं प्राचीनं चिंत्यं। [illegible]पन्नत्वमिति। एवंच विभक्तिसंयोगांतलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञाप्यते इतिता

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्पर्थ। गोमानिति स्यात् एतैर्लक्ष्यभेदाद्वा वांसंयोगांतलोपः। नपुंसकार्थत्वादिति। स्वमोरिति हि तत्रतु गितित्र नलोपनिषेधाभावस्य एकत्वादिति भा
समास ८९ वः। उक्तानुप्रेत्य इति। ङिसंबुद्ध्योरिति सप्तमीति भावः। आवश्यकत्वाच्चेति। ङिसंबुद्ध्योरित्यस्य षष्ठ्यंतत्वपक्षेपि विकल्पार्थक भावश्यकत्वमिति
ष्टेः। यद्यपि वा नपुंसकानामित्येव भाष्ये पठितं संबुद्धिग्रहणं त्वसूत्रे एव संबध्यते इति तदर्थं तत्रापीतार्थत्वं तथाप्यत्र पाठे नोक्तार्थज्ञापकतापि
संबुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तिनुनव्यमितव्यं। सूत्रस्थे ङिग्रहणस्य ङिसंबुद्ध्योरनुवृत्तेरितिवार्त्तिकस्थ संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्याख्याने विस
र्गस्पष्टत्वात् प्रत्याख्यानादिति भावः। भाष्यमिति। यदि पुनरयमपक्के लोपः संयोगांतलोपो विज्ञायते स्तु पक्कम्पतद्भावप्रसृत। प्रत्ययलक्षणेनेति
नचैवं बहुत्वाविषयादि सन्निपातपरिभाषया तान्नेति भाष्यविरोध इति वाच्यं। दीर्घप्रवृत्तु तामेता दिवद्भाव प्रवृत्तावपि ढलुप्यनित्यानि कालिका
नंतर्थविघातस्यते नवारयितुमशक्यत्वात् अनुपल्लीपत्वात् सन्निपातस्यानवकृत्वे नातिदेष्टुमशक्यत्वाच्च। अन्नावतानु इतिनुना तद्विबोधि
ता। पञ्चमी समासार्थेपेणस्या निबद्धावोक्ति। अस्याभिधाने वेदेठ मान। आ वांते त्यय आचार क्विवेवनास्ति। आतो धातोरिति सूत्रस्थभाष्य
प्रामाण्यात् तत्र वार्त्तिककृता आतो नापश्लुक्तमितिति दीनः आचार क्विवंता द्युङ्लुकनात्स्यवा। तेन कस्य लीकीकी शब्दरूपं आचारक्विवं
तेभ्यो यङ्लुकि अचिके इत्यादौ धातादपि सेभवइत्यपास्त। ईकारूपत्वाभावाच्च। अयमपीति। अपिना पूर्वरूपं लोपश्चेति। कर्त्तव्ये कृते चेति
षः। नमुने इतिवत्। हलीषड् इति। हलिादन्मतु पिच्छंदसी इति वत्वेनु मिसंयोगांतलोपेमतु वशोरिति हल्वे उत्वेगुणः। ...दिति। कीर्त्यपतेः विग्रराजः ८९
क्विप् चाबेवनस्ते नृतेर्यङ्लुकि लङि इउभावेतिरक्षिपोः प्रयोग एनास्ति पथा लक्षणाम प्रयुक्ते इत्यत्रेवभाष्यारूते। अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भावस्यैवयोपपत्तेरितितदर्थः। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमितिसिद्धांतात्। नैतिख्याख्यानमिति। उपपादितंचेदंप्रागस्माभिर्दांते। नलोपेऽकृतेऽपि। संयोगांतलो
पस्यासिद्धत्वादित्तिभावः। नलोपात्प्रागिति हि। विभक्तिसंयोगांतलोपस्यनलोपविषये सिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेति शेषः। एतेनाज्ञेधत्तेचकृत्र राजाश्वत्र
मित्यादौ वृद्धिप्रयाणंतु गादिकं न स्यात्संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्। किंच कर्त्र्यापादवैकमिवपरम् शास्त्रं पूर्वापरविषयभेदाद्भिन्नमिति नाव्दपराविप्रति
षेधात्परणांश्च्युत्पन्नः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टं। विषयगतपौर्वापर्यस्य लक्षणे आरोपस्तितदाशयस्तेन ध्रुमानित्यादौ सुविषयसं
योगांतलोपशास्त्रस्य तलोपविषये तत्र पूर्वोस्मिन्नसिद्धत्वेन नलोपोनस्यादित्यपास्तं। सावपिपदमिति पक्षेऽंत्ये अदोषात्वः। आरोपमानाभावाच्च। य
पीति। अतएवक्ङेन लोपनिषेधः सार्थकस्तेनाह। ङाविति। नचनलुमतेतिनिषेधान्नित्यत्वान्नदोषः। तदपेक्षयापिबहिष्कृततयाख्यानस्यैव लघुत्वात्।
संबुद्ध्यंतेति। संबुद्ध्यंतप्रातिपदिकांतनस्य लोपो नेत्यर्थः। इतिसूत्रमस्त्विति। अतएव सुपीत्यादिसिद्धिः। अन्यथा वृतसंयोगादिलोपस्य संयो
गांतलोपापवादत्वात्तत्प्रवृत्तौ नेतिदीर्घो न स्यात्। तिप्यनस्तेः। सिपि धातोरिति सूत्राभ्यां धातुसंबंधिपदांतसस्य रुत्वदत्वविधायकाभ्यां कस्मा
ह्वायेणान्वभक्तिप्रत्ययसंबंधिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्य पदांते संयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पनेतु न किंचिल्लाघवं। किंच नङिसंबुद्ध्योरिति सूत्र
मेवयुक्तं ङिग्रहणान्न नलुमतेत्यस्यैव तद्विषये नित्यत्वमूलकमेव वा न पुंसकानामितिवार्त्तिकं। एवं च ब्रह्मनाद्यर्थं संबुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वे
नज्ञापकासंभवः। अपूर्ववचनकारणोनास्ति सिद्धं प्रत्याख्यानं तु न युक्तं इदमेवाभिप्रेत्य सूत्रेऽशेष भाष्ये तस्माद्दृश्यो। हलङ्याब्भ्यो लोपः संयोगांतलोपो वि
नैवैतत्सिद्धिः ज्ञायते। हलपदेकग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्त्तव्यमित्युक्तं। इतिसूत्रमित्युपलक्षणं। हल्ङ्याप्भ्यः सुतिसि हलितिसूत्रमस्त्विति सारूप्यः।
स्यात्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अत एवाधिभारान्त्वमित्यादौ टुलोप इति दीर्घसिद्धिरित्यादिकं। दीर्घ्यन्तेति। हलन्तादित्येतदपेक्षया का इति तद्व्याख्यातारः। नानुतदन्तमपीति त
स्या ऽज्झलसमुदायरूपत्वादिति भावः। अत्युक्तेति। इउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादिउवर्णयोरेकदेशत्वेन तद्विशेषणासंभवाच्चेति भावः। एकमिति।
ल·श·र· अनङ् सावित्यत्र विभक्तिविपरिणामः कार्यः। सर्वनामस्थानेइत्युपस्थितो णिदित्यत्र प्रथमान्ततया ... त्वा न तान्निमित्तरित्यभिमानः। विशे
५० ष्यासन्निधानादिति। शब्दरूपविशेषव्यावर्त्तकं। किंच सत्यपि विशेष्यसांनिध्ये भिन्नांतस्यैतेवस्या न्तु संख्यात भिन्नं तस्येति। तत्रैकार्थीभावाप
न्नस्यान्यत्रान्वयायोगादिति भावः। तत्प्रत्ययविधीति। एवं च ह्रदतानुरोधेनेदं सर्वमिति भावः। तथा चद्वितीयेति। तद्रूपविषये वक्ष्ये। हिर्नेपुष्पक
र्मो भयं खल्वपीष्यते सो मस स्वागवांस रव इति भाष्यं। अंत्येष ष्याक्रो श्रो रघत्यलुक। संख्यावाचकेति। आदि संख्या व्यापक धर्म विशेषवाच
केत्यर्थः। न तु बहुत्वसंख्या नियत विषय परिच्छेद हेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य तत्राभावात्। अत एव भाष्ये यद् यम संख्या संख्येत्याह एतत्। संख्याय
तेनयेति। साक्षात्प्राप्य संख्या क्षारा वेत्यर्थः। अत एव बहुगणसाहचर्येण संख्यासंबंधार्थप्रातिपदिकग्रहणादेव। बहुवचनेति। अन्यथा प
षड्स्य ववदेत। आर्थप्राधान्येति। षड्शब्देन षट्संज्ञकः शब्दस्तदर्थसंख्या अपेक्षित्वमपि विवक्षितं। तेषां बहुत्वादिदं बहुवचनं। तत्रा
र्थोपात्तत्वस्वगतसंख्यानुवादकत्वरूपेणोपात्तदाह। बह्वीति। तेन गौरवेण। इदमानाम्नुरोधेन। बह्य इति बहुवचनं तिसस्त्रय इतिवत्। षट् वि·प्र·ए·ज·
संज्ञकानां बहुत्वाच्च। नहि सर्वत्र जातिनिर्देशस्य बोचितः। आचार्यैरेलीवा। षट्शब्दस्य बहुवचनान्तस्यैव संज्ञात्वाच्च। तस्मादिदं विहि ५०
तविशेषणं। पञ्चयत्रादीनामपि संख्यासंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमस्त्येव। लोकेगणा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न्यायां प्रसिद्धनामैव ग्रहणमित्यत्र नमानं। उपसर्जनेतु अतिक्रान्ताद्यर्थप्राधान्यं ततु संख्यायाः इति न दोषः। स्यमं चेदं सर्वादीनीतिसूत्रे भाष्ये इति तत्त्वं।
सिद्ध इति। तरणा इति सूत्रे चिनेत्यनुवृत्त्या तरणाहानी त्यादिव्यावृत्तो हली त्यनुवृत्त्या अतएव डित्यस्य सिद्धिः। राशाइत। अङि अङोदे द्भूति चेदङ्ग्वे
तिनियमेना आदिव्यावृत्तौ तत्र हल्ग्रहणाकरणेन मित्रनौरित्यस्य सिद्धौ वमत्यत्राधीति भावः। प्रत्ययस्योत्साधारणमिति। इत्युक्ती यप्रत्ययग्रहणा
ल्लभ्यते। यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न। राजेत्यादौ पदत्वानापत्तेः। दीर्घाने ति। असो लुकः स्या निवेत्वेनासंतत्वे पीति शेषः। नवा
तु साहचर्यात् कृयमाणा संतेएव दीर्घ इति वाच्यं। तद् नित्यत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात्। प्राधान्येनेति। तत्त्वं च वर्णा विशेषणत्वरूपं। एतच्च स्यानिव
दित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्यलभ्यं। हमि ति। मित्रनौरित्यादौ हलादौ किति विधौ यमानामीत्व च सिद्धतीत्यपि बोध्यं। वर्णप्रा
धान्येति। वर्णस्य तत्त्वं च प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमितरा विशेषणत्वं च। अणयो नार इत्याद्यर्थके द्विगुणानित्यादौ इको यणाची त्यादेश्चात
त्रा त्सामुदा हरति। तेनेति। अश्राद्यो द्वाहरां त्रिचित्राया जाता चित्रेत्यादौ वर्णाणो कारस्ते दंत्तादि ति विहितोऽप्तेति बोध्यं। नवाणोहि त इमित्यत्र नलुमते
ति निषेधः। लुप्तप्रत्ययांगोदरूपक कार्यं एव तेन निषेधात्। अतएव त्यामित्यादौ क्रमः पासे पदं चितिदीर्घसिद्धिः। पारस्मैप
पाशिनिरूपितांगस्य तेन दीर्घ विधानात्। तस्मिन्निति त्यासे पितुकस्यानिर्भूतप्रत्यया व्यवहितप्रकृत्यं दन्यकका पीत्य प्रवृत्तिरिति बोध्यं। प
देत्यादिनोक्तो वार्तिककृत्संमतः पक्षस्तत्फलाननमेत्यन्यथासिद्ध्या भाष्यकृतो दूषयित्वा नियमार्थत्वपक्ष उक्त इति दिक्। आयेणेति। विभक्ति
प्रत्ति रूपकाणि लिंगयोगे विविधसारूप्याभाव इत्याशयः। अर्थप्राधान्यबोधकस्येति। अर्थप्राधान्यस्य वप्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः। बहुवचनस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लुपलक्षणं। तद्बोधकाभावादित्यत्र तात्पर्यं। गौणत्वमुख्यत्वन्यायस्तु पदकार्ये एव न प्रातिपदिककार्ये। किंचाप्रसिद्धत्वस्य गौणत्वलाक्षणिकत्वस्य वा
गौणत्वस्य तत्र ग्रहणं न चायं तथा। अत एव प्रियतिसृत्वादौ तत्त्वादयो भाष्यकृतोदाहृता। [illegible]त्वेपीति। उपसर्जनत्वेपीत्यर्थः। [illegible]तव्यामिति। एतच्च
ल॰श॰त्र मनित्यत्वमर्थमेवात्रास्य फलमुत्पादनमिति भावः। ह्रस्वविधायकत्वेवेति। अयमंगलावामिति शेषः। [illegible]नेडिति। घुमास्येतीत्वविधायकसूत्रस्य भवकाए
५१ दिविति वार्त्तिकभाष्ये प्रत्याख्यातमितीत्वं सुलभं। ह्रस्वानुवृत्तेस्तु भाष्यप्रयोगादेवेत्याभावः। ततो विज्ञेयत्वमन्यो। न च तेनेत्वे मितस्यापोसेत्वालक्षणेय
णि तिवाच्यं। क्रोर्दीत्वं विभक्तौ परगादेश इति प्राप्तत्वादिति बोध्यं। [illegible]विति। समासान्तानि धौ लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्य प्रातिपदिकादिति
सूत्रे भाष्ये उक्तावप्यस्य तन्निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिस्तेषां गोस्त्रियोरिति सूत्रे बहुश्रेयसीति भाष्योदाहरणादनन्तस्येति न्यायं बाधित्वा न घत्वमेवेत्य
स्याप्ययं निषेध इति भावः। [illegible]दित्विति। बहुवचनप्रयोगाभेदाभिप्रायेण। [illegible]ति। स्त्रीत्वनिरूपितशक्तीत्यर्थः। तेन लक्ष्म्यादिशब्दस्य
हः। नदतसंज्ञापक्षेतु शीनद्योरित्यादौ नदीनेवाद्यस्य तद्व्यपदेशलक्षणा। न घता इत्याद्यपि अतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकं। लक्ष्मीशब्दे तु यपदे
शिवद्भावेन नत्वबोध्यं। [illegible]विति। अत एव घ्यंतादन्ताघंत एवं विप्रतिषेधेनेति संगच्छते। [illegible]दि। इदुद्भ्यामनुरोधेन। [illegible]सिद्धमि
ति। अत एव त्वात्पूर्वप्रवृत्तनदीसंज्ञयैव समुदायेन घतत्वात्कार्यसिद्धिरिति भावः। [illegible]निकमिति। स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्येवसंज्ञे विघ्नराजः
२ ने त्यभिमानेदं। जहत्स्वार्थवृत्तित्वाभिमानेन वा। भाष्यकृता त्वजहत्स्वार्थापामत्र्यवस्थिति स्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधकत्वेन तस्य संज्ञायां ५१
कुमार्यै ब्राह्मणाय स्वरकुट्यै ब्राह्मणाय किल एवंविषये आनुपूर्व्यैकेन भेदाग्रहात् समासेन घतत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वपवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति। तस्मात्र बोधकत्वनिवेशेन समानं यौगिके पूर्वग्रहस्तस्यार्थाभाव एवेति तात्पर्यम्। अवयवशब्देनात्र वृत्तिरस्तीति भूतत्व
स्य ग्रहणं। अत एव कुमार्यां ग्रन्थेन दोषः तन्त्रायी श्यावविशेषणतया कुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वात्। [illegible]वती नामिति। तदन्तानां गानामित्यर्थः।
१ दोष इति। सामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यमात्र। वैयधिकरण्ये तु भेदसंबन्धः। [illegible]तीति गौरवं दोष इत्यर्थः। [illegible]वतीरिति। अत्र यण्लोपादित्तत्रापि
तद्रीत्या वैयधिकरण्यात्। यदि यत्र विधौ सामानाधिकरण्यमेव तदप्यक एवापत्तिः। न चेष्टलोपे निर्वाहः। प्रत्ययनिमित्तत्वे परवाहसिद्धत्वात्। अनि
त्यत्वात् तदभावे प्याह। [illegible]रिति। [illegible]तीति। अजादिप्रत्ययपरत्वाभावे ऽप्युत्थिताकांक्षत्वादिति भावः। उभयोर्विशेषणत्वमिति। व्याख्यानात् लक्षणानु
सारात् चैकदेशान्वयेऽपि सोऽत्र लाभ इति भावः। [illegible]त्वा इति। न च धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्य धात्ववयवैकार्थसंभवेन संयोगवद्भ्रमयेण
स्यापि विशेषणगतिहेतुत्वेन तद्भिन्नस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणात् दोष इति वाच्यं। तन्त्री इत्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्य धात्ववयवस्यापि
संभवात्। परिमाणाख्यायामिति सूत्रभाष्ये अजपाद्यपि संज्ञायामेव यथा जातीपक्ष उत्सर्गस्तथा जातिपक्षेनापवादेनापि भवितव्यमिति उ
क्तं तन्मूलकेन उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेन तु न निर्वाहः। अङ्गाङ्गिभावसंबन्धे हीत्यादावपि तस्याश्रयणात् तेन न्यायेन नाश्रयभावेन तदपवाद
ति त्वस्यैवाभावात्। यद्यपि प्रत्यासत्त्या इकोगुणवृद्धी निर्दिश्यमानस्यैव तथा धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्नस्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हीत्यादौ
न दोषस्तथापि स्पष्टप्रतिपत्तये आचार्यैराश्रितमिति दिक्। सूत्रमतेऽपीति। [illegible]रिति सूत्रं षष्ठीबाधनार्थमिति वेत्तु ङ्कातपावं तितात्सिद्ध
सूत्रमतेऽपीत्यर्थः। वस्तुतो भयोहेतुरित्युक्तमस्य बाधकत्वं बोध्यं। नचपत्वा इति। एवं च यलोपात् लुप्त भ इति भावः। नाभिकिकारो[illegible]ति। लोपो व्योरिति सूत्रे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कानुपसंख्यानमिति वार्त्तिकं। तस्यापूर्वत्वापेक्षया कोऽन्यथा लोपविधिर्भविता तत्परावृत्त्यमित्यर्थः। सा च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्याशयेनैवमुक्तमि
ति बोध्यं। गोपाल्लवीति। एकाकर्तृरूपार्थे अनुपसर्जनत्वापीत्यर्थः। अन्यपाणोति। अन्यथा विवते परस्यैतिवदेरिति भावः। गुणविषये इति। प्रकृति
ल०सा. प्रत्ययापेक्षगुणापेक्षया लघुपवमत्रार्थक्षेस्यात् तरगत्वेन ततः पूर्वं प्रवृत्तेरिति भावः। पुकारत्वादिति। तदर्थं कृतस्यान्यस्य कार्येऽपि बाधक समा३
५१ भावादिति भावः। विहितानिर्देशस्येति। पकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः। अकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः। साधारणमिति। ह्रस्वदीर्घसाधारण
मित्यर्थः। विहितकुर्वीतेति। भाष्यस्यापेक्षास्वरूपत्वादिति भावः। अतिदिशत्वादिति। संयोगपूर्वकत्वेन यणोऽदुर्लभत्वादिति भावः। इयस्ततो लोपस्या
भीपासिद्धत्वं तु न व्याश्रयत्वात्। नियमार्थमिति। फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः। स्त्रीणामिति। तज्जातेन तुल्यं रूपं लभते इत्यर्थः। निति
सेनान्यादि। पूर्ववत्सनआयन्तवत्सुवामघेतेपरागर्णादिति। घत्रयुस्योरपरत्ना। तत्रत्वतत्वरूपनिमित्तस्यैतव्यवहारस्यैवास्तिस्यौ आप्रुत्सदृच
गाढसम्प्रयार्थविहितत्वकार्येष्वेवाप्यतोऽतिगुणावादेशयोस्तज्जलादेश एकोऽप्यनित्विसिद्धीर्घ एव स्यात् सेन जनादिषु चानङ्गुणेन स्यातां। नवो
तारसूत्रं प्रत्ययेन सामर्थ्यादकृत्स्नस्वत्र कोपेग्रामणीनेव सिद्धवाच्येनापि सामर्थ्यं कायमन्यत्र प्रत्यातो। निवाच्य। तत्सामर्थ्येन रूपसिद्धेः सेव स्थापयित्
पुरस्तात्। नादात्म्यातिद्वास्त्वसम्भवी। तत्प्रयोगाभावात्। गाम्भकार्यो निर्दिष्टार्थवत्ता तु नतस्यागुणनतयात्र ज्ञवाड्वेनाकारस्यारूपकरणा विग्रहः
देशापत्त्योपदनस्यानिकृपरणो भावेनाशमपरामह्लपूर्वोदितिस्वरानापत्तेः। अर्थवत्तित्वेस्तास्त्वसम्भवी। तेषार्थवत्त्वस्य स्वत एव सत्त्वात्। धातुपितवी
ति। अर्थवतिदिशासम्भवमत्वाद्। पुरस्तात्समप्याह। आधानत्वादिति। तनिति। तञ्चतञ्चादिस्वत्रमकारस्योपरिस्थत्वादादिश्चैत्याम्प्रति। तञ्चतञ्चादि ५१
तिवकारोच्चारणसार्थकदीर्घनत्व विशिष्टमिति अकारस्योदात्तत्वादुदात्तपाणिस्यादित्याशि द्विरिति बोध्यं। [illegible]णामिति। ग्रामणीरणि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सन्धानामितिशेषः। अतो धातत्स्ट्रदस्य दीर्घो भवत्येव। परत्वादिति। एतमसिमं चकार्यैर्द्धसंभवाभावे चचिन्त्रातिशेषस्याभिमानेन। पद्गाणलादुत्लाद्दला
त्। विशेषविहितत्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। निष्कर्षेरेति। भाष्यस्यपूर्वपक्षितामित्रेतिशेषः। पर्यालेष्णामिति। अप्रयुक्तोत्वेत्सुत्तमभाष्य
योग्यपत्येत्यर्थः। वोभ्यन्तामान्यचितेति। सावत्ज्वादितिसूत्रभाष्यस्यस्था। एवं चाचि इति सूत्रस्य भरैचाणे इको ज्ञस्येपसंख्यानं। गुणपत्वादितिवार्तिकंवा
अविशेषविचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तामितिभावः। एतेन एतादृ। तिकेवला अत्रोत्प्रत्र अप्रियतिसामित्यादेगुणलकल्पयतः पणस्ता। इत्यत्स्फसूत्रस्यभाष्यविरोधातः
प्रयर्धतस्थेतिसूत्रस्य अप्रियतिस्मादितिभाष्यविरोधाच्च। अतन्तेरणा। कर्त्तरिप्रतिषेधइति। प्रसीदतोत्सर्थः। इजापिलोति। पच्चयितातिस्तुसिद्वापकेन तदपवाद
त्वाभाव [illegible] कल्पनेन वा निष्प्रतिषेध्यत्तप्रपद्यतेतथा निङ्गाप्रकानुसारेणस्यावश्यकत्वेत नवतसंसाध्यन्तेपापित्वेत्यर्थः। इद्धात्ज्वादितिसूत्रभाष्ये तत्र
तीपरवामिति। आत्तिशोदत्तं धेरोवा। तिंदेतनकार्यं इतिभावः। स्थपादीति। अत्रारुचिबीजन्तु निपातनस्यार्थः। नवपरस्तृणांभावार्थमुभयनिपातनं। नुम्
वनिपात्यनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनेवतदभावासिद्धेरिति। एवं चोपमूकोणा न धातोरित्युक्तेः प्रसंगाभावणाभावमिति। पूर्वक मूलम् [illegible] तिक [illegible] सहेन
रूपे विरोधइति माधवाभिन्नइति भावः। निपातनइति। एकादेशस्यपूर्वान्तवत्वेन भूत्वमितिभावः। वार्तिकमिति। एतेनभाष्यएवंग्रहणाव्यवहितेपिप्रवृत्त्यर्थमि
तिवर्ण्यज्ञीत्यादवपियालि तिपरास्त। एवं वा सिंकानुरोधेन पूर्वग्रहणस्यपरिभाषाप्राप्त्यर्थत्वं वादकत्वोचितस्यात्। उपदेशमिति। तारभूतत्वत्र कारशब्दः के
रेलेपता [illegible] निष्पन्नौ वं च न गच्छ वाचकस्तस्य [illegible] एकादेशस्य पूर्वान्तत्वे पिवार्त्तिके ग्रहणनसिद्धत्वेन हस्वपाठेकवाक्यतयाचहस्तत्वाच्च
कस्येव ग्रहणादिति भावः। इत्यवकार्येति। एतस्य पवर्गकारमपहायेत्यर्थः। इत्योकारोपलक्षणं तथेति। तथा कारेणगस्यापि विवक्षितत्वलाभादिति भावः।
निष्प[illegible]ति। नित्यकारात्वे चेति। वो हेतौ यतो निरवकाश [illegible] मतो वाधकमित्युक्तं न संगच्छेतेत्यर्थः। आचाम्यं त्वमिति। भिन्नलिंगानानामिति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेनपरिभाषणा दितिभावः। भाष्य मिति। स्थानेंतातमस्त्वेइतिभावः। [illegible]तस्येति। रा॰शाक्तो पियकारादिप्रत्ययांत श्त्रांदसइतिभाष्यात्स्यार्थः। पकारे नत्विति।
णपकारादिः प्रत्ययोलक्ष्येतइकारउच्चारणार्थः। प्राचेणविसर्गरहितत्वपाठः। तरा वादेप्रत्ययेइत्यर्थइतिभावः। अतएव मिष्ठीतीतिविग्रहप्रदर्शनयत्नाभ्यस
ल॰श॰र॰ गच्छते। नहिविग्रहभेदः। अतस्वरादिआनुनासिक्यस्चः परोस्मन्निसूत्रभाष्यप्रयत्नमितिभावः। [illegible]मिति। अत्रा र्धचिर्द्धजस्पष्टमेव॥ ॥इत्यजंताः पुंलिंगाः
५३ ॥[illegible]ति। तपाकतिभाषयाश्रातपारकतद्ध्याप्य[illegible]र्मणांनिमिष्टवो धनेनतपाश्रातिपरिकल्पादित्यर्थः। धमितवस्त्रकुप्री हेतुश्चसइसूत्रभाष्ये। [illegible]
[illegible]तिति। असवुद्धेहलड्यादिलोपश्चीतार्थः। क्रतेलोपएत्वसावकाश मित्यभिमानः। ननुसत्यपिक्षभवेवाधनंभवतित्यायविरोधात्। [illegible]तत्वाच्चेति।
स्तपवादत्वाञ्चेत्यर्थः। [illegible]तेपीति। आकारप्रश्लेषाभावयीत्यर्थः। [illegible]ति। योगपघसभवेपिविश्रांतेषधत्वमित्यनेन। [illegible]हृतमिति। समु
दायावयवयोः संनिधानेनुबंधत्रयोपकारकः। नचायमनर्थकआर्थवतः काप्यभावादितितदाशयः। [illegible]भावादिति। अयंभावः। निर्देशेणुप्रायोगिक
रूपासंभवादेपदेशिकरूपग्रहणमितिघसंज्ञासूत्रेभाष्येस्पष्टं। उपदेशोच्चतेषामित्संज्ञकत्वादुपस्थितत्वत्तुणत्वतामवप्रदेशेणुभानमिति। क्रोप्टसज्ञका
कारस्येत्यादिक्रमेणार्थः। कृकुवत्‌निष्ठितिसूत्रेभाष्येस्पष्टमेतत्‌। पाणिनेश्चतत्रविशिष्टपदोत्तारपर्यणतत्सेपुत्वसंज्ञकत्वेनतस्येवादित्वादिप्सकारो नावयवस्य
तदुपदेशोतात्पर्याभावात्‌। एतेनोपदेशिकस्याच्चरत्वाभावेनवृद्धिप्राप्तिः। निष्पतेचतन्नहृद्धिः। अपेणेतुनाडितिश्राधश्चेत्यसंगतमितिपरास्तमिति। [illegible]त्वं
तंगत्वात्पूर्वेयाडितिभावः। [illegible]दिति। इत्याद्येवनास्तिश्चोदित्यर्थः। पूर्वमसुङ्‌ श्रसंततत्वाभावेनमुत्वानापत्तिः। पूर्वमुत्वेतुश्रसिद्धिः स्पष्टैव। एवंचामुमुपुं॰ विघ्नराज॰
व स्यादित्यमात्वोभेदेनरूपद्वयमित्यापिस्यात्‌। मुत्वपक्षेआश्याभिकत्वेनासुङः प्रत्ययतयातदवयवत्वेनवत्वासिद्धिः। एवंचतत्रासंतस्येत्यस्यार्थइत्यत्रष्टाकृहणम ५३
विज्ञापकमितिभावः। परेतुसंख्याकृतवाहिरंगत्वस्यानाश्रयणेनानित्यत्वादसुङ्‌रूपासिद्धिः। नवचनेनपाठेपिविधेयोशुङ्गेति स्यात्सइतिवाच्यं। विभाषाद्रि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तीयेत्तिसूत्रे त्वाद्विनिगमकाभावादुभयोरपि विकल्पे द्वितीयापेक्षयाद्यसिद्ध्यापत्तेः। किंचासुङोयाडपवादत्वेनतद्विषयेयाडुर्लभः। आमित्यादेशयापूर्व
विप्रतिषेधेनेत्यसंगतं। रादेशस्यवाध्यसामान्यचिंतयासर्वापवादत्वेनानुडपवादत्वादित्याशयेनतिसृचतसृ इतिदीर्घत्वनिषेधात्तदेशोनुडनवाध्यतइति
भाष्येउक्तत्वात्सूत्रे। तस्मान्निषयभेदे पियेननाप्राप्तिन्यायेनवाधकत्वमिष्यतएव। यद्यप्यस्यफलेनसिध्यतिति। थाथघञ्क्तेति सूत्रस्थभाष्यरीत्या
तात्तेमनकदाचिद्दत्ताद्दत्तत्वरकाद्याउदात्तेनेत्यनेनाविभक्तेरुदात्तत्वापत्तिरित्याकूः। सामर्थ्यादेवेति। उच्चारणार्थत्वंतुन। आत्मानोदित्तिभावः। त्रे
ल्लपत्यन्नामोत्यस्यसङ्कानुवृत्तिरितिवोध्यं। वैपरीत्यापत्तेरिति। तत्त्वभावः। वाक्येपत्तद्भ्यां उद्देश्यविधेयत्वंप्रतीयते योत्तरात्त्वप्रकारकज्ञानवि
नेष्प्रासाप्रसिद्धपूर्वापरस्याद्यर्थात्। तत्रोत्तरापदस्यज्ञानविशेष्यपर्यंतलक्षकतयागुणवाचकत्वेनपूर्वनिपातः। उक्तस्यापूर्वात्वप्रकारकत्वज्ञानवि
शेष्यतुनविधेयपूर्वापरस्यपूर्वनिपातापत्तेः। नविधेयपरः। एकार्थइति विधेयवोधकेलक्षणानौचित्यान्न। व्युक्तविग्रहेतुपूर्वपदस्यपक्षेकदेशसमभि
व्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतयातस्यैवलाक्षणिकत्वेनगुणवचनतयापूर्वनिपातापत्तिरिति। नकर्त्तव्यामिति। स्पष्टवेदंत्रोभ्यत्तीयावाद्वसाहचर्येण
सहायवाचिद्वितीयाशब्दस्यनग्रहणं। भागार्थेविधीयमानस्यानोभक्तेविशेष्यत्वेननस्त्रीत्वंअनभिधानात्। एतेनतत्रलाक्षणिकत्वात्तत्तिकाप्रवृत्ता
विद्भावकस्यकेश्यत्रसूत्रेनसापरिभाषाप्रवर्त्ततेप्रतिपदोक्तत्वाभावात्। नन्वेमहृतविभाषयवानभावेवार्त्तिकप्रत्ययारूपद्वयंसिद्धं। अतोनित्यत्वार्थंकार
रात। आद्युदात्तस्यतथात्वरूपासिद्ध्यर्थंतिपठ्यत्तमिति। अत्रोपसंख्यानादाह। वृत्तयावितिः अर्हतंपुत्रामामिमातुर्योमातरोऽसः। अपुञ्ञपतस्येत्यर्थः। सा
पेक्षत्वेप्यतएवनिपातनात्समासः। अर्हत्वच पुत्रस्यमातृत्वाक्रमेवतदाह। मातापुत्रस्येति। अपवादइति। यदीदंनस्यात्तदाप्राप्नोतीतिभावः। वैपरीत्यापत्ते
रिति। नन्वाकारोपलाक्षणिकइतितदाशयः। नचावद्धायेइत्यत्राधिवायाडनापत्तिः सूत्रेतुनिर्दापेक्ष्यादोर्हात्तोर्थमितिवाच्यं। पत्यपत्यस्यलक्षणं प्रह

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निंविनानसंभवत्तेस्येवर्णलक्षणाेकस्य परिभाषाविषयत्वात् । नन्वेवं तथा एकादेशः तत आगिपतत्रूपसत्वादिति चेन्न । वृत्तिग्रहणे तदप्रवृत्तेस्तेरप्युक्त
ल.श.र. त्वेन तद्विरोधात् इत्यभिमानः । ह्रस्वयोः सा प्राप्नोतीति अत एव पूर्वस्मादप्यामविति सूत्रे ह्रस्वघिंतवाक्येनैं निवृत्तामित्युक्तं भाष्ये । नित्यप्राप्तमिति । भावता त्ति२
सर्वपक्रतालाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वमेवोचितमिति भावः । ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति स्त्र्यादिषु ग्राह्यमाणं ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र नित्य
५४ स्त्रीलिंगानित्स्येवंविधो नियमो नाश्रीयत इति केचिदि रूपक्रमानुरोधात् ह्रस्वानुमात्रविषयाऽऽस्त्र्याख्याविति सूत्रे त्वयैव । वः स्थानाविवक्षयस्य
निषेधपरतया भाष्ये व्याख्यानेन निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया तत्र नित्यस्त्रीलिंगादित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावस्तत्रापि अन्यपरेति । केयट
स्येति । स्त्रीविषयावेव यौ नत्यमिति भाष्यस्वरस्यनौ लिंगान्तरविनिर्मुक्त ज्ञापकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनोक्तेरिति भावः । [illegible] मते
पीति । पूर्वभाष्ये एवाभिलक्रमः । नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यर्थः । नित्यमेवेत्यस्य पदं तां विनापीत्यर्थ इति कृत्वा [illegible] समाचष्टे । ह्रस्वा
दीनाञ्चुराद्यर्थस्त्रीत्वमिति तेषां पदान्तरं विनापि स्त्री [illegible] यावत्तमानत्वेनावश्यंभाव इति भावः । आख्याग्रहणमपत्त्वेति । नित्यत्वार्थक
मपत्त्यपेत्यर्थः । स्त्रीशब्दमात्रमिति । स्त्र्याख्यपदं स्त्रीवाचकाविति तन्मात्रार्थो निष्कृष्य प्रवृत्तिनिमित्तमपहायेत्यर्थः । पात्वादिति । इन्
मपेक्षेत्यादिः । तिष्ठतीति । इयं विभाषावित्यादेर्भर्यर्यन्तस्येति भाष्याद्दाहृतस्योपलक्षणं [illegible] नान्वेति । इदं चतदुपलक्षणं वि.भ्राजः
रित्यत्र भाष्ये स्पष्टं । [illegible] इति जनेतास्येति न्यायादिपरोऽवलस्येव वा [illegible] स्यादितिबोध्यं । मनुष्यनोनैकवि [illegible] धिंसंतियेन नाप्राप्त्या ५४
पवादत्वं प्राप्ते । तत्र यत्नस्यापकामश्चोपवादा इत्यादिन्यायाः । अकृतेन च रभावस्य न केनापि येन नाप्राप्तिरिति चेन्न । किमिदं येन नासा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ञिन्मायेनपूर्वसवर्णदीर्घापवादस्तथाप्रथमाद्वितीयामात्रविषयमुतत्रस्तउदित्यपवादस्तथापंचमीषष्ठीमात्रविषयमुतत्रस्तोऽनीतिगु
णापवादस्तथासर्वनाम्नस्थानुद्धिमात्रमितिसंशयेव्यवस्थाकाक्षेपात्तन्न्यायप्रवृत्तेःसूपपादत्वात् तत्रिमूलमिति जसिरादेशोवक्तव्योगु
णापात्वादित्येतत्सूत्रस्थवार्त्तिकमूलमितिनवाच्यं।वाक्यसामान्यचिंतामाश्रित्यतत्रस्याख्यानस्यतज्ञ्चेत्सूत्रेभाष्येचनितत्वेनतस्यप्रकृ
मूलत्वाभावात्।वाक्यसामान्यचिंताश्रयणेएवतस्यमूलत्वौचित्यात्।तदाह।लिङ्गंचेति।नागस्येति।तस्याश्रुतत्वात्।लिङ्गंवर्त्ततएवेति।
अजहत्स्वार्थयामन्यपदार्थस्यत्रिरूपेणाप्युक्तेस्तयातस्यालिंग्यावृत्तिः।नचैवंस्त्रीत्वंपदांतरसापेक्षत्वपावहिरंगमितिवाच्यं।त्रिशब्देनसर्वनाम्न
रूपार्थप्रतिपादनेतात्पर्यग्राहकस्योपोद्धततत्त्वाग्राभावादितिभावः।तावत्कथमितित्रिपातत्रचवृत्तिरितिपुंनपुंसकयोर्वेतित्वदुक्तविरु
मितिभावः।अजहत्स्वार्थापक्षेलिंगिति।उनोक्तार्थेषुरुचिर्थनिता।तदजहत्स्वार्थविरोधित्वेजहत्स्वार्थावृत्तेभावः।किंचजहत्स्वार्थाजहत्स्वा
र्थाद्व्योरवयवानावाक्यदृष्टस्वार्थत्यागतद्भावाविचित्येवार्थः।तत्रातेस्वार्थपुमादिवृत्तेःकथमन्यपदार्थेलिंग्यावृत्तिः।नचान्यपदार्थस्यस
मुदायरूपत्वेपिसमुदायघटकत्वेनावयवस्यापिसत्वमुक्तमाशयः।तार्हिजहत्स्वार्थत्वेपितुल्यःतत्रापियत्नेन्यपदार्थस्यसमुदायघटकत्वा
ताद्यपिद्दिश्रीवाचकतात्पर्यग्राह्यधिकरणत्वविवक्षेत्युच्यते तदजहत्स्वार्थात्वेपितुल्यमिति।तत्रलोपसंभवादितिपंचत्वपुम्पदलोपेसमुदाय
भक्तोनुमनावयवस्यगतत्वविघातकत्वांतोन्तपदद्विगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरः।अतएवत्वासूत्रमेवस्वाप्रवृत्तेश्च।अदृष्टमूलपाभिमा
वात्वनित्या।अतिरात्र्याभिसत्रापिनुमवाधित्वापत्वापात्व।वहुत्रीत्वेत्यत्रनवद्विशब्दविहितवृद्धे।वृग्रहणानपूर्वविप्रतिषेधेनानुमितिर्णय-

ध्रिपतिस्तथा मित्या एवपिनुमः पत्वात्तिस्रादेशएव तेननिर्दिश्यमानस्यव्यवहितत्वादादेशेनसादित्यपास्तं। शुचीनामित्यादेनुमन्त्रिरोत्तिपूर्व
ल॰श॰ विप्रतिषेधेनसकृत्तिन्यायेननुमोप्राप्त्यातत्र ३। न। न्निरितिनियमाद्दीर्घोनस्यादित्तिनवाच्यं।वा। मि॰कुलेरित्यत्रतुनुम्निषेधेपि सत्युपात्तमिति
५५ त्वस्यप्राप्त्यातदभावेपिवकुशुभ्वस्यात्तोपातत्यानस्त्रीविनोध॰ नचोत्तरपदेतत्रैवकर्तृप्रयुक्तत्वादित्यत्रविस्तरः। अवतिष्ठते ति तथैवभाष्ये
उदाहृतत्वेनानङि नलुमतेतिनिषेधएवेतिवाच्यं। अनित्यत्वेप्रमाणमाह। नपात्तयोरिति चोहितो। षष्ठीसमासइति। इयङादिस्थित्यधिक
रणात्वेन क्वचिद्दृष्टावित्यर्थः। तेनेहश्री रित्यादेनिषेधातिङः। हृत्वानुपपन्नइति। नेयङि त्यत्र इयङादीनामक्षेपाघत्रनदीकार्याश्रयाणवा
प्यकावाधितयङादिसत्ताक्वचित्प्रयोगदृष्टातस्यतदेवपदस्यचनिषेधइतिभावः। कथंचिदिति अनेनसीतावि। हरेणाणमस्यावाक्यसी
तायाएवविवक्षितत्वेनेदमप्यप्रयोज्यमितिसूचितनमघिटितमनित्यमितितुभाष्यानुक्तत्वान्नलक्ष्यसंस्कारोपयोगि॥ ॥स्त्रियङ्
ताःस्त्रीलिंगाः॥ ॥हलस्त्यमिआपेरोति। एकवाक्यतयाहलएवलोपइत्यमिआयेत्यर्थः। नपागतलोपइति। हलग्रहणस्यतत्रा
पकर्षेपिवाक्यभेदेनसंबधः तेनस्वपूर्ववाक्यस्ययराव्यतिरिक्तेइत्यपिक्वचित्प्रवृत्तिरितिभावः। सन्निपातेति। हृस्वाकारसन्निपातेन
जातस्यतद्विघातकत्वायोगादितिभावः। परत्वाज्जसीति। पोतुजारायाइतिसूत्रोक्तेनाजसीत्यत्रनुमजसोप्राप्त्योर्विप्रतिषेधेन विप्रा॰ज॰
जसीतिभाष्येप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधात्सर्वविभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यपेक्षयाविभक्त्यादेशानामि ५५
तातावश्यभाव्या। अन्यथाशीभावात्पूर्वमेवजसः प्रवृत्तानुमातस्यविप्रतिषेधविचारासंगतिः स्पष्टैवेत्युच्यतेतदात्रापिपूर्वविप्रतिषेधे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नात्तो मित्यापरिभाषया जरसभावस्य एव उचितइति वदेति। अतस्तीति। ननु तपासूत्रमस्त्वित्यर्थः। नपुंसके ह्रस्वाकृपभावा यावर्त्यप्रसिद्धेरिति
भावः। विभक्तित्वापेक्षयेति। तज्जत्वविभक्तित्वाश्रयणेन विभक्तावितिविशेष्यापेक्षयेत्यर्थः। लुम्बेति। निरनुबन्धकपरिभाषया तांत्रिक
१ सोपि ग्रहणमिति नवाच्यं येनानुबंधेन सानुबंधकत्वं तदनुच्चारणाद्एवतत्प्रवृत्तेः। अनुगं धादिति। तेन स्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनमितिभा
वः। तज्जाद्येति। सन्निपातपरिभाषया विभक्त्यादेशो जरसभावस्य जरणाद्या इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमुक्तेरिति भावः। अवर्णमिति। ह्रस्वौ वैशिष्ट्य त्व४
मवर्णमित्यर्थः। पादे ह्रे। तदुस्यनुवृत्तेः। तत्र पघपिकष्टपन्नमण इति निर्देशश्चापि चेत दीर्घेण ह्रस्वत्वाग्रो निवर्तितं तथापि अवर्णत्वमा
देनुवर्तते तद्धि चेल्लोपेन निवर्तिततादृक्परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति भावः। भाष्य इति। गाधातोष्टयुणो अको आर्द्धधातुकेपि लोल्व
दंतत्वाभावादतोलोपाभावेपि पारूपेणासामगस्यासिद्धो गापोष्टकः कित्कारणाल्लिङ्गोदाकारस्य गुणेनेत्यर्थः तत्र गग्रहणमिति भाष्य
उक्तं कैयटेनेति। सामगापेत्यत्रास्ति टकः कित्वमेकादेशस्य पूर्वांतत्वेन ग्रहणादाकारस्य धात्ववयवत्वेनातोलोपः स्यात्। कित्वेत्वातोलोप
न इत्यातोलोपे धात्ववयवत्वादप्रवृत्तिरित्यन्ये। क्वसन्निपातपरिभाषया कित्वेनापि नातोलोपः तेन प्रतिपादितं। शब्दकौस्तुभे इति। पूर्वोक्तभाव इति
अवतनोक्तः। पोतुल्यास्य जातिपजादिसन्निपातनिमित्तादीर्घेन स्वसन्निपातविघातकलोपनिमित्तं। सन्निपातपरिभाषाया असन्निपात
लक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राक्तन्निमित्तभूतोपि सन्निपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थः इत्याहुः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। अ
तरगानपीत्यस्योपलक्षणमिदं। अत्रत्यवार्त्तिकानुरोधेन त्वेतदुक्तं। यद्यादिभ्यश्चेति वक्तव्यमिति तत्र वार्त्तिकं नकुलमितिस्था [illegible] इति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वितीयैकवचने इत्तोघः। प्रथमैकवचने तु सकुलमिति स्यादिति बोध्यं। नुमः ह्रस्वयोरिति। ङसि विहितस्य मावस्यातिदेशस्याभावात्। ह्रस्वनुमोर्नि
षेधोऽतिदेशसामर्थ्याद्व्याप्तिन्यायाश्रयणाच्चेति भावः। नाविषयस्येति। स्वरस्य तु न निषेधोऽभिन्नकर्तृकत्वात्। विषयपदेन नपुंसकत्वाभावेपि तत्र
ल.श.र. कृतपरीकारच्च। नुमोऽभावादिति। ह्रस्वाभावेन नाभावाभावश्चेत्यादि-तिभावः। उपसर्जनह्रस्व एवेति। ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति हि भाष्ये पठितं। ईय
५६ सः पात्यपत्री प्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत्तु विषयस्य ईकारस्य यथा न ह्रस्वस्तथास्यापीति तदर्थः। ईयसस्तद्धितीयस्त्री प्रत्ययस्तदन्ता
न्ते बहुव्रीहौ पुंवदिति तु नार्थः। बहुव्रीहेः पुंवत्वेपि उपसर्जनस्य श्रेयसीन्दस्य स्त्री प्रत्ययान्तत्वानपायेन उपसर्जनह्रस्वस्य दुर्वारतापत्तेः। एवं च प्रत्यास
त्याली प्रत्ययत्वनिमित्तकगोस्त्रियोरित्यस्य वृत्तेनाभावातिदेश इति भावः। तदेवार्थतो न पाठितं न चैनेत्यवाप्तपुंवद्वचनव्यर्थं। वार्त्तिके गौरवलाघ
वविचारणभावस्य तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्वादिति बोध्यं। इत्याद्याहुरिति। अत्रार्थचर्वीजं तु ईयसश्चेति सूत्रे भाष्ये ईयस उपसर्जनस्त्री प्रत्ययस्य दीर्घत्वव
ह्रव्यं बहुश्रेयसी पुंवद्वचनात्सिद्धमित्युक्तं। तेनास्य नपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थत्वं लभ्यते। अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानासंगतिः। मम तु मते नपुंसकनि
वृत्त्यर्थमावश्यकत्वादिति पुंस्यते एव तेनास्य प्रत्याख्यानं दीर्घत्वं हि प्रत्यासत्त्योपसर्जनत्वह्रस्वत्वापवादः। सामान्यतो ह्रस्वमात्रापवादत्वे हि प्रत्याख्य
नासंगतिरिति। इष्ट। पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येति। अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन तदन्तग्रहणेन यस्तग्रामार इति न्यायेनानुच्छिन्नाशस्य ग्रहणे विस्त्रेज विप्रएजः
श्री निर्देशाभावान्नोद्देश्यमानस्य नुमाव्यवधानमित्यस्याभावे विपूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात्तत इति भाष्ये न पुनस्तृज्वत्त्वाभावः। अनेन नयोर्योग
पघात्सम्भवेन विरोध इति भावः। इत्यस्येवेति। अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थाने दाहरणे नागो निर्वीजः स्यादिति भावः। पक्षे तृज्वत्त्वाभावपक्षे ५६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

उदात्तत्वान्वेति। नच प्रियक्रोष्टुने इत्यादिव्यावृत्त्याचारितार्थ्यं प्रियक्रोष्टुए इत्यवस्थायां नुमस्तृज्वत्त्वयोः प्राप्त्योः परत्वात्तृज्वत्त्वे सकृद्गतिन्याये
ननु मभावसिद्धेः पुनः प्रसंगविज्ञानाश्रयेण वचनारम्भापेक्षायां सकृद्गतीत्याश्रितस्य वचनारम्भस्यैव लघुत्वादिति भावः। पुंवद्भावाभावादिति।
भाषितपुंस्कत्वाभावादिति भावः। इत्येवेति। इत्यपीत्यर्थः। प्रातिपदिकान्त इति। प्रातिपदिकान्तस्याप्यनुग्रहायेत्यर्थः। इति दिगिति। दिगर्थ
स्त्वपघापित्वतुर्थ्यंतोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात्पुंवत्त्वपक्षेनाभिधानेन तज्वत्त्वाभावकल्पना स्याप्या। भाष्यकृता हि सूत्रत्रयस्य प्रत्याख्या
नाद्याश्रितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारंभेप्यावश्यकत्वद्योतनाय विप्रतिषेधवार्त्तिके तदुदाहृतं तथापि नेचोदाहरणमादरणी
यमितिन्यायेन सर्वनामस्थानविषयकताप्यस्यन्याय्या। उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभावादित्येवं यतत्यानादरणीयमिति तदर्थ इति बोध्यं। एक
देशविकृतस्येति। सच न्यायो ह्रस्वत्रीपस्याप्यतिदेशको ह्रस्वत्रीयविकारत्वे तिप्राग्दीव्यत इति सूत्रस्थभाष्ये सम्मतत्वादिति भावः। पुंवदिति। ते
न संज्ञाभाप्यद इत्यादौ जातिनिवृत्तेरपि दृष्टत्वेनाज्ञापितेन जातेर्ह्रस्वनिवृत्तिः नन्वप्युपजीव्यविरोधेन ह्रस्वानिवृत्तिः अत एव समासस्येति सूत्रे भा
ष्ये पतेनावत्सलनावदिति प्रतिषेधे हलस्त्वाज्ञापितो यानामविद्यमानवदित्यस्य ज्ञापक उक्तः। नानेमित्यादौ आदिर्नकारो नस्वरयोगेपत्यना
कारः स्वरयोगेपा नासावादिरित्यनावर्त्तिनिषेधोनर्थकः नचादिरेवनकार उदात्तगुणविशिष्टं तामाचरूपोत्पद्यतस्यघ्वकस्यादिरुदा
त्तगुणकरूपोभवति इति च यतेनावत्स्यस्यार्थ इति वाच्यं। एवं हि निमित्तभूतघ्वकत्वविज्ञानाय उपजीव्यविरोधेनाद्युदात्तप्राप्ता इति
तदवस्थपद इति चेन्न। माधवाघनुरोधेना ... स्यग्रंथस्य सत्वात्॥ ॥इत्यजन्तानपुंसकलिंगाः॥ घुडिति। उःसीतिसूत्रेनुवृत्तपदस्येति

अधिकारेण·पदार्थावयवस्यसस्येत्यर्थइतिभावः। एकोद्वितीयमिति। अत्रत्यवार्त्तिक कारइत्यर्थः। आद्यन्तभाजमिति। इत्थमच्त्वंभा
ल॰म॰ जमित्यर्थोपलक्षकपदात्तेप्राग्वेजश्त्वप्राप्त्याचर्त्वंविनाचयोलाभात। तथाचेतिवदतामूलकृतास्यार्थस्यसूचनात। अतएवसुगण
५७ घष्टइत्यादौभवत्येवदुगादीनांजश्त्वप्रत्यसिद्धत्वेनतत्प्राप्त्याचर्त्वस्याप्यभावादितिभावः। धातोरित्यावर्त्ततइति। इत्थञ्चामनुरोधेन
दादेरित्यावर्त्ततइतिप्रयुक्तं। धातोर्धातोरित्यनेनाहिऔपदेशिकस्यधातोरित्यर्थेनदामलिहोव्यावृत्तावपिअघोगितिनसंगच्छते। दादे
रित्यनेनौपदेशिकालिकादादेरित्यर्थकेनोभयंसिध्यति उपदेशकालमित्यस्यता त्कालिकंलक्षयतीत्यर्थः। उपदेशे दादेरितिफ
लितार्थः। वाच्यार्थत्वपक्षेतु [illegible]स्यसप्तम्या अपिपौरुषाम्नोकर्त्तव्यः स्यादितिगौरवं। धातोरित्यस्यैवलक्षणतयातेधार्थकस्यदादी
त्यनेनान्वयेपिनक्षतिरित्याशयेनतुमूलेधातोरित्युक्तं। अतएवभाष्येपत्वस्यासिद्धत्वादुगित्यत्रढत्वप्राप्नोतीत्याशङ्क्यापवादत्वेनसमा धायापे
वाएववक्ष्यामि। होढः। अदादेरितिदादेरितिवर्त्ततेनेतिनिवृत्तमित्युक्तं। उरुस्तु वाद्रुहेत्यनेनढत्वस्यापिविधानाद्धुगित्यादौनदोषइतितत्पक्षा
पः। तत्रधातोरितिसूत्रेभाष्यकैटस्तदादेरित्यनुवृत्तेःफलान्तराभावेनतदुपदेशवद्धादिलक्षकसामर्थ्यात अर्थाधिकारानुरोधाच्चपूर्वत्रेनि
षेधलाभर्थकेप्येवंअतएवनामधातुविषयेदामलिड्यादौढत्वघत्वाभावौसिद्धौ। एवंचतद्दकवाक्यतयापवादत्वपक्षेदादेरित्यस्यापदेशिका विश्राणज:
लिकदादिलक्षकत्वोचिता। अप्रत्यभिप्रायेणतुबालानांसुखप्रतिपत्तये। नचोपदेशइत्येवकुतोनोक्तंगौरवापत्तेः। धातोरितितुतद्धुगित्यादिव्याव ५७
त्यैउत्तरसूत्रेआवश्यकं। उपदिशामीति। अधोगित्यादौसा-ननुधातोरवयवोपादाविरित्यर्थदिसिद्धेवेयधिकरण्यंचगदभपतेरत्रेगृह्यविलाप्

भाष्ये भावाप्योत्तरसूत्रे आवश्यकं। दोग्धेत्यत्र व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धं स्पष्टं चेदं भाष्ये। तआह। अनित्यमासीति। दामलिडित्यादौ सा। नचप्राणस्कु
भाष्यान्तरमथो कस्मिंश्चिद्रूपे वैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तं भाष्यकृतो धावनं व्यर्थमिति वाच्यं। दादेरिति वर्तते इत्यस्योक्तमार्गापमज्ञानत एवमपि घो
दादेरित्युच्यते तत्राधोक्नास्ति ध्वनी तिरेकापात्तासूत्रार्थमपिप्रसंगान्निर्गतं तु दादिपदस्य क्षणायामधोगित्यस्यासाधारणफलत्वाभा
१ वं दृष्ट्वापि तु तथोक्तेः। अतएवाग्रे वैयधिकरण्यपक्षोत्तरोऽर्थमावश्यकत्वोक्त्या तदर्थमनावश्यकत्वं भाष्ये ध्वनितं संगच्छते। स्वल। तन्नामा दि
कामिति। धुग्भ्यामित्यादेः पदान्तत्वादेव सिद्धेरिति भावः। उपदेशामिति। एतेनैकाचो बशइति सूत्रे झल्ग्रहणादि स्वनुवर्तते। अंगं च द्विविध
धातुरूपं प्रातिपदिकत्वरूपं च। तत्र धातोः पदान्त एव प्रातिपदिकस्य स्वलिपदान्ते चेति प्रोचामामू पदस्य पात्त। स्वादितत्वकल्पनविभक्ति
विपरिणामादीनां निर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्च। नश्छ्ट्वनडभ्यामित्यादावतिव्याप्तिश्चेति दिक्। नेषधादिति। भष्भावस्तु एकाज्ग्रहणे
विअजेर्धाद्भूतिभाष्योदाहरणेन निषेधानित्यत्वाद्भवतीति भावः। क्षिपाम्प इति भाष्यानुक्तत्वादर्थवैचित्र्यापत्त तथा नोक्तमित्यन्ये। सू
त्रग्रहणकवादिति। अस्य सूत्रस्य ग्रहणकं वपेत्यादौ यदिस्यात्तदा नग्रहणकोथ ग्रहणकेन वा तत्व्याप्तिः किं धर्माशंक्यमन्ये सवा तत्र्योपस्थाप
स्पग्रहणकमिति षष्ठी संज्ञा भवतीति भाष्ये उक्तं। तथाग्रकृते पि यणः स्थाने सम्भवति प्रसस्प्रसारणसंज्ञा भवतीत्यर्थ इति भावः। तेन दिवउ
तो न सप्रसारणत्वं। फलितार्थेति। सम्प्रसारणपूर्वत्वाभ्यां फलिते त्यर्थः। उत्कृतेति। भूवादृनोरोदरिति लोपः। क्षिपमाणामिति। उष्
ग्रहणमित्यर्थः। लाक्षणिकस्थले ति। अत्रविषयइत्यर्थः। भूवादित्यादिन्नु भवत्येव। अहतारीतिः एतच्चाप्युकृत्यतच्छिदाप। अव्यभिचारादि

लश्रा॰ ५८

तिास्रसुध्वंसो विचनास्त्यनभिधानादिति संयोगान्तलोपे तत्र व्यभिचारादित्यपास्तं । अत एव भाष्यकृता सस्येत्यननुवृत्तौ यथि वानित्यत्रैव द
त्व शंका कृता अनुवृत्तौ चानडुहामित्यत्रैव दत्वाभावशंका कृतेति दिक् । भातो हि तेति । भासकं हि तेत्यर्थः । निरनुबन्धकेति द्विवेञ्
त्यपस्पसंप्रुवधत्वे पितदित्तस्यात धात्वादिति भावः । एवं चात्र सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टं । उच्चारणार्थ इति । नतु स्वरितार्थः । उच्चारणार्थता
मित्सत्ताया अपि तितिप्रत्ययग्रहणमिति वार्त्तिके नतरां प्रवृत्तेरिति भावः । समुच्चारणत्वादिति । अतङ्गावितस्यापि संज्ञेति पक्षे दुः । शब्दक
रणामिति । नचैवं तदन्तचकपदान्तरत्वमेवार्थीत्यात्वमित्यायातं ततश्च प्रियपञ्चन्तां इत्यत्रापि प्रियपञ्चन्नशब्दस्यात्वमस्यैवेति दोषस्त
दवस्थ इति वाच्यं । तत्सामर्थ्येन प्रधानीभूतषडर्थवाचकशब्दात्परत्वविवक्षितमित्यभिमानात् । एषु चाचामनुरोधेन । द्विवचननिर्देशो
रवास्तमो होरेण सर्वत्र संज्ञेषु निर्देशादर्शनाच्च । षष्णुं सकानां बहुत्वाच्च । बहुवचनोपपत्तेः । किं चैनं षट्स्वस्रादिभ्य इत्यादौ स्वबाहुल्या
भिप्रायेण बहुवचनवत्तिस्भ्यो जस इत्यादौ प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण तच्चेहापि बहुवचनं बहु युक्तं । अत्र त्यदादीनामित्यनुवर्त्तते ।
तदाह । त्यदादीनामिति । अत एवासिद्धं ते पि उपसर्जनेनेति भावः । ङ आमिति । तेना च्छपर्यन्तानां त्यदादीत्वे पिनदोषः । किं सर्वनामग्र
हणे त्यत्र किं ग्रहणेन कार्यमिति भावः । नचैमो इत्यत्राप्याप्तिः अण्कार्ये कृते इति निषेधात् । आत्वसामर्थ्याच्चेति । त्यदादीनामस्य
नैनैवं त्यादेरेसिद्धं मह इत्यारंभसामर्थ्यादित्यर्थः । कन्नरतिस्यादिति । ममतु तन्मध्यपतितन्यायेन साकच्कस्य किम शब्दत्वात्सिद्धं
निर्दिश्यमानस्यैव तियोभावात्तेत्र न प्रवर्तते । कादेशविधानसामर्थ्यात् । नचडवता साद्धृतो त्यत्या विभक्त्युत्पत्त्यनंतरमेव त्वात्का

विश्रपज॰ ५८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देशोक्त इति। कन्विंक इत्येवस्यादितिवाच्यं प्रातिपदिकादित्येवाधिकारात्सुपः शब्देन निमित्तत्वेनाश्रयणाच्छास्त्रतानिमित्तस्यानपेक्ष
णेनवाकृचोंतशब्दादितिभावः। किमस्त्वकस्यमिति। कृतिहेः कातीत्यादेशेकृण्यश्रवणापत्तिः। उतिहेरतीतिन्यासे उकारस्यापत्तादे
1 शत्वापत्तिरेतदर्थनानर्थकत्यारंभेगौरवं। अगवृत्तपरिभाषयाक्वेत्यत्र गुणस्यवारणेपिचक्त्रेशऽइतिभावः। किमोद्विरनंततं पाठे पिदोषा
भावमाह। अनंतत्वीति। इति वचनविरुध्यतदति। पद्यप्ययंप्रयोगो निपातमादाय सिध्यतितथापिविभाषाभवदितिवार्तिकेन विरुध्य
तइतितात्पर्यं। विग्रहस्येप्यापीति। परोक्षस्यन्नेप्यपिबोध्यं। पिपत्येरिति। अयंनिर्देशएवास्यात्मास्पत्ताषक्रत्याकुः। अनादेशः स्यादि
ति। तत्रकृतेत्तसकृदृतिन्यायेनपुनः सेनस्यादितिभावः। नित्यत्वादिति। लक्ष्यानुरोधेनवाधकावाधितप्रसंगेस्थिवात्रग्रहणात्रा नादे
शोनित्यइतिभावः। अपूर्वबोधयितुमिति। असातत्तापनमेवोभयत्रापिविधानंतत्प्रवर्त्तनाविषयत्वमित्यर्थः। नविधीयते नाज्ञात्वा
बोध्यते। अनुनाघत्वेनेति। सखीवाक्यमिदं। तत्रकृत्स्ने आरोपितभीत्त्वं। भाविकामिव्यवहारेसंयोगोपनायानवाधत्वेनैवविवक्षित
मितिभावः। नंद्यनिर्देशात इति नंदनीयनिर्देशादित्यर्थकं वोध्यं। दार्घाविधाविति। नपरांतसंत्रेसपाद्सप्ताध्यायीस्थदीर्घस्यापिग्रह
णामित्यर्थस्पष्टचिस्मनुलो। रीतिसूत्रेभाष्येध्वनितत्वादितिभावः। उपेस्पादिति। दीर्घप्राप्तेरितिभावः। औचित्समेवदर्शयति। एवहीति।
व्याख्यानंत्विति। तुनारुचिर्वोधिता। सप्तम्यतपाठेपिनलभतेतिनिषेधोनिसेत्वेनवानपुंसकानामित्यस्यासिद्धिरितिलाघवमस्तीति। सा
मान्यशास्त्रेति। प्राप्तस्यपुनर्विधानसामर्थ्येनसामान्यशास्त्रस्यसंकोचस्त्वादितपरतात्स्यपर्यर्थः। संकोचश्चनत्लोपविधौपूर्वत्रासिद्धमित्स

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्यानुपस्थितिरूपः। अर्थवत्सूत्रे चार्थवत्पदेन अर्थवत्समुदायग्रहणाद्रूपः। एवं चास्य विधित्वं स्पष्टमेव। इमे च नियमस्य विध्यपेक्षया गुरु
त्वं। निषेधवादिनोऽप्यस्यावश्यकत्वं अन्यथा विकल्पापत्तेः। सामान्यशास्त्रस्य संकोचे चान्यत्र तदभावस्याप्यर्थतः सिद्धेः अर्थसिद्धं तमादाय नियम
ल०श० शास्त्रेषु प्रतिषेधत्वव्यवहारोऽपि कृत्तद्धितेति सूत्रस्थसमासग्रहणं [illegible] कृत्तद्धितसूत्रेण प्रापकप्रमाणं नियमेन बाध्यं सामान्यं चित्तस्याङ्कुर
५९ स्यापि संकोचवृत्तिमूलकेनोपदर्शमित्यादेन कृत्तद्धितप्रत्ययान्तप्रातिपदिकत्वं पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति [illegible] स्य तदितराविषयत्वरूपसंको पंच४
चकल्पनं। तेनान्येषां भक्षणाभावो गम्यते तद्भक्षणे प्रायश्चित्तं च गम्यते। पत्तिः समास एवेत्यादौ एवकारो विसंज्ञान्यसूत्रस्य समासाद्य
तिरिक्ता विषयकत्वरूपसंकोचस्य स्फुटं घातेनापि प्रतिघातित समासान्यसमासाविषयकत्वरूप [illegible] संकोचो मा भूदिति। अन्ययोगव्यवच्छे
द एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसंकोचफलितमर्थमादायेनेयं। घुङ्ङोर्लुङीति सूत्रानुपक्रम्यानुपाभ्यामिति सूत्रस्यार्थः। पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या पंच७
इत्यत्र भक्ष्यनियमः भक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति ग्रन्थेन पस्पशायां भाष्ये स्पष्टमेतत्। भक्ष्यनियमप्राप्तभक्ष्यस्य पुनर्विधाने इत्यर्थः। [illegible]
[illegible] सुवादिपदेन स्वव्यतिरिक्तविधेर्लक्षणया भवतीत्यनेन न भवतीत्यर्थस्य लक्षणेति भावः। निषधुश्च्वनलोपविधावनुवर्तमानपू
र्वत्रासिद्धस्य। अत एवात्र स्वार्थे निषधश्च बाधपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयं मीमांसके हृदयते परिसंख्यापदेनवाप्ययवाहितवत इति बोध्यं। विग्रहराजः
इति परिसंख्येति। अनेनास्य विधित्वं। तद्वैज्ञं तु लक्षणापोगौरवफलाभावश्च। तदभावे लक्षणायाऽनौचित्यं चेति [illegible] समास इति। ५९
इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समास इत्यर्थः। स्व एव विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नात्र। तस्य स्वाङ्गे एकविधावेव प्रवृत्तेः। नोत्तरपदे तु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दान्ताद्यावपृथिवीत्युपूषमंथिभ्वतिसूत्रेदेवताद्वंद्वेउत्तरपदप्रकृतिस्वरनिषेधकेपृथिव्याद्युपर्युदासत्वपमिग्राहकस्यतथैवसत्वा
त्।अतएवाचःकर्तव्यांकृदुत्तरनुमानघंजादित्यादौअचइतिअजादौस्यादित्वेतार्थः।अतएवचराजवतीत्यादौनलोपस्यासिद्धत्वाद्
न्वतीशब्दादत्तोवत्याइतिस्वरोन।उदश्विमानित्यत्रहेतुरप्यमितिमनुवृत्तत्वंवचनेत्याकारः।इदंसमासस्येतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं।इदमेवान
संधायपतोनावइत्यत्रप्रतिषेधमूलकहलस्वरप्राप्तौप्रज्ञनामविधमानवदितियोभाष्यतोभाष्यतत्रैवस्पष्टमुक्तं।अनुपधत्वादिति।
धातोरुपधाभूतोयवकारयोर्हल्परयोरितितदर्थादितिभावः।प्रतिदिवन्शब्दस्याचारक्विपोपिअनुनासिकस्येतिदीर्घेदिवरूपदुर्लभ-
वत्त्वतोहलतेभ्यआचारक्विपानभिधानमन्यत्रोक्तं।तथेति।यथोपधाग्रहणादहइतिदीर्घोव्याहतिस्तथासर्वनामस्थानग्रहणात्सर्व
त्रोपधापदानुवृत्तरव्याहतिरित्यर्थः।पंचमीतमासोसमास्त्वति।सार्वधातुकेोमास्तुअनित्यत्वादित्यर्थः।तदनित्यत्वेनस्थानिवत्वाभा
वेएकाचत्वाभावादेकाचउत्तरेतिणत्वव्याहतिःसिद्धेतिभावः।इदत्रिपाद्यांतत्यभाष्यप्रवृत्त्यभिमानेन।भाव्यध्वनितमिति।अन्यथा
सिद्धमाषवपनीत्येतस्यतदुदाहरणत्वोक्त्येत्यभिमानः।न्याय्यमिति।तस्यप्राप्तिपदिकांतेसस्यापवादत्वादितिभावः।नन्वसन्निपात
परिभाषयातस्याप्राप्तिः।सर्वत्रणत्वप्रयुक्तवर्गव्यवायाश्रयेणनतद्विषयेतस्यानित्यत्वावश्यकत्वात्।हन्तेरोष्विति।हन्देशकवर्गव्यवा
येइत्यर्थः।आर्षत्वात्प्रातिकेसमासः।वार्त्तिकेहादेशेयुक्तेतुघ्नेणइत्यादौपूर्वपदाद्दितिणत्वंसिध्यति।तत्रहन्तेरप्यप्रेसयोगघनादेरुप्र-
अतएवैकागारेकश्चौरइतिसूत्रेप्रघणप्रघाणयोःकृतणत्वयोरुच्चारणं।तत्रापिहन्तेर्घनघानादेशविधानात्।न्याय्यत्वादिति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नचवार्त्तिकमित्यादावुक्तग्रहणमिति णत्वमायातीति सूत्रारंभे तु नेति वार्त्तिकारंभस्यैव न्याय्यत्वात् कथं न्याय्यत्वं चेहि णत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वेन प्रा
लमाण.न. प्तानीत्यत्र दोषः । तथा सूत्रारंभे प्रघना घन इत्यत्र णत्वं प्राप्नोतीति वार्त्तिकमित्यत्र तु नेति वाच्यं । अत्सूर्दृस्येत्यनेन हस्त्यो निकृत्त वर्गाभावव्द्धतेर्वोप
लक्षणेनाप्येषात् । प्रघाणप्रघाणयोः कृतणत्वयोर्गौरादेराकृतिसूत्रे उच्चारणमत्रत्यात् पूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वेमानणत्वनिपातनक
९० ल्पनापेक्षयोक्तार्थतात्पर्यमाह कृत्वोचित्यादि इति भावस्त्वेतदुक्तनपतोक्तं । वार्त्तिकार्थोपसंग्रहस्येति । भूतपूर्वपर्यंतम धातुपदस्य लक्षणयावी
अमाह । श्वन्नित्यग्रहणं हीति । श्वन्निति । नलोपिनो चेतीत्यर्थः । नलोपेन निर्देशात् । सामान्यापेक्षश्चानियमः । तेन पर्णे च्वतगोमतः । किपिगो
मानित्यादावुगितश्चेति ङीब्वपिनेति दिक् । स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये उगितश्चेति सूत्रे च । [illegible]नेति । अपचके पद-केशाद इति सूत्रस्थः । अर्वण
इत्यादि । अर्वणो मघोनश्चात् न शिष्यते तत्प्रादेस सामान्यतो विधिता नाम पिके पांचित धेत्यादि वन्नियत विषयत्वादित्यर्थः । एवं च छंद ९
सिद्धस्य तु विधिरिति न तदर्थः । शास्त्रारंभ इति तात्पर्यं । एवं हि छांदसलक्ष्यसाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानस्यादतः प्रकारांतरेणापि सिद्धिमाह
मतुब्वन्येति । अधातोर्विजितान्मघशब्दात् मतुब्वनिप्रत्ययान्तरूपसिद्धिरिति भावः । ननु संज्ञारंभे नित्यस्य आरंभे ऽवीलाः प्रत्याख्याने तु पक्षे
तदभावोपीत्यत आह । छंदस्युभये इति । आदेशतदभावेत्यर्थः । तदुदाहरणमिमान्पर्वणः पहनीति । तत्प्रत्याख्याने दीर्घोपधकारोपदालत्वव विश्रणजः
लभ्यते । एतेनास्य छांदसत्वात् संप्रदशित्राप्रेष्यपक्षे मघवनित्येव रूपं तत्र मत्वे तस्य छांदसत्वाद्दीर्घाभावेनसाधनमिति प्रत्याख्यानाक्षेपः । लो ९०
केतु मत्वे तदीर्घो भवत्येवेति परास्तं । वार्त्तिकाक्षेपस्यास्येनतथा प्रतीतेः । माघवानजीवीत्यादे वेदेपि दीर्घस्य पद्यमानत्वाच्च । तदेतत्के

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१

।नान्यथेति। एवं चगुणानामभेदकत्वेप्युपक्रम्यतादृग्युक्तिः संगतेतिभावः। मूलरेफेत्यादिति। सवर्णग्रहणाप्राप्तेरितिभावः। ८
पठेनोक्तं। भाषायामसाधुत्वेति। केशाद्वृत्तिसूत्रस्थउक्तकेयजुष्येतत्सूत्रस्थवार्त्तिकविरोधात्स्वग्रंथविरोधाच्चेहेयएवेतिध्येयं। एतुक्तादसा
अपिक्वचिद्भाषायामित्याश्रित्यभाषायोऽप्रयोगइतितन्न। तज्ज्ञापकस्यवयस्यासमूर्ध्नमितु वितिसूत्र प्रयोगस्यछंदोवत्सूत्राणीतिभाष्यका
रेष्ट्या ऽन्यथासिद्धत्वादितितदाशयः। तद्धानिवर्तेति। इदं चिंत्यं। नहिशब्धिछाद्यसंहितादितिसामान्यप्रवृत्तवार्त्तिकस्यसंकोचेमानाभावात्। क्वचि
त्प्रयोगाणांबहुशआमादिकानांदर्शनेनतेषामार्षवचनसंकोचेनमानमितिदिक्। उचितइति भावइति। तथाचवनोरचेत्सूत्रेभाष्यं। मघोनीस
त्राणामेतिमघवन्शब्दोव्युत्पन्नंप्रातिपदिकमिति। आयुक्तेति। अत्रपक्षेक्रूव्यंतदुक्तं। इतिपक्षेइति। आस्थिदधीत्यत्रोदात्तपाठेनासिद्धेरुदा
त्तग्रहणेनशास्त्रे विनापेत्तस्वरूपोच्चारितगुणस्याविवक्षयाअभेदकत्वज्ञापनादितिभावः। उत्रउंइत्यत्रनासिकाव्यापारेणाधिकोनो
च्चारणादनुनासिकं विवक्षितमितिसर्वेषांसमानं। भेदकत्वेपितपरसूत्रस्यानीलाविध्यर्थत्वाद्दोषः। तत्राप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौमानाभावा
दित्यपिबोध्यं। अननुवर्त्तित्वाच्चेति। एवंचतत्रसंज्ञेतत्संबंधेमानाभावः। इदंचाभेदकत्वेपितपरसूत्रस्यानीलाविध्यर्थत्वाद्दोषइतिभावः। तातिशब्द
स्येति। थइतिस्थानिष्ठवर्णात्तदंतविध्याद्यभावाच्चेतिभा वः। अम। इनस्त्रियामित्यपः। एवंचऋक्पूरित्यपतेनानिवेनापिवा। पितुरा कृद
तिभावः। थोन्थश्चेति। थोन्थइतिसूत्रमित्यर्थः। वादिलोपः। आशामिति। तदंतग्रहणादितिभावः। थोन्थश्चेत्यन्वयः। नभवतीति। न्वादि
लोपोनविभक्तिकनिमित्तकोन्यत्रापितत्प्रवृत्तेरितिवाच्यं। प्रकृतोदाहरणे विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेणातत्प्रवृत्तेः। अतएववसुर्वोरनाकावितिसूत्र
भाष्येश्वयुवेत्यादिःपरिभाषाफलत्वेनोपन्यासः संगच्छते। परत्वादित्यपुच्छयः। नत्वाभिव्यक्तपदार्थाइतिन्यायेनकथमत्रत्वादीनांप्रवृत्तिः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लघुश०
६१

तस्यन्याय्यत्वपदकार्यविषयत्वेनतत्परकरणादनित्यत्वेनचेहाप्रवृत्तेः।नचनकेवलःपथिशब्दःस्त्रियामस्तीतिपुंवोरणाक्वावितिसूत्रस्थभाष्यप्र
माणाल्लेभ्यःकाङ्क्षतेभ्यःक्विपोनभिधानमितिवाच्यंस्त्रीप्रत्ययाप्रवृत्त्यातदङ्गीकारोपेक्षतेः।विभक्तौलिंगविशिष्टग्रहणमित्येतत्प्रयोजनेनकथनावस
रेहिभाष्यतदुक्तं।नतीति।नचतदभावेपीयङुर्लभःसुधियावतर्व त्रिविभक्तयाश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनइवर्णान्ताङ्गाभावादितिवाच्यं।ङ्यप्रत्ययच्छा
प्यधर्मनिमित्तकसुविधेरेवग्रहणात्।अतएवइङ्घिल्यादौबलेनलोपस्यासिद्धत्वंन।नच न्थादेशेऽङ्गनपरिभाषबाधेन्यः।तस्याअनित्यत्वात्।न
चेपङ्कृतेग्लङ्कुर्वाः सन्निपातपरिभाषयास्वादितिरिक्ततद्विघातकस्यवाधेनादेवादितिभावः।नचप्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षस्यापेक्षया तरंगत्वाद्यणोवस्य
दितिवाच्यं।प्रातिपदिकस्याप्यत्रप्रकृतित्वेनपरप्रकृति तन्निमित्तस्याप्यत्वाभावात्।नेति।ःससा वितिसूत्रेनुस्वयोरित्युक्त्यातत्रत्याख्यानायभाष्यद
नाद्सशृतियोगविभागकरणेनचतादृशान्तंगत्वस्यसर्वत्रानाश्रयणाच्च।स्येति।न्थादेशस्याप्युपलक्षणं।यद्वैयास्या आत्रातिदेशइतिवदेतत्रा
प्याह।तीति।ऽइति।अल्वस्याप्युपलक्षणं।नादीति।नचनपदान्तेतिनिषेधः।अन्तांततथानःकोऽइतिनियमेनसंज्ञाविधौनलोपस्यासि
द्धत्वेनत्वेकारान्तेपदत्वाभावात्।एतेनपदान्तत्वादेकोसवर्णइतिह्रस्वेअतङुर्वीरित्यपास्तमितिभावः।तत्वादिति।नत्मकृतिकसप्वृत्ति
रूप यङःसन्निमित्तोयणकारोऽकारनिमित्तकत्वेहिक्विन्निमित्तकलोपापत्तिः।ङस्निमित्तकस्यतुवहिरंगत्वेनासिद्धत्वान्नलोपः।स्थानिवत्वोहिमेव विभ्राजः
धानात्तन्निमित्तकोपिनस्यात्।अनुत्वाचेति।आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबंधकस्यायानामनित्यत्वेनेतावद्विषयेप्रवृत्तिबोधकत्वमितिभावः।विवि ६१
तुमिति।विशेष्यसाकांक्षत्वात्तस्येतिभावः।नार्थाच्चेति।त्वान्तेत्यनेनविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः।साम्यानादेतरतत्त्वासंभवादितिभावः।के
ति।अनुवृत्तमितिशेषः।मिति।यघापित्रिपुवकुगणवृतुङतिच्छापितद्संभवस्तथापिलोकेसंख्यामकाकेवोधजनकाःपचादप्रहतत्वेन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृतेऽ

विवक्षितादितिबोध्यं। क्विनासिद्धत्वेनेति। नलोपे त्यादिप्रतिपादनग्रंथेनेतिभावः। बाधेऽसूत्रणे। अवयवेनेति। घ्नांतपदावयवेनघकारणाका

वं२ रेणेत्यर्थः। समुदायेन घ्नांतपदेन। सामर्थिकः। नित्यसंबध्यंतरसापेक्षः। यथागुर्वादिः। सापेक्षोपीति। सापेक्षस्यासमासेहितत्वाद्वाधाभावेवी

जं। नचनित्यसापेक्षेसद्विजमस्तीतिभावः। तदेवाह। वाक्यवदिति। अपेक्षा। आकांक्षा। अवयवान्। गुर्वादीन्। संबन्धरूपगुप्यतइत्यस्यतद्वाक्

संबंधोऽनुगुप्यतइत्यर्थः। उपसर्जनं। घ्नपदं। नतत्संबंधिकं। नसंबंध्यंतरेनित्यसाकांक्षं। साकांक्षोनित्यसाकांक्षः। इष्टितव्यं। प्रज्ञाभूम्यादि। स

मप्रकृतेपीति। अंतशब्दस्यउपदेशकालेप्रतिनानित्यसाकांक्षतेतिभावः। सान्निपातत्वात्। संख्यापदस्येत्यादिः। अंतग्रहणसामासस्यपादनेष्व

ए। स्वपदार्थबोधकत्वेनतत्संपादकमितिभावः। किंचांतग्रहणस्यतदर्थत्वेतस्याविशेषणतयासमन्वितत्वेनचपूर्वानिपातापत्तिः। उणादीनामव्यु

त्पत्तिपक्षेप्रत्ययानांसमुदायानांचोपदेशभावेनत्वद्युक्तार्थासंगतेश्चेत्यपिबोध्यं। उपदेशग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकस्यतुस्वप्रकृतिकप्रत्ययोप

देशकालेस्यादित्यर्थः। त्वयातुसमस्तावयवार्थभूतस्यउपदेशकालस्यतथान्वयोवक्तुमशक्यइतिस्पष्टमेवेतिदिक्। हलीत्यपकृष्यतइति। हली

सुप्यपोःशेषइतिभाष्योक्तेरितिभावः। संनिपातेति। नात्रप्रयुक्तघटसूत्रकसन्निपातेनजातस्यनुगित्तरविघातकत्वमितितस्याःप्राप्तिः। अनि

त्यत्वादिति। नचनुड्निमित्तोपधायाइतिदीर्घेनलोपेनाष्टनामित्यस्यासिद्धेःक्विमनित्यत्वेन। नचनलोपस्यापिसंनिपातपरिभाषयाप्राप्तिः। नलो

पस्यासिद्धत्वेनतद्विषयेतदप्राप्तेरितिवाच्यं। कृन्मेजंतसूत्रभाष्येसंनिपातपरिभाषायाद्वनिरूपणावसरेगौरीत्यादौसंबुद्धिलोपेपिस्यानिव

त्वेनह्रस्वनिमित्तसंनिपातेविघाताभावान्नातिव्याप्तिपरिभाष्यासंगतेः। संनिपातस्याशास्त्रीयत्वात्स्यानिवत्त्वमितिचेत्तत्रासिद्धत्वमपि।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कथमिति विभावय। किंच पूर्वत्रकर्त्तव्ये नट् सिद्धत्वेपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे समानाभावः। अन्यथा। हलीत्यस्यासंबंधे। परत्वादित्यभ्युच्चयः श्रा १
ल.श.र. नित्यत्वाच्चेति। कार्यकालपक्षे संज्ञा यात्त तद्धि घ्येकवाक्यतया षट्त्वात्वयोर्वहिरंगत्वं समानमिति भावः। आदिषावपि। षट्संज्ञाया अल्
६२ विधित्वेन तन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः। यदि तु नात संख्यावाचकत्वसमानाधिकरणे धर्मविशेषरूपस्य षण्त्वस्य स्यान्यल् काल ४
धर्मत्वाभावेन तेन युक्तकार्यस्यानुषंगेरपि नाल्विधित्वमिति स्थानिवत्वेनैकदेशविकृतन्यायेनानुषंगसुलभेस्ता हि मुख्ये कार्यपक्षे तेसिद्धिर्हलीत्यनु
वृत्तेः फलमिति बोध्यं। आत्त हलादौ। आनुमिते। अनुमासौ। ... वृत्यर्थमिति। ह्रस्वेतो ... त्यावृत्यर्थमित्यर्थः। ... इति। ननु त्तापि तेषां
मर्थमेव ततः। अष्टाभिरित्यत्रैसाव काना स्यादष्टन इति सूत्रे ष्याष्टाभिरित्यत्र परत्वाज्झल्युपोत्तमामित्यनेन बाधे सकृद्गतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरि ८७
ति चेन्न। दीर्घग्रहणेनैव सकृद्गतिन्यायानित्यत्वस्य विज्ञापनात्। पञ्च। अत्रपक्षे ... एव शाम्यते। तेन ... त्वस्य वहिरंगतया आकर्षत्वेआ
तेनांतसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्य षट्त्वस्यालधर्मत्वाभावेन स्यादेवाल्विधित्वाभावात्स्थानिवत्वेनैकदेशविकृतन्या
येन वा ऽकारांतस्यापि षट्त्वेन तत्रापि झल्युपोत्तममित्यस्य प्राप्त्या। ष्णान्त ... त्वात्। तत्र भविष्यति किं चित्तेन प्रयोजनमित्य विभ्राट्
भिसंधिमात्रेणैव संज्ञाप्रवृत्तेः। अपदस्य संज्ञा प्रकरणे केवलपटेनोक्तत्वात्। ष्य ... संज्ञासूत्रे। ष्णान्ता षडिति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः। ६२
आ कारांतस्य षट्त्वेष्ण ... विधिसामर्थ्यादष्टाभिरित्यत्र लुङ्। अन्येवम् ... मित्यत्रा। एतस्वरस्य चारितार्थ्यं। हलादित्वाभावेन षट्त्वा
स्यतत्राप्राप्तेः। नचैकादेशो व्यपवर्गाभावः। स्यात्पूर्वतं धिकार्याप्रवृत्तेः। एहीत्यत्रापि ... नि घात सिद्ध्येपर्द्धिरुपामितिसूत्रे भाष्ये

ष्वनित्यत्वादितिचेन्न। तज्ज्ञापकभाष्यप्रामाण्यादेवाष्टनः स्वरस्य घृतादित्यादौ दृशानोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येव तत्रान्तोदात्तसिद्धेः। ननु त्रि
चाष्टाभ्यामित्यादावष्टनस्त्वः सावकाशः। षट्स्वरविधायके विहितविशेषणाश्रयणेन समासे गौणे तत्प्राप्तेः। अतएव चतुरः शसीति
सूत्रे प्रियचतुरः प्रतिषेधो वाच्यः। चतस्रः पश्य चतसर्याद्युदात्तनिपातनात्सिद्धेः। तन्निपातनेपि चतसृणामिति विभक्तिस्वरः सिद्धः। षट्त्रीति
सूत्रे हलादिग्रहणेन निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वरबाधकत्वज्ञापनात्। आद्युदात्तनिपातनेपि हलादिग्रहणानर्थक्यं। नह्यं हलादिग्र
हणं प्रयोजयति। अन्यदत्र भवतस्तु छान्दसादिति भाष्योक्तसंगच्छते। अन्यथा प्रियाष्टन इत्यादेः संभवेन तदसंगतिः। अष्टौ परिमाणमस्य विलादि,
रेकादेशस्वरेण सिद्धः। नन्वकष्टाविंशत्यादिव्यावर्त्य। संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वं तदर्थप्रधानसमाससमुदायस्या
पि षट्त्वात्। स्पष्टं चेदं सर्वादौ नीत्यत्र भाष्ये। ततो विहितत्वाश्रितवाच्यं। एतज्ज्ञापकभाष्यप्रामाण्येन तदभिधानादितिचेन्न। एतज्ज्ञापकभाष्य
प्रामाण्यादष्टन इत्यस्य विविहितविशेषणाश्रयणेन समासे प्रवृत्तेः। प्रियाष्टपौ नामनभिधानस्य षट्संज्ञासूत्रे स्पष्टत्वाच्च। तिसृभ्यो
जस इति सूत्रस्थेनोपसमस्तार्थमिक इति भाष्येणातुल्यन्यायात्। षट्स्वरस्याप्यतदंते प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च। चतुरः शसीति सूत्रस्य तु वा
र्त्तिकं तेस्यग्रहणानर्थक्य मन्यत्राभावादिति तिसृभ्य इति सूत्रस्थवार्त्तिकवदेव पूर्व एके इति चतुर्थ्यार्थमितिदिक्। प्रतिपदोक्तमि
ति संयोगादिलोपसाहचर्याल्लत्वस्यैवेतिभावः। असंख्यातमिति। तदेकवाक्यतया नित्यत्वेनाप्राप्त्वात्कोऽप्रतिपदोक्तपरिभाषासा
हचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरितिभावः। अत्राख्यानेन च स्पष्टार्थतैव तयोरुपादानं न तु फलांतरमिति निवेदः कार्य इति सूच्यते। अन्यत्राप्या

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नालंभवेनेति। उक्तरीत्याभाष्ये चनितामत्वग्रहणोत्यादि। णत्वग्रहणो तिभावः। पञ्चमी समास इति। अपरविधाविति वक्तव्यमित्यच स्मिन्नि
ल॰श॰ तिसूत्रस्थवार्तिकव्याख्यावसरे कैयटेनैवमिति भिन्नार्थः। वस्तुतस्त्वयुक्तमिति तिनाङ्गिरूपितं। तत्प्रत्याख्यानमनुपेक्षापित्वाद्यते। फले
६२ व्याये ति। प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वं ध्वनयन् पञ्चमीसमासपक्षे लक्ष्यसिद्धिं दर्शयति। निष्ठायामिति। तेरूहणादिति। तत्र हि सिजू रणानानि
स्यादित्यर्थः। णिजन्तात्तदसंभवात्। नचरूपे सनीवर्तते नी [illegible] विकल्पात्सम्पितरत्यादौ यस्य विभाषेतीण्निषेधे तस्य भेती तिवाच्यं। यस्य २८
विभाषेत्यत्रै कान्वइत्यनुवृत्तेः। अन्यथा [illegible] तेरपि सानिवद्भावेन [illegible] इती एनस्यात्। वादान्तेतिसूत्रेण [illegible] इति निपातनेनेडभाव
स्यवणि लोपस्यापि निपातनाच्च। तस्मात्तद्योगविभागेन कालावधारणार्थं [illegible] एवनतुततः प्रागिति। अन्यथा कारितमित्या
देपामपी [illegible] बाधित्वा नित्यत्वात्सि लोपे एकाचइती एनिषेधः स्यात्। पूर्वस्मादिधौस्थानिवत्वेत्वप्राप्त एव निषेधो णावाव्यवधा
नादिति भावः। यदि तु एकाच उपदेश इत्यत्र विहिते विशेषणतापक्षे स्तर्हि तिचिन्त्य प्रयोजनमित्युच्यते तदा प्रविगाण्ये तिभाष्यादाहरणा
देवतदनित्यत्वं। अन्यथा ल्लोपस्य स्थानिवत्वात् पि लघुपूर्वादिति णेरयादेशोन स्यात्। ल्यपी तिसूत्र प्रशमय्य स्यादेचीतार्थमिति
दिक्। [illegible]मिति। वस्तुतस्तु षष्ठ्यो लुगित्येतत्साहचर्याद्दृश्ययोगेनप्रवृत्तिः। तस्यच विहितविशेषणाज्ञेणप्रवृत्तिरिति सर्वादिसूत्रेभा विग्रहजः
ष्यस्पष्टं। गोणेओशेप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्यात्वामपिनेतिवाच्यं। [illegible]स्यादिति। पचापि हल्नीत्यपकर्षपक्षे प्रियाष्टा विति नास्ति प्रियाष्टरूपे ६२
इति प्राप्नोती भाष्ये उक्तं। तथापि अपकर्षाभावे प्यात्वस्यवैकल्पिकतया प्रियाष्टा नइत्यस्य दुर्वारत्वेन यथा श्रुत भाष्यासंगतेरे वगर्भतपातेशा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ख्यातं। त्रियाख्य इतीति। अवोऽशेवकारस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपोऽत्र। गोणात्वेप्योऽभ्वप्रवृत्तौ हि भाष्यमसंगतमेवेति भावः। कैयट इति।
अत्रास्तु चिवीजं तु यथालक्षणमित्येतस्य तत्कृतानेव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्त्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानादिति द्वितीयव्याख्ये
1 वयुक्ता। आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इतिवाक्यशेषासंगतिः। प्रयुक्तेपि लक्षणानतिक्रमसत्वात्। प्रयुक्तानामित्यन्वाख्यानामित्यभियुक्तोक्ति
विरोधाच्च। यथालक्षणमित्यस्याप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यता न तु लक्षणाप्रवृत्तौ तस्याप्यर्थः। किंच भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतयै
वव्याख्योचिता। एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यकृद्धिकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात्। तस्मात्तत्र मूलटीकाच कैयटानु
रोधेन वस्तुतः त्रियाख्यादीनामनभिधानमेवेति दिक्। आत्वस्याभावादोऽत्वनेति। अत्र वृत्तिकृता ओत्वाभावादत्वं नेति वक्तुयुक्तं। प्र
थमैकवचनमिति। हल्ड्याब्भ्यो दीर्घादिति लोपात्पूर्वत्वादात्वे सो र्लोपाप्राप्त्या रुत्वविसर्गौ। न च लोपोऽन्तरंगः। प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन समत्वा
दित्यभिमानः। नलोपाभावात्त्विति। क्रुंच धातुर्नोपध इति समताकारीय धातुवृत्त्यनुसारेणेदं। पेरुश्चेति सूत्रभाष्यात्तु अयं नोपध इति
लभ्यते। तत्रादिक्रुञ्चेत्यत्र कुत्वमाशंक्य क्रुञ्चामिति ऋत्विगादिसूत्रस्थनिपातनात्सिद्धमित्युक्तं। तस्य नकारजत्वे तु परसवर्णासिद्धत्वात्
च३ कुत्वाप्राप्तेर्भाष्यासंगतिः। निर्देशेन चवर्गे कुत्वाभावो निपात्यत इति क्रुङ्त्यादेः कुत्वं भवत्येव। तदा नलोपस्य प्राप्तौ वनेतित्वं। उखा
त्पर्थ इति। नन्वतादित्वं संज्ञाप्रयुक्तं कार्यभागयं। अतो विशिष्यतस्य नोक्तत्वा। उच्चारणे सहायश्रवणादनेन वर्णोच्चारणस्य चारितार्थ्यं वि
धेयेतप्रयगममात्रफलिका तु सास्त्येवेति न तस्य लोपः इति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति वोध्यं। कुत्वस्येति सिद्धत्वादिति। चोः कुरिति कुत्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ल॰ शा॰ ६४

त्यत्यर्थः। इदं सर्वं न्यायसिद्धार्थकथनमात्रं। पात्वादिति। हल्ङ्यादिलोपादिस्यादिः। ... निहितत्वादिति। स्वाङ्गे हलसामर्थ्यं नेकी
चोव शरः त्यतस्तन्निवृत्ते निष्ठा इ न प्रकारेण निषेध इत्यत्र। एतेनात्रैव चोक्ति विकत्र आत्रैव वा क्लिन्न त्यस्य स्पतिक्रमे वा एवं च ब्रूयात्
अर्थ नित्यपात्त। चोरि त्यपत्रतत्स धा इत्रतद्सवं धाञ्चः ... लत्वाच्चेति। सिद्धान्तितमतफलाभावादित्यर्थः ... नये नाह। आति
या मेति। ... वष्ठी कमिति। एतेनोपसर्जनस्य समासविरुद्धत्वात्समासानुपपत्तिरित्यपास्तं। पदान्ते हलि च यो ... संयोगादेरित्यत्र
पदूतिन स्त्र्यर्थः। संयोगादित्वस्य पदान्तत्वस्य चैकस्मिन्नसंभवात्। ... वा इस्वेति। सूत्राक्षरविहित इवनपवादस्येत्यर्थः। तत्रामन्त्र इति
सूत्रे उपपदान्ता धातूनां च पृथक्याः कर्त्तव्य समुदायोच्चारणमलाक्षणिकानां निपातनार्थं। तत्र श्वेतवाहे कर्त्तरि चाविनुपपदे वहेः
कर्मणि प्रत्ययः। उक्थे कर्मणि करणे वा पपदे शंसेः प्रत्ययो नलोपश्च। अस्य नलोपश्चिन वृद्धिः। उक्थ ... शब्दस्य सामान्येन सः सि
क्षीन लस्य निपातनं क्रियते इति भाष्याणात्र तदभावस्यापि निपातनात् ... । दानन्तरानेत्यस्मात् सुटः पूर्वकालत्यय
कर्मणि दाशः आद्रई त्वचेति। ... न्यो इति। इन्सेरण्युपलक्षणमिदं। किं चोक्तभाष्यादुक्थशासेत्युच्चारणमपि प्राचामसंगतं।
न च उलविधेयः। अवयवाः श्वेतवाः पुरोडाः इति पदान्तविषये वा सहूपन्यायेन × तत्वे रूपसिद्धिरिति वाच्यं। दृष्टे आतः पात्वाभावे नोत्वा
नापत्तौ श्वेततो भ्यां नित्यापत्तिः स्यापत्ते। ... तोरिति। ननु पदान्तविषये रिवनप्राप्तिः। निपातनं चेदमुपपात्तएवं प्रकारेण वा उं॰ त्रिप्राजः ६४
इति सूत्रस्य पाठः। असमधाउसते समजुषो इति हत्वे सिद्धे दीर्घमात्रस्य निपातनात्सकरोऽएव कृतस्यादितिवेन्नाद्युत्व कृत्वाः।

हर

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किंप्रयोजनं वर्थे। छिपतेर्वर्थे निपातनं। अवर्धिः श्वेतवा इति तन्न वक्तव्यं। अत्र श्रूपं तत्र वक्तव्यं। ऽसांत्मेविसवुफ्रे दीर्घार्थं। ता हि ऽस्तु वक्त
व्यः। ऽसपिवक्तव्यः। श्वेतवो भ्यामित्यर्थमिति भाष्यविरोधात्। अन्यथा एवं न्यक्षेऽत्वार्थमपि तस्यावश्यकत्वेन संबुद्धौ दीर्घार्थं। प्रतिमा
ष्यस्य निर्दल्लतापत्तिः। तस्मा एवं वा लिंकनयेवासरूपाऽप्रवृत्तिः। ऋादिष्विवव्यवस्थित विभाषयांगीका यो हि ऽसुकरणैस्सतु सस्तु कृताऽ
सोकरणात्कृतं तेविनंतेऽत्वमात्रस्यैव तदिष्टत्वात्। श्वेतवो भ्यामिति प्रयोगं तु सूत्रकृन्नजानात्येवेति स्वष्ट माष्ये स्थः। केचित्तु वि
नआऽरोगुरश्वेतवहादीनाऽस्यदस्येति वार्त्तिकात्। एतत्सवाधिनो विन प्रत्ययस्य ऽस्तहृते पदत्वस्याभावितेर्हतेतर्थः। अत एव
इति कृता एवं नप्रक्रम्ये श्वेतवाहं तु पदान्ते। एवं च वासरूपस्यात्र विषय एव नेत्याहुः। पाल्ला इति। नित्यत्वं तु नात्वस्य। ऋाता प्राडेः।
सत्वात्वा इति। उभयोऽपी निर्हूंषः। असोलाक्षीलिकत्वे नात्वसं तु स्यत्यस्य प्रवृत्तिः। ननु प्रत्ययविनिर्धात्वेक्ष सत्वापेक्ष्याऽन्तरङ्ग
२८ त्वात्वे रूपासिद्धेर्दमर्थं नाइत्रावगंस्य तान्त्रेनाश्रयणाज्ञापनार्थत्वात्। अत एव भाष्ये ईलप्रमत एवलत्वं न कार्यमाश्रितं। उनः प्रसंगे
ति। कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण नित्यतापासापि सुवचा। शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्त भाष्योक्तसमाधिमाह। सक्तादिति।
अन्तरङ्गयोरित्येतदेव सकृत्प्रतिन्या यज्ञापकाभाते तदाश्रयः। पाठ्यत्वादिति। वस्तुतस्तु यागमनिधानमेव। एतदानारकपालक्ष
णामप्रयुक्त इति भाष्योक्तेः। अस्यार्थः श्वाएण न शब्दे उक्तः। द्विवचनोपपत्तये आह। प्रथमप्रयिति। अत्र गौरवं मत्वा प्रकारान्तरेण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ने५ १ अंत्यलोपस्यैवेत्यर्थः। अनेनायमेवपक्षः सूत्रसंमत इति सूचितं। किंच रोरेव स्यलोपहल्त्वे फलाभावः

लसा० ह। [illegible] इति। एवंचतस्यैकत्वात्‌ [illegible] ने [illegible] नसमासे द्विवचनमिति भावः। तत्रापीति। अंत्यलोपेप्यस्य विभक्तिसन्निपातनिमि

६५ त्त [illegible] त्वात्संनिपातपरिभाषयानुक्त। लस्यैवलोपो निवर्तते। रोश्च हलंतु भाष्येप्रत्याख्यातमेव। सपुङ्कनिर्देशप्रत्याख्यानपक्षपा

त्यप्रत्याख्यानमेवन्याय्यं। त्यदादीनाम इति सूत्रभाष्योक्तोप्ययं पक्षस्तत्रैवकोटित्युक्त्या बोधिता तृचिकस्सन्सन्प्रानिरुक्त वित। अनस्य

अंगस्य नरस्यास्य। दीर्घाभविष्यतीति। ननु न दीर्घं पचामि भो इतिवज्जानीभो इत्यादावनंत्यस्यावीति प्लुतो नस्यात्। अत आदिरेव

वसिद्धेतत्र दीर्घग्रहणस्य प्लुतनिवर्तकत्वात्। नचानंत्यस्य पदस्यटेरिति तदर्थत्वं कथं पचामीत्यादेस्तस्याप्लुतिरितिवाच्यं। दीर्घ

ग्रहणसामर्थ्यानात्यविषयेएवतत्सत्वधात्। वाक्यपोः प्लुतसंबंधत्यागेमानाभावात्। तेनवाक्यानंत्यस्य पदस्य प्लुतः स्या

दंत्यस्य पदस्यचटेरित्यर्थः। तयकारणेनतु प्लुतव्याहतिः। प्लुतस्यासिद्धत्वात्। अत एकाचः प्लुत्याप्तदीर्घः। अन्यथा तस्यापीड

ति तितपत्वसामर्थ्यादप्रसक्त्यापत्तिः। दीर्घग्रहणेनतु तद्बलसामर्थ्यात् सिद्धत्वस्याप्यवाधः। आकारादौ तपरत्वेनैव बाधात् किंच

अस्तुवात्र पाठा तामितिवेलोप्लुतज्ञापकप्रमाभावप्रामाण्यात्प्लुतस्य तत्रानिष्टत्वेन [illegible] विषये प्लुतानभ्युदयः। अतो दीर्घस्य

त्रदीर्घग्रहणं हलिलोपइतिसूत्रे हल्यइतिवक्तव्ये लोपग्रहणवत्स्पष्टत्वेनार्थसाधकमितिदिक्। [illegible]नेति। अन्यथालमपचत्वे विग्राज:

त्वंनस्यादितिभावः। वात्तनिरस्तुलेनो वज्ञापकद्वयोर्थित्वं चायमस्ततमित्यत आह। अनित्यत्वबलेति। अनुबलार्थमिति। स ६५

त्वैवैकल्पिकत्व

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एमेतद्ग्राह्येनैव श्राव्यमितिच्छेदस्यैवमुत्पत्तं ध्वनपरसंकृते। नचेति। अत एव युष्मदस्मदोरिति सूत्रेन चाऽऽस्ये हत्वा दित्त्वी तिभा
ष्यसंग छते। रत्वनिरस्येति। अंग वृत्तपरिभाषया नित्यत्वतो धनछारेतिभावः। एवं च पररूपेणा बाधान्न सवर्णदीर्घ इति तात्पर्य।
वैयर्थ्यमिति। अकारस्याकारविधिवैयर्थ्येनांत्यस्यैवाकारो लोपे चासिद्धत्वेत्या दि इत्यर्थमेवाकारत्वमित्यर्थः। नन्वपररूपबाध
नार्थमेवाऽऽत्वविधानं स्यादिति वाच्यं। विधिबाधापेक्षयादेः पास्येति परिभाषाबाधस्य न्याय्यत्वात्। आदेरेति। आदेः। विचा
नेष्वादेः एत्वसंपादनेन पत्वनिवृत्त्या शेषे लोपार्थमकारविधानं चरितार्थमिति आदेः परस्येति बाधमानाभावेन सर्वादेशोऽर्थ इत्व
मिति भावः। नन्वेषो अउसी सुस्त्वेवपत्वनिरासेन शेषे लोपो सिद्धावितिवाच्यं। वयुष्मास्ये एकवचनत्वा दिनासाहचर्यादपत्ते। युष्मद
स्मदोरित्यात्वस्य प्राप्तेश्च हलादावितिपाठे घासिद्धार्थत्वेति भावः। अनादेशस्वेवेति। अनादेश इति हि तत्युत्पत्तौ लाघवात्। ए
वत्वमहमित्यादौ संपूर्णविभक्त्यादेशेऽपत्वाभावसंपादकमनादेश इत्युक्ती ति प्रकृते पत्वं स्यादेव। नन्वेवमादेरकारविधानं व्यर्थमिति
सामर्थ्यादेत्वस्य स्यात् तत्र च तातेग्रणं इति पररूपे आदेशे रूप विभक्तित्वमिति पत्वाप्राप्तिः। नन्ववर्णादंगानितिपरिभाषया पूर्व
रूपात्पूर्वं पत्वप्राप्तिरिति वाच्यं। वार्णादांगस्य [illegible] एव धर्मिग्राहकमानेनतत्प्राप्तेरिति चेन्न। युष्मदस्मदोरनादेश इत्य स
त्रप्रत्यासत्त्या युष्मदस्मदादिग्रहणेन विहितादेशस्य विभक्तेरेव ग्रहणेनास्मादेशपररूपे पितादेशविभक्त्यभावेन पत्वापत्तेर्दुर्वा
रत्वात्। यासादेशस्तु न तथेति भावः। सर्वस्वेति। स्वयुष्मदादिभाष्ये। एवं चाकारविधाने पि पत्वमाद्यस्या तस्य चारितार्थ्यनादेः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्त्वे तोत्तद्धेमानाभावेनसर्वादेशार्थमित्वंसार्थकमितिभावः। अत्रायप्तशब्देनार्थवत्प्रतीयतइत्याह। अर्थवत्वेति। अर्थवत्वंच
लघुमा. कल्पितमेवगृह्यते। एतेनकृत्वाइत्यस्यक्त्वप्रत्ययइतिआदेशोप्रकृतिप्रत्ययसमोहःकृत्वस्येतितुङ्स्यादित्येपास्तं। सिजादीनांकल्पि
९९ तोप्यर्थोनास्तीत्यतआह। सिजाद्यइति। धात्वार्थेनसोप्यर्थवान्नित्यन्ये। [illegible]इति। ङ्यापादीयसइत्यस्यव्याख्यापकमितिभाष्यस्य
विरोधादस्यगृह्यत्व। अकारांतत्वात्प्रभृति। समुद्रनिर्देशाभावइतिशेषः। [illegible]इति। [illegible]भावः। सामग्रसंगे आ
कमितिसूत्रार्थस्तेनेआमसकारोवान्त्वविषये। संतमप्रयोगोवोध्यते। स्यान्यादेशाभावविषयेसर्वत्रैवमेव। यथाधेधातुकविषय
स्तात्प्रयोगोधुवःप्रयोगश्चास्तीत्यनेनप्रतिपाद्यते। नतुसतोनिवृत्तिःशब्दानित्यत्वप्रसंगात्। किंतुप्रसक्तबुद्धेर्वानिवृत्तिः। तत्रसक
रबुद्धेःप्रकृतेसाप्रतिक्याअसंभवादुपवि [illegible]ग्रहणं। सकारोच्चारणसामर्थ्यादितिस्पष्टंभाष्ये। तन्निवृत्तेश्चामोभावात्। अग्रस
प्रःस्यान्नित्योत्याआकमिस्यानिवर्त्तेनसाम्त्वमेव। नत्वाम्त्व। अतएवातित्वाकमित्यादेप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रभाष्येत्यहते
आकमनुङ्भावोसिद्धः। आम्त्वसामत्वस्याप्रार्थितेयागादेशः। आदेशस्याम्त्वभावाच्च। नचनुडिति। नचयत्रभावीसुट्तत्रे
वायसाम्त्वभावित्वस्यसर्वथापूर्वपादत्वादितिभाष्यविरोधकल्पनाव्यर्थेतिदिक्। [illegible]र्थपतावेति। व्याख्यानमत्रप्रमा विप्रातजः
णं। द्व्योरेकस्यवचनेवाधनेसमर्थयोर्डकाद्रूसाद्येतिवाच्योर्थः। [illegible]पूर्वेति। महत्वार्थावत्वाभिमानेन। सामर्थ्यादेव ९९
[illegible]वादिति। उभयगतिरिहशास्त्रेभवतीतिसर्वोसंतासूत्रस्यभाष्ये [illegible] केश्वेतितत्वं। अन्यथाद्व्योरेकस्मिन्नित्युक्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नपुंसकत्वादिविशेषणतया सिद्धे वचनग्रहणं सार्थकं तुल्यवादमिति बोध्यं। [illegible]भयादिति। आकमुस तिकालेऽन्त्यलोपत्वाभावेन
सुटो सत्वादिति भावः। नचैतज्ञोणत्वेति। सर्वनाम[illegible]त्वाभावात्। पोष्यतावलाच्चेति। आमसमभिव्याहारे युष्मदस्मदोरात
स्यैवसंभवादिति भावः। साहित्याभ्युपगमादिति। समूहाभ्युपगमादित्यर्थः। [illegible] इति। तेभ्यो लिङ्गनिषेधादिति भावः। उभयत्र तु
ल्यवेति। एवं सपूर्वाणाम आकमित्ततः सुटो [illegible] विशिष्टस्य पुनरेकस्य एव गौणत्वे त्वाम एव। सूत्रे सकारग्रहणं तु [illegible] विशिष्टस्येति
भावः। एवं प्रोक्तसमाहारे ऽपि गौणो आक[illegible]मनुपपाद्य स्वस्य सुटो विशिष्टे लक्षणमसंभवानैतदीये [illegible] प्रकारान्तरमपि स्व २५
रूपमाश्रित्य वयमाश्रित्ये[illegible]तिन्यायेन दुष्टमिति बोध्यमनुवर्तते। [illegible]त्यादिना। [illegible]मिति। तत्पक्षेऽपि प्रथमप्रवृत्तेवपर्य
वसानादिति भावः। सिध्यतीति स्वस्यैवत्वदीयेह तत्त्वमिति शेषः। एतेन साम्यदर्शी [illegible] तत्र समारूप्या सारूप्यस्यैव तद्बीजत्वादपर्या
दिभहृतेः पूर्वतंत्र कृत्वा ततः सपदेन समा[illegible]स्तुभयोः पितत्संबंधवो धापत्तिः। किंचैवमपि गौणे तु [illegible] पितुमन्यकः। नवामोस
हत स्याम श्वाक मित्यर्थः। गौणानुगतत्साहित्यस्याप्याकमिति वाच्यं। प्रथमप्रवृत्तेवेतादृसंगत्यापत्तेस्तत्र एवमर्थस्य निरूपाद
यितुमशक्यत्वाच्चेति वस्तुतास्तित्वाद्युक्तिः संगते तपास्त। अस्यापि ग्रन्थस्य परमतानुवादत्वेन दुष्टत्वेष्टत्वाभावात्। तदनुवादफ
लं वतेषोपपत्त्या विशेषः [illegible] तदेतत्सकलं ध्वनयन्परमतदूषणमुपसंहरति। स[illegible]येति। अन्ततो निवृत्तिस्तु पूर्वमुपा
देतोति दिक्। ननुप[illegible]स्यत्वाधिकारेऽपि युष्मदस्मदादिरूपपरस्य विभक्तय विशिष्टस्यापि भ्यामादेशसंभवात्। विशिष्टस्यापि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वार्थलाभः। तदनुवृत्तेस्तत्रावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगादत आह। [illegible]मिति। तत्सामर्थ्याद्धृष्यमाणघवपवकस्यसर्वस्यपदस्येत्यर्थ
इति भावः। अत एव पूर्वाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागस्यन। असत्यावयवत्वेपदे द्विवक्रावप्रवृत्याद्युष्मदाद्यवयवकत्वाभावाच्च। एकार्थ
द्विवचनन्यायेन समुदाये एव तत्प्रवृत्तेश्च। अतितवेत्यादिनानुनतेइत्याद्यादेशाः। षष्ठ्याद्यर्थस्याकांक्षायांप्रत्यासत्त्या श्रूयमा
णयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैवग्रहणेनादोषात्। [illegible]कारणेनेति। श्लोकस्यतत्तेनेतिभक्तत्वेहेतुकथनमितितद्भावः। [illegible]नि। तः स
चासतस्याप्यन्नरूपेण न तु प्रवर्तनात्तत्पः। [illegible]ति। इदमर्थस्तु भक्तत्वे हेत्वाकांक्षाया अभावः। त्वात्आकांक्षितहेत्वर्थ कस्योध्या
हो सापेक्षत्वं तवापि दुर्निवारं च। एवं सत्यापेतेनेत्यस्यत्राणएवान्वयप्रतीतेः श्रावणसामर्थ्यात्स्यागभ्येति। [illegible]। व्यापतइत्यस्याहरि
त्वामित्यनेन श्रावणेन्वयः समामित्यत्राध्याहारः वैपरीत्यं तु न। अध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तात्रैवयुक्तत्वात्। किंचाध्याह
तस्यागत्या नाम्नो निवेशइतिन्यायेनातएव निवेशेन समामित्यस्यतदर्थकत्वामित्यस्यैवाध्याहारपदार्थत्वेन वसइत्यस्याविद्यमानपू
र्वकत्वाभावेः श्रूयमाणेतुनसमानवाक्यस्थमिति भावः। [illegible]मिति। अनुषंगोहि तत्सजातीयैकार्थताकल्पना उपात्तस्यैवतद
र्थकत्वंवा तत्रोपात्तस्यान्वयाभावेन समानवाक्यस्थत्वदुरुपपादमिति भावः। [illegible]ति। एकशब्दोहि तत्र समानवाचीति
भावः। [illegible]पूर्वस्यैवेति। अहस्तेहेः पृथक्श्रुत्वामितिपृथग्वाक्य। तेनकस्यचित्पूर्वस्येतितद्भाष्यः। उ[illegible]तामिति। केचिदस
सदेत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपिबोध्यं। [illegible]ज्यतइति। तत्रचासनस्येत्येकदेशेस्थीतत्वप्रतिज्ञानान्नावतएवतत्रसंबंधइतिभावः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अनुद्दत्तिवालुङ्गत्वष्ठी कंप्यथक्त्पदं। कैयटेति। अगिद्वामितिसूत्रेहि तेनेदमुक्तं। अन्यत्पनुदत्सेवेति। अनुवृत्तं चपूर्वेभ्यास इत्याद् वि
वानुवाचामितिभावः। समुदायेति। गर्गाः शतंदण्ड्यंतामित्यत्रेवेतिभावः अन्यथात्रापि समाभोजनन्यायेन प्रत्येकसंज्ञास्यादितिभावः
अन्यथा। प्रत्येकसंज्ञायां। अभ्यस्तानामिति। अनिटि अजादेललार्वधातुकेभ्यस्तानामादिरूपानइतितदर्थः। इतिआदिरिति। आ
दिशब्दः पूर्ववर्त्तिवाची। भाष्येतुकर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शितेति। तमिवेमपश्यन्तिजनाः सोयंसद्वदृश्यमानस्तमिवात्मानंपश्यती
तिभाष्येउक्तः। तत्राध्याते पितृप्रेषणापेक्षेक्रमकर्तृ त्वंपश्यतीत्यस्यचदर्शयतीत्यर्थ इतिस्पष्टमेव तत्राधिकार्थत्वाद्ज्ञानार्थत्वंबो
ध्यं। निवृत्तप्रेषणा कर्मकर्त्तर्यपिसौकर्यापकुमात्तिंदर्शयति। तमिवेमामित्यादि। अत्रपक्षेकर्मणीत्यधिकाराद्बाधः सामर्थ्यादिति
बोध्यं। पूर्वस्य। विसर्गस्यानिकसस्य। आसेन। संयोगान्तलोपे। एवं पूर्वमन्तरंगमित्याश्रित्येतिभावः। यतस्तत्सापेक्षत्वेनेति। व
हिर्भूतसुप्निमित्तकेत्यादिः। तदपेक्षयाबहुपेक्षत्वरूपबहिरंगत्वंप्रबलमितिभावः। प्रागुक्तमिति। पूर्वंपूर्वमन्तरंगमित्याश्रित्य
स्लोपोसिद्धत्वेनेत्यादिः। आतिदेशेनेति। विभक्त्याभ्यस्येकदेशाविकृतन्यायेनलभ्यस्येत्यर्थः। लक्ष्यपूर्वभागइति। काव्यादिशब्द
रूपलक्ष्यस्यपूर्वभागेपाघतेइत्यर्थः। बहिर्भूतेति। बहिर्भूतनिमित्तापेक्ष्यत्वरूपबहिरंगस्येत्यर्थः। वस्तुतस्तेषामनभिधानमेव
पूर्वंपूर्वमित्यस्यचपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थ इत्यन्यत्रप्रपंचितं। उत्तभूति। पाणत्वादेरसत्त्वान्नेतिभावः। स्यानिवद्भावेनापि
लिङ्गेति। ङित्त्वबोधितिभावः। नचतदनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थकमेवतत्। निरनुबन्धकत्वेनापितत्सिद्धेः। कथंचादिति।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेनपदन्नइतिसूत्रेछंदसीतिनिवृत्तेःकल्पनायातस्यचातिप्रसंगेनिर्देशार्थतायकत्वासंभवइतिसूचितं। प्रागेवेति। अंतरंगत्वादितिभावः।
लता०र० ८८ निर्वर्तयिष्यतेइति। अकृतव्यूहपरिभाषयापूर्वमेवनप्रवर्तयिष्यतइतिभावः। अंतरंगेइति। अकृतव्यूहपरिभाषायानास्त्येवेतिभा
वः। तदेवाह। कैयटेत्यादि। भाष्येष्युपदेशवचनंकर्तव्यमित्युक्तं। अकृतव्यूहपरिभाषायाइति। सत्वइतिशेषः। नन्वेतदिति। अंतोदात
त्ववारणायनिर्देशसामर्थ्यमाश्रयणीयमित्यर्थः। किंत्स्वरस्यैवात्राप्राप्तेरितिभावः। इदं। उसुनोनित्वं। यथाश्रुतमिति। नित्वाभा
वेपिकिंचोंतइतिकर्तव्ये अउकेवाहिरंगस्यासिद्धत्वात्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्तत्वेएवस्थितेततोसुउ-उदात्तस्वेतिभावः। निर्देशेण
मिति। कुमात्निपक्षेइतिआदिः। उकारविनाविनीति। लोपेतोसंज्ञाप्रयुक्तकार्याथमितिभावः। तदूनपन्नस्यातोह। अनिकार्या
र्थइति। इतसंज्ञेति। नचेत्वविधायकेआआपीतिप्रश्लिष्टनिर्देशेणत्रेत्वंका। किंइत्यादावपीत्वानापत्तेः। तस्मात्प्रश्लिष्टनि
र्देशेनात्रेत्वमत्रैवभाष्येस्पष्टं। एतेनविभक्तावित्यस्यत्यदादीनामइत्यत्रविषयसप्तमीत्वमपास्तं। एवंहिविभक्त्युत्पत्तेःपूर्वत्यदाद्यते
णपिसावकाशस्त्वंत्वस्यैवत्वेविरवासंमकत्वेनाद्यादित्वापत्तिः। निर्दिष्टपरिभाषयासत्यांविषयसप्तम्यावकृतमशक्यत्वाद्व्रैतिदिक्। विग्रए ज: ८८
न्यायत्वादिति। क्वाचित्संततत्वेनउत्वाप्राप्तेः क्वचित्सत्वेनवाधादितिभावः। नत्वादिति। इनादेशयुगोच्चस्यातामित्यपिवोध्यं। हे
मन्तस्येति। तदर्थमित्यादावतोरोरित्यस्यव्यावृत्यर्थमित्यपिवोध्यं। एवंचयोगविभागेनसिद्धत्वाभावेच। अनादुरणाचेति। अत्रे
पकृताख्यंतदुक्तप्राक्॥ ॥इतिहलंताःपुलिंगाः॥ ननुसंनिपातपरिभाषयानत्वमस्यादत्तआह। स्वमतिइति। धत्वकृतेसंनिपात

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

परिभाषाप्राप्ता अनित्यत्वान्नद्वृमित्यादौ जश्त्वं बोध्यं ।। ।। इति तत्त्वबोधिन्यां स्त्रीलिंगाः ।। अम्येवेति । औङ्श्चादिष्वेतेनैव सिद्धेरिति
भावः । स्वादीर्घत्वेनेति । न च येन नाप्राप्तिन्यायेनैतदः स्वादीर्घत्वापवादत्वेन तत्र कृते कथं ह्रस्वदीर्घत्वं । न चोपसर्जने एतन्नप्राप्तिरर्थः । स्व
दीर्घत्वेन सिद्धमिति भाष्यासंगत्यापत्तेः । एतदोषुपसर्जने एतत्सूत्रं तस्मै दित्तात्ह्रस्वपरिणामप्रवृत्तेः स्त्रीकारात । नत्वं नपुंसके ऽमितत्वाति
तात्पर्यं । द्वितीयादिग्रहणस्यैवमप्यचारितार्थ्यादितिवाच्यं । श्राद्धधातुके इत्येतत्सान्ह्रस्वपत्तास्यापि द्वितीयादिविवयेपूर्वमेवप्रवृत्ते
स्थानपात । एतत्सर्वं भाष्यवचनाल्लिक्षयते इत्याद्येकदेशमुक्त्या ध्वनितं । स्वमोर्लुकीति । तद्विषयेन लुमतेति निषेधवाधेनचारितार्थ्येनबहिरं
गलुग्विषयतया ह्रस्वमानामिति भावः । वस्तुत एतत्सर्वमत्रत्यके यदनुरोधेन । तकारोच्चारणसामर्थ्येन नपुंसकलुकीवात्रापि सामर्थ्या
देवेनप्रवृत्तेः । न च बाहिरंगत्वं लुग्विषये वहिरंगपरिभाषाप्रवृत्तेरत एव एनदत्वे एनत् श्रितक इतिनासिध्यति । एनच्छ्रितक इति आम्नाति
तिभाष्यसंगच्छते । एनोद्विधानेनैतत्सूत्रविषये नलुमतेत्यस्याप्रवृत्तिरिति तत्प्राप्यः । एषा मनाभिधानमेव । अस्यानां कार्याय थालक्षणम
प्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः । विभेदसमृध्या मानाभावत्वेनेनतो पृथक् ग्वक्तव्योऽत्याहुः । अचः पर इति । नपुंसकस्येति सूत्रे अग्रहणसामर्थ्यैन
दृत्सा चह्रस्वस्य शालित्वनोधनत्वं । अन्यथाद्ग्रंतानामिकोचीत्ये वसिध्याद्न्तेपुनपुंसकह्रस्वेतेन चाकारग्रहणमेवकुर्यात । आवृत्तौ
मानंचघाडिनायन सूत्रे हिरण्मयानीतिनिर्देशएववः कांडस्तंक्षीत्यादौ ह्रस्वजातेरवः पर्त्वाऽज्वत्वेवनुम । उक्तं शब्दाद्भुतत्वेनेति भावस्त
दाहः । स्वमोर्मिति । एते नपुंत्सादयो नपुंसके शौ नपुंसकस्येति पुजेरिति नुनदपस्यमित्सपात्तद् युजेऽसमासेत्यस्यानित्यत्वात्पूर्वं प्रवृत्तौ अचः प

रूप्ते लोभावेन नपुंसकस्येत्यस्याप्राप्तेः। वस्तुतस्तु उञ्जादेः क्विपि नपुंसकेनुमविषयेऽनभिधानमेव। वार्त्तिकानुरोधात्। अन्यथा भाष्यवार्त्ति
कयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः। आतोरिति। दीधीवेवीटामिति सूत्रेन पठन्तीति तस्यैव भाष्यके पाठो इत्यर्थः। संकलनयेति। तत्कृतं पंचवो
धनं। चतुर्दशेति। पूजार्थानां त्रयाणां त्रयश्छिन्ना तस्मानानानुनासिकविकल्पाच्च। चतुर्विंशतिरिति। भाग्वार्त्तिवल्लि विसर्गादित्वात् विस
ल.भा.न. ४ मानु ६६ र्गेनुनासिकः। अप्रग्रहेति पर्युदासेनाक्षरसमाम्नायिकेष्वेव तन्त्रवृत्तेः। उभयोरिति। षकारच्छिन्नलपः श्रवणस्य नेन। भाष्यमतेरिति क्रम
तद्वृति। भाष्यमतेन्वः पठत्ये शालित्यर्थेन अकृतेच पाक्षलजातेभावान्नमो प्राप्तेः। एवं च तान्यस्मा धृत्स्यैवेति भावः। उपपत्त्यभावादिति।
निपमेमानाभावादिति भावः। आमादिकमिति। शास्त्रेणेवासिद्धेरिति भावः॥ ॥इति हलन्ता नपुंसकलिंगाः॥ इत्यादिभिरिति।
आदिनात्र तस्यैव तद्दहम्। इत्येकइति। अत्राहान्चवीजं तु किमेत्तिङ् इति विहितस्य तद्धितश्चेत्यनेनासिद्धिः। कोसम्बवादिति वि
हितात्यास्याम इत्यत्वेन लुक् सिध्यात् स्यतत्वे फलाभाव इति। अनुपसर्गत्वादिति। अवदत्तं वेत्यादि भाष्ये लकाराकारेणान्युण
भूतोपसर्गत्ववाधो वोध्यत इति भावः। पद्मीति। स्वतादीनुपक्रम्यातोदत्ता पठन्ते इति काशिकायां। आमादिकमिति। स्वइस्त विप्रा.ज. ६६
रोस्त्वतिताविति कृ[redacted]सूत्रेण स्वाितत्वात्सनाञ्चहोतानव्यः। तिः पुरुषिदश्विनेत्यादेस्सनात्तिरसोरं तोदात्तपाठाच्च। निर्गु
णत्वाच्चेति। आद्युदात्तप्रापके शास्त्राभावादिति भावः। तिकृन्तादिति। प्रत्ययेन पगभावइति भावः। अनग्रहणमिति। मेज

ष्यं कृतो निर्दोषगणान्तरं तलाभेसिद्धइत्यादि।लक्षणेति।कचिद्वर्णग्रहणे पिततस्याभाषाप्रवृत्तिज्ञापकं चतएनित्यत्वमात्र
ज्ञापकमितिभावः।भूतमिपमिति।भूतशब्दःपौतन्यवृत्तिर्नित्यनपुंसकस्तत्रपर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्यातदंगत्वाभुक्तेनानोन्तासन्निधानो
त्तरं णापिलक्ष्यलक्षणस्यैतिन्यायेननपुनर्ङीबित्तिभावः॥ ॥त्त्यमयानि।अनुपसर्जनाधिकारेणचेति।तस्यहिबहुकुरुचराव्याप्
त्या।एवंचवनोरश्चेत्येत्रवाज्ञापितं तद्विधाविति भावः।जातित्वानपायादिति।ऋन्तादिविधौसंज्ञापदेनरूढिर्वगम्यतेनतुएवप्रवृत्तिनि
मित्तकत्वरूपंसैन्नालंगम्यते।अतएवप्रःसंज्ञायामित्यादिनाआख्यादिसिद्धिरितिदिक्।गौणीवृत्तिरिति।लाक्षणिकत्वापरपर्यायंगौण
त्वमित्यभिमानेनेदं।सह्शलाक्षणिकत्वमप्रसिद्धत्वमेववागौणत्वं।गौणमुख्यन्यायश्चेपदकार्यविषय इतिसिद्धन्तेनुजातौ स्यावश्यक
मितिबोध्यं।जात्यतो इति।आलराजामुख्यजातिकन्यायामुत्पन्नेआभीरजातावित्यर्थः।न्यायाच्छूद्राणामुत्पन्नोऽग्रजातिकन्यायां ननुशूद्रत्वं त
न्नास्ति।अतएवशूद्रसधर्माणस्तेइत्येवस्मृतिप्रयुक्तंनतुशूद्रा इति।शूद्रत एवेति।अतस्तद्याप्त्यर्थंनेदमितिभावः।भाष्यवार्तिकादौतुशूद्र क
जातिवृत्तिमूलत्वेनताजातितत्वारोप्यशूद्रशब्दप्रयोगइति।शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्यसत्वादस्त्येवटापःप्राप्तिरित्यमहत्पूर्वेतिशूद्रश
ब्दार्थसमवेतेस्त्रीत्वेपिशूद्रशब्दादेवटापस्यान्नतुतदंतादितितदंतविधिज्ञापकतापिभाष्योक्तानासंगता।अतएवशूद्रविमात्रजात्या
त्येवोक्षआनत्वक्षत्रियवेश्याःक्षात्रियावेश्याशूद्रासमुत्पन्नाःक्षत्रियवेश्यशूद्रास्त्वेवोक्ताः तत्रजातिरित्यस्याभावेपूर्वंजातिमात्रविव
क्षयाकुक्कुटाण्डवत्शूद्रशब्देनसमासेततःस्त्रीत्वविवक्षायामहत्पूर्वेतिनिषेधेनटाबस्या इतिमन्यतेइत्यन्यत्रविस्तरः।मुत्यादिन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लन्द्रार
२०

श्नोति। न्यासकृतेति शेषः। इदं तु स्पाष्टमप्रामाणिकं। अत्वस्य भाष्यासंगतेः। एधातेः क्रनिविति। घुमास्थेतीत्वं। पावानइत्यस्य वनिवासिद्धिमा
श्रित्य इत्वमवकाशप्राप्तावित्यस्य तंत्रेव भाष्ये प्रत्याख्यानात्। स्थः क चेति सूत्रभाष्यस्थेवंस्या इत्यत्रावावेति सूत्रभाष्यस्थे सर्वेष्टेः इत्यत्र चरुपाभिजिनेस्स
तो वा ग्रहणं मंडूकप्लुत्यानुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तदभावः। तत्र विजेवेत्यन्ये। अत एव धीर्ध्मापते दिगतेर्वेति ध्यायतेः संप्रसारणमिति वा
र्तिकस्य भाष्यं संगच्छते। घुमास्थेत्यत्र हली त्यस्यानजादावित्यर्थात् प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेपि प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति दिक्। नि
वेवीनोति। वेनो नहस्तादीतवार्तिकविहितविशेषणस्येदमेव फलमिति भावः। नत्वतादिति। अतो प्रमाणमेतदिति भावः। आख्यानामिति।
उपदेशा इति तु वक्तव्यमिति वदतो वार्तिककारस्येति भावः। आनुमानुकोपीति एरुरित्यनेन नतेलोरनुमानादिति भाष्यः। इत आकरे इति। अ
ना सावितीनं त्वप्रदूर्वनालधर्मइति तदाश्रयविधौ नानालविजित्वमिति सिद्धान्ति। एवं वान्यतरस्याग्रहणं किमर्थमिति भावः। ङीचेति
अन्नेभ्य इति विहितेन अनो यो सौ विकल्प इति अन्यतरस्यामिति विभक्तसूत्रेण प्राप्त इत्यर्थः। अन इति सूत्रेपि अन्यतरस्यामित्यस्य
सत्वात् विकल्पनियमलाभोन्यथासति त्यार्थे विधिरेवस्यादिति भावः। सउपधेति। सउपधालोपिनोनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थः।
निषेधार्थमिति योगविभागेन पक्षप्राप्तस्य अन्नेभ्य इति ङीप इत्यर्थः। इत्येव ङीविति। नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यभि
मानेने दंतेनेति। अन उपधेत्यस्य नियमेनेत्यर्थः। अन्नेभ्य इति। अस्यान्यथेत्यादिः अन उपधेत्यस्य विधायकत्वे इति तदर्थः। प्रकरणा
त्तरस्थे नेति। तेनाननलरत्वं बाधितं गौरवादिति। ममतु। अन्नेभ्य इति प्राप्तङीपमनूपत्त्व सान्नियोगेन रभावमात्रं विधायकं त्विति

ईश्वः
२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

8059

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

म्लीच्छितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥ त्रिनयनमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च

पा॰शि॰ ॥६॥ सदा द्विजः ॥ स भवति धनधान्यपशुकीर्त्तिमाननुलं च सुखं समश्नुते दिवीति दिवीति ॥ ६०

॥ १२ ॥ ॥ अथ शिक्षा ॥ ५ ॥ मात्मा बुध्या ॥ ५ ॥ दान्तस्था ॥ ५ ॥ हकारं ॥ ५ ॥ स्वराणां ॥ ५ ॥

यथा सौराष्ट्रिको ॥ ५ ॥ वं वर्णाः ॥ ५ ॥ प्रातः पठेत् ॥ ५ ॥ छन्दःपादौ ॥ ५ ॥ त्वग्निः सोमः ॥ ५ ॥

सुतीर्थादागतम् ॥ ५ ॥ शङ्करे ॥ ५ ॥ द्वादश ॥ ५ ॥ ६० ॥ ॥ इति पाणिनीयशिक्षा समाप्ता ॥ ॥ रामः ॥

॥ ६ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पा॰ शि॰ क्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम्॥ अक्षताशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके॥ ५३॥ हस्तही
५ नन्तु यो धीते स्वरवर्णविवर्जितम्॥ ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति॥ ५४॥ ह
स्तेन वेदं यो धीते स्वरवर्णार्थसंयुतम्॥ ऋग्यजुःसामभिःपूतो ब्रह्मलोके महीयते॥ ५५॥
॥ ११॥ शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते॥ वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति
स्थितिः॥ ५६॥ येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात्॥ कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै
पाणिनये नमः॥ ५७॥ येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः॥ तमश्चाज्ञानजं भि रामः
न्नं तस्मै पाणिनये नमः॥ ५८॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया॥ चक्षुरु ५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्युर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती॥ अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वी
यं नीचस्वरितम्॥४६॥ हविषां मध्योदात्तं स्युरिति स्वरितम्॥ बृहस्पतिरित्युदात्तम् इन्द्राबृह
स्पती इति सुदात्तम्॥४७॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः॥ स्वरितः कर्णमूलीयः
सर्वस्ये प्रचयः स्मृतः॥४८॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं चैव वायसः॥ शिखी रौति त्रिमात्रं
तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम्॥४९॥ कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम्॥ न तस्य पाठे मो
क्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात्॥५०॥१०॥ सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नायं सुव्यवस्थित
म्॥ सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते॥५१॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयु
क्तो न तमर्थमाह॥ स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्॥५२॥ अन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पा॰ शि॰ ॥४॥

निनायेनेदंख्यापितंभुवि॥४०॥ छन्दः पादौतुवेदस्यहस्तौकल्पोथपठ्यते॥ ज्योतिषाम
यनंचक्षुर्निरुक्तंश्रोत्रमुच्यते॥४१॥शिक्षाघ्राणंतुवेदस्यमुखंव्याकरणंस्मृतम्॥तस्मा
त्साङ्गमधीत्यैवब्रह्मलोकेमहीयते॥४२॥उदात्तमाख्यातिवृषोऽङ्गुलीनांप्रदेशिनीमू
लनिविष्टमूर्द्धा॥उपान्तमध्येस्वरितंधृतंचकनिष्ठिकायामनुदात्तमेव॥४३॥उ
दात्तंप्रदेशिनींविद्यात्प्रचयंमध्यतोऽङ्गुलीम्॥निहतंतुकनिष्ठिक्यांस्वरितोपकनि
ष्ठिकाम्॥४४॥अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तंनीचस्वरितम्॥मध्योदात्तं
स्वरितंद्व्युदात्तंत्र्युदात्तमितिनवपदशय्या॥४५॥९॥अग्निःसोमःप्रवोवीर्यंहविषां स्मः ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्र

पाठदोषं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् ॥ निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न
नु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ ७ ॥ प्रातःपठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन ॥ मध्यंदिने क
ण्ठगतेनचैव चक्राह्वसंकूजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥ तारन्तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च

सांब सदाप्रयोज्यम् ॥ मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥ अचो
ऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलःस्मृताः ॥ शेषाःस्पृष्टा हलःप्रोक्ता निबोधानुप्रदा
नतः ॥ ३८ ॥ यमोनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषःस्मृताः ॥ ईषन्नादा यणो जश्च श्वासि
नस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥ ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते ॥ दाक्षीपुत्र पाणि

श्री

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पा· शि·

३

र्द्धमात्रस्तु मूर्द्धनि॥ नासिकायां तथार्द्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता॥ २८॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्ये
नसमनुस्वरन्॥ मार्द्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम्॥ २९॥ मध्ये तु कंपयेत्कंपमुभौ पा
र्श्वौ समौ भवेत्॥ सरङ्गं कम्पयेत्कंपं रथीवेति निदर्शनम्॥ ३०॥ छ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या
नाव्यक्ता न च पीडिताः॥ सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते॥ ३१॥ गीती शीघ्री शिरः
यथा कम्पी तथा लिखितपाठकः॥ अनर्थज्ञोल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः॥ ३२॥ माधुर्यम
क्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः॥ धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः॥ ३३॥ शङ्कितं भी
तमुद्घुष्टमव्यक्तमनुनासिकम्॥ काकस्वरं शीर्षगतं तथा स्थानविवर्जितम्॥ ३४॥ उ

राम:

ष्टं तं करणं स्मृतम् ॥ तेभ्योपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमानां च नासिका
स्थानमुच्यते ॥ अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥ अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त
उग: मूल्यः स्वराननु ॥ अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्रोः श्रायसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे विवृत्त्यान्तु विरामे
चाक्षरद्वये ॥ द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रोकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां
न च पीडयेत् ॥ भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ठिका नारीत
कौँ इत्यभिभाषते ॥ एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥ २६ ॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नोग्र
सेत्पूर्वमक्षरम् ॥ दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृदये चैकमात्रस्तु अर

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

औ

पा॰शि॰ ॥२॥ मुकारादिपरंपदम्॥ स्वरान्तंतादृशंविद्याद्यदन्यव्यक्तमूष्मणः॥१५॥३॥ हकारस्यच्चैमैर्यु
क्तमन्तस्थाभिश्चसंयुतम्॥ उरस्यन्तंविजानीयात्कण्ठमाहुरसंयुतम्॥१६॥ कण्ठ्या
वहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू॥ स्युर्मूर्धन्याऋटुरषादन्त्या लृतुलसाः स्मृताः
॥१७॥ जिह्वामूलेतुकुःप्रोक्तोदन्त्योष्ठ्योवःस्मृतोबुधैः॥ एऐतुकण्ठतालव्यावो
औकण्ठोष्ठजौस्मृतौ॥१८॥ अर्द्धमात्रातुकण्ठ्यस्यादेकारैकारयोर्भवेत्॥ ओका
रौकारयोर्मात्रातयोर्विवृतसंवृतम्॥१९॥ संवृतंमात्रिकंज्ञेयंविवृतन्तुद्विमात्रिक
म्॥ घोषावासंवृताःसर्वेअघोषाविवृताःस्मृताः॥२०॥४॥ स्वराणामूष्मणांचैववि रामः २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रैष्टुभानुगम् ॥ तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मा
रुतः ॥ वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पंचधा स्मृतः ॥ ९ ॥ स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदा
नतः ॥ इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत ॥ १० ॥ उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः
॥ ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभ
धैवतौ ॥ स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपंचमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः
शिरस्तथा ॥ जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च श
षसा रेफ एव च ॥ जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ यद्योभावप्रसंधान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सम्भवतो

पा॰ शि॰ ॥

॥१॥ श्रीपाणिनयेनमः॥ ॥अथशिक्षांप्रवक्ष्यामिपाणिनीयंमतंयथा॥शास्त्रानुपूर्वंतद्विद्याद्यथोक्तंलोक
वेदयोः॥१॥प्रसिद्धमपिशब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः॥पुनर्व्यक्तीकरिष्यामिवाचउच्चारणेविधिम्॥२॥
त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वावर्णाःशम्भुमतेमताः॥प्राकृतेसंस्कृतेचापिस्वयंप्रोक्ताःस्वयंभुवा॥३॥स्वराविंश
तिरेकश्चस्पर्शानांपंचविंशतिः॥यादयश्चस्मृताह्यष्टौचत्वारश्चयमाःस्मृताः॥४॥अनुस्वारोविसर्गश्च
श्रेयो ᳲकᳲपौचापिपराश्रितौ॥दुःस्पृष्टश्चापिविज्ञेयोऌकारःप्लुतएवच॥५॥आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थो समेत्यो
न्मनोयुङ्क्तेविवक्षया॥मनःकायाग्निमाहन्तिसप्रेरयतिमारुतम्॥६॥मारुतस्तूरसिचरन्मन्द्रं
जनयतिस्वरम्॥प्रातःसवनयोगन्तंछन्दोगायत्रमाश्रितम्॥७॥कण्ठेमाध्यंदिनयुगंमध्यमं ॥ रामः

॥१॥

श्री

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

॥ ॥पाणिनीयशिक्षा॥ ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

४०५०

१ ॥ [illegible]

उत्तरदेशा संयोगाउकूल क्षपा रा उ कूलं आपायोनी वाहितोर्थः [illegible]

श्रीः साधुविभक्तिविंता · साधूनां विभक्तिविभागः स्तस्य विना चेत् यदि क्रियेत तदा सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया · साधूना
मग्रगराघइत्यर्थः · या व्यक्तिः स्वौजसं · स्वतेजसां विलासैः वहु अनामपदं नमनं नामः न विद्यते नामो येषां ते अनामाः
शत्रवः इत्यर्थः तेषां पदं स्थानं तावत्साकल्येन साधयितुं क्षमा स्यात् - समर्था स्यात् · १
तात् · क्षमा नाम पदं साधयितुं वहुः स्यात् · एकापि व्यक्तिर्वहुः सैन्याधपेक्षा नास्तीत्यर्थः · २ विभक्तिविना साधुं
यथा स्यात्तथा चेत् यदि क्रियेत · तदा सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया · प्रथमेत्यभिधेयं नाम यस्याः सा · चिन्त्यतां · या व्यक्तिः
स्वौजसां विलासैः विसर्गलोपलुक्क्रमैः वहुनामपदं प्रातिपदिकप्रकृतिकसुवन्तं साधयितुं क्षमा समर्था स्यात् · ३

[illegible]

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥प्रातिपदिकार्थेति। प्रातिपदिकार्थनियतोपस्थितिकत्वं तद्धर्मे प्रथमा भवति। यस्मि
न्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थः। द्रोणेति। द्रोणो भिन्नपरिमाणनिष्ठप
रिच्छेदकतानिरूपितपरिच्छेद्यतावान् व्रीहिः। सम्बोधनेति। स्वाभिप्रेतार्थबोधजनको व्यापारः। कारकेति।
उत्तरसंज्ञैकवाक्यतापन्नतया वाक्यार्थबोधजनकसमर्थाधिकारत्वं। कर्तुरीप्सिततममिति। कर्तृनि
ष्ठव्यापारकरणकफलसंबंधप्रकारककर्तृनिष्ठेच्छानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकक्रियान्वयितत्कारकं भ
वति। तत्कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्। कर्तुः किमिति। यादृशक्रियायामन्वयस्तत्कारकस्य स्वफलसंबंधो
ऽपेक्ष्यः एतदर्थकं कर्तुरिति। माषेष्वश्वमिति। गतिप्रतिबंधानुकूलव्यापारो बंधधात्वर्थः। मा
षेषु प्रसक्तमभक्ष्यसम्पग बध्नातीत्यर्थः। पयसौदनमिति। गलबिलाधःसंयोगानुकूलव्या १
पारो भुजेरर्थः। ईप्सिततम ओदनः न तु पयः। हरिः सेव्यते। प्रीत्यनुकूलव्यापारो भजेरर्थः।
ती

श्रतेनेति। परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो दानव्यापारे क्रियः। तत्र करणं शतं। स्वस्वत्वोत्पत्तिफलाश्रयत्वा
द्विप्रादिः कर्म तस्य तत्क्रियतेनोक्तत्वात्। प्रथमा। प्राप्तोनन्द इति। संबंधानुकूलव्यापारः प्राप्तिः। तदाश्रयत्वादानं
दः कर्ता। संबंधाश्रयत्वात्पुरुषः कर्म। तस्य प्राप्तानंदेयमित्यर्थकसमासेनउक्तत्वात् प्रथमा। अस्माभ्र
तमिति। योग्यतानुकूलव्यापारः तदनुकूलव्यापाराश्रयत्वाद्देवदत्तः कर्ता। योग्यताश्रयत्वाद्वृक्षः क
र्मतस्य च उप्यते एतदर्थकसंपन्नमिति निपातेन। [illegible]भिहितत्वात्प्रथमा। तत्राद्य के ति। [illegible]। नाम्न धातूपा
ते व्यापारजन्यफलेन संबध्यमानीप्सितं कारकं कर्मसंज्ञं भवति। ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीति। संयो
गानुकूलव्यापारः स्पृशेरर्थः। संयोगरूपफलाश्रयत्वात्तृणं कर्म। विषं भुंक्ते। गलविलाधः संयोगा
नुकूलव्यापारो भुजेरर्थः। गलविलाधः संयोगाश्रयत्वाद्विषं कर्म। इत्यादीनामिति। गां दोग्धि पयः।
अन्तःस्थितद्रवद्रव्यविभागानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः। विभागावधित्वाद्गौरपादानत्वं। अपादान

लेर्नविवक्षायां अनेन कर्मत्वं। तस्मात् द्वितीया। तदर्थः स्ववृत्तिवधितानिरूपकत्वं। तथा च गोवृत्तिवधितानिरूपक
त्वं। तथा च गोवृत्तिवधितानिरूपकगवाभिन्नकर्मनिष्ठविभागानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः॥ बद
लिमिति। परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो भस्यं देहीतिशब्दप्रयोगरूपो याचेरर्थः। वसुधा
रूपकर्मणिकारकस्य अपादानत्वादिनाविवक्षितस्य बलेः कर्मसंज्ञायां द्वितीया तदर्थो निरूपि
तत्वं। तस्य स्वत्वनिवृत्तिरूपत्रस्वत्वे अन्वयः॥ वसुधायाः स्वत्वोत्पत्ताव् अन्वय इति दिक्। अविनीतमिति।
अहं त्वं भवद्वश्यं करिष्यामीति शब्दप्रयोगेन कर्तृज्ञानांगीकारानुकूलो याचेरर्थः। ज्ञानविषयत्वाद्वि गज ४
नयः कर्म। तदुपकारकं अविनीतः तस्याधिकरणत्वेनविवक्षायां अनेन कर्मसंज्ञायां द्विती रूपा ४
या। तदर्थस्तन्निष्ठत्वं। विनीतनिष्ठविनयाभिन्नकर्मविषयांगीकारानुकूलो व्यापारः। कर्तृ
निष्ठ इति बोधः॥ तंडुलानिति। निष्पत्त्यनुकूलो व्यापारः पचेरर्थः॥ निष्पत्त्याश्रयत्वाद्धो ह्नं कर्म २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्युक्तकारकं तंडुलः। तस्य कर्मसंज्ञायां द्वितीया। तदर्थः स्ववृत्तिविक्लृतिजन्यत्वं तस्य विक्लित्तौ अन्वयः। गामिति।
परस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलः शासनरूपो व्यापारो दुहेरर्थः। इतरांशे द्वितीया विना तुल्यं। व्रज
न मवरुणद्धीति। निर्गमनप्रतिबंधानुकूलो व्यापारो रुधेरर्थः। निर्गमनप्रतिबंधपूर्वकफलाश्रयत्वाद्गौः कर्म॥
तद्युक्तकारकं व्रजः तस्याधिकरणत्वेनाविवक्षायां अनेन कर्मत्वं। द्वितीयार्थः। तन्निष्ठत्वं च तस्य नि
र्गमप्रतिबंधे अन्वयः। माणवकमिति। जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः पंचाद्युतिशब्दप्रयोगो
य व्यापारः पृच्छेरर्थः। विषयतासंबंधेन ज्ञानाश्रयत्वात्पंथाः कर्मेति द्विषयज्ञानवत्वसंबंधेन तद्युक्ता
रकं माणवकः तस्य कर्मत्वात् द्वितीया। तदर्थः तत्कर्तृकोपदेशजन्यत्वं माणवककर्तृकउपदेश
जन्यपथ्यभिन्नकर्मविषयकज्ञानौकः पंचाद्युतिशब्दप्रयोगरूपो व्यापारः कर्तृनिष्ठद्युतिबो
धः। वृक्षमवचिनोतीति। विभागपूर्वकग्रहणं चिनोतेरर्थः। माणवकं धर्मं ब्रूते इति। ज्ञान

तंकूल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क

जनकशब्दप्रयोगरूपो व्यापारो वृत्त्यर्थः। मालवकसंबंधिधर्मविषयकज्ञानजनकशब्दप्रयोगरूपो व्यापारः

कर्तृनिष्ठ इति बोधः। माणवकं धर्मं शास्ती ति। प्रवृत्तिपर्यवसायी सत्स्वार्थः शास्तेः। माणवकसंबंधि

ज्ञानजनक धर्मभिन्नः कर्मविषयकशासनरूपो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। ग्रामं जयति देवदत्तमिति। स्वस्व

लोपस्यानुकूलो व्यापारो जयतेरर्थः। ग्रामभिन्नकर्मनिष्ठस्वस्वत्वलोपस्यानुकूलो देवदत्तसंबंधिपरस्वा जा

नुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। सुधां क्षीरनिधिमिति। अंतःस्थितसारद्रव्यनिर्गमनानुकूलो व्यापा

रो मंथेरर्थः। क्षीरनिधिसंबंधिसुधाभिन्नकर्मनिष्ठनिर्गमनानुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति

बोधः। देवदत्तं शतं मुष्णाति। परस्वत्वनिवृत्त्यनुकूलः तदज्ञाने देशसंयोगानुकूलो मुषेरर्थः। प्रा

तस्य संयोगेऽन्वयः। देवदत्तस्य स्वत्वनिवृत्तौ परत्र स्वत्वे अन्वयः। अजां ग्रामं नयति हरति कर्षति उ

वहति। स्वेति कर्मत्वेन परत्र देशांतरसंयोगानुकूलो व्यापारः स्कंधग्रहणपूर्वकं बलात्कारस्य

उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलो [illegible] जातो रर्थः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वैकेस्यांतरकर्मरास्त्वेकोव्यापारः॥ नयतिवहतिहरतिकर्षतीनामर्थः॥ अकर्मकधातुभिरिति॥ कुरून्स्वपि
तीति। शयनानुकूलो व्यापारः स्वपेरर्थः॥ स्थित्यनुकूलव्यापारोऽस्तेरर्थः॥ गतिः॥ नतिः॥ आसिरस्त्यक
र्तृअणिकर्ता। णिपदेनतादृशंगृह्यते। तद्भिन्नं चगत्याद्यर्थकाद्येवगृह्यते तेन तन्निरूपितत्वंचास्या
र्थः॥ तथा च स्वघटितभिन्नोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारज्ञानानुकूल व्यापारगलबिलाधःसंयोगा
नुकूलव्यापारार्थकशब्दवृत्तिकर्मसंज्ञानिरूपकार्थबोधकनिरूपितकर्तृत्ववान्यः सगतिबु
द्धीनांसोचप्रत्ययार्थः स्वाश्रयानुकूलत्वाविच्छेसातिस्वविशिष्टत्वं। तथा च गतिबुद्ध्याद्यर्थानुकूलव्यापा
रमात्रमेवगृह्यते। तादृशपरार्थतभिन्नत्वंचगत्यादिकमेव। तथा च गत्याद्यर्थानुकूलव्यापारमा
त्रिलवत्सोकर्मसंज्ञकइतिसूत्रार्थः॥ एतस्तत्र कर्तुरितिस्वभस्यकास्कन्दस्यरयंतग
त्याद्यर्थकाभिन्नधातुगम्यक्रियान्वयिरूपविशेष्यार्थपरत्वगमकं। एवं दशेतिगत्तिकिं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थपदस्य धातुभिन्नज्ञानविशेषार्थभिन्नगतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थकारूपविशे
षार्थकरूपत्वेगमकं। अत्रच प्रकृते अकर्मकरूपेण देशकालेगंतव्ये भिन्नप्रवृत्तिकर्मसंज्ञा
निरूपकार्थबोधकमेवग्रह्यते इति ज्ञाप्यते। अकर्मकपदस्य अर्थ स्यात्॥ ह्रकोः। भक्ष्यशोहरसांच ह — गतिबुद्धीति सूत्रे
धातोरर्थः। उत्पत्तकूलो व्यापारो इकार भक्ष धातोरर्थः। हरणार्थ उत्पत्त्योभिले हृतः। अ
भिनिविशश्च। अभितव रूपे विपरीतोच्चारणांस धातविवक्षायां तेन तत्रैव कर्मसंज्ञेत्यर्थः।
अभ्यन्तरार्थस्मिन। भक्तिः भक्ति विरोधी उभयोर्यस्येत्यर्थः। अभ्यन्तरार्थ भिन्नस्येत्यर्थे अधिव
सतिवैकुंठमिति न सिध्यति। उभसर्वतसोः। उभसर्वयोस्तसो। पञ्चम्यर्थे विहितत्वं उभसर्व
विहिततस्यंतयोगे यदीयभागाद्यर्थकलमः उभसर्वतसोः ततो षष्ठ्यर्थः संबंधः दर्शयसं
बंधवदुभयभागसर्वभागवृत्तिनो गोपादूरस्यर्थः। एवं धिकशब्दयोगे र्थसंबंधितता ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

द्वितीया। एवं सर्वत्र उपर्यादीनां समीपो धर्म्येदृशसमीपाधोदेशवृत्तित्वं आमादृर्थः। लोकनिरूपितसामीप्यवद्देशवृत्ति
त्वात् हरिरिति बोध्यः। अभितः परितः समया उभयतः सर्वत्रेत्यर्थः। समया निकषा शब्दौ सामीप्यार्थकौ।
हा शब्दः शोके। अंतरांतरेण। परस्परसाहचर्यादिरूपस्य संज्ञाका चेव। अंतरा त्वां मां हरिः मध्यदेशवृत्ति
त्वं अंतराशब्दार्थः। तत्र मध्यत्वं यन्निरूपितं तद्वाचका द्वितीया। तदर्थः। निरूपितत्वं तस्य मध्यते
ऽन्वयः। तन्निरूपितत्वम् तन्निरूपितत्ववन्मध्यदेशवृत्तित्ववान् हरिरिति बोधः। अंतरेण हरिं न सुखं।
अभावप्रयोज्यत्वं अंतरेणोऽर्थः। नस्याभावस्य वाचका द्वितीया। तदर्थः प्रतियोगित्वं। हरि
शब्दः हरिभक्तिपरः हरिभक्तिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभावप्रयोज्यत्ववान् सुखाभाव इति बोधः। क
र्मप्रवचनीयाः। महासंज्ञाकरणं तत्वेदुच्चारितेत्योऽर्थः। अन्वीयतेतस्यैव संज्ञायाः आस्यादिति।

ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कर्मप्रोक्तंवंतइतिव्युत्पत्त्या भूतकालिकक्रियाविशेषव्यंजकपदांतरवाच्यकर्मत्वेवंप्रकारबोधजनकः। अर्थात् विधमा
नकालीनक्रियाविशेष्यकपदांतरवाच्यत्वधर्मत्वप्रकारबोधजनकइतिलभ्यते। भूतक्रियाकालीनक्रिया
निरूपदांतरवाच्यधर्मबोधकवर्तमानकालिकक्रियाधर्मबोधकइतिपर्यवसितोर्थः। तस्यसंज्ञानां
तादृशपदस्याहारंविनानुपपन्नत्वं इतिपदंसर्वत्रकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकेऽध्याह्रियतइतिभावः। कर्म
प्रवचनीयेनद्वितीयेतिवाक्येयुक्तग्रहणांकर्मप्रवचनीयश्चोक्तसंबंधनिरूपकार्थबोधकत्वरूपसंबं
धेसतिप्रातिपदिकत्वात् द्वितीयेत्यर्थलाभाय। तृतीयार्थे। तृतीयार्थेकेनतन्निमित्तभूतः सहार्थोपलक्ष्ये।
तस्मिन्साहित्येद्योत्येअनुः कर्मप्रवचनीयइत्यर्थः। द्वितीयातदर्थः। नदीमन्विति। नदीनिरूपितसाहि
त्यवत्संबंधवदभिन्नासेनेतिबोधः। हीने। द्वितीयार्थे हीनत्वंहरिनिरूपितहीनत्ववंतः सुराइतिबो ५
धः। स्वरूपत्वात्सर्वेऽपि। लक्षणेत्थम्। लक्षणम्ज्ञापकंज्ञानजनकंज्ञानसाधनाधिकरणेनदृष्टांभ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तारमान शब्देन धर्मिविशेष्यकत्वं लिं वि धेर्मप्रकारक ज्ञानस्य साधकार्थकत्वेन ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वजन्यत्व
लिं विकल्पप्रकारक ज्ञान विषयत्वरूपसंबंधो लक्ष्यते। भागशब्देन स्वासमर्थकेन तन्निरूपितस्वत्वसं
वंधो लक्ष्यते। वीप्सा व्याप्यकत्वं। एष विषय भूतेषु स्वघटितवाक्यजन्यबोधविषयेषु प्रतिपर्येन वः क
र्मप्रवचनीयाद् उत्पत्तिः। वृक्षं। ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वरूपसंबंधानिरूपकवृक्षबोधक वृक्षेति प्रातिप
दिकात् द्वितीया। तदर्थः जन्यज्ञानविषयत्वान्विशुद्ध भिन्नकर्तृनिष्ठो विद्योतनरूपो व्यापारः। भक्तो
विष्णु। विष्णुजन्य विष्णुभक्ति प्रकारक ज्ञान विषयत्वं द्वितीया। तदर्थः। जन्यतायां निरूपितसंबंधेनतवि
ष्णावन्वयः। विष्णु निरूपितस्वत्ववती लक्ष्मीरिति बोधः। वृक्षं वृक्षं कर्मभिरी। द्वितीयार्थकर्मताः व्यापारक
त्वं संबंधेन स्वेवनेत्वस्यः द्विवचनात्। कर्मप्रवचनीयसंज्ञाफलं तु उपसर्गत्वाभावः। वृक्षाभिन्नकर्म
निरूपितव्यापकत्वं नतत्संबंधानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति दीक्षिताः। नव्यास्तु कर्मप्रवचनीययु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्पनेनैव द्वितीया। तद्वैर्व्यापकत्वं तत्र कृत्स्नपर्वस्य निरूपितत्वसंबंधेनान्वयः। वृक्षनिरूपितव्यापकत्ववज्जलसंबंधानुकूल
व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। संज्ञापूरणं द्वितीयापि न व्या.। अभिरभागे। गेहादि वो अं। संभावनायामिति। उत्कट
कोटिकाशंकास्वकतरकोटिसाधनसंबंधको टिप्यविषयकं ज्ञानं। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा। गर्हा निन्दा।
समिधोपि स्यात्। लकारार्थः कर्त्ता। संभावनावसर्पिरन्वयविंद्र भिन्नकर्तृत्वेलेभ्यवती कर्तृनिष्ठा संभवि
ना विषयीभूता सन्ताद इति बोधः। अपि स्तुयाद्विष्णुं। कर्तृनिष्ठसंभावनार्थविषयक बोधजनकशब्दप्रयो
गविषयीभूतं विष्णुभिन्नकर्मविषयकः स्तुत्यनुकूलो व्यापारः॥ अपि स्तुहि। कर्तृनिष्ठकामचारानुज्ञावि
षयास्तुत्यनुकूलो व्यापारः। अपि स्तुयात्त्वं। कर्तृनिष्ठ निंदाविषयवृषलाभिन्नकर्मनिष्ठस्तुत्यनुकू
लो व्यापारः। अपि सिंच। अपि स्तुहि। कर्तृनिष्ठ जलाभिन्नकर्मनिष्ठ जलसंबंधानुकूलकर्तृनिष्ठ वि
त्वभिन्नकर्मविषयकस्तुत्यनुकूलो व्यापार इति बोधः। कालो ध्वनोः॥ अत्यंतसंयोगो व्यापकत्वम्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कालाध्वनिरूपितव्यापकत्वे कालाध्ववाचकौ द्वितीयातदर्थे व्यापकत्वे निरूपितत्वसंबंधेन कालाध्वनोरन्वयः। व्या
पकत्वस्याश्रयतासंबंधेनान्वयः। मासं कल्याणी। अत्र कल्याणीपदेन कल्याणाश्रय आत्मपु आगृह्यते। एकत्वमा
न्मासत्वनिरूपितव्यापकत्ववत्कल्याणाश्रय आत्मेति बोधः। मासं गुडधाना इत्यत्राप्येवं। क्रोशं कुटिला नदी इत्यत्र
व्यापकत्ववत्कौटिल्यवद्भिन्ना नदीति बोधः। एवं क्रोशमधीते। इति द्वितीया। साधकतमं। साधयति निष्पाद
यति। तत्साधकं उत्पत्त्यनुकूलव्यापाराश्रयः। उत्पत्तिश्च उपस्थितत्वात् क्रियायाः एव गम्यते। क्रिया धात्वर्थः
फलव्यापारश्च। तत्र फलं गृह्यते। तथा च फलनिष्पादकमित्यर्थः। तच्च फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारोत्पत्त्य
शि व्यवहितप्राक्कालीनत्वरूपः। अयं च व्यापारे बुध्यते। एवं च फलोत्पत्त्यनुकूलफलोत्पत्त्यव्यवहितत्वा
ग्वर्तिव्यापाराश्रयः करणमित्यर्थः। तत्र तत्पदग्रहणाभावेऽपि करणमिति महासंज्ञाबलादेव साधकतमका
रणमित्यर्थलाभे पुनः साधकतमलाभो भविष्यतीत्याशयेन शंकते। तमप्ग्रहणं किमिति। तमपर्थस्य कार

महतासामर्थ्यादेव साधक १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तो तें
कपर्कोरेशब्दः क्लिलमपकर्षेनाश्नीयात्तद्विज्ञाप्यते। स्वर्वस्साधकतमलाभेनस्याद्रिस्तमपत्येहरां। गंगायांघो
षडुति। आधारोधिकरणं भिन्नत्रमहासंज्ञाकरणसामर्थ्याद्धि धारस्याधिकरणसंज्ञालाभेऽपकर्षाधारस्येहरां
१६ सर्वावयवाभेदेनान्वयः आधारस्तौवास्वकस्यतथावतिलेषु तैलंमत्रैवस्यात्। तमपकर्षेहरोनकारकप्रयुक्तागत
प्रकर्षोनास्त्ययाहाधारमात्रस्यसंज्ञासिध्यति। रामेणेति। रामाभिन्नकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यवाणाभिन्न
व्यापा। निष्ठकरणाभवाहितोत्पत्तिरूपायाणविग्रोगाश्रयः कर्माभिन्नोवालीतिबोधः। स्वः। अक्षैरिति। कर्मसं
ज्ञाभतद्दिषयकस्यापिकर्मणि द्वितीयेतिभावः। भहास्त्रूपरत्वात्तृतीयेत्याहुः। फलन्तुअक्षैर्दिव्यतेदे कर्मतापाः
वदत्तेनयज्ञाप्तद्रूपत्रअन्नौकर्तृणोकर्मत्वाभावः। अपवर्गेतृतीया। अह्नाक्रोशमिति। सकोनिरूपितव्या द्वे
पकफलमजुस्क्रियारंभाणप्राक्कालीनताल्वानिष्ठव्यापारजन्याभिव्यक्ति आश्रयकर्माभिन्नोऽनुवाकइ ७
तिबोधः। क्रोधेनेत्यत्रैककोशनिरूपितत्वव्यापकत्वेऽप्यतेद्रुतिभावः। स्वहेतुके। सहार्थोन्वयिशब्दे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पस्थितक्रियान्वयित्वे धर्केस्मातिपदिकात्सहितनिरूपितसंबंधे तृतीया स्यात्। पुत्रेणसहागतः पिता। गमनसमानका
लीनगमनाधिकरणगमनत्वरूपसाहित्यार्थः। आधाराधेयभावस्तृतीयार्थः। तस्य प्रथमागमनेन्वयः। अत्र
त्रिकं गमनसमानकालीनगमनाधिकारकगमनवान्गमनकर्त्ता भिन्नः पिताऽभूतिबोधः। सहेनाऽप्रधा
नवृत्तिवक्तमेव कागहरणासामर्थ्यात्सहार्थे न्वयिमात्रमपेक्षितं तेन साकं मोदियोगे पितृतीया भवति।
येनांगविकारः। अंगमस्यप्रत्यंगं। नत्वशब्दउपरियत्त रवयववपरः येनावयवेनावयविनो विकारो ल
क्ष्यते ततस्तृतीया भवतीत्यर्थः। अत्रांगग्रहणाभावेऽवयस्यावयविस्थितत्वाच्च तच्छब्दोऽवयवपरो न स्यात्।
एवं सति कारणत्वेन विकारो लक्ष्यते इति कारणत्वमोपक श्वावदोऽस्ति तृतीया स्यात्। तथा चाक्षिकाण
मस्येत्यत्र प्रधमान स्यात्। ३। कर्मणो यमभिप्रैति। सहार्थयोगे तृतीया कर्मनिरूपितसात्स्य भिन्न
कर्मविषयककर्मसंबंधिप्रकारिकाकर्तृनिष्ठा संप्रदानसंज्ञकइत्यर्थः। विषयगो दहा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तीति। स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारो दाधात्वर्थस्तदुद्देश्यत्वं संप्रदानं। तत्र विप्रस्याभेदेनान्वयः।
तस्य निरूपितत्वसंबंधेन स्वत्वोत्पत्त्येकदेशस्वत्वेऽन्वयः। गवाभिन्नकर्मवृत्तिस्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकविप्रा
भिन्नसंप्रदाननिष्ठस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। कर्मणा यमभिप्रैति। क्रियाजन्यफ
लप्रकारकेच्छाभिन्नसंप्रदानकृतित्वेन जनकनिष्ठानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। रुच्यर्थानां
प्रीयमाणः। समवायसंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलो व्यापारो रुच्यर्थः। रुच्यर्थकानां प्रयोगे प्रीय
माणः समवायेन प्रीत्याश्रयः संप्रदानसंज्ञकः स्यादित्यर्थः। हरये रोचते भक्तिः। कर्मसंज्ञाया बाधितत्वात्तेन
संप्रदानत्वं। हर्यभिन्नसंप्रदाननिष्ठसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बो
धः। अत्र कर्तृको भिन्नाधारस्त्वविरति। अभिपूर्वकलपधातो विषयतासंबंधावच्छिन्नप्रीत्यनुकू ८
लव्यापारोऽर्थस्तत्कर्त्तरि हरिः। तदन्यद्वितीयाद्विप्रीत्यनुकूलव्यापारो स्वेरर्थः। श्लाघह्नुङ्। ए बांप्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृ

योगेज्ञीप्स्यमानः ज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारेच्छाविषयः संप्रदानसंज्ञः स्यात्। गोपी स्मरात् कृष्णाय श्ला-
घते ह्नुते तिष्ठते शपते वा। कथनकर्मणः स्वाभिप्रायज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः सपत देशादि करणात्
स्थितिकरणोस्वाभि स्थितिकरणाक स्वापप कथनाकस्वाभिप्रायविषयज्ञानानुकूलव्यापारः श्लाघादीनामर्थः।
कथनकर्मणः स्वाभिप्रायज्ञानानुकूलफलभिन्नसंप्रदानवृत्ति व्यापारानुकूलस्मराभिलहेतुचयोऽप्य
व्यापारे गोप्याभिन्नकर्तृनिष्ठद्युतिबोधः। स्वंसर्वसर्वत्र। धारेरुत्तमर्णः। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तप्र-
तिगृहीता संप्रदानमित्यर्थः। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः। भक्ताभिन्नसंप्रदानसंबंधि मोक्षाभिन्नकर्मकृष्ण-
वस्थितिसनुकूलो व्यापारः कर्तृनिष्ठद्युतिबोधः। स्पृहेः ईप्सितः। स्पृहेः प्रयोगे स्पृहचालर्थफलसंबंधप्रकारकेच्छाविषयः
संप्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। पुष्पमात्रं स्पृहेरर्थः। पुष्पाभिन्नसंप्रदाननिष्ठविषयतानिरूप-
केच्छाकर्तृनिष्ठद्युतिबोधः। प्रकर्षविवक्षायां फलस्य विषयतावात्पस्याप्यलेन विवक्षायां परस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

राधेयाप स्थलं पहृत्तयोरेकत्र प्रवृत्तौ परं कार्यमित्यर्थकेन विप्रतिषेधशास्त्रेण परत्वात्कर्मसंज्ञा। क्रुधद्रुहेति। क्री
वधादिजनकान्तःकरणवृत्तिविशेषजन्यं तोष्ठमर्दनादिव्यापारात् द्वेषविषयोत्स्यनुकूलव्यापार उत्कर्ष
विरोधिधर्मारोपव्यापारजनकचित्तवृत्तिविशेषात्मा। विशेष्यक दोषलवप्रकारकज्ञानजनकव्यापार
पकधात्वर्थयोगे तज्जनककोपः। यात्प्रेषु विषयतानिरूपकः संप्रदानसंज्ञक इत्यर्थः। हरये कुध्यति। ह
र्यभिन्नसंप्रदाननिष्ठवधादिजनकव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। द्रुह्यति। हर्यभिन्नसंप्रदाननिष्ठेद
मंईर्ष्यति। हर्यभिन्नसंप्रदाननिष्ठोत्कर्षः। हरयेऽसूयति। हर्यभिन्नसंप्रदाननिष्ठगुणासूतिबोधः। रा
धीक्ष्योः॥ अनयोर्योगे यत्संबंधिविविधः। प्रश्न8क्रियते तत्संप्रदानमित्यर्थः। कृष्णाय राध्यति। ई
क्षते। शुभाशुभविषयकज्ञानानुकूलव्यापारः। राधीक्ष्योरर्थः। कृष्णाभिन्नसंप्रदाननिष्ठशु
भाशुभविषयकज्ञानानुकूलव्यापारः। गर्गाभिन्नकर्तृनिष्ठ इति बोधः। प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ५। ५९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आभ्यांपरस्यश्रृणोतेर्योगेऽस्यपञ्चव्यापारनिरूपितकर्तृत्ववानयःसंप्रदानसंज्ञकस्त्यर्थः। विप्रायगांप्रति
श्रृणोति। आश्रृणोतिवा। प्रवर्त्तनाजन्यस्वत्वप्रकारकाभ्युपगमश्रृणोतेरर्थः। प्रवर्तनायांविप्रस्यान्व
यः। विप्राभिन्नसंप्रदाननिष्ठप्रवर्त्तनाजन्यगवाभिन्नकर्मनिष्ठस्वत्वप्रकारकेच्छाकर्तृनिष्ठेति
बोधः। अनुप्रतिगृणश्च। आभ्यांगृणातिनिरूपितकारकसंबन्धप्रथमव्यापारकर्तृसंप्रदानसं
ज्ञंस्यादित्यर्थः। होत्रेऽनुगृणाति। प्रतिगृणाति। शंसितृनिष्ठप्रोत्साहनविषयकहर्षानुकूलव्यापारोगृणाते
रर्थः। हर्षरूपफलाश्रयत्वात्शंसितुःकर्मत्वात् विशेषत्वात्पूर्वेणसंप्रदानमन्त्वेति। कृतौयायांप्राप्त
यांसंप्रदानसंज्ञेतिकेचित्। होत्रभिन्नसंप्रदानभिन्नशंसितृनिष्ठकर्तृनिष्ठइतिबोधः। परिक्रयणे
संप्रदानं। शतेनेति। शताभिन्नकरणनिष्ठव्यापारप्रवाहितोत्तरोत्पत्तिकाकिंचित्कालिकव्यापार
जन्यस्वत्वोत्पत्त्याश्रयकर्मभिन्नोऽहंवदन्तइतिबोधः। तादर्थ्येचतुर्थी। तादर्थ्यमुपकार्योपकार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कभावः संबंधः तत्र चतुर्थी। भक्त्ये हरिं भजति। भक्तिनिष्ठोपकार्यतानिरूपितोपकारकत्वं तत्तादर्थ्यं भिन्नकर्मनि
ष्ठप्रीत्यनुकूलो व्यापारः फलं निष्कृतिबोधः। क्लृपिसंपद्यमाने च। क्लृप्तिस्वरूपसतिरूपांतरस्य प्राप्तिः अर्थो वा प्रका
चतुर्थी। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते। भक्त्युत्पन्नज्ञाननिष्ठकर्तृकोत्पत्तिरितिबोधः। उत्पातेन। ज्ञापिते। प्राग्नीनांशभात्र भस्य
वक्र भूतविकारउत्पातः। तेन ज्ञापितोर्थस्तत्र वर्तमानाच्चतुर्थी। वाताय कपिला विद्युत्। ज्ञातज्ञन्यज्ञान
विषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। वातविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयत्ववती कपिलाभिन्ना विद्युदितिबोधः। हितयोगे च। ब्राह्म
णायहितं। [illegible] विषयस्याधनं हितपदार्थः। षष्ठ्यर्थ आधाराधेयभावः। ब्राह्मणनिष्ठो विषयस्य
धनमित्यर्थः। क्रियार्थोपपदस्य। क्रियोपपदस्य क्रियाजनक क्रियावाचकधातोः प्रयोगे फलाद्युपस्थापका
न तुमुन्नंतार्थनिरूपितकर्मत्वगतौ चतुर्थी स्यादिति भावः। फलेभ्यो याति। उपस्थिततुमुन्नंतार्थ हरणं कि
या कर्मणि चतुर्थी। द्वितीयार्थः कर्मत्वं तस्य देशांतरसंयोगेऽन्वयः। तत्र फलव्यापारस्वस्वपर्यकालीनस्त १०
स्यमानकर्तृको वा भयसंबंधेन गमनेऽन्वयः। फल। भिन्नकर्मनिष्ठदेशांतरसंयोगानुकूलो व्यापारः। ७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्तृनिष्ठ इति बोधः। नमस्कुर्मो नृसिंहाय। नृसिंहाभिन्नकर्मत्वविशिष्टस्य अनुकूलव्यापारपूर्वकालीनव्यापारस्समा
नकर्तृकर्मनारसिंहवृत्त्युत्कृष्टत्वत्तो हमयकृष्ट इति ज्ञानजनको धात्वनुकूलव्यापारः वयंकर्तृकस्तदभिन्नकर्तृनि
ष्ठ इति बोधः। तुमर्थाच्च भाववचनादिति सूत्रेण विहितो यः तुमुन्समानार्थकप्रत्ययस्तदन्ताच्चतुर्थी
इत्यर्थः। स्वपूर्वकालीनस्वफलसमानकर्तृकत्वो भयंनस्तुमर्थः। प्राक्पूर्वकालीनयासमानकर्तृकं
मानं कर्तृनिष्ठ इति बोधः। नमस्वस्तिस्वाहा। एतदर्थान्वयबोधकप्रातिपदिकाच्चतुर्थी। हरये नमः॥
निष्ठत्वं वस्त्वर्थः। तस्य बोधेन्वयः। हरिनिष्ठनमस्त्वमुत्कृष्टः त्वत्तो हमयकृष्ट इति ज्ञानजनको धात्वनु
कूलव्यापारः स्वत्वनिवृत्ति तद् इति बोधः। प्रजाभ्यः स्वस्ति। प्रजासंबंधिमंगलमित्यर्थः। अग्नि। पितृ। सुरुपयवत्। स्वत्वनिवृत्ति
पूर्वकपरस्वत्वोत्पादनानुकूलव्यापारः पितृस्वेच्छस्य परार्थः। निरूपितत्वं वस्त्वर्थः। अग्निनिरू
पितस्वत्वनिवृत्तिपूर्वक अग्निनिरूपितस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापार इति बोधः। एवं सर्वत्रापि गम्यर्थे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ति। स्वतन्त्रध्वनीतिपरिसमुअनास्थितमहरांकर्त्तसं। तदर्थमाह। गंत्राधिष्ठित इति। शब्दप्रयोगसमानकालीनगन्त
व्यापारजन्यफलाश्रय इत्यर्थः। उत्तरोत्तरेति। अत्र शब्दप्रयोगकाले यः व्यापारजन्यफलाश्रयत्वाभावान्नानि
षेधः। इति चतुर्थी। ध्रुवमपाये। अपायविषये यत् ध्रुवं तज्जनकव्यापाराश्रयो विभागावधिः स अपादानसंज्ञः
स्यात्। अत्र विभागव्यापाराश्रयोऽश्वसादेः धावत्सस्याप्यस्ति लभ्यते। तथा च प्रकृतधात्वात्तव्यापारानाश्रय
त्वे सति प्रकृतधात्वात्तव्यापाराश्रयो यः स अपादानसंज्ञः। ग्रामादेति। ग्रामो भिन्नापादाननिष्ठाव
धितानिरूपकदेशान्तरसंयोगानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इति बोधः। जुगुप्सेति। अनिष्टसाधकत्वप्र
कारकज्ञानजन्यसम्भागानुकूलो व्यापारः इष्टसाधनवत्त्वविशेष्यकोऽसमानदेशत्वसमानकालत्वाभ्य
संबंधेनाधिकारविशिष्टसाधनत्वाभाववज्ज्ञानं कर्तृनिष्ठ इति बोधः। भीत्रार्थानां। अनिष्टज्ञानानिष्टे ११
परिहारार्थकधातुयोगे निष्ट हेतुरपादानं। चोराद्बिभेति। चौराभिन्नापादाननिष्ठजन्यानिष्टज्ञानं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कर्त्तृनिष्ठ इति बोध्यः। चोराद्भायते चोराभिन्नापादाननिष्ठपरिहारः कर्त्तृनिष्ठ इति बोध्यः॥ पराजेः॥ पराजेः प्रयोगेऽसो-
ढ उत्साहाभावविषयोऽर्थः सोपादानमित्यर्थः। अध्ययनात्पराजयते। कस्यास्य ध्रुवस्य कारकस्य ज्ञानप्रयुक्तो-
त्साहाभावे पराजेरर्थः। तद्योगे तद्विषयकोत्साहाभावः सोपादानं। अध्ययनाभिन्नसंप्रदानं। निष्ठनिष्ठ-
प्रतानिरूपककस्य ध्रुवस्य ज्ञानप्रयुक्तोत्साहाभावः कर्त्तृनिष्ठ इति बोध्यः॥ अत्रोत्साहाभावरूपक्रियायाउ-
पस्थितत्वात्तद्बलयिकारकस्यैवापादानसंज्ञा भवति। तेन शत्रून्पराजयते इत्यत्रापादानसंज्ञा भवति। वा-
रणार्थानां। प्रवृत्तिभातकूलव्यापारार्थकधातुप्रयोगे स्वान्वयिक्रियोपस्थापकधातूपस्थाप्यफलसंबं-
धप्रकारकेच्छाविषयः अपादानसंज्ञः स्यादित्यर्थः। यवेभ्यो गां वारयति। यवाभिन्नापादाननिष्ठगलबिला-
धःसंयोगानुकूलव्यापारस्तदनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारः कर्त्तृनिष्ठ इति बोध्यः॥ अन्तर्द्धौ येना॥ स्व-
कर्मकदर्शनाभावानुकूलदेशाभिघावस्थितौ सत्यां स्वकर्तृकदर्शनाभावमिच्छति तदपादानम्। मा-
तुर्निलीयते कृष्णः। मात्रभिन्नापादाननिष्ठसकर्मकदर्शनाभावानुकूलदेशाभिघावस्थितिः। कृष्ण।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भीष्मकर्तृनिष्ठेतिबोधः। आख्यातोपयोगे। उपयोगेः ग्रहणारम्भोत्तरकालीननियमपूर्वकस्वीकरणानुकूलो व्यापारः। त
स्मिन्सति आख्यातवक्त्रोऽपादानमित्यर्थः। उपाध्यायादधीते। उपाध्यायाभिन्नापादाननिष्ठोच्चारणोत्तरकालीनस्वी
कारानुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इतिबोधः। जनिकर्तुः। जनिरुत्पत्तिः तस्याः आश्रयो जनिकर्त्ता उत्पत्त्याश्रयः तस्य
प्रकृतिर्हेतुरपादानं। ब्राह्मणात् प्रजाः। ब्रह्माभिन्नापादाननिष्ठजन्योत्पत्तिः प्रजाभिन्नकर्तृनिष्ठेतिबोधः। भुवः प्रभ
वः। भूधातुप्रयोगे प्रभवः प्रथमज्ञानहेतुरपादानं स्यादित्यर्थः। हिमवत इति। हिमवदभिन्नापादाननिष्ठजन्यप्रथमज्ञाना य
नुकूलव्यापारः कर्तृनिष्ठ इतिबोधः। यतश्चाध्वकालनिर्माणं। यतोऽवधिभूतात् अध्वनः कालस्य निर्माणं परिच्छेदः क्रिय
ते तद्वाचकात्पञ्चमी। तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ। तद्युक्तात्कालवाचकात्सप्तमीत्यर्थः। वनादिति। पंचम्यर्थो
व्यवहितोत्तरत्वं। प्रथमासप्तम्योरर्थः। व्यवहितोत्तरदेशवृत्तित्वं। वननिरूपितव्यवहितोत्तरत्वेन योजननिरूपिता
व्यवहितोत्तरदेशवृत्तित्ववान् ग्राम इतिबोधः। कार्त्तिक्या इति। पञ्चम्यर्थस्तिथिप्रथमावयवतावयवि १२
त्वं। सप्तम्यर्थोऽव्यवहितोत्तरवृत्तित्वं। कार्त्तिकीतिथिप्रथमावयवतानिरूपितावयवित्ववत् त्रिंशद्धोरा

ग्रनिरूपितअव्यवहितोत्तरकालवृत्तित्ववान्ग्राम इति बोधः। अस्मादिति। अन्यशब्देन भेदवदर्थकयावत्शब्दग्रहणं बुद्धित्वर्थः। भिन्नो
शब्दयोगेतु ध्रुवमपायेऽपादानेनैव सिद्धेः। तेना यायश्शब्देन भेदस्याविग्रहणादिति वदन्ति। अस्मो भिन्न इति। पंचम्य
र्थः। स्वनिष्ठप्रतियोगिता निरूपकत्वं तन्निष्ठप्रतियोगिता निरूपितवानित्यर्थः। आराद्वनात्। आराच्छब्दो
दूरत्ववद्देशवृत्तित्ववत्सामीप्यवत्देशवृत्तित्ववदर्थकः। पंचम्यर्थो निरूपितत्वं। वनानिरूपितसामीप्यव
द्देशवृत्तित्ववान्ग्रामः। वननिरूपितदूरत्ववद्देशवृत्तित्ववान्ग्रामः। वननिरूपितदूरत्ववत्देशवृत्तित्व
वान्ग्रामः। वननिरूपितदूरत्ववत्देशवृत्तित्ववान्ग्राम इति बोधः। अन्तराशब्दयोगेऽभावः। पंचम्यर्थः स्वनि
ष्ठप्रतियोगिता निरूपकत्वं। कुलशब्दसन्निकर्षः। कुलभावके निष्ठप्रतियोगिता निरूपकोऽप्यावलसन्नि
हितोऽस्य इति बोधः। शब्दाहरणम् अमलोपी समासेन दिग्वाचकलोपलक्षितशब्दलाभार्थं। तेना
पंचमी। चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः। प्रतियोगितद्ध्वंसानधिकरणकालभावः शब्दार्थः। पंचम

फा१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

योभिरः। येन भिन्नप्रतियोगितानाधिकरणकालाभावाभिन्नः फाल्गुन इति बोधः। भवात्सम्भनीति। कालघटि-
तसमाप्तिकालघटितवृत्तित्वसमाप्तिश्वसमभिव्याहृतपदार्थस्यैव गम्यते। एवञ्च यथेविधिकरणत्वं।
भवति रूपिताधिकरणत्ववत्कालघटितभवसमाप्तिकालघटितकालवृत्तित्ववद्व्यापारजन्यप्रीति-
आश्रयकर्माभिन्नो हरिरिति बोधः। मामाद्वहेरिति। समभिव्याहृतपदानाधिकरणतत्वे निहितोऽद्-
रः। तद्वतिबोधः। अपवर्गे। अपहरेः परिहरेः संसारः। एतौ भवावार्थौ। एवञ्च प्रेस्वानद्धःप्रतियोगि-
ता निरूपकत्वं। हरिश्च कृताऽक्लिपरः। हरिश्च कृत्निष्ठप्रतियोगितानिरूपकाभावप्रतियोगित्ववान् (
संसार इति बोधः। आङ् मर्यादावचने। मर्यादाभिविधिद्योतक आङ् कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात्। आ-
आमर्यादाभिविध्योः कालिदासेपाकौ चेति। तत्राद्यास्ववध्यन्तरकालस्थाभावाधिकरणकाल ३२
भावसमभिव्याहृतपदार्थानाधिकरणत्वरूपा। द्वितीया त्ववध्यविधाभिविधिद्योतक

त्वंतद्योतकस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञातयोगेऽस्य माराापंचम्याः मर्यादाभिविध्योर्थः। आमुक्तेः संसारः। पं
चम्यर्थः स्वस्वत्वोत्तरस्वस्य निरूपकतया संसारेऽन्वयः। मुक्तिकालरूपकः संसार इति बोधः। आ
सकलाद्ब्रह्म। सकलनिरूपितव्यापकं प्रतिसादृश्ययोः किंचित्वस्तगतस्याकरणात् द्वस्तुसम्बन्धस्व
वस्तुनिष्ठस्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारद्योतकः। कर्मप्रवचनीयाद्युपर्थः।
प्रतिनिधिप्रति। यन्निरूपितसादृश्यं प्रतिदानयत्किंचिद्गतत्वांत बोधकशब्दात्पंचमी। प्रद्युम्नः कृ
ष्णात्प्रति। कृष्णनिरूपितसादृश्यवान्प्रद्युम्न इति बोधः। तिलेभ्यः प्रतियच्छति। तिलनिष्ठस्व
स्वत्वोत्पत्तिकरमाषाभिन्नकर्मनिष्ठस्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः।
कर्तृनिष्ठ इति बोधः। अकर्तर्यृणे। शताद्बद्धः। शतभिन्नस्तु प्रयोज्यव्यापारजन्यो इति प्रबंधा
श्रयकर्मभिन्नो देवदत्त इति बोधः। शतेनबंधितेति। अत्र शतस्य कर्तृत्वान्न पंचमी। घ्रा

ता। भिन्नकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यफलवत्ता। भिन्नकर्तृनिष्ठव्यापारजन्यगतिवं धामाश्रयकर्म। भिन्नो यश्चैत्रस्तद्वृत्तिर्बोधः।
विभागाश्रया। आज्ञयेन वक्तुः। आज्ञया। भिन्नहेतुप्रयोज्यशरीरस्वेच्छाभावानुकूलव्यापाराश्रयवक्तृत्वर्थः। धूमा
दग्निमान्। वह्निज्ञानं परं पंचम्यर्थस्य ज्ञाने त्वयः। धूमाभिन्नहेतुजन्यवह्निज्ञानमित्यर्थः। पृथग्विना।
पृथक्शब्दस्य भेदोऽर्थः। पंचम्यर्थः स्वनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकत्वं। रामानिष्ठप्रतियोगितानिरूपि
भेदवानित्यर्थः। विनानानाशब्दयोरभावोऽर्थः। रामनिष्ठप्रतियोगितानिरूपकोऽभाववानिति बोधः। करणे
च। लिंगसंख्याकारकान्वयिता विशेषणीभूतार्थप्रतिपादकस्तोकादिभ्यः करणे पंचमीत्यर्थः। इति
पञ्चमी। षष्ठी शेषे। राज्ञः पुरुषः। राजनिरूपितस्वत्ववद्भिन्नः पुरुषः इति बोधः। एतत्प्रकरणा।
ज्ञोऽविदर्थ०। अधीगर्थ०। कृञः प्रति०। रुजार्थानां०। आशिषि नाथः०। जासिनिप्रहण०। व्यवहृपणोः०। ९४
कत्वार्थे०। इत्येषु सूत्रेषु शेषषष्ठीविधायकत्वे शेषषष्ठ्याः शेषे षष्ठीत्यनेनैव सिद्धत्वात्। शेष

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विधानेनतात्पर्यं किं लक्ष्यस्त्री विषयेज्ञातायाषष्ठी । तत्रप्रयोजकसमासाभावस्वेत्यवधेयं । त्रिवृताद॰ । विभाषो
पद॰ । द्वितीयाचात्वेरो । अत्र शेषेषष्ठीतसंबध्यते विभाषोपसर्गदृश्येततत्साभय्यपी । इतिप्राञ्चः ॥ नव्यास्तुव्या
ख्यानान्नसंबध्यतइत्याहुः । कर्तृकर्मणोः । कृदंतवाच्यक्रियानिरूपितकर्तृकर्मत्ववतोः षष्ठीत्यर्थः ॥ कृद्व
स्यकृतिः । कृत्लाभिन्नकर्तृनिष्ठाकृतिरित्यर्थः ॥ जगतः कर्ता । जगदभिन्नकर्मनिष्ठोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कर्तृभि
न्नकर्मनिष्ठइतिबोधः ॥ गुणकर्मणीवेति । कृतीतिसंबध्यते । कृदंतेसति कृदन्तव्याच्यक्रियाविशेषणफलाश्रय
चेपतिकृदंतवाच्यक्रियानिरूपितकर्मसंज्ञकत्वगुणकर्मत्वं । तस्मिन्षष्ठी । तेनाश्वस्य । अश्वाभिन्नकर्म
निष्ठसुखाभिन्नकर्मसंबंधिसंयोगानुकूलव्यापाराश्रयः कर्ता । नतुकर्तृत्वंक्रियानिरूपितंतत्वाचकश्च
घञः ततो हि प्रत्ययोतिङ्कृत्तात्रतिङंतेनयोगेनलोकेतिनिषेधः । ततश्चपरिशेषात्कृत्वयोगेस्मिन्ने
तिप्रश्नः ॥ क्तस्यचेति । कृद्योगेपच्छेदकयपठभावदक्ष्यमाणस्थलेकिंस्यादित्याह । तीक्ष्णमश्नाति
ति । कृतपूर्वीकटमिति । तद्धितांतवाच्यक्रियानिरूपितकर्तृकर्मत्ववतोर्नाभूदित्यर्थः ॥ नवक्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेपिकृतं मलेलक्ष्ना पर्वीफलकं कुह्नंतरूपएव वा अप्रक्रियारूपितकर्तुं कर्मत्वे भावप्रवृत्तौ इत्यवरैवेति वाच्यं। तत्सामर्थ्यात्कृदंतमा
त्रवृत्तिशक्तिप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्तृत्वे तो: षष्ठीत्याश्रयत्वात्। अकृते कृत शब्दमात्रशक्तियत
भावान्नदोषप्रवृत्तिवोध्यं। चतुर्थीवा॥ अभिव्याप्त्वयि क्रियान्वय्यार्थी विषयक्रियान्वयिबोधकप्रातिपदिका
चतुर्थी वैस्यर्थः। प्रतिपदी। यस्य च भावेन। गोष्वित्ति। ज्ञानजन्य ज्ञानविषयत्वं सम्बन्धार्थः। सापुरुजन्यातस्थ
तद्रूपतद्धर्मविभागाश्रयाभिन्नगो निष्ठविषयतानिरूपकज्ञानजन्यजिज्ञासा विषयकलाउत्तरदृशासंयोगानु
कूलव्यापाराश्रयप्रवृत्तिबोधः॥ अहोरात्रा। यत्क्रियायाम्य: योऽपसेनाहोरात्रेषां कर्तृकेतबोधकात्सप्तमीयत्
क्रियायांयथाऽपसेनोप्रत्ययार्थे तद्बोधकान्सप्तमी वा। वृत्रयं सत्सुदस्युषु साधु घाहरसाति। स्वनिष्ठक्रियासमा
नकालीनत्वं सप्तम्यर्थः। सप्त ऋषिवृष्टिकृहिंसा अपरं स्थितं सकूल व्यापाराश्रयस्थितपदार्थ साधुनिष्ठ स्थितपञ्च
कल व्यापारसामानकालीनसाध्वभिन्नकर्तृनिष्ठसहत्वकूलोव्यापार इति बोधः॥ सत्सु तरत्सु सत्
साधुपरं तरता क्रिया महदस्त्रोपरंबोधः प्रागवत्। षष्ठीचानादरे। पश्यतिसर्वं मनुवर्तते। उनादरे १५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सतियन्निष्ठक्रियया क्रियांतरंलक्ष्यतेतद्वाचकात्षष्ठीसप्तम्यौविस्तरार्थः।स्मरतीति।स्वसमानाधिकरणस्वोत्तरकालीनत्वोभय
संबंधेनानाहृतविशिष्टव्रजनंधातोरित्यर्थः।सप्तम्यर्थोज्ञाप्यज्ञापकभावः।स्मरत्युत्रविषयकज्ञानजन्यज्ञानविषयः
स्वसामानाधिकरण्यस्वोत्तरकालीनत्वोभयसंबंधेनानाहृतविशिष्टव्रजनंकर्मनिष्ठइतिबोधः।अनारस्मु
पुत्रादिविषयकस्वंगच्छते।स्वामीश्वर।गवांगोष्विति।स्वनिष्ठस्वत्वनिरूपितत्वंषष्ठ्यर्थः।तस्यस्वामित्वे
न्वयः।गोनिष्ठस्वत्वनिरूपितस्वामित्ववानितिबोधः।एवमीश्वरयोगेपि।धनेनधनस्यवादायादः।
दीयमानस्यग्रहणकर्ताहिदायादः।षष्ठ्यर्थोभेदः।तस्यदत्तेऽन्वयः।आनाभिन्नह्रियमाणग्रहणक
र्तेतिबोधः।गवांगोषुवासाक्षिज्ञानवान्साक्षिशब्दार्थः।स्वनिष्ठविषयतानिरूपकत्वंषष्ठीसप्त
म्योरर्थः।गोनिष्ठविषयतानिरूपकज्ञानवानितिबोधः।प्रतिभूशब्दार्थःसाहाय्यवान्।राज्ञोराज्ञिवा
प्रतिभूः।निरूपितत्वंषष्ठीसप्तम्योरर्थः।तस्यसाहाय्येऽन्वयः।राजनिरूपितसाहाय्यवानितिबोधः।
गवांगोषुवाप्रसूतः।प्रकर्षेणास्तृतइतिप्रसूतः।उत्कर्षश्चभोगमात्रफलकत्वंतेनभोगमात्रोत्पत्त्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अयमोगशब्दार्थः। मोक्षं[redacted]वंध्यत्वभावमात्रफलकोऽस्याश्रय इति बोधः। आयुक्तकुशलाभ्यां। अने
कतात्पर्यं तद्देकव्यापारत्वं तदितरविषयकप्रवृत्त्यभावत्वमिति यावत्। यद्वितरविषयप्रवृत्तिशू
न्यत्वं ततः षष्ठीसप्तम्यौ। आयुक्तो हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। षष्ठ्यर्थः हरिपूजनातिरिक्त
विषयत्वन्तस्य प्रवृत्तावन्वयः। हरिपूजनातिरिक्तविषयकव्यापारजन्यप्रवृत्त्यभावाश्रय इति
बोधः। कुशलो हरिपूजने हरिपूजनस्य वा। शक्तिमानकु[redacted]शलशब्दार्थः। हरिपूजनाति
रिक्तजन्यत्वविशिष्टजनकत्वं षष्ठीसप्तम्योरर्थः। हरिपूजनातिरिक्तजनकशक्तिमा
निति बोधः। यतश्च निर्धारणम्। जातिगुणक्रियाविशिष्टस्य स्वघटितसमुदायघट
कत्वेतरसाधृत धर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणं नातः षष्ठीसप्तम्यौ। षष्ठ्यर्थः स्वेत ३६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रसमुदायघटकव्यावृत्तत्वं अवयवावयवविभागस्य। स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तत्वे सत्यवयविभि
न्नसमुदायनिरूपितावयवत्ववान्। ब्राह्मणा॥ इति बोधः। श्रीसप्तमी॥
शुभमस्तु श्रीरस्तु॥ शुभम्भूयात्॥ ॥सम्वत् १८७५॥ मितिमार्गशीर्षशुक्ल १ रोज ६ ॥ श्रीः
स्व॰ लिखितं धर्म्मानन्देन॥ श्री सदाशिवायनमः॥ श्रीरमायनमः॥ श्रीदुर्गाजी सहाय॥॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu